

T.C.

EGE ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

SEYAHATNAMELERİN AYNASINDA ORTA ASYA VE SİBİRYA: 19. YÜZYIL İNGİLİZ SEYAHATNAMELERİNDE TÜRK BOYLARININ İNANÇ UNSURLARI

Doktora Tezi

Mustafa ÖZBAŞ

TÜRK HALK BİLİMİ ANABİLİM DALI

İZMİR

2020

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

SEYAHATNAMELERİN AYNASINDA ORTA ASYA VE SİBİRYA: 19. YÜZYIL İNGİLİZ SEYAHATNAMELERİNDE TÜRK BOYLARININ İNANÇ UNSURLARI

Doktora Tezi

Mustafa ÖZBAŞ

Danışman Prof. Dr. Metin EKİCİ

Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı

Türk Halk Bilimi Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum "Seyahatnamelerin Aynasında Orta Asya ve Sibirya: 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türk Boylarının İnanç Unsurları" adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Mustafa ÖZBAŞ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
Vol.	: Volume
s.	: sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya
C.	: cilt
Vd.	: ve diğerleri
Vb.	: ve benzeri

ÖNSÖZ

The Astana Times adlı internet sitesi 27 Ocak 2015 tarihinde "*İngiliz Gazeteci Kazakistan'da Öncü İngiliz Kâşiflerin Yolculuklarının İzini Sürüyor*" başlığıyla bir habere yer verdi. Habere göre Nick Fielding ismindeki bir gazeteci Kazak Coğrafya Derneği'nin desteğiyle 19. yüzyılın ortalarında Thomas ve Lucy Atkinson çiftinin yaptığı seyahati, yazdıkları seyahatnamelerdeki rota üzerinden tekrarlıyor ve bir bakıma anlattıkları yerlerin, geride bıraktıkları çizimlerin gerçekliklerinin izini sürüyordu. Haberin üzerinden bir buçuk yıl geçtikten sonra, bu sefer İngilizlerin meşhur The Independent gazetesi, 10 Ağustos 2016'da bir keşfi mutlulukla duyuruyordu: "*Sibirya'da kaybolan İngiliz buharlı gemisi Rus araştırmacılar tarafından yaklaşık 140 yıl sonra bulundu.*" Haberde Sibirya'daki yerel medya tarafından "yılın keşfi" olarak sunulan enkazın Joseph Wiggins komutasındaki "The Thames" adlı gemiye ait olduğu ve Yenisey Nehri'nde bulunduğu söyleniyordu. Peki, kimdi bu insanlar? Atkinson çifti Orta Asya'nın bozkırlarında, Wiggins ve mürettabatı Sibirya'nın soğuk ırmaklarında ne arıyordu? Anavatanlarından binlerce kilometre uzakta, hem de ulaşım imkânlarının çok kısıtlı olduğu bir çağda, Türk boylarının yaşadığı bu coğrafyalarda neyin peşindeydiler? Onlar gibi başkaları da var mıydı? Acaba arkalarında bu seyahatlerine dair anlatılar bırakmışlar mıydı? Bıraktılarsa acaba kimlerden ve nelerden bahsettiler? Kendileri hakkında bilgi edinebileceğimiz yazılı kaynakların görece çok az olduğu bir yüzyılda, Türk boylarının yaşamlarıyla ilgili bu İngilizler neler görmüş ve duymuşlardı? Şüphesiz tüm bu ve benzer soruların cevabı bizleri, odağında seyahatin ve seyahatnamelerin olduğu bir araştırmanın içerisine götürür.

Araştırma kavramının kendisi dahi bir yönüyle seyahattir. Bilim tarihi keşif amacıyla çıkılan seyahatlerle, sosyal bilimler alan çalışmasının gerektirdiği seyahatlerle doludur. Bizzat bilimin kendisini bilginin peşinde bir seyahat olarak okumak dahi mümkündür. Seyahatnameler ise bu çerçevede bilimsel her disiplinin kendi uğraş alanlarıyla ilgili içlerinde bir şey bulabileceği disiplinler arası özel kaynaklardır. Özeldirler; çünkü hem içerikleri hem de anlatım üslupları bakımından sundukları çeşitliliklerle, onlar kadar keyifli kaynaklar bulmak kolay değildir. Bilhassa farklı kültürlerden seyyahların bambaşka toplumlara dair izlenimlerini dönemlerinin edebi zevkleriyle harmanlayarak sundukları seyahatnameler, geçmişten günümüze her zaman

kendilerine belli bir okuyucu kitlesi bulmuş, pek çok yayınevinin seyahatname dizileri çıkarmalarına sebep olmuştur.

Seyahatnamelerin sunduğu zengin malzemeye, Türklerin yaşadığı coğrafyaları ziyaret eden seyyahların ve bıraktıkları seyahatnamelerin niceliksel çeşitliliğine karşın, aynı zenginlik onlar üzerine yapılan çalışmalar için geçerli değildir. Zira Türk dünyasını konu alan seyahatnamelerle ilgili gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, ele alınan seyahatnamelerin çoğunlukla Osmanlı coğrafyasıyla alakalı olduğu, incelemelerin de sıklıkla tarih disiplini içerisinde yapıldığı görülmektedir. Hâlbuki tarih, seyahatnameleri çalışacak tek disiplin değil, Osmanlı coğrafyası da Türklerin yaşadığı tek coğrafya değildir. Bu bağlamda Türk dünyasının anavatanı olarak kabul edilen Orta Asya ve Sibirya'daki Türk boylarıyla ilgili bilgi, gözlem ve intibalar içeren seyahatnameleri yüksek lisans ve doktora düzeyinde tarih disiplini içerisinde ele alan çalışmalar dışında, halk bilimi alanında herhangi bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Türk dünyasının bu iki coğrafyasını konu alan ve hatta almaya devam eden, bilhassa Batılı seyahatnamelerin niceliksel çokluğu düşünüldüğünde, halk bilimcilerin önünde onlara meydan okuyan çok zengin bir araştırma alanı bulunmaktadır.

Biz de elinizdeki bu çalışmayla, kendi seyahatname okuma merakımızı halk bilimi ve halk biliminin önemli alanlarından halk inançlarıyla buluşturarak araştırma rotamızı Orta Asya ve Sibirya'ya yönelttik ve Türk boylarının yaşadığı bu coğrafyaları ziyaret eden İngilizlerin yazdıkları seyahatnamelerin peşine düştük. Elbette bu, neyle karşılaşacağımızı tam olarak kestiremediğimiz, hem halk inançları hem de seyahatnamelerin disiplinler arası yapılarından dolayı birçok alt sorunun cevaplanmasını da gerektiren riskli bir süreçti. Elimizde ne bir seyahatname listesi, ne seyahatnamelerde neye ne kadar yer verildiğinin bilgisi, ne de halk bilimi içerisinde yapılmış bir örnek çalışma vardı. Dolayısıyla öncelikle Orta Asya ve Sibirya'yı ziyaret eden İngiliz seyyahları belirlememiz, bu seyyahların hangi niyet ve amaçlarla, nasıl bir zihniyet dünyasıyla bu coğrafyalarda bulunduklarını saptamamız, yazdıkları seyahatnameleri okuyarak halk inançları bağlamında seyahatnamelerin neler içerdiklerini derleyip sınıflandırmamız gerekiyordu. Böylelikle Orta Asya ve Sibirya'yı konu edinen 19. yüzyıl İngiliz seyahatnameleri üzerinden hem Batı'nın Orta Asya ve Sibirya algısını anlayıp,

hem de halk bilimi ve halk inançları bağlamında bir değerlendirmeyle Türk kültürünün tarihsel bütünlüğüne samimi bir katkı sağlayabilirdik.

Tez, Giriş ve Sonuç kısımları hariç beş bölümden oluşmaktadır:

Giriş kısmında seyahat, seyahatname, halk inançları kavramları üzerinde durulmuş; seyahat ve seyahatnameler imparatorluk, ticaret ve misyonerlik gibi bağlamsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Ayrıca halk bilimi disiplini içerisinde seyahatnamelerin yerinden ve kaynak olarak kullanımlarından bahsedilerek, seyahatin ve İngiliz seyahat yazımının tarihsel bir özeti sunulmuş, seyyahların biyografilerine yer verilmiş ve araştırma yöntemimiz açıklanmıştır.

Birinci bölüm "İngilizler ve Orta Asya" başlığını taşımakta olup, bu bölümde İngilizlerin Orta Asya'ya yönelik zihniyetleri, ön yargıları ve bakış açıları Moğolların Avrupa'da yarattığı imaj üzerinden başlayarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Ardından İngiliz-Rus mücadelesi içerisinde İngiltere'nin en değerli mülkü olan Hindistan için Orta Asya'nın nasıl bir tehdit olarak algılandığına, bu tehdidin Moğol mirasına eklediklerine ve tehdide dair İngiliz coğrafya bilgisinde Orta Asya'nın ciddi bir boşluk yaratmasının stratejik anlamda bölgeyi tanımayı zorunlu hale getirdiğine yer verilmiştir. Bu zorunluluğun, seyahate dair diğer faktörlerle birlikte İngiliz seyyahları bölgeye çeken en büyük etken olduğu vurgulanmıştır.

"İngilizler ve Sibirya" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise, bu sefer İngilizlerin Sibirya ilgisinin kaynağı anlaşılmaya çalışılmış, İngilizlerin bu bölgedeki faaliyetleri İngiliz-Rus ticari ve diplomatik ilişkileri içerisine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda İngilizler ve Ruslar arasında 16. yüzyılda kazara başlayan ilişkilerin 19. yüzyılın sonuna kadarki tarihsel süreci ele alınmıştır. Ayrıca 18. yüzyıla kadar tüccarlar ve diplomatlar üzerinden okuduğumuz Rus ve Sibirya coğrafyasının bu yüzyıldan itibaren ve takip eden 19. yüzyılda daha da çeşitlenerek doktorların, mühendislerin, mürebbiyelerin hatta turistlerin gözünden görülmeye ve okunmaya başlandığı üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölüm "Doğaüstüyle, Doğayla, Hayvanla ve İnsanla İlgili İnanç ve Uygulamalar" başlığını taşımakta olup bu bölümde, incelediğimiz seyahatnameler üzerinden derlediğimiz ve sınıflandırdığımız inanç ve uygulamalara dört alt başlık içerisinde yer verilmiştir. Seyyahların ziyaret ettikleri coğrafyalarda karşılaştıkları Türk boylarının Tanrı ve tanrısal varlıklardan başlayarak ruh görüşlerine, evrene ve doğaya

yönelik inançlarıyla farklı hayvanlara yönelik inançlarından ve son olarak geçiş dönemleriyle ilgili inanç ve uygulamalarından bu kısımda bahsedilmiştir.

Dördüncü bölüm "Şamanlık ve Halk Hekimliği" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Türk inanç dünyasının önemli bir ayağını oluşturan şamanlığın İngilizlerin penceresinden nasıl göründüğüne, seyahatnamelerde şamanın cinsiyeti ve eğitimine, kıyafeti ve kullandığı araçlarla yönettiği ritüellere dair seyyahların aktardığı bilgiler ele alınmıştır. Sibirya'da Rus hâkimiyetinin ve dolayısıyla Hıristiyanlığın etkisinin daha fazla hissedilmeye başlandığı bir dönemde şamanlığın, Orta Asya'da ise ağırlıklı olarak İslam dininin inançlarıyla beraber var olan şamanlık kalıntılarının, diğer inançlar karşısındaki durumuna senkretizm alt başlığında yer verilmiştir. Halk Hekimliği alt başlığında ise seyahatnamelere yansıdığı şekliyle Türk boyları arasında inançla ve ilaçla tedavi uygulamalarından bahsedilmiş, ayrıca bu boyların seyyahları modern tıbbın taşıyıcı hekimleri olarak değerlendirmelerine, onların tedavi yöntemlerine bakış açılarına değinilmiştir.

Çalışmamızın beşinci ve son bölümü olan "Anlatılar" kısmı ise seyyahların dinlediği, kendilerine aktarılan ve anlatı kategorisinde değerlendirilecek örneklere yer vermektedir. Bu bölümde seyahatnamelerden derlenen anlatılar sınıflandırılarak Mitler, Efsaneler ve Memoratlar alt başlıklarında ele alınmıştır.

Sonuç kısmında, çalışmamızın diğer bölüm ve kısımlarında yaptığımız tespitler, halk inançları konusunda elde ettiğimiz bulgular ve sonuçlar toplu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonunda ise, kullandığımız kaynakların yazarların soyadına göre sıralandığı "Kaynakça" kısmı yer almaktadır.

Tezimiz temelde Orta Asya ve Sibirya üzerine 19. yüzyılda basılmış İngiliz seyahatnamelerine Türk boylarının inanç unsurlarının nasıl yansıdığını ortaya koymayı amaçladığından, ikincil literatür olabildiğince sınırlı tutulmuş, halk inançları seyyahın kendi çağı içerisinde anlaşılmaya çalışılmış, mümkün mertebe seyahatname dışı farklı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırma yoluna gidilmemiştir. Dolayısıyla seyahatnameler arasından örneklem seçmek yerine bir yüzyılı kapsayacak şekilde İngiliz seyahatnameleri halk inançları noktasında bütüncül bir anlayışla tamamen incelenmiş, Giriş'te yaptığımız tanımlar çerçevesinde derlenip sınıflandırılmıştır. Netice itibariyle tez çalışmamızın en

büyük maksadı seyahatnameler, halk bilimi ve halk inançları bağlamında özgün bir çalışma ortaya koyabilmektir.

Bu çalışma sırasında pek çok kişinin desteğini hep yanımda hissettim. En başta kendi zamanından ayırarak çalışmam için bana her türlü ortamı hazırlayan ve tezi tamamlamam konusunda her daim cesaretlendiren sevgili eşim Banu ÇULHA ÖZBAŞ'a ve dualarından eksik etmeyen annem Mücevher Çulha'ya müteşekkirim. Görev yaptığım DEÜ Buca Eğitim Fakültesi'ndeki mesai arkadaşlarımın sunduğu samimi iş ortamı, pek çok şeyin üstesinden gelmemi kolaylaştırdı. Tez çalışmasına odaklanabilmem, bölünmeden çalışmam için Doç. Dr. Ercan UYANIK'ın yaptıklarını, Dr. Öğr. Üyesi Erkan SERÇE'nin desteğini ve takılmalarını, Doç. Dr. Yahya Araz'ın teşvikini asla unutamam.

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ne girdiğim anda kendimi büyük bir ailenin içerisinde buldum. Bu aile içerisinde kardeşliğini ve yârenliğini asla esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Gürol PEHLİVAN'a, tez izleme komitemde yer alan Prof. Dr. Alimcan İNAYET ve Prof. Dr. Mehmet TEMİZKAN'a, her ihtiyacım olduğunda yardımıma koşan ve değerli zamanlarını bana ayıran Doç. Dr. Muvaffak DURANLI ile Doç. Dr. Pınar FEDAKAR'a minnettarım. Son olarak, Enstitü'ye ilk adımımı attığım andan itibaren bana inanan, beni destekleyen ve her zaman Enstitü ailesinin bir ferdi olduğumu hissettiren kıymetli hocam Prof. Dr. Metin EKİCİ'ye ne kadar teşekkür etsem azdır. Kendisi olmasa, elinizdeki tez de bir fikirden ötesi olamazdı.

Mustafa ÖZBAŞ

İzmir, 2020

GİRİŞ

SEYAHAT, SEYAHATNAME, HALK İNANÇLARI VE YÖNTEM

G.1. Seyahat ve Seyahatname Kavramları

G.1.1. Seyahat

En genel şekliyle seyahat, yolculuk olarak tanımlanmaktadır. Bu, canlılar için zaman ve mekân arasında kat edilen mesafelerle alakalı olabileceği gibi, sadece insanla ilgili tarihsel bir varlık olarak geçmişine, psikolojik bir varlık olarak iç dünyasına, inanan bir varlık olarak kutsala, merak eden, düşünen bir varlık olarak da bilgiye ve sorgulamaya çıkılan bir yolculuk şeklinde görülebilir. Bir tarafıyla yolculuğu içermekle birlikte seyahat ise, ondan çok daha fazlasıdır; her şeyden öte insanoğluna ait, içinde bir amacı barındıran ereksel bir eylemdir. Seyahatin bu yönünü onun etimolojisinde de görürüz. Arapça "Suyun yeryüzünde sürekli akması" anlamındaki *seyh* kökünden türeyen seyahat (*siyâha*), içerisinde "yürüme" ve "gitme"yi, yani "yolculuğu" barındırdığı gibi "insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma" gibi[1], seyahatin amaçlılığına veya ortaya çıkarabileceği sonuçlara yönelik bir anlayışı da barındırır. Kelimenin kökenindeki bu "su" benzetmesi, bize hem tabiatı gereği gelişigüzel akan bir suyu hem de aktıkça kendisine yatak yapan suda olduğu gibi seyahatin de doğallığına ve ayrıca giderek belirlenmişliğine dair bir fikir verir.

Yolculuk, "ülkeden ülkeye veya bir ülke içinde bir yerden bir yere gidiş veya geliş, gezi" şeklinde tanımlanırken, seyahat daha maksatlı, daha keşfe dair bir yolculuk eylemini çağrıştırmaktadır. Kelimeler arasındaki bu farklılık, bu eylemi gerçekleştiren kişilere verilen "yolcu" ve "seyyah" arasındaki farkta da kendisini göstermektedir. Yolcu, uyandırdığı intiba bakımından bir yere ulaşmayı hedefleyen daha pasif bir varlıkken, seyyah yolları kat etmekle birlikte yola çıkış amacına uygun keşifler yapmayı veya sonuçlara ulaşmayı da amaçlayan etkin bir varlıktır. Bir bakıma yolcu yolda olanken, seyyah yoldan çıkabilen, var olan yollara yenilerini ekleyebilendir.

---

[1] Komisyon, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 37, s.7.

Yolculuk ve seyahatin, yolcu ile seyyah kelimelerinin uyandırdığı bu çağrışım, seyahatin geçmişten bugüne uzanan serüveninde de bulunmaktadır. Seyahatle ilgili aklımıza gelebilecek "yolculuk", "göç", "sefer" "gezi", "tur", turizm" gibi ifadelerin hepsi, seyahatin tarihsel serüveni içerisinde doğan ve farklı eylemleri nitelemek için kullanılan kavramlardır. Avcı toplayıcı toplumların göçlerinden orduların seferlerine, inançlarla beraber kutsal kabul edilen yerlere, Batı aristokrasisinin klasik eğitiminin bir parçası olarak antik medeniyetleri öğrenmek için çıkılan yolculuklara, bilinmeyen dünyalara yelken açan gemicilerin keşiflerine ve zamanla ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte turların ve turizmin ortaya çıkmasına değin seyahat, nitelik açısından değişime uğramıştır. Kavramlar değişse de, seyahatin içerisinde barındırdığı amaçlılık ve keşif baki kalmıştır. Elbette bazı seyyahlar sadece kendi yaşamlarının dışına çıkarak daha büyük bir dünyaya yönelik kişisel meraklarını gidermeyi amaçlamış olabilir. Bununla beraber yakın zamanlara kadar hammadde veya pazar bulmak, iş bağlantıları kurmak, diplomatik ilişkiler geliştirmek, askeri seferler öncesi bilgi toplamak, sürgünden kaçmak, hac vazifesini yerine getirmek, misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak gibi amaçlar bireysel merakı aşarak seyahatlerin itici gücünü oluşturmuştur.

Bir bakıma seyahatin tarihi, insanlığın da tarihidir.[2] Ya da başka bir ifadeyle söyleyecek olursak dünya tarihi seyahat ve onunla ilişkili bahsi geçen diğer kavramlar üzerinden de okunabilir. Bu olası okumanın yapılabilmesi de elbette seyahatlerin yazıyla buluşmasıyla başka bir deyişle seyahatnamelerin doğmasıyla mümkündür.

G.1.2. Seyahatname

Arapça *seyh* kökü ile Farsça risale ve mektup anlamlarına gelen "*name*"nin birleşmesinden oluşan *seyahatname* kavramı çeşitli amaçlarla yapılan seyahatler dolayısıyla kaleme alınan eserlere verilen ortak isim şeklinde tanımlanabilir.[3] Bu tanım yeterli gibi görünmekle beraber, seyahat ve seyahatnamelerin genel gelişim tarihine ve çeşitliliğine baktığımızda yüzeysel kalacaktır. Bu çerçevede bize göre seyahatname, çeşitli kimlik, kültür ve mesleklere sahip seyyahlar tarafından belirli amaçlar doğrultusunda çıkılan gerçek veya hayali yolculukların, seyyahın başından geçen

---

[2] Winfried Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, çev. Jasmin Traub, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s.9.
[3] TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 37, s.9.

olayların, gördüklerinin, duyduklarının ve deneyimlediklerinin yine belli bir maksat çerçevesinde seyyah ya da seyyahı dinleyen bir başkası tarafından farklı biçim ve üsluplarla yazıya dökülmüş halidir.[4]

Seyahati bu şekilde tanımlamamızın pek çok sebebi vardır. Zira bu sebepler seyahatnameye bakışımızı ve onu bir kaynak olarak farklı disiplinler içerisinde kullanımımızı da etkilemektedir. Elbette seyahatnameleri bir gezi yazısı şeklinde sadece edebi zevke hitap eden bir tür olarak görmek de mümkündür. Bu çerçevede seyahatin gerçek veya hayali olması da pek bir önem taşımıyor olabilir.[5] Ancak pek çok sosyal bilim alanı açısından seyyahın kimliğini, hangi inanca veya millete mensup olduğunu, mesleğinin ne olduğunu, seyahatine hangi amaçlar doğrultusunda çıktığını, bir kişiden veya bir yerden destek alıp almadığını bilmek, seyyahın zihin dünyasını tanımak, geride bıraktığı seyahatnameyi de daha doğru bir biçimde değerlendirmemizi sağlayacaktır.[6] Bu açıdan seyahatname, bize sadece seyyahın görüp deneyimlediklerini aktaran bir metin olmaktan öte, seyyahın kendisini, milletini ve okuyucusunun da beklentisini yansıtan iki taraflı bir ayna gibidir. Aynanın bir tarafı ziyaret edilen yerleri ve orada yaşayan halkları seyyahın gözünden yansıtırken diğer tarafı ise seyyahı ve onun zihniyetini yansıtır.

Bu bağlamda akla gelen ilk sorulardan biri, seyyahı veya seyahatname yazarını motive eden ilgilerin neler olduğudur. Kişileri daha büyük bir dünyada maceraya koşan şey muhtemelen nadiren ilgisiz bir meraktır. Tarihin uzun koşusunda insanların kendi toplumlarının dışına yolculuklara çıkarak eserler kaleme alması, temelde birbiriyle çok yakından alakalı üç ilgiyle alakalıdır: imparatorluk, ticaret ve misyonerlik.[7] İmparatorluklar, sahip oldukları topraklara yenilerini katabilmek için büyük seyahatleri

---

[4] Bu tanım eser adlarının illa ki seyahatname olmasını gerektirmez. Yaptığımız Türkçe tanım gereği seyahatname İngilizcedeki *travelogue, travel book, travel note, travels, journey, visit, itinary* gibi başlıkları doğrudan, *report, recollection* ve *diary* gibi başlıkları da bir seyahate dayandığı müddetçe kapsamaktadır.
[5] Merkezinde seyahatin bulunduğu ancak gerçek bir seyahate dayanmayan pek çok eser bulunduğu gibi, İngilizce "*ghostwriter*" şeklinde ifade edilen, seyahati başkasından dinleyerek yazıya geçiren hayalet yazarlar da mevcuttur. En bilinenlerinden biri Marco Polo'nun seyahatlerini kaleme alan hayalet yazar Rustichello da Pisa'dır. Bkz. Jennifer R. Goodman, **Chivalry and Exploration, 1298-1630**, Woodbridge: Boydell, 1998, ss.83-103.
[6] Seyahatnameler ve zihin dünyası arasında kurduğumuz bu ilişki, İbrahim Şirin tarafından da kurulmuştur. Şirin, zihniyet tarihinin kurucusu olarak gördüğü Lucien Febvre'ye atıfta bulunarak seyahatnamelerin tutkuların ve duyguların tarihinin yazılması için gereken malzemeyi içerdiğini ileri sürmektedir. Bkz. İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorluğu". **Türk Yurdu Dergisi**, Haziran 2013, (SSBKD), Cilt: 33, Sayı: 310, ss. 38-43, s.39.
[7] Jerry Bentley, "Travel Narratives", 06.10.2017, s.8, http://chnm.gmu.edu/worldhistorysources/unpacking/travelmain.htm11/12/2004.

teşvik etmiş, seyahatler sonucu yapılan keşiflerle hâkimiyetleri altlarındaki coğrafyaları genişletmişlerdir. Hem yeni katılan toprakların hem de o topraklar üzerinde yaşayan halkların kontrolünü çok daha etkin ve devamlı kılmak da imparatorluğun bilgisini çoğaltmak maksadıyla yine seyahatleri gerekli kılmıştır. Bununla beraber bilgi arayışı sadece coğrafi hâkimiyetle ilgili de değildir. Seyahatler aynı zamanda ticari bakımdan imparatorlukların kârlı işbirlikleri kurmalarına, hammadde ve pazar yaratmalarına yardımcı olurken, dinsel açıdan da mücadele edilecek farklı kültür ve inançlar için misyonerlik maksadını beraberinde getirmiştir.[8]

Elbette burada kastımız, imparatorluk, ticaret ve misyonerliğin bütün seyahatlerin yegâne sebepleri olduğunu söylemek değildir. Zira bu tür bir genelleme, seyahatin tarihini göz önünde bulundurduğumuzda pek çok bireysel motivasyonu dışarıda bıraktığı için yanlış olacaktır. Ancak bireysel ilgi ve çıkarlar, ilmi meraklar ve arayışlar da dâhil olmak üzere dünyanın daha az tanındığı 19. yüzyılın sonlarına hatta 20. yüzyılın başlarına kadar seyahatler ve onların sonucu olarak seyahatnamelerin imparatorlukların ve devletlerin çıkarlarına büyük ölçüde hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Böylelikle seyyahlarca toplanan ve seyahatnamelerle aktarılan kendinden olmayana, kendine benzemeyene dair bilgi tasnif edilecek, işlenecek ve devletlerin siyasi, iktisadi, dini, sosyal ve kültürel çıkarlarına, ötekine dair imaj ve politika inşa etmelerine hazır hale getirilecektir.

Seyahatnamelerin doğrudan görünen veya dolaylı bir biçimde hizmet ettiği bu yönü pek çok tartışmayı beraberinde getirmiş, seyahatnameler üzerinden emperyalist bir okuma alanı açılmıştır. Edward Said tarafından "oryantalizm" olarak tanımlanan bu durum Batı'nın Doğu'yu tarihsel, kültürel ve politik olarak nasıl algıladığıyla ilgilidir:

> "*Kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası olarak onsekizinci yüzyıl sonu alınırsa, Şarkiyatçılık, Şark'la –Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir Batı biçemi olarak incelenebilir, çözümlenebilir…. Savım şu: Şarkiyatçılık bir söylem olarak incelenmedikçe, Aydınlanma sonrasında Avrupa kültürünün Şark'ı siyasal,*

[8] Bentley, s. 8.

sosyolojik, askeri, ideolojik, bilimsel, imgesel olarak çekip çevirebilmesini –hatta üretebilmesini- sağlayan o müthiş sistemli disiplinin anlaşılması olanaksızdır."[9]

Said'in ifade ettiği gibi 18. yüzyıl sonu, Avrupa'nın Doğu'yu esasen emperyalist bir bakış açısından yeniden tanımlama çabasının başlangıç noktası olarak görülebilir. Dönemin ve devamında 19. yüzyılın seyahat literatürü de, Batı'nın Doğu ile kurmaya çalıştığı karmaşık ilişki dinamiklerini içeren bir söylemin parçaları haline gelmiş, Batı'nın yeni egemenlik alanlarına tüm hücreleriyle nüfuz edebilmesi için birer araca dönüşmüştür.[10] Her ne kadar emperyalist eğilimleri kendi seyahat anlatılarında eleştiren örnekler bulunabilirse de, genel söylem hem bu tür örnekleri gölgede bırakacak kadar güçlüdür hem de eleştirenlerin eserlerinin benzer amaçlarla kullanılmasına engel teşkil etmemektedir.

G.1.3. Halk Bilimi ve Kaynak Olarak Seyahatnameler

Halk bilimi ilk defa 1846 yılında William J. Thoms tarafından "*popüler antikler*" ve "*popüler edebiyat*" terimlerini karşılamak için kullanılan "*Folklore*" ifadesinin[11] bir bilim dalı olarak Türkçede kullanılan yaygın karşılığıdır. Folklor kavramının ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süre içerisinde halk bilimi kuramsal ve metodolojik açıdan pek çok gelişme kat etmiş, ilgilendiği "*halk*" da ilk ortaya çıkışından bir hayli farklı bir noktaya gelmiştir. Bununla beraber 19. yüzyılın mantığı içerisinde halk biliminin merkezindeki halk, "*medeni*" ve "*seçkin*" gruplarla "*primitif*", "*ilkel*" veya "*vahşi*" olarak adlandırılan topluluklar arasında bir yerde konumlandırılmıştı.[12] Dolayısıyla aslında halk bilimi, dünya hâkimiyetini askeri, teknolojik ve ekonomik açıdan ilan eden Batı'nın kendi yeni konumuna uygun yapılanması içerisinde ortaya çıkan

---

[9] Edward Said, **Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları**, 7. Baskı, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s.13.

[10] Bilhassa 19. yüzyılda Doğu hakkında üretilen daha önceki imajlar yeni üretilen söylemler, yöntemler ve bilimler ışığında daha bilimsel bir çerçevede sunulmaya başlanmıştır. Bulut, Batı dünyasının siyasal ve ekonomik olarak dünya egemenliğini ele geçirmesine paralel biçimde kendisini dünya tarihinin doğal gelişiminin nihai halkası olarak gördüğünü ve bunu da Batı dışı halklara dayattığını ifade etmiştir. Bununla beraber Bulut, karşılaşılan her yeni halk ile elde edilen her yeni bilginin Batı'nın bu kendine bakışını pekiştirmek için kullanıldığını da eklemektedir. Bkz. Yücel Bulut, **Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi**, Yöneliş Yayınları, 2002, s.99.

[11] Metin Ekici, **Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri**, 2. Baskı, Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2007, s.2.

[12] 19. yüzyılda folklor, halk bilgisi ve halk bilimi kavramlarıyla ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Ekici, ss.2-10.

sosyoloji, antropoloji, iktisat ve psikoloji gibi bilimlerle beraber ortaya çıkmıştır.[13] Medeniyet bakımından kendisini efendi olarak gören Batı, kendi kompleks yapısının, kentli halkının anlaşılması için sosyoloji, psikoloji, iktisat gibi alanları kurarken, kendisinin dışında olan ve basit gördükleri halklar içinse antropoloji disiplinini kurmuştur. Bununla birlikte Batı, ne kentli olan ne de Batı dışında gördüğü kendi köylüsü için ise, yeni bir bilim alanı olarak folkloru ihdas etmiştir.[14]

Esasında bu bakımdan halk bilgisine erişmek ve bu bilgiyi halk biliminin yöntemleriyle inceleyebilmenin ilk koşulu da, seyahattir diyebiliriz. Zira halk biliminin farklı alanlarında bilgi inşa etmek alan çalışmalarını ve kaynak kişilerden derlemeler yapılmasını gerektirmektedir. Buna karşın, sözlü ve gösterimci kaynakların sahip oldukları halk bilgisi ürünleri hakkındaki bilgileri yazılı hale getirmiş geçmiş dönemlere ait kaynaklar da mevcuttur.[15] Bu tür kaynaklardaki bilgileri de halk biliminin yöntem ve teknikleriyle toplanmamış oldukları için değersiz kabul etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. İşte doğrudan derleme yapamayacağımız geçmiş dönemler için veya yaptığımız derlemede incelenen konunun geçmişten bugüne uzanan süreçte bir değişim geçirip geçirmediğini anlamak için başvurabileceğimiz kaynaklar arasında seyahatnameler de bulunmaktadır.

Seyahatnameler doğal olarak halk biliminin yazılı kaynakları arasında gösterilmektedir.[16] Seyyahlar, tüccarlar, askerler ve benzeri pek çok farklı alandan kişiler tarafından kaleme alınan seyahatnameleri, toplumların gelenekleri, inançları, yaşayış tarzları, hasılı somut ve somut olmayan kültürel unsurları hakkında bilgiler vermesi bakımından halk bilimi araştırmalarının önde gelen kaynaklarından sayabiliriz. Bilhassa yazılı kültürden ziyade daha çok sözlü kültüre sahip Türk boylarının halk bilgisi ürünleri söz konusu olduğunda seyahatnameler, inançların, geleneklerin, eğlencelerin kısacası kültürün tarihsel bir perspektif içerisinde ele alınmasına imkân sağlayan çok önemli kaynaklardır. Bununla beraber Türk dünyasını ziyaret eden seyyahların ve geride

---

[13] Halk bilimi dışındaki alanların ortaya çıkışı, Avrupa'nın kendini konumlandırmasıyla ilgili bkz. Bulut, s. 98.

[14] Genel bir çerçeve olması açısından bkz. Gürol Pehlivan, "Durağan Olanı Tanıma Macerasında Bir Akademisyenin Son Sözü: Türk Halkbilimi", **Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 82, 2015/2, ss.271-297, ss.271-272.

[15] Ekici, s.22.

[16] Ekici, s.22, Nail Tan, **Folklor (Halk Bilimi) Genel Bilgiler**, Yayılım Matbaası, İstanbul, 1995.

bıraktıkları seyahatnamelerin sayısı yüzlerce olmasına karşın halk bilimi çalışmaları içerisinde sadece belli başlı seyahatnameler, özellikle de Türkiye coğrafyasını ele alanlar konu edilmiştir.[17]

Türk dünyasına yönelik seyahatnameler ve onlar üzerine yapılan çalışmalar genel olarak incelendiğinde, yukarıda ifade ettiğimiz gibi bunların özellikle Osmanlı coğrafyasına yöneldiği, yapılan çalışmaların da Batı merkezli bakış açısının bir eleştirisi şeklinde olduğu görülmektedir. Bugüne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafyasını ve içinde barındırdığı muhtelif toplumları ve kültürleri yansıtan seyahatnamelere yönelik çalışmaların dışında, Türk dünyasının anavatanı olarak kabul edilen Orta Asya ve Sibirya'daki Türk boylarıyla ilgili İngiliz seyyahların eserlerini konu alan yüksek lisans veya doktora çalışması çok azdır. Bunlar yeniden eskiye şu çalışmalardır: Kürşad Köse'nin "İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı"[18], Khalida Devrisheva'nın "Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı"[19], Zeynep Yıldız'ın "13.-15. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Sahasını Ziyaret Eden Seyyahların Gözünden Türk İmgesi"[20], Seda Yılmaz Vurgun'un "XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)"[21], Aysel Erdoğan'ın "İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu"[22], Arzu Erman'ın "Seyahatnamelerin Işığında Orta Asya Türk Şehri:

---

[17] Türkiye de dâhil olmak üzere Türk dünyasını konu alan seyahatnamelerin sayısı belirsizdir. Bugüne kadar, 1990'lı yıllardan itibaren de hızlanarak İngiliz, Fransız ve Alman seyyahların Osmanlı Devleti'ni, özellikle de İstanbul izlenimlerini aktardıkları seyahatnameler kısmen çevrilmiştir. Buna karşın elimizde Türkiye için dahi tam bir liste yoktur. Türkiye dışındaki Türk dünyasına dair seyahatnamelere yönelik bilgimiz ise çok daha vahimdir. Üstüne üstlük Orta Asya ve Sibirya coğrafyası söz konusu olduğunda Avrupalı seyyahlara Rusları, Amerikalıları, Çinlileri, Hintlileri, İranlıları ve Arapları da eklemek gerekir ki şüphesiz bir liste oluşturmak ciddi bir mesaiyi gerektirir.

[18] Kürşad Köse, **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

[19] Khalida Devrisheva, **Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.

[20] Zeynep Yıldız, **13.-15. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Sahasını Ziyaret Eden Seyyahların Gözünden Türk İmgesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray, 2016.

[21] Seda Yılmaz Vurgun, **XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

[2222] Aysel Erdoğan, **İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

Bir Tipoloji Çalışması"[23], Cihad Cihan'ın "XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)"[24], Gülay Karadağ'ın "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları"[25], Beyhan Palancı'nın "Orta Çağ Seyahatnamelerine Göre Türk Dünyasında Gelenek ve Görenekler"[26], Firdevs Çetin'in "Batılı Seyyahlara Göre XIX. Asrın Ortalarında Orta Asya'nın Sosyal ve Ekonomik Durum (Alex Burnes, Eugene Schuyler, Arminius Vambery, Januarius A. MacGahan)"[27], Hülya Yaban'ın "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Türkistan ve Volga Boylarına Seyahatleri"[28], Bekir Yılbat'ın "19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Türkmenistan Tarihi"[29], Oktay Zaif'in "Seyahatnamelere Göre Orta Asya Türk Kavimleri"[30].

Konumuzla ilgili yapılan bu akademik çalışmalara bakıldığında, bunların ekseriyetle Türk halklarının tarihi ve sosyo-politik durumlarıyla ilgili olduğu, çalışmaların genellikle birkaç seyyahla sınırlandırıldığı ve çoğunluğunun tarih disiplini içerisinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Elbette bu durum, Türk dünyasının Orta Asya ve Sibirya gibi iki coğrafyasını konu alan seyahatnamelerin niceliksel çokluğu göz önüne alındığında sadece halk biliminin değil tarih ve diğer sosyal bilim alanlarında da daha çok çalışmaya ihtiyacımız olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Halk bilimiyle ilgili genel giriş kitaplarında seyahatnameler yazılı kaynaklar arasında verilmesine karşın, seyahatnamelerin halk biliminde kullanımına yönelik

---

23 Arzu Erman, **Seyahatnamelerin Işığında Orta Asya Türk Şehri: Bir Tipoloji Çalışması**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi),Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.

24 Cihad Cihan, **XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

25 Gülay Karadağ, **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2006.

26 Beyhan Palancı, **Orta Çağ Seyahatnamelerine Göre Türk Dünyasında Gelenek ve Görenekler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

27 Firdevs Çetin, **Batılı Seyyahlara Göre XIX. Asrın Ortalarında Orta Asya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (Alex Burnes, Eugene Schuyler, Arminius Vambery, Januarius A. MacGahan)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2005.

28 Hülya Yaban, **XV. ve XVII. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Türkistan ve Volga Boylarına Seyahatleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2003.

29 Bekir Yılbat, **19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Türkmenistan Tarihi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.

30 Oktay Zaif, **Seyahatnamelere Göre Orta Asya Türk Kavimleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

metodolojik bir tartışma pek yapılmamaktadır. Ancak bu durum, yazarları her ne kadar bu düşünceyi taşımasalar da, sıradan bir okuyucu için başlıklarında seyahatname ifadesi geçen eserlerin içerdiği her bilginin doğru olduğu sonucunu çıkartabilir. Hâlbuki seyahatnameler her zaman tamamen şeffaf ve güvenilir kaynaklar değildir. Bu nedenle seyahatnamelerin bir kaynak olarak değeri, güvenilir olup olmadıkları mutlak surette değerlendirilmelidir.

Maalesef elimizde bu değerlendirmeyi bir çırpıda yapabileceğimiz nesnel ölçütler bulunmamaktadır. Bu nedenle halk bilimi çalışmalarında seyahatnamelerden faydalanmak isteyen araştırmacıların yöntem sorunu üzerine düşünmeleri gerekmektedir. Seyahatnamelerin kaynak bakımından değeriyle ilgili en çok tartışma tarih disiplini içerisinde görülmektedir.[31] Tarihin metoduyla ilgili yazılan kitaplarda seyahatnameye dair bir tanım verilerek önemi vurgulanır, akabinde de seyahatnamelerin dikkatli kullanılması gerektiği noktasında uyarılarda bulunulur. Örneğin Mübahat Kütükoğlu seyyahların kendilerince ilginç gördüklerini yazdıklarını, ziyaret ettikleri milletlerden birinin göremeyeceği şeyleri görüp yazabildiklerini ancak bazen de eseri cazip kılmak için mübalağaya kaçmış olabileceklerini dile getirmektedir.[32] Kütükoğlu'na göre seyahatnamelerin bir kısmında diğer eserler ve önceki seyyahlardan alınan kısımlar seyyahın kendi intibaı veya görüşü gibi aktarılmış olabileceğinden, seyahatnameyi kullanan kişinin dikkatli olması, doğru ile yanlışı ve mübalağayı ayırt etmeye çalışması gerekmektedir.[33]

Hem Avrupalıların hem de Rusların seyahatnamelerine hâkimiyetini eserlerinden bildiğimiz Zeki Velidi Togan da kaynak olarak seyahatnamenin önemine değinmekte, seyahatnamelerin ziyaret edilen halklar hakkında yerli müverrihlerin verdiği bilgileri pek

---

[31] Konuyla ilgili temel bakış açıları için bkz. A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, Enderun Yayınları, İstanbul, 1985, ss.59-60, ss.98-99; Tuncer Baykara, "Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar mı? Devletlerin Haber-Alma Görevlisi mi? Gözlemler Düşünceler", **Türk Yurdu Dergisi**, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Haziran 2013, Cilt: 33, Sayı: 310, ss.32-37; Şirin, SSBKD, ss.38-43; İbrahim Şirin, "Seyahatnâmelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yaz 2012, Sayı: 14, ss.101-113; Yeliz Okay, "Etnoloji / Etnografya'nın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", **Türk Yurdu Dergisi,** Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Haziran 2013, Cilt 33, Sayı 310, ss-53-58.

[32] Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.25.

[33] Kütükoğlu, s.25.

çok noktada tamamladığını ifade etmektedir.[34] Türk dünyasının tarihinin aydınlatılmasında seyahatname araştırmalarına önem atfeden Togan, genel olarak tarihi kaynaklarla ilgili ancak bu tür çalışmaların incelenmesinde de kullanabileceğimiz dış ve iç intikad şeklinde iki eleştiri yönteminden bahsetmektedir.[35] Kısaca söyleyecek olursak bu eleştiriler kaynağın sahte olup olmadığından başlayarak kaynağın ne zaman ve nerede yazıldığına, şahitliği ortaya konan kişinin – bizim durumumuzda seyyahın – kim olduğuna, bahsettiği konular hakkında tarafsız bir tutum içerisinde olup olmadığına, şahsiyetinden medeni seviyesine ve üzerinde etkisi olabilecek noktalara kadar pek çok konuyu kapsamaktadır.

Şüphesiz tüm bu noktalar, epistemolojik pek çok sorunu barındırmaktadır. Resmi dokümanlar söz konusu olduğunda dahi çözümü kolay olmayan sorunlar, farklı bir toplumdan, kültürden veya zihniyet dünyasından bir seyyahın kendisine çok uzak bir halkla ilgili geride bıraktığı kaynak olunca, daha da çetrefilli bir hâl almaktadır. Her halükarda seyyahın gerçekten seyahatini gerçekleştirip gerçekleştirmediğini, bahsettiği yerlere gidip gitmediğiyle ilgili resmi izin belgelerinin olup olmadığını, kim olduğunu ve hangi amaçla seyahatini gerçekleştirdiğini, ziyaret ettiği halkları betimlerken nasıl bir dil kullandığını, parçası olduğu kendi toplumunun ve devletinin zihniyet dünyasını ve beklentilerini bilmek, kullandığımız seyahatnamelerin de güvenilirliğini mutlak olmasa da büyük ölçüde sağlayacaktır.

Seyahatnamelerin bir veya birkaçının kullanılarak yapıldığı çalışmalarda daha çok belirgin olan sorunlar, bizim çalışmamızdaki gibi bir yüzyılı ve aynı milletten seyyahları kapsadığında, hem seyyahların ziyaret ettikleri halklarla hem de birbiriyle ilgili verdikleri bilgileri karşılaştırma imkânının olması nedeniyle görece daha kolaydır. Zira seyyahlar gittikleri yerlerde çağdaşları diğer seyyahlarla karşılaşmışlar ya da onlardan haber almışlar, konuştukları insanlardan kendilerinden önce onları ziyaret eden kişileri duymuşlar, kendi gördüklerinden yola çıkarak daha önceki seyyahların gerçekten bahsedilen yerlere yolculuk edip etmediklerini değerlendirmişlerdir. Bilhassa ilk olma arzusu, memleketine döndüğünde seyahatinin kendisine sağlayacağı itibar, seyyahı çoklukla diğer seyyahlar ve onların yazdıklarıyla yarışma içerisine sokmuş, kendisininki

[34] Togan, s.59.
[35] Togan, ss.75-101; ayrıca bkz. Kütükoğlu, ss.28-36.

dışındaki seyahatnamelere sürekli eleştirel ve sorgulayan bir gözle bakmasına sebep olmuştur. Hatta bazı durumlarda hem seyyahların hem de toplumun çeşitli kısımlarından insanların eleştirileri öyle bir düzeye ulaşmıştır ki, eleştirilen seyyahlar kendilerini ve seyahatnamelerini savunmak için ayrı bir eser yazmak durumunda dahi kalmışlardır.[36]

G.1.4. Seyahatnamelerin Kısa Tarihçesi

Seyahatnamelerin ortaya çıkışı doğrudan yazının icadıyla mümkün olduğu için kayıt altına alınmış gerçek veya hayali seyahatlerin ilk örneklerinin de Mezopotamya ve Mısır'da ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İlk kayıtlardan biri olarak değerlendirebileceğimiz ve M.Ö. 3000'li yıllara tarihlenen Gılgamış Destanı, bunun güzel bir örneğidir. Ölümsüzlük peşinde koşan Uruk kralı Gılgamış'ın yaşam ve ölüm hakkındaki sorusuna yanıt aradığı seyahati, belki hiç gerçekleşmemiştir ancak sonsuzluğun peşinde koşmak, yaradılışın sırrına ermeyi istemek, ilk kayıtlardan bugüne çıkılan seyahatlerin nedenlerinden ve amaçlarından biri olmuştur.[37] Deyr El-Bahri Kaya Tapınağı'ndaki yazıt ise ilk seyahat kayıtlarından biridir ve hatta "ilk seyahatname" olarak dahi kabul edilir. Yazıt, Kraliçe Haçepsut'un eski ticaret yolunu yeniden açmak ve kesintiye uğramış ticari ilişkileri yeniden başlatmak amacıyla, M.Ö. 1482-1481 yılları arasındaki Afrika'nın doğu kıyısında yer alan efsanevi Punta Ülkesi'ni ziyaretini ve orada gördüklerini renkli rölyeflerle anlatmaktadır.[38]

Seyahat, tarih yazımının erken biçimlerinde klasik dönem boyunca oldukça sık görülen bir olgudur. Klasik Dünya'da daha büyük ve emperyal devletlerin oluşumuyla birlikte, seyahatnameler de edebi bir tür olarak büyük bir yer işgal etmeye ve tebaaları hakkında faydalı bilgilere ihtiyacı olan yöneticilerin başvurdukları güçlü bir kaynak haline gelmeye başlamıştır. Yunanlılar ve Romalılar, Avrupa ve Orta Doğu'nun birçok bölgesini ele geçirdiklerinde onlar için seyahat etmek koloni projelerinin zorunlu bir

[36] Örneğin Sibirya'daki cüzzamlı kolonilerini ziyaret eden ve asıl amacı cüzzamı tedavi ettiği söylenen gizemli bir otu bulmak olan Kate Marsden, kendisine yöneltilen eleştirilerin bir türlü bitmemesi neticesinde 1893'teki seyahatnamesinden 28 yıl sonra "**My Mission in Siberia: A Vindication**" (Sibirya'daki Vazifem: Bir Savunma) adlı eseri yayınlamak durumunda kalmıştır. Şüphesiz seyyahın bir kadın olmasının da, erkeksi bir uğraş olarak görülen seyahate bir kadın müdahalesi anlamında, eleştirilerin dozunda ve boyutunda etkisi vardır.

[37] Löschburg, s.13.

[38] Löschburg, s.13.

parçası haline geldi. Herodotos İtalya, İran, Mısır, Anadolu ve Tuna Vadisi'ni gezmişti.[39] Hatta seyahat öyle yaygınlaşmıştı ki, "*periegesis*" adı verilen Helenistik dönemde popüler bir yazı tarzı ortaya çıkmıştı.[40] Helenistik ve Romalı coğrafyacılar, örneğin Batlamyus, Strabo ve Büyük Pliny, coğrafi bilginin genişletilmesi için hem kendi deneyimlerini hem de diğer seyyahların yazdıklarından faydalanarak coğrafya özetleri (*Compendia*) oluştururken[41], Çinli elçi Zhang Qian ise günümüz Afganistan'ına kadar (Bactria) uzanan Orta Asya coğrafyasında M.Ö. 1. yüzyılda gerçekleştirdiği ve Han Hanedanlığı için müttefik bulma arayışındaki seyahatlerini anlatıyordu.

Ortaçağ boyunca yabancı diyarlara yapılan seyahatlerin temel itici gücünü ticaret ve hac oluşturuyordu. Müslüman tüccarlar doğu yarımkürenin başından ucuna ticari fırsatlar peşindeydi. Müslümanlar böylece doğuda Hint Denizi'nden Afrika ve Endonezya'ya kadar toprakları ve bu topraklardaki halklar ile ticari ürünleri betimlediler ve aynı zamanda Sahra Çölü'nün alt kısımlarında yaşayan Batı Afrika toplumlarına yönelik ilk yazılı anlatıları da sağladılar.[42] Bir taraftan tüccarlar ticaret ve kazancın peşindeyken, dindar Müslümanlar ise Mekke için hac yolculuğuna çıkıyor ve Müslümanlar için kutsal olan yerleri ziyaret ederek seyahatlerine dair anlatılar kaleme alıyorlardı. Bu, başlı başına bir hac anlatısı ortaya çıkarıyordu elbette. En çok bilinen Müslüman seyyahlardan biri olan İbni Battuda yolculuklarına hacla başlıyor fakat arkasından yolculuğuna devam ederek Orta Asya, Hindistan, Sahra Altı Afrikası ve Avrupa'nın Akdeniz bölgelerini Fas'a dönmeden önce geziyordu. Post-klasik dönemde doğu Asyalı seyyahlar Müslümanlar kadar etkin değildiler fakat onlar da doğu yarımkürenin kara ve deniz güzergâhında seyahat etmişlerdir. Çinli tüccarlar sıklıkla Güneydoğu Asya ile Hindistan'ı ziyaret etmişler, az da olsa Doğu Afrika'ya kadar dahi gitmişlerdir. Bir taraftan Müslümanlar Mekke'yi ziyaret ederken, dindar olan Doğu

[39] Barbara Korte, **English Travel Writing From Pigrimages to Post Colonial Explorations**, Macmillan, St. Martin's Press, Hampshire, New York, 2000, s.21.

[40] *Periegesis* Antik Yunancada bir yerin veya bölgenin tasviri anlamına gelmektedir. Bu türün en önemli klasik eseri 2. yüzyılda yaşamış Yunan seyyah ve coğrafyacı Pausanias'ın Periegesis tes Hellados (Yunanistan'ın Tasviri) adlı eseridir. Pausanias için bkz. Susan E. Alcock, John F. Cherry ve Jas Elsner, **Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece**, Oxford University Press, New York, 2001.

[41] Bu yazın türünün karakteristik özelliklerinden biri de seyahat yazarının yazdıklarını, sadece kendi kişisel deneyimlerine dayandırmayıp kendisinden önceki yazarlara da dayandırıyor olmasıdır. Bu durum eski metinlerde var olan hayal gücünün, abartının, hatta fantezinin devamlılığını sağlamaktadır.

[42] Bentley, s.2.

Asyalı Budistler de çok uzak hac yolculuklarını tamamlamışlardır. 5. yüzyıl ile 9. yüzyıllar arasında muhtemeldir ki binlerce Çinli Budist, Budist hocalardan ders alabilmek, kutsal metinleri toplamak ve kutsal alanları ziyaret etmek için Hindistan'ı ziyaret etmişlerdir. Örneğin Fa-hsien[43] 5. yüzyılda Hindistan'a hac ziyaretinde bulunmuş ve Çin'e dönüşünde yanında getirdiği pek çok Budist metni Sanskritçeden Çinceye tercüme etmiştir.[44] 7. yüzyılda ise Hsüan-tsang Hindistan'ı ziyaret edecek ve 16 yıl sonra ülkesine döndüğünde içerisinde Orta Asya'nın da bulunduğu "Büyük Tang Hanedanlığı'nın Batı Bölgelerinin Kayıtları" adlı eserini oluşturacaktır.[45] Benzer bir şekilde Çinli Budistler kadar olmasa da Japonya, Kore ve diğer ülkelerden de ruhani bir aydınlanma yaşamak maksadıyla bu yolculuklara çıkanlar vardır.

Ortaçağ Avrupalıları da Müslüman hacılar kadar olmasa da, sayıları giderek artan bir oranda Kudüs, Roma, İspanya gibi yerlere seyahat etmişlerdir. 12. yüzyıldan sonra ise tüccarlar, hacılar ve misyonerler geniş bir biçimde seyahat etmeye ve arkalarında sayısız seyahat anlatısı bırakmaya başlamışlardır. Şüphesiz bunların bilinen en iyi örneği Marco Polo'un Çin'e kadar uzanan yolculuğudur. Doğu yarımküreyle ilgili bilgisi gittikçe artan Avrupalılar, doğunun sağlayacağı kârlı ve ticari olanakların da farkında olarak, Asya ve Afrika pazarlarına daha doğrudan ulaşmalarını sağlayacak yeni güzergâhlar arayışına girdiler. Bu arayış, onları sadece bütün bir doğu yarımkürenin değil fakat aynı zamanda giderek Amerika ve Okyanusya'nın da bilgisine sahip olmalarına neden oldu.

Eğer Müslüman ve Çinli halklar ortaçağlar boyunca seyahat yazımı alanına hâkimseler, şüphesiz Avrupalı kâşifler, fatihler, tüccarlar ve misyonerler de Erken Modern Dönem (1500-1800)'in merkezinde yer aldılar. Elbette Batı dışında, 17. yüzyıldan örneğin Evliya Çelebi gibi muazzam örnekler vardı ancak 16. yüzyıldan itibaren seyahat literatüründe Avrupalıların kat ettikleri yollar ve arkalarında bıraktıkları anlatılar, Müslümanların ve Çinlilerin yazdıklarını geçmişti. Kristof Kolomb'un 1492'de Amerika'ya yaptığı ilk yolculuk seyahat anlatıları için yeni bir çağ başlattı ve Avrupalılar giderek dünyanın bilinmeyen bütün noktalarını keşfetmeye başladılar. Bu keşifler ve dünyanın daha bilinir bir hale gelerek görece daha güvenli seyahat imkânlarının oluşması,

---

[43] Çince ifadelerde Wade-Giles harflendirme kullanılmıştır.
[44] Bentley, s.2.
[45] Bentley, ss.2-3.

teknolojik gelişmeler ve toplumsal sınıflar arasındaki güncel gelişmelerle de birleşince 18. ve 19. yüzyıl Avrupa'sında seyahat muazzam bir şekilde büyüdü. Özellikle yeni ulaşım teknolojileriyle birlikte seyahatlerin süresi kısalıp konforu da artınca, çoğunlukla zengin, küçük bir elit kesim tarafından kat edilen yollar, daha büyük bir orta sınıf tarafından aşındırılmaya başlandı. 16. yüzyıldan başlayarak sadece aristokratların Batı uygarlığının temellerine yaptığı zamansal bir yolculuk ve onların çocuklarının eğitimlerinin bir parçası olarak görülen Grand Tour,[46] artık çok daha büyük bir orta kesim tarafından yapılmaya başlanıyordu. Bununla beraber, bir taraftan seyahatin niteliği değişiyorken, diğer taraftan da seyahat anlatılarının da formu değişiyor, seyyahın hayali ya da gerçek deneyimlerini içeren "seyahat kayıtları", "seyahatname" gibi kavramların yanına " el kitapları" veya "rehber kitaplar" ekleniyordu. Bilhassa matbaa teknolojisinin ilerlemesiyle yaşanan seyahat deneyimlerinin kitaplaştırılması, zaten bilinmeyen dünyaya dair anlatıların peşinde koşan meraklı bir okuyucu kitlesi doğurmuş ve böylelikle ciltler dolusu bir seyahat edebiyatı ortaya çıkmıştı. Bütün bu gelişmeler rehber kitaplardan oluşan bir pazar oluşturmaya başlamıştı.

19. yüzyıl boyunca Avrupalı seyyahların yollarını Asya'nın, Afrika'nın ve Amerika'nın içlerine yöneltmesi seyahat yazımına yeni bir soluk getirdi. Bazıları doğrudan Avrupalı emperyal güçler tarafından görevlendirilen kişiler, ülkelerinin Asya ve Afrika topraklarındaki halkları ve kolonileri hakkında pek çok eserin ortaya çıkmasını sağladı. Emperyal güçlerin diğer toplumlar üzerindeki hâkimiyeti, askeri ve teknolojik alandaki üstünlükleri, bir taraftan da Asya ve Afrika'daki halkları kendi toplumlarını yeniden şekillendirmelerini sağlayacak yararlı bilgiler edinebilmek için Avrupa'ya ve Amerika'ya seyahat etmeye yöneltti. Bu da beraberinde doğudan batıya doğru yapılan seyahatleri içeren bir literatürün oluşmasını sağladı.

Ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte 20. yüzyıl, uzun mesafeli yolculukların sıklığına, kitle turizminin çok ciddi boyutlarda yaygınlaşmasına, seyahat ve elbette artık turizm yazınında ciddi bir artışa sahne olmuştur. 20. yüzyıl insanların, amacı çok fazla değişmese de hiç olmadığı kadar sık bir şekilde seyahat etmelerine sebep

---

[46] John Towner, "Grand Tour", **Encyclopedia of Tourism**, (Ed. Jafar Jafari), Routledge, 2000, ss.259-260.; David Constantine, "Grand Tour". **Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.499-501.

olmuştur. Şüphesiz geçtiğimiz yüzyılın en önemli kavramlarından biri "hız"dır. İnsanoğlunun sabah kahvaltısını İstanbul'da, öğle yemeğini Roma'da, akşam yemeğini de Paris'te yapmasını sağlayan hız, iletişim ve bilişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte, gerçek seyahatlerin yanında "sanal turların" dahi ortaya çıkmasını sağlamıştır. Seyahat anlatılarının artık basılmasına ihtiyaç kalmamış, geçmiş yüzyılların büyük seyyahlarının yerini "blog yazarları" almıştır.

G.1.5. İngilizler ve Seyahat Yazımı

İngilizlerin seyahat yazımı alanına girişleri oldukça geçtir. İngiltere bu alana adımını, kendi seyahatlerini içeren anlatılara başlamadan önce, yabancı seyahat anlatılarının tercümeleriyle atmıştır. Bunun ilk örneklerinden biri, Peter Martyr[47] tarafından Latince kaleme alınan "*De Orbo Novo*"nun Richard Eden tarafından 1555'te yapılan çevirisidir. İngiliz seyahatname literatürü açısından son derece önemli bir isim olan Richard Hakluyt tarafından 1589'da yayınlanan "*Principal Navigations, Voyages, Traffics, and Discoveries of the English Nation*" da yine kendisinden önce yapılan çalışmaların bir derlemesi niteliğindeydi.

İngilizlerin çalışmalarının farklı ülkelerin seyyahlarına dayanması ve kendilerine ait orijinal seyahat çalışmalarındaki bu gecikme, İngiltere'nin seyahat ve keşif işinde daha yavaş bir başlangıç yapmasından kaynaklanmıştır. Dünya çevresini dolaşan ilk İngiliz kaptan Francis Drake'di[48] ve seyahati Magellan'ın yolculuğundan yaklaşık 60 yıl sonra, 1577-1580 gibi geç bir tarihte gerçekleşmişti. Ancak bu dünya turu sonrasındadır ki İngiltere kıta ülkeleriyle yapılan rekabete katılarak hem keşif hem de ticari amaçla yolculuklara çıkmayı düşünmeye başladı.[49] Bu süreç 1600 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin açılmasıyla hızlandı. İspanya ve Portekiz, hâlihazırda uygun ve kârlı ticaret yolları oluşturma konusunda çoktan İngiltere'nin önündeydi. İngiltere'nin denizaşırı patlamaları, güneydeki güzergâhlar zaten Kıta Avrupası tarafından ele geçirildiği için Uzak Doğu'ya ulaşmak maksadıyla kuzey rotasını ele geçirmekti. İngiltere'nin

---

[47] Peter Martyr D'anghiera. 1457-1526 yılları arasında yaşamış İtalyan tarihçidir. Keşifler Çağı'nda İspanya'nın hizmetinde görev almıştır. Eseri De Orbe Novo, Avrupalıların yerli Amerikalılarla gerçekleştirdikleri ilk temasları anlatan en önemli eserlerin başında gelmektedir.
[48] Korte, s.30.
[49] Subarna Bhattacharya, **Re-reading British Travel Literature of the 1930's: the Travel Texts of Wystan Hugh Auden, Christopher Isherwood and Louis MacNeice**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Calbutta, Department of English, Calcutta, 2013, s.21.

Amerika'ya yaptığı yolculuklar da öncelikle ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu. 1585 yılında Sör Richard Grenville, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin kurulmasını başlattı. Her ne kadar 1480'lerden 1550'lere kadar Brezilya, Karayip Adaları, Newfoundland ve Kuzey Rusya gibi yerlere birkaç keşif ve seyahat girişiminde bulunulmuş olsa da, seyahat ve keşfin asıl gelişimi, bu iki kavramın ülkenin ekonomik perspektifiyle ilişkilendirilmesinden sonra canlanmış, krallar ve patronlar kendi çıkarları için seyahatler düzenlemeye ve finanse etmeye başlamışlardır. Bir bakıma artık seyahatin formu, sistematik ellere ve her bir detayın net bir şekilde belgelenmesine ihtiyaç duymak üzeredir.[50] Böylelikle denizciler ve kâşifler özellikle seyahatlerinin detaylı kayıtlarını tutmaları ve gelecekteki yolcular için takip ettikleri rotaların haritasını çıkarmaları konusunda bilgilendirildiler.

Bunun bir diğer anlamı da, seyahat yazınının bir tür olarak genel bir bilinç kazanmaya, daha metodik bir anlatım şeklinin görülmeye başlamasıdır. Bunun en belirgin yansıması, deneme, kısa hikâye, mektup, hatta oyun ve şiir şeklinde görülen seyahat anlatılarının 16. yüzyılın sonundan itibaren en çok seçilen form olan "rapor"a sabitlenmesidir.[51] En genel şekliyle rapordan anlaşılan, coğrafi ve etnografik bulgular ve gözlemlerle yapılan keşif gezisinin kronolojik bir biçimde verildiği, mümkün mertebe detaylı haritalar ve gelecekteki yolcular için talimat ve tavsiyelerle de desteklenen anlatımlardı. Bununla beraber bizim seyahatname veya seyahat anlatısı dediğimiz bu raporların çoğunda genellikle birkaç ortak nokta daha bulunur. Çoğu seyahat kitabı kendisini bu yolculuk için finanse eden patronu veya sponsoru için bir övgü ile başlar. Ardından yazar, okuyucularına seyahat ve seyahat anlatılarıyla ilgili fikirlerini ve kendisinden önce bu seyahati gerçekleştirenleri anan birkaç satır verir, hatta bezen de İncil'den seyahatle ilgili pasajları içeren birkaç cümle veya paragrafla birlikte okuyucusuna seslenir. Bilhassa seyahatin içerisine destekçilerin girmesi ve seyahat kitaplarının hâlihazırda okuyucu kitlesinin varlığı, anlatım stratejilerini de yazarlar için önemli bir hale getirmiştir. Artık seyyah ve yazar, kişisel ilgi ve çıkarlarının yanında kendisine destek veren hükümdar veya patronların sevdikleri veya sevmediklerini de,

---

[50] Bhattacharya, s.21.
[51] William H. Sherman, "Stirrings and Searching (1500-1720), **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (Eds. Peter Hulme ve Tim Youngs), Cambridge University Press, London, 2002, s.30.

geniş okuyucu kitlelerinin ilgi ve beklentileri kadar akılda tutmalıdır.[52] William H. Sherman bu durumu, en eski İngiliz seyahat yazılarının bile karmaşık retorik stratejiler tarafından belirlendiğini, yazarların bilinen ve bilinmeyenleri, geleneksel ikna etme ve eğlence zorunlulukları ile kişisel çıkarlarını patronlarının, işverenlerinin ve hükümdarlarınınkiyle dengelemeliydi diyerek özetlemektedir.[53] Demek ki artık anlatım, hem eğlendirici ve öğretici olacak, okuyucusuna haz verdiği kadar pratik bir rehberlik görevini sağlamak gibi ikili bir amaca hizmet edecektir.

Sherman'ın yukarıdaki ifadesini daha iyi anlamak için seyahat yazarlarının hem kendi dönemindeki diğer seyahat yazarlarıyla olan rekabeti hem de deneyimin metin düzeyindeki temsil problemi üzerinde durmak gerekir. Seyahat yazarları çoğu zaman kendi deneyimlerinin benzersiz olduğu ve yazdıklarının da aynı şekilde harikulade şeyler olduğu noktasında abartma eğilimindedirler. Bunun için de genellikle okuyucusunu inandırmak, anlattıklarının gerçek olduğu hususunda onları ikna etmek için diğer seyahat yazarlarının eserlerindeki sahte veya fantastik anlatılara karşı uyarılarda bulunurlar. Yine bir strateji olarak seyahat yazarı, gerçeğe uygunluk veya otantiklik seviyesini arttırmanın en iyi ve basit yollarından birini seçerek, seyahat deneyimlerini birinci tekil şahıs ağzından anlatır. Ayrıca ziyaret edilen yerlerin titizlikle tasvir edilmesi de, objektif gerçekliğe mümkün olduğunca yaklaşma çabasının bir sonucu olabilir. Özellikle bu titizliğin, İngiltere'nin ticari ve kolonyal çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda çok daha fazla gözetildiğini söylemek de yanlış olmaz.

Ampirik olarak deneyimlenen, gözlemlenen durumların metin biçimindeki temsili ise, seyahat yazımının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Buradaki temel problem, seyyahın kendi yurdundaki tanıdık kitlesine, hiç tanımadıkları bir dünyayı nasıl sunacağıdır. Bunun için seçilen yol bilinenle bilinmeyen, tanıdık olanla olmayan arasındaki farkı olabildiğince belirgin ve keskin hale getirmektir. Coğrafi keşifleri gerçekleştiren, bilinmeyen dünyaları keşfeden Avrupa açısından "Öteki"nin inşası için başlangıç noktalarından biri diyebileceğimiz bu süreçte diğerini tanımlamak için yeni ifadelere ve şaşırtıcı bir dile ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için seyahat metinlerinin yeni bir kelime dağarcığıyla biçimlendirilmesi gerekmiş, bu gereklilik de çoğu zaman yerlilerin kendi

---

52 Bhattacharya, s.22.
53 Sherman, s.31.

dillerinden ödünç alınan terimlerle yapılmıştır.[54] Örneğin şelale, çağlayan, lagün, girdap, bataklık, kasırga, fırtına vb. pek çok kelime İngiliz keşif döneminin ilk yüzyılı boyunca dile katılmıştır.[55]

Erken Modern Dönem'de seyahat yazınının kazandığı genel bir kimlik söz konusu olsa da, seyyah tipolojisinin ve yazma deneyimlerinin farklılığından dolayı, bütün seyahat kitaplarını tek bir çatı altında toplamak zordur. Hacılardan tüccarlara, kâşiflerden misyonerlere, elçilerden maceraperestlere kadar seyahat yazınına katkıda bulunan kişiler ve her birinin ilgi, bilgi ve yazma deneyimlerindeki çeşitlenme, tüm seyahat yazınını tek bir şemsiye altına almayı imkânsız kılmaktadır. Erken Modern Dönem'de Kudüs'e gerçekleştirilen hac yolculukları, her ne kadar devam etse de, artık Ortaçağdaki rağbetinde değildi. Bununla beraber konu bakımından seyahatnamelerde asıl artış, ticari gayeleri içlerinde barındıranlardı. Bu dönemde tüccarlar tarafından yazılan anlatılara veya tutulan mektuplar ile notlara önem verildiğini görürüz. Örneğin yukarıda adı ve eseri zikredilen Hakluyt, *Principal Navigations* adlı eserinde bu yazılara özel bir önem vermiştir.[56] Yine bu dönemde ortaya çıkan bir başka seyahat yazını biçimi de, kolonileştirme ve sömürgecilik anlatıları olmuştur. Bilhassa Virginia'ya odaklanan ve kolonileşme çabalarını kutlayan veyahut eleştiren metinlerin çoğu yerlilerin yaşam biçimleri, sosyal örgütlenmeleri, dinleri ve mitleri gibi konularda bilgi verirken aynı zamanda alınıp satılabilecek mallar, üretilebilecek mallar ve inşaat malzemeleri için mevcut olan durumu açıklıyordu.[57] Yine bu dönemin seyahat yazınını etkileyenler bir diğer grup da büyükelçiler ve diplomatlardır. Gittikleri ülkelerde daha uzun süreli kalmaları ve ülkenin kültürü ve siyasetiyle diğer seyyahlara göre daha yakın temas kurabilme avantajları sayesinde, bilgi anlamında beklentiyi de yükseltiyorlardı. Bu tür anlatılar arasında şüphesiz en iyi örneklerden biri, Giles Fletcher tarafından yazılan "*Of*

[54] Korte, s.32.
[55] Mary B. Campbell, **The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600**, Cornell University Press, Ithaca, N.Y./London, 1988, s.226'dan aktaran Korte, s.32.
[56] Bu noktada, seyahat edenin kaleminden çıkma eserlerle, seyahati gerçekleştiren kişinin tuttuğu not veya yazdığı mektuplardan yola çıkarak seyahat anlatıları yazanlar arasında bir ayrım da oluşturulabilir.
[57] Thomas Harriot, **A Brief and True Report of the New Found Land of Virginia**, London, 1588. Bu eser döneminde İngiltere'nin en popüler seyahat kitaplarından biridir. Bkz. Korte, s.32.

the Russe Common Wealth" (1591) adlı eserdir.[58] Fletcher, 1588 yılında Çar I. Fyodor ile İngiltere arasında İngiliz ticaretini tekrar tesis etmek ve İngilizlerin Moskova Kumpanyası için daha uygun şartlar sağlamak maksadıyla bir anlaşma için gönderilmişti. Eserinde Rusya'yı coğrafi, siyasi ve sosyal bakımdan ele alan bölümlere ayırıyordu.[59]

Şüphesiz Erken Modern Dönem'de seyahati cesaretlendiren en önemli gelişmelerden biri, doğa bilimleriyle ilgili sistematik bir araştırmaya başlamak ve doğa bilimlerine ilgiyi arttırmak için Londra Kraliyet Derneği'nin[60] (The Royal Society of London) 1660 yılında kurulması olmuştur. Doğaya ve doğa bilimine yönelik öğrenme merakı da, beraberinde kapsamlı seyahatleri gerekli kılmıştır. Elbette hâlihazırda doğa bilimleriyle ilgilenenler muhtemeldir ki seyahat anlatılarını takip ediyor ve kendi ilgi alanları bakımından yararlanıyorlardı ancak doğrudan bilimsel maksatla bir kurum tarafından desteklenme gerçekleşmemişti. Kaldı ki, seyyahların verdikleri bilgiler, alanlarında otorite olmadıkları için hep bir soru işareti de barındırmış ve şüpheyle yaklaşılmıştır. Her halükarda seyahat ve bilim arasında karşılıklı bir ilişki söz konusuydu. Bunun önemini Shapin, "*Aslında seyyahların, kâşiflerin, tüccarların, askerlerin ve maceraperestlerin getirdiği katkılar olmasa erken modern doğa tarihi veya doğa felsefesinin neye benzeyeceğini hayal etmek güçtür*" diyerek belirtmiştir[61]. Kraliyet Derneği'nce kabul edilen seyahatle ilgili ilk çalışma da, Bitki Toplayan Korsan olarak bilinen William Dampier tarafından yazılan ve Kraliyet Derneği'nin başkanına adanan "Yeni Bir Dünya Turu" (1697) adlı eser olmuştur.[62]

Erken Modern Dönemin seyahat yazınında editörler de son derece önemli bir role sahiptir. Bunlar arasında da şüphesiz Richard Hakluyt ve Samuel Purchas en önemli

---

[58] Giles Fletcher, **Of the Russe Common Wealth, or Maner of Gouernement by the Russe Emperour Commonly called the Emperour of Moskovia with the Manners, and Fashions of the People of That Countrey**, T. D., London, 1591.

[59] Bu eser daha sonra kısaltılmış formatlarda şu eserlerde yer almıştır: Richard Hakluyt, **The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoveries of the English Nation,** George Bishop, Ralph Newberie and Robert Barker, London, 1598.; Samuel Purchas **Purchas His Pilgrimes**, Willia Stansby, London, 1625.

[60] Derneğin asıl adı "The Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge"dır.

[61] Daniel Carey, "Compiling Nature's History: Travellers and Travel Narratives in the Early Royal Society", **Annals of Science**, Cilt: 54, Sayı:3, 1997, ss.269-292. Steven Shapin, **A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England**, The University of Chicago Press, Chicago, 1994, s.245.

[62] Sherman, s.29-30. Dampier için bkz. Diana Preston ve Michael Preston, **A Pirate of Exquisite Mind: The Life of William Dampier: Explorer, Naturalist, and Buccaneer**, Corgi Books, London, 2005.

isimlerdir.[63] Her ikisi de kendi zamanlarının İngiliz seyahat yazınını, daha sonraki yüzyıllar boyunca etkili olmaya devam edecek şekilde biçimlendirmişlerdir. Hakluyt hiç denizlere açılmamıştı ancak kütüphanelerde ve arşivlerde yer alan kendi dönemine kadar gerçekleştirilen seyahat anlatılarını çok iyi etüt etmiş ve "Divers Voyages Touching the Discoverie of America (1582)" adlı eseriyle daha popüler olan "The Principal Navigations, Voiages, Traffiques, and Discoueries of the English Nation (1598-1600)"ı bu çalışmalarına dayanarak yazmıştır. Özellikle ikinci eseri, İngilizler arasında seyahati popüler hale getirmesi, seyahat ve keşifler anlamında İngiltere'nin başarılarını halka duyurmak anlamında öncülük etmesi nedeniyle, İngiliz seyahat yazını tarihinde dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Seyahat ve keşif çerçevesinde İngilizlerin öne çıkarılmasının doğurduğu sonuçlardan biri, İngilizler arasında milli bir ruhun yükselmesiydi. Öte yandan Hakluyt'la birlikte seyahat yazımında daha pragmatik ve objektif bir yaklaşım gelişmiştir. Ayrıntı, belge, güzergâh, harita ve rotalar, anlatımın cazibesini arttıran, metni gerçekliğe olabildiğince yaklaştıran araçlar haline gelmiştir.

İlginçtir ki, seyahat alanını etkileyen unsurlardan biri de İngiliz filozofları olmuştur. Bunlardan ilki felsefede metodolojinin kurucularından sayılan Francis Bacon'dır. Bacon, 1625 tarihli "*Seyahat*" adlı yazısında, genç beyefendilere bazı sorumlu eğitmenlerin eşliğinde seyahat etmelerini tavsiye etmiştir.[64] Seyahate teşvik, hâlihazırda Rönesans'ı takiben bir aydınlanma ruhuyla beraber tüm Avrupa'ya yayılmış ve seyahat etmek hem aydınlanmanın hem de eğitimin bir aracı olarak görülmeye başlanmıştı. Deneyimci felsefenin babalarından John Locke, "*İnsan Anlayışına İlişkin Deneme*" (1690) adlı eserinde, insan bilincinin duyular tarafından oluşturulduğunu ve aklın, doğuştan boş bir levha olduğunu ileri sürmüştü.[65] Bunun anlamı, insanoğlunun bilgi edinebilmesinin deneyimi, yeni bilgilerin de yeni deneyimleri gerektirmesiydi. Böylelikle yolculuk, yeni deneyimlere ulaşmak için vaz geçilmez bir araç haline geliyordu. Bir

---

[63] Sherman, ss.22-24.
[64] Whately, Richard. **Bacon's Essays: With Annotations**, John W. Parker and Son, London, 1856, s.173.
[65] James Buzard, "The Grand Tour and after (1660-1840)", **The Cambridge Companion to Travel Writing**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s.37. Locke'un zihni doğuştan *tabula rasa* olarak gören anlayışına ek olarak, kendisinin seyahat literatürüne ciddi bir ilgisinin olduğu, hatta kütüphanesinde seyahat literatürüyle ilgili 195 başlık bulunduğu bilinmektedir. Locke'un "*An Essay Concerning Human Understanding*"(İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme) adlı eserinin 1705 baskısının birinci kitabında kütüphanesindeki bu kitaplara atıf da bulunmaktadır. Bkz. Peter R. Anstey, **John Locke and Natural Philosophy**, Oxford University Press, New York, 2011, s.59.

bakıma seyahatin hem şekli hem de hedefi değişiyor, mükemmelliğe ulaşmayı hedefleyen her bireyin aklını doğru bir şekilde geliştirmesi için seyahat etmesi gerektiğine inanılıyordu. Diyebiliriz ki seyahat, kendi yolculuğunda yeni bir yaklaşıma ulaşıyordu.

İşte Grand Tour (Büyük Tur) olarak bilinen kapsamlı turlar, aristokrat sınıfına mensup genç İngiliz beyefendilerinin üniversite eğitimlerini tamamlayan hümanist bir girişim olarak başlamıştır. İlk örneklerini 16. yüzyılın sonunda Elizabeth döneminde gördüğümüz Büyük Turlar, esasen Fransa, İtalya ve Almanya'ya odaklanan, bazen de İspanya, Portekiz ve Yunanistan'a kadar uzanabilen Kıta Avrupa turlarıdır.[66] Tur'a katılmak öyle prestijli görülmüştür ki, İngiliz şair ve yazar Samuel Johnson İtalya'ya gitmeyen birinin, bir insanın kendisinden görmesinin beklendiği yerleri görmediği için her zaman bir aşağılık duygusu içerisinde olduğunu söyleyecektir.[67] Dolayısıyla Kıta Avrupası'na yapılan bu yolculuk sadece mekânlar arasında yapılan bir yolculuk olarak görülmemiş, aynı zamanda Batı uygarlığının temellerine yapılan zamansal bir yolculuk ve aristokrat çocuklarının eğitimlerinin bir parçası olarak görülmüştür. Paris'i ziyaret etmenin davranışlara nezaket katarken, İtalya'yı görmenin estetik bir zevkin oluşmasına yardımcı olacağına inanılmıştır.

Büyük Tur şeklinde Kıta Avrupası'na yönelen ve 17. yüzyılda çok popüler hale gelen seyahat, 18. yüzyıl boyunca da popülerliğini korumaya devam etti. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında, İngiliz seyahat tarihinde bazı değişimlere yol açan gelişmeler yaşandı. Bilhassa 1789 Fransız Devrimi ve İngiltere'nin Fransa'yla ilişkilerinin bozulması, Büyük Tur'u geçici olarak engelledi. Avrupa'ya seyahat edemeyen İngilizler için yeni bir tur ortaya çıkıyordu: Home Tour veya Yurt Turu. 1707'de İskoçya'yla birleşme, var olan milli ruhu daha da arttırdı. Britanya Adası'nda gerçekleşen son büyük meydan savaşı olan Culloden Savaşı'yla (1746) İngilizlerin kazandığı zafer, Jacobit tehdidini tamamen ortadan kaldırmış, İskoçya'nın Highland bölgesi ve Büyük Britanya'nın Kelt sınırları seyahat etmek için güvenli yerler haline gelmişti.[68] Bu bölgelerin cazip birer rotaya dönüşmesiyle, İngiliz seyahat anlatılarında gotiğin ve yücenin cazibesi ortaya çıkmış, sanatsal düzensizlik veya uyumsuzluk şeklindeki

---

[66] Towner, ss. 259-260.; Constantine, ss. 499-501.
[67] Buzard, s.40. Ayrıca bkz. Orvar Löfgren, **On Holiday: A History of Vacationing**, University of California Press, New Jersey, 1999, s. 157.
[68] Buzard, s.42.

formlarda bile güzelliği yakalama çabası doğmuştur. Örneğin İngiliz filozof Edmund Burke, "*Yüce ve Güzel Düşüncelerimizin Kökeni Üzerine Felsefi Sorgulama*" (1757) adlı eserinde bu değişimin haberini vermektedir.[69] Bu anlayışın yansıması ise "Pitoresk" veya "pitoresk güzellik" kavramları olmuştur. Pitoresk güzellik, düzenlilik içerisinde bulunan bir şey değildi, fakat düzensizlik içinde kendilerine ait bazı özel niteliklerle seyircinin takdirini alacak bir estetik anlayışıydı.[70] Başka bir deyişle klasik sanat alanındaki estetik anlayışı, yerini yeni estetik arayışlara bırakıyordu. Elbette zamanın popüler turizmi de tüm bu kültürel gelişmelerden etkileniyor, vahşi olana, klasik olmayan manzaralara, pitoresk ve yüce güzelliğe yönelen güzergahlar bulunmaya çalışılıyordu.[71]

Yurt Turları İngiltere'nin değişen yüzüne, ulusun ekonomik kalkınmasına, orta sınıfın toplumsal bir güç olarak yükselmesine odaklanmıştı. Örneğin Robinson Crusoe ile tanıdığımız Daniel Defoe'nun Yurt Turlarına dayanan temsili "*Tüm Büyük Britanya Adası'nın Turu*" (*Tour Through the Whole Island of Great Britain, 1724-26*) adlı eseri, ekonomi ve refahın artmasında seyahat ve ticaretin rolüne dikkat çekiyordu.[72] Ancak artık yeni güzergâhlar, yeni ziyaret yerleri ve yeni estetik anlayışla birlikte, sadece estetik bir deneyim için dahi seyahat edilebileceği gösteriliyordu. Böylece doğa turları veya manzara yolculuklarıyla beraber, modern turizm diyebileceğimiz fikre öncülük ediliyor; seyahat anlam ve çerçevesini genişleterek artık zevk için ve bir boş zaman etkinliğine dönüşmeye başlıyordu.

Bu dönüşüm tam anlamıyla karşılığını 19. yüzyılda bulmuştur. Eğitimli orta sınıfa mensup çalışan kesimler Büyük Turlarda sadece aristokrat beyefendilerine hizmet ya da rehberlik eden kişiler olarak bulunabiliyordu. Ancak zamanla orta sınıfların kendisi Grand Turistler haline gelmeye başlamış, onlara yolculuklarında aileleri de eşlik etmiştir. Bu noktada hem Napolyon Savaşları sonrasında Avrupa'da seyahat etmenin daha güvenli hale gelmesi hem de seyahat teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak turun zamansal

---

[69] Buzard, s.45.
[70] William Gilpin, **Three Essays: on Picturesque Beauty; on Picturesque Travel; and on Sketching Landscape: to Which is Added a Poem, on Landscape Painting**, Printed for R. Blamire, London, 1742.
[71] Buzard, s.46.; Korte, s.9.
[72] Elizabeth A. Bohls ve Ian Duncan, **Travel Writing, 1700-1830, An Anthology**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2005, s.105.

açıdan kısalması bu geçişi kolaylaştırmıştır.[73] 1830larda Londra'dan Roma'ya seyahat, aslına bakılırsa Romalılar döneminden daha hızlı değildir. Üç hafta süren ve posta ya da kiralık binek arabalarıyla yapılan yolculuk vapurların kullanımıyla sadece on beş güne inmekteydi. Vapurlar, yolculuk süresini kısaltmanın yanı sıra, çok daha konforlu seyahatler sunuyor, seyahat noktalarını da Akdeniz çevresine kadar genişletiyordu. Vapurla seyahate bir de demiryolları eklenince seyahat dünyasının sınırları ve yolculuk anlayışı devrimsel bir nitelikte değişmiş, hatta daha "iyimser, ilerlemeci ve demokratik" bir hal almıştır.[74] Artık sabah Londra'dan hareket edip ertesi gün akşam yemeğini Nice'te yemek mümkün olmuştur.[75]

Henüz "seyahat acentaları" ortaya çıkmadığı için aristokratik hemşerilerinin aksine ücretli olarak çalışan orta sınıfın gittikleri yerlerde başvurabilecekleri yerel aristokrat arkadaşları yoktu. Orta sınıfın bu arkadaş eksiğini 1840larda tur işlerine ve keşiflerine başlayan Thomas Cook ve oğlu karşılamıştır. Modern kitle turizminin kurucusu ve ilk paket turu düzenleyen kişi olarak kabul edilen Cook için seyahat globalleşmeye başlayan dünyada aydınlanmaya açılan bir yelkendir. Cook, seyahatle birlikte evlerinin dışındaki dünyaya ulaşan insanların sayısındaki ve çeşitliliğindeki artışın olumlu ve demokratikleştirici bir proje olarak görülmesi gerektiğini, bu proje sayesinde daha eşit yaşam şansına sahip, daha eğitimli ve diğerlerine daha hoşgörülü bir sivil toplumun üretilebileceğini düşünmekteydi.[76] Dolayısıyla da Cook için seyahat ya da artık yeni bir kavramla "turizm", modern insan olmanın en temel ve gerekli parçalarından biridir. Bu düşüncelerle Cook, yolcularına, aristokratik rakiplerinin aksine, düşük fiyatlı ve iyi organize edilmiş turlar sunuyordu.[77] Zamanla çok daha kurumsal bir yapı halini alan bu turlar konaklamadan, tren biletlerine ya da çıkan sorunları çözmek için hazır

---

[73] Napolyon Savaşları'nın başlamasını Büyük Tur'un aristokratik bir kurum olarak son bulmasının sebebi olarak görenler olduğu gibi, 1815'te savaşın bitmesini takiben değiştirilmiş bir şekilde tekrar başladığını, Büyük Tur'u asıl bitirenin Thomas Cook'un 1850'lerdeki turlarıyla demiryollarının inşası olduğunu ileri sürenler de mevcuttur. Bkz. Nicholas Stanley-Price, "See Rome-and Die: Legacies of the Grand Tour in a Roman Cemetery", **The Legacy of the Grand Tour: New Essays on Travel, Literature, and Culture**, (Ed. Lisa Colletta), University Press Copublishing Division, Fairleigh Dickinson University Press, 2015, s.170. Ayrıca bkz. Rosemary Sweet, **Cities and the Grand Tour: The British in Italy, c.1690-1820**, Cambridge University Press, Cambridge&New York, 2012, s.266.
[74] Reinhold Schiffer, **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1999, s.42.
[75] Löfgren, s.162.
[76] Adrian Franklin, **Tourism: An Introduction**, Adrian Franklin, London, 2003, s.22.
[77] Buzard, s.48.

bulunan elemanlara kadar farklı şehirlerde hizmet sunuyordu. Öyle ki 1895'teki ölümünün ardından onun bütün medeni dünyayı istila ettiğini söyleyenler dahi olmuştur.[78]

Thomas Cook'un düzenlediği turlar, favori ya da uğrak yerlerinin kendilerince "düşük" ya da "kalitesizler" olarak adlandırılan orta sınıflarca işgal edilmesine kızan aristokratlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır.[79] Bu tepkiler dönemin İngiliz basınına Bay Cook'un müşterilerinin elbiseleri, tavır ve davranışları aşağılayıcı ve alaycı bir biçimde yansıtılmıştır.[80] Netice itibariyle bir yandan Cook'un turlarına katılan orta sınıf "turist" ile dalga geçilirken bir yandan da "turist" ve "seyyah" arasında bir ikilik yaratılmaya başlanmıştır. Temelde seyyah anlamını da taşıyan bu ifade orta sınıfın seyahat deneyimini karşılamak için kullanılarak, ifadenin içi genellikle küçültücü anlamlarla doldurulmuştur. Seyyah, bilinmeyenle karşılaşmayı arayan ve bunun için de üzerinden çok geçilmemiş yolları tercih ederek bağımsız seyahat etmenin peşinde koşan biri olarak nitelendirilirken, turist ise çoğunlukla bağımlı, herkesin gittiğinin peşinden giden kişiler şeklinde düşünülmüştür.[81] Bu çerçevede Endüstri Devrimi'nden kitlesel turizm doğarken, turist ise sınıfsal bir problemden doğmuştur diyebiliriz.

Seyyah ve turist arasında ortaya çıkan ikilik, seyahat yazını alanına da yansımış, turistlerin daha kısa zamanda, çok daha az maliyetle nasıl seyahat edebileceklerini, nerelerde konaklayarak güzergâhlarının keyfini en çok nasıl çıkarabileceklerini gösteren rehber kitapları ortaya çıkarmıştır. Başka bir deyişle kitle turizminin başlangıcı, modern rehberlerin de çıkış noktasını oluşturmuştur. Bunlardan ilki 1835 yılında Almanya'da Karl ve Fritz Baedeker tarafından, İngiltere'de ise 1836'da John Murray tarafından basılmıştır. Murray ailesinin 1768'den itibaren zaten Londra'da bir yayınevleri vardır ve üçüncü John Murray İngilizce olarak basılan yabancı rehberlerin ilki olarak 1836'da

---

78 Löfgren, s.162.

79 Jill Steward, "How and Where to Go": The Role of Travel Journalism in Britain and the Evolution of Foreigh Tourism, 1840-1914", **Histories of Tourism: Representation, Identity, and Conflict**, (Ed. John K. Walton), Channel View Publications, Clevedon, 2005, ss. 39-54.

80 Blackwood's Maganize, Belgravia, Westminster Gazette ve Pall Mall Gazette gibi Londra'nın önde gelen gazeteleri Cook'un müşterilerine "Cookney" demekteydiler. "Adi" ve "bayağı" imasına sahip bu ifade güya sonradan görmeler olan Cook'un müşterilerinin bayağılığını betimliyordu. Bkz. Steward, s.45.

81 Paul Smethurst, "Tourism". **Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.1185-1188.

"*Handbooks for Travellers*"[82] serisine başlamıştır. Kendi yolculuğu sırasında kullandığı kaynakların sistemsizliğinden ve yetersiz bilgi içermesinden yola çıkarak rehber serisini başlatan John Murray'in önemli bir diğer yanı da, rehber kitap serisi için başka yazarları da kullanmasıdır. Serinin ilk iki eseri olan 1836 ve 1838 senelerinde basılan rehberler John Murray'in kendi notlarının bir ürünü olsa da serinin diğer eserleri dönemin çok önemli isimleri tarafından ya da onlarla beraber yazılmıştır. Örneğin serinin İsviçre'yi konu edinen üçüncü cildi John Murray ve Alp tırmanışlarıyla tanınan ünlü dağcı William Brockedon tarafından yazılmış, 1892'ye kadar 18 baskı yapmıştır.[83] Murray rehberlerinin kendine özgü bir diğer yönü ise yeni baskılarda ortaya çıkmaktadır çünkü her baskıda kullanılan materyal yeniden gözden geçirilmekte, başka bir deyişle rehberler yeni baskılarda güncellenmektedir.[84] Son olarak Murray rehberleri, temel güzergâhlar arasında bir numaralandırma sistemi kullanarak yeni bir anlayış geliştirmiştir. Murray rehberlerinin en önemli rakibi olan ve temelde Murray'in yayıncılık anlayışını benimseyen Karl Baedeker'in rehberleri ise bu numaralandırma sistemi yerine bir yıldız sistemi geliştirmiştir.[85]

19. yüzyıl veya Viktorya Dönemi, Rönesans gibi özel seyahatin çağı olmuştur. Bu özel seyahatler, en azından görünür amaçları bakımından esas olarak bilimsel araştırmalar biçimindedir. Avustralya ile birlikte artık keşfedilecek yeni bir kıta kalmadığı için, kâşifler de seyahatlerini kıtaların içlerine yöneltmişlerdir. Böylece bilinen Amerika'dan bilinmeyen Amerika'ya, bilinen Afrika'dan bilinmeyen Afrika'ya kıtaların kendi içlerinde gerçekleştirilen ayrıntılı ve daha meşakkatli seyahatler ortaya çıkmıştır.[86] Her ne kadar bu keşifler bilimsel bir maksatla başlatılmış ve hatta ticari bir amaca sahip olduklarını resmen reddetmiş olsalar da, hiç kuşkusuz ticari amaçlar da bilimsel amaçlar kadar keşiflerin ve seyahatlerin itici gücünü oluşturmuştur. Bu süreç de İngiliz

[82] Bu serinin ilk eserinin tam ismi şu şekildedir: "**A Hand-Book for Travellers on the Continent: being a guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany and along the Rhine from Holland to Switzerland.**"
[83] John R. Gretton, **Essays in Book Collecting**, Dereham Books, Norfolk, 1985, s.13.
[84] John Towner, "Guidebook", **Encyclopedia of Tourism**, (Ed. Jafar Jafari), Routledge, 2000, ss.267-269, s. 268.
[85] Kevin J. Hayes, "Baedeker Guides". **Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.58-60.
[86] Roy Bridges, "Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914), **The Cambridge Companion to Travel Writing**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, ss.53-69, ss.54-55.

hükümetinin desteği altında James Cook'un üç yolculuğu ile başlamıştır. 1815 yılına gelindiğinde hem kara hem de denizcilik araştırmaları hükümet tarafından, özellikle de Batı Afrika'da yürütülmeye başlandı. Hindistan'daki Doğu Hindistan Şirketi ise karadan gerçekleştirilecek bir keşfe teşvik ederken, Amiral Malcolm Hint Deniz Kuvvetleri subaylarını Hint Okyanusu'nu keşfetmeleri için görevlendiriyordu. Bu projelerin raporlarını yayınlamak için de Bombay Coğrafya Derneği (Bombay Geographical Society) kuruldu.[87] 1790'lardan itibaren bu tür kuruluşlara, bu bölgelerde seyahat etmeyi de teşvik eden misyoner oluşumlar da eklendi. Misyonerler, bu yeni keşfedilen kıtalarda İncil'in sözlerini yaymak ve köle ticaretinin kaldırılması projesine hizmet etmek amacında olan Avrupalı protestanlardı.[88] İster istemez her şeyden önce kendilerinin uygarlaştırıcı bir misyona sahip olduklarına, bu nedenle de kıtaların en ücra köşelerine kadar gidip oradaki halkları doğru inanca ve kendi uygarlık düzeylerine yükseltmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Bu maksatla 1799'da Kilise Misyoner Derneği (The Church Missionary Society) kuruldu.[89] Dernek köle ticaretinin kaldırılması, misyoner çalışmalarının ve bu çerçevede bilimsel keşiflerin desteklenmesini isteyen bazı aristokratlar tarafından kurulmuştu. Bu dernek aynı zamanda seyahat yazını alanı açısından da misyoner seyahat yazını diyebileceğimiz bir formun ortaya çıkışına da işaret ediyordu.

Dönemin seyahat yazılarının görünmeye başladığı yeni bir form da, periyodik yayınlardır. "*Tory Quarterly Review*", "*The Whig Edinburgh Review*" ve "*Blackwood's Magazine*" adlı dergilerde düzenli olarak seyahat yazıları yayınlanmaya başladı.[90] Seyahat dergilerinin popülerliği, bu dergilerin daha yüksek bir okuyucu kitlesine ulaşmasıyla artmaya devam etti. 1800'lü yıllar boyunca, seyahat alanında daha önce editörler tarafından yapılan derleme çalışmaları yerine, doğrudan gezginlerin kendi seyahatlerini anlattıkları eserler okuyucuyla buluşmaya başladı. Bilimsel olarak doyurucu

[87] Bridges, s.55.
[88] Bridges, s.55-56.
[89] Bridges, s.56.
[90] Bridges, s.56.

bilgilere sahip, detayların canlı bir şekilde verildiği ve pragmatik özelliklere sahip bir seyahat kitabı, kitap piyasasında hızlı bir şekilde yerini alıyor ve tüketiliyordu.[91]

19. yüzyılda İngilizlerin gerçekleştirdikleri seyahat ve keşiflerin tanıtımında en ekili kurum, bilimsel keşifleri başarıyla yürüten ve seyahat raporlarının yayınlanmasına destek veren Kraliyet Coğrafya Derneği (Royal Geographical Society) idi. 1830'da kurulan dernek, sadece seyahat raporları yayınlamakla kalmıyor, aynı zamanda bu raporlarla ilgili bünyesinde yapılan tartışmaları, bildiriler şeklinde de yayınlıyordu. Görünürde kurum tarafından üstlenilen projelerin hiçbir ticari yönü yoktu ve tamamen bilime adanmıştı. Ancak çoğu kez üyeleri, İngiltere'nin denizaşırı işlerinde çok fazla kontrol sahibi olan tanınmış zenginlerdi.[92] İngiltere'nin hammadde ve pazar ihtiyacının artması, acilen ülke dışındaki olanakların araştırılmasını gerektiriyordu. Bu da genellikle Kraliyet Coğrafya Derneği ve diğer kurumların yayınladıkları raporların kısmen yardımcı olduğu bir şeydi. Böylece bir taraftan da bilim ve elbette seyahat, ülke çıkarları için kullanılmaya ve ister istemez emperyalist bir ruha bürünmeye başladı. Dolayısıyla seyahat yazını da genel olarak Avrupalıların özelde de İngilizlerin emperyalist emellerini yansıtan temel bir edebi biçime dönüştü.

18. yüzyıl sonu ve takip eden yüzyıldaki seyahat yazıları, çeşitli kategoriler altında ele alınabilir. Örneğin bunlardan biri, özellikle Kutup bölgesine gerçekleştirilen anlatılardır. Avrupa için kutupların fethi, bilim ve teknolojideki ilerlemenin bir işareti ve hatta ulusal bir onur meselesiydi. Bilgi, bir ulusun dünyanın geri kalanı üzerinde üstünlük kurmasına yardım ediyordu. Bu nedenle kutup keşiflerine dair anlatılar büyük bir kesinlikle ve ayrıca kahramanlık, cesaret ve bunları içinde barındıran bilime bağlılıkla vurgulanmıştı.[93]

Seyahat yazınında bir diğer önemli kategori ise, Osmanlı coğrafyası, Türkistan, İran, Çin, Hindistan gibi dünyanın doğu bölgeleri hakkında yazılan yazılardı. Bu bölgelere yönelik seyahat anlatılarında görünen niyet örneğin antik çağların araştırılması veya botanik alanında kataloglama olsa da, metinler güncel siyasal sorunları, bölgedeki

---

[91] Bkz. Shef Rogers, "Enlarging the Prospects of Happiness: Travel Reading and Travel Writing", **The Cambridge History of the Book in Britain: 1695-1830**, (Ed. Michael F. Suarez and Michael L. Turner), Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss.781-790.
[92] Bridges, ss.59-61.
[93] Bridges, s.63. Ayrıca bkz. Robert G. David, **The Arctic in the British Imagination 1818-1914**, Manchester University Press, New York, 2000.

ticari faaliyet ve ticaret olanakları, bu yerlerdeki misyonerlik çalışmaları gibi konuları da içeriyordu.[94] Bir bakıma doğu anlatıları, Edward Said'in "oryantalizm" olarak adlandırdığı kavramın uygulamaya konduğu örneklere dönüşüyordu. İngiliz kolonilerinden dolayı Amerika ve Avustralya'yı bir kenara koyacak olursak, Afrika kıtası barındırdığı potansiyellerle Viktorya dönemi seyahat yazını içerisinde kendine ayrı bir yer buluyordu. Seyahatnamelerden gelen Afrika anlatımları, bu gizemli topraklar hakkında büyüleyici bir bilgi kaynağı oldu. Misyoner gruplar yerli halklar için çok yönlü bir uygarlık ve aydınlanma projesi başlatarak dolaylı bir biçimde Afrika sömürüsüne başladılar. Mısır uygarlığını besleyen Nil Nehrinin kaynağını bulmak için yapılan keşifler ve bunları gerçekleştiren kâşifler, 19. yüzyıl İngiltere'sinin ulusal kahramanlarına dönüştüler.[95] Ancak bu durum, sadece Afrika için geçerli değil, kutuplar, Orta Asya, Sibirya gibi ulusal çıkarların başka emperyal güçlerle yarışmaya veya çatışmaya girdiği durumların hepsi için geçerlidir. Kâşifler ve seyyahlar, göğüsledikleri zorluklar, gerçekleştirdikleri başarılar, gösterdikleri cesaret oranında ulusal düzeyde kahraman muamelesi görmüşlerdir.

20. yüzyıl getirdiği tüm sosyo-ekonomik ve teknolojik imkânlarla birlikte, kitle turizmini doğurmuş, seyahat ve turizm arasındaki uçurum eskisine nazaran daha da derinleşmiştir. Thomas Cook'la 1846'da başlayan ilk turlar, 20. yüzyılda kitle turizmi şeklinde organize bir iş kolu haline gelmiştir. Kitle turizminin mantığı, turistlerin sadece turun güzergâhında şirket tarafından karar verilen yerlerin görülmesiydi ki, bunu da belirleyen temel etkenlerden biri şirketlerin elde edecekleri maddi kazançtı. Hakiki olanın seyahat olduğuna inananlar turizmi, kişisel zevklere hitap etmediğini ve ziyaret edilen yerlerin gerçek ruhunu vermediğini düşündüklerinden eleştirmişlerdir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi tüm seyahat yazınını tek bir şemsiye altına toplamak elbette mümkün değildir. Bu nedenle geçmiş dönemin anlayışıyla kaleme alınan seyahatnameler veya seyahat notları üretilmekle birlikte, bu dönemde seyahat daha çok bireysel bir serüven olarak görülmüş ve geçmiş dönemlerden farklı olarak sadece

---

[94] Bhattacharya, ss.41-42.

[95] Bridges, s.65. Bunlar arasında Londra Misyonerlik Derneği'nden David Francis, Richard Francis Burton, John Hanning Speke, Samuel Baker, Livingstone gibi örnekler verilebilir. Kahramanlık, eserlerin başlıklarına da yansımıştır. Örneğin N. Bell, eserlerine "**Heroes of North African Discovery**" (1877) ve "**Heroes of Discovery in South Africa**" (1899) başlıklarını vermiştir.

seyahat etmek için seyahat eden gezgin yazarlar tarafından da üretilmeye başlanmıştır. Bununla beraber seyahat yazınında dikkat çeken birkaç yenilik daha vardır. Bunlardan ilki gazeteciliğin, özellikle de fotoğraf gazeteciliğinin yaygınlaşmasıydı. Örneğin romanlarıyla tanınan Evelyn Waugh, Times'ın ve Daily Express'in görevlendirmesiyle Etiyopya'ya yaptığı yolculuğun sonucunda "Remote People: A Report from Ethiopia and British Africa 1930-31" adlı eserinde, Etiyopya imparatorunun 1930'daki taç giyme törenini anlatıyordu.[96] Waugh, bir edebiyatçı olarak seyahatle ilgilenen tek kişi de değildi çünkü bir diğer yenilik de, daha önce hiç görülmediği kadar çok şairin, romancının ve edebiyatçının seyahat yazını alanına girmesiydi. Uzak bir yere seyahat ve yabancı bir kültüre dokunmak, Joseph Conrad, Rudyard Kipling gibi zamanın büyük romancılarında sıkça rastlanan bir durum haline geldi.[97] Savaş yıllarında Evelyn Waugh gibi D. H. Lawrence, Graham Greene ve Christopher Isherwood gibi bir dizi romancı, seyahat yazarı haline geldi ve edebiyatçıların seyahat yazını alanına girmeleriyle beraber seyahat yazını modern roman ve kurguyla buluştu.[98] 20. yüzyıla kadar seyahat yazınındaki objektif ve nesne odaklı yaklaşım da, seyahat edenin kişiliğiyle buluştu ve izlenimci bir anlayışa yöneldi. Giderek seyahati gerçekleştirenin yolculukları esnasında karşılaştığı şeylerin bireysel ve öznel tepkileri, görülen ve deneyimlenen yerlerin gerçekçi açıklamalarından daha önemli bir hale geldi. Netice itibariyle tüm bu süreç sonunda seyahat, uzayı da kapsayan güzergâhlardan sanal yolculuklara, kültürel mirasa yönelik turlardan sağlık rotalarına, yeni mekânları aramaktan kişinin kendisini keşfetmesine kadar günümüz teknolojisinin sunduğu imkânlarla buluşarak, kitle iletişim araçları, basın yayın ya da sosyal medya üzerinden paylaşıldığı bugünkü formuna ulaştı.

G.1.6. Orta Asya ve Sibirya'yı 19. Yüzyılda Ziyaret Eden Seyyahların Biyografileri

19. yüzyılda Orta Asya ve Sibirya'yı ziyaret eden seyyahların kimler olduğunu, hangi meslek grubuna mensup olup ne tür maksatlarla seyahatlerini gerçekleştirdiklerini bilmek, şüphesiz onların bıraktıkları seyahatnameleri daha iyi anlamamızı ve değerlendirmemizi sağlayacaktır. Bu nedenle bu kısımda, seyahatnamelerin yayınlanma tarihlerine uygun biçimde seyyahların biyografilerine yer verilecek, biyografilerin

---

[96] Evelyn Waugh, **Remote People**, Duckworth Press, London, 1931.
[97] Helen Carr, "Modernism and Travel (1880-1940), **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (Eds. Peter Hulme ve TimYoungs), Cambridge University Press, Cambridge, 2002, ss.70-86, s.74.
[98] Carr, s.74.

sonunda ise tezimizde konu ettiğimiz seyahatnamelerinin bibliyografik bilgisine yer verilecektir.

G.1.6.1. Martin SAUER (?-1806): Rusça, Fransızca ve Almanca bilen İngiliz bir memurdur. Hayatı hakkında çok fazla şey bilmiyoruz ancak 1780'lerde St. Petersburg'ta Joseph Billings'le tanışır ve Billings'in keşif seferine sekreter ve tercüman olarak katılmayı kabul eder. Resmi raporları onun hazırlayacağı kesindir ancak St. Petersburg'a 1794'te dönmesinin ardından yaptıklarıyla ilgili tartışmalar söz konusudur. Zira Sauer seferde tutulan günlükler ve gizli raporları içeren çok önemli arşiv malzemeleriyle birlikte aceleyle İngiltere'ye gitmiş, iddiaya göre seyahatnamesini Rus makamlarının izni ve Rus Bilimler Akademisi'ndeki ilim adamlarının değerlendirmesi olmaksızın yayınlamıştır.[99] Bu iddiaya rağmen eserin yayınlanmasından dört yıl sonra, 1806'da tekrar St. Petersburg'da olması garip görünmektedir. Sauer'in eseri 1802 yılında Londra'da basılmıştır. Kitap konumuz açısından bilhassa Sibirya ile ilgili pek çok malzemeye sahiptir. Yayınlanmasının hemen ardından eser, İngilizler ve Batı Avrupa'da bilinmeyen bu uzak coğrafyayla ilgili en yetkin çalışma olarak kabul edilmiştir.[100] Sauer'in eseri aynı yıl Fransızcaya, 1803'de yani bir yıl sonra da Almancaya tercüme edilmiştir.[101]

Seyahatnamesi:

An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia, for Ascertaining the Degrees of Latitude and Longitude of the Mouth of the River Kovima; of the Whole Coast of the Tshutski, to East Cape; and of the Islands in the Eastern Ocean, Stretching to the American Coast. Performed, by Command of Her Imperial Majesty Catherine The Second, Empress of All the Russias, by Commodore Joseph Billings, In the Years 1785,&. To 1794. The Whole Narrated from the Original

---

[99] Robin Inglis, **Historical Dictionary of the Discovery and Exploration of the Northwest Coast of America**, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, Uk, 2008, s.289. Ayrıca bkz. Alexey V. Postnikov, "Pacific Ocean, Exploration Across", **Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.897-901, s.899.

[100] Matthew W. Binney, "Writing the Northern Expedition, 1785-1793: Martin Sauer's An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia (1802)", **Studies in Travel Writing**, Volume: 22, Issue:2, 2018, ss.121-141, s.122.

[101] Eserin Fransızca tercümesi ve künye bilgisi şu şekildedir: "**Voyage fait par Ordre de l'impératrice de Russie Catherina II, dans le Nord de la Russie asiatique, dans la mer glaciale … depuis 1785-1794 par le Commandeur Billings. Traduit de l'anglais avec des notes par Castéra**. 2 Vols, avec 1 atlas. 8vo. Paris. Almanca tercümesinin bilgisi ise şöyledir: **Reise zur Untersuchung der Kusten des Eismeeres, oder geographisch-astronomische Reise nach den nordlichen Gegenden Russland 1785-1794**. Herausgegeben von Martin Sauer. Aus dem Englischen. Maps and plates. 8vo. Berlin.

Papers, by Martin Sauer, Secretary to the Expedition. London: Printed by A. Strahan, Printers Street; For T. Cadell, Jun. And W. Davies, in the Strand, 1802.

G.1.6.2. Edward Daniel CLARKE (1769-1822): İngiliz maden bilimci, antikacı ve seyahat yazarıdır. Willingdon, Sussex'te 1769'da doğmuştur. 1779-1786 arasında Tonbridge Grammar Okulu'na, 1786-1790 yılları arasında da Jesus Koleji, Cambridge Üniversitesi'ne devam etmiştir. Clarke seyahatlerine eğitim gezileri sayesinde başlamıştır. Babası bir din adamıdır ve İspanya'daki İngiliz büyükelçiliğinde papazlık yaparken İspanyol toplumuna dair mektuplar kaleme almıştır. Cambridge'i bitirince eğitmen rehber olarak 1791'de İngiltere'nin farklı yerlerine, Galler'e ve İrlanda'ya seyahat etmiş, 1792-1794 yılları arasında ise Lord Berwick'e Büyük Tur'da (Grand Tour) eşlik ederek Almanya, İsviçre ve İtalya'yı ziyaret etmiştir. 1798'de Jesus Koleji'nin öğretim görevlisi ve bursiyeridir. Talebesi John Marten Cripps'le 1799-1802 arasında İskandinavya, Rusya, Kırım, Türkiye, Mısır, Kutsal Topraklar ve Yunanistan ile dönüşünde Transilvanya, Macaristan, Viyana ve Paris'e seyahatler gerçekleştirmiştir. 1803 yılında Cambridge Üniversitesi'nden doktora derecesi almıştır. Cambridge yakınlarındaki Harlton'a 1805'te piskopos vekili, 1805-1806'da Jesus Koleji'e kıdemli öğretim üyesi ve 1808'de mineraloji profesörü olarak atanmıştır. 1809'dan itibaren Yeldham, Essex bölge papazıdır. Antik eserler ve mineraloji konularında eserler yayınlamış, 1810'dan itibaren de seyahatnamesini yayınlamaya başlamıştır. 1817'de Cambridge Üniversitesi'nin kütüphanecisi olarak karşımıza çıkan Clarke, İngiltere Jeoloji Derneği ve Berlin'deki Kraliyet Bilimler Akademisi'nin üyesidir.

Clarke'ın "Travels in Various Countries adlı eserinin ilk cildi 1810'da yayınlanmış ve yayınlanır yayınlanmaz, her ne kadar Rusya üzerine önemli yorumları tartışmalı olsa da, büyük bir başarı elde etmiştir. Eserin diğer ciltleri 1812, 1814, 1816 ve 1819 tarihlerinde yayınlanmıştır. Sağlık sebepleri ve işleri nedeniyle yazmaya çok fırsat bulamasa da seyahatnamesinde ortaya koyduğu bilgiler, doğruluk açısından en yüksek saygıyı görmüş[102], öyle ki seyahatnamelerinin içerdiği kapsamlı bilgi ile anlatım becerisini birleştirmesi neticesinde uluslararası alanda "edebi ve bilimsel bir seyyah"

[102] R. P. Forster, **A Collection of the Most Celebrated Voyages & Travels, From the Discovery of America to the Present Time. Arranged in Systematic Order, Geographical and Chronological**, Vol. IV, Mackenzie and Dent St. Nicholas' Church-Yard, Newcastle upon Tyne, 1818, s.200.

olarak ünlenmiştir.[103] Başka bir deyişle bilimsel bir tutumla birlikte, anlatım açısından çağdaş beklentileri karşılamış ve kullanışlı olduğu kadar eğlenceli bir anlatım biçimini tercih etmiştir.

Seyahatnameleri:

Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa. Part the First, Russia Tahtary and Turkey. Fourth edition, London:Printed For T. Cadell and W. Davies, 1816.

Travels in Russia, Tartary, and Turkey. Aberdeen: George Clark and Son, 1848.

G.1.6.3. John Dundas COCHRANE (1793-1825): İngiliz Kraliyet Donanması'nda görevli bir İskoç subayı, seyyah ve kâşiftir. 10 yaşındayken, diğer kuzenleri ve amcaları gibi, muhtemelen de Cochrane ailesinden birinin kaptanı olduğu bir gemide İngiliz Kraliyet Donanması'na katılmıştır. Napolyon Savaşları'nın bitiminden sonra kendisini seyahate adamıştır. 1820 ila 1823 yıları arasında Avrupa, Rusya ve Sibirya'yı gezmiştir. 1822'de Kamçatka'da Ksenia Ivanovna Loginova ile evlenmiş ve onunla beraber St. Petersburg üzerinden 1823'te Londra'ya dönmüştür. İngiltere'ye döndükten sonra 1824'te iki ciltlik eseri "*Narrative of a Pedestrian Journey through Russia and Siberian Tartary, to the Frontiers of China to the Frozen Sea and Kamtchatka*" adlı eserini yayınlamıştır. Rusya ve Sibirya üzerinden gerçekleştirdiği seyahatlerin anlatısı olan bu eserin ilk baskısı John Murray tarafından 1823'te yapılmış, ikinci ve üçüncü baskıları ise Charles Knight tarafından 1824 ve 1825'te yapılmıştır. Dördüncü baskı ise 1829'da Archibald Constable tarafından gerçekleşmiştir. Eser Hollandaca ve Almanca ve muhtemelen Fransızcaya tercüme edilmiştir. Cochrane Fransa, İspanya, Portekiz, Almanya, Rusya ile Asya'dan Kamçatka'ya "yayan" bir şekilde seyahat ettiği için kedisine "Yayan Seyyah" denmiş bu şekilde ünlenmiştir.[104]

---

[103] Katherine Edgar, "Clarke, Edward Daniel (1769-1822), **Literature of Travel and Exploration, An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.256-257, Gunning, seyahatleri esnasında Cambridge'deki arkadaşlarına gönderdiği mektupların çok canlı bir biçimde çok az bilinen yerlerle ilgili bilgileri anlattığından büyük bir dikkatle okunduğunu söylemekte, 3 yıllık seyahatinin ardından üniversitesinin onu içten bir şekilde karşıladığından bahsetmektedir. Bkz. Henry Gunning, **Reminiscences of the University, Town, and County of Cambridge from the Year 1780**, Vol I., Second Edition, George Bell, London, 1855, s.193.

[104] Henry Howe, **The Travels and Adventures of Celebrated Travelers in the Principal Countries of the World**, Published by Henry Howe, Cincinnati, 1870, ss.27-70.

Seyahatnamesi:

Narrative of a Pedestrian Journey Through Russia and Siberian Tartary, from the Frontiers of China to the Frozen Sea and Kamtchatka; Performed During The Years 1820, 1821, 1822, and 1823. Philadelphia: H. C. Carey, & I. Lea, and A. Small; and Collins & Hannay, New-York, 1824.

G.1.6.4. James HOLMAN (1786-1857): Holman, kör seyyah olarak tanınır. 1798'de birinci sınıf gönüllü olarak İngiliz Donanması'na katılmış, 1807'de teğmenliğe atanmıştır. 1810'da bir hastalık yüzünden harp malulü olmuş ve görme yetisini tamamen kaybetmiştir. Çaresiz durumundan dolayı 1812'de Windsor'a kraliyet şövalyelerinden biri olarak atanmış fakat bu sessiz ve karanlık yaşam kendi karakteriyle çeliştiği için dışarıya gitmeyi talep etmiş ve böylece 1819-1821 yılları arasında Büyük Tur'a çıkarak Fransa, İtalya, İsviçre, Almanya, Belçika ve Hollanda'ya seyahat etmiştir. Dönüşünde 1822'de "*The Narrative of a Journey through France, & c.*" adlı eserini yayınlamıştır. 1822'de ise bu sefer dünya çevresini dolaşmak maksadıyla yola çıkmış, Rusya'dan Sibirya içlerine seyahat etmiş ancak bir casus olduğu şüphesiyle tutuklanarak Polonya'ya sürülmüştür. Oradan Avusturya, Saksonya, Prusya ve Hannover üzerinden İngiltere'ye dönmüştür. 1825'te Rusya ve Sibirya üzerine olan seyahatnamesini 1834-1835 yıllarında ise dört ciltlik dünya turu seyahatnamesini yayınlamıştır. Son seyahatleri İspanya, Portekiz, Moldova, Karadağ, Suriye ve Türkiye'ye olmuş ve bu seyahatlerini kaleme alırken 1857'de vefat etmiştir.[105]

Başlangıçta Holman'ın çalışmaları her ne kadar bir yenilik olarak ilginç görülse ve kabul edilse de, zaman içerisinde diğer seyyahlar ve şüpheciler tarafından Holman'ın "gözlemlerinin" güvenilirliğine şüpheyle yaklaşılmıştır. Kör insanların tamamen çaresiz olup genellikle sadece bir kapla dilendiği bir çağda, Holman'ı etrafını bir değnek yardımıyla anlamaya ya da bir atın toynak sesinden kavramaya çalışması insanlara çok anlamlı gelmemiştir. Bununla beraber Holman, Kraliyet Derneği üyeliğine ve Linnaean Derneği'ne üye olarak seçilmiştir. Charles Darwin, "*The Voyage of the Beagle*" adlı eserinde Hint Okyanusu'ndaki flora hakkında onun yazdıklarını bir kaynak olarak kullanmıştır. Bugünkü Ekvator Ginesi'nin bir parçası olan Fernando Po Adası'nda İngiliz

[105] "Holman, James", **Encyclopaedia Britannica**, Volume 13:10, Encyclopaedia Britannica, Inc,, New York, 1911.

hükümeti onun anısına bir nehre Holman Nehri adını vermiş ve böylece onun 1820'lerdeki bölgedeki köle ticariyle olan mücadelesini ölümsüzleştirmiştir.[106]

Seyahatnamesi:

Travels Through Russia, Siberia, Poland, Austria, Saxony, Prussia, Hanover, &c. &c. Untertaken During The Years 1822, 1823, and 1824 While Suffering From Total Blindness, and Comprising An Account of The Author Being Conducted A State Prisner From The Eastern Parts of Siberia. In Two Volumes, London: Printed For Geo. B. Whittaker, Ave-Maria Lane, 1825.

G.1.6.5. Peter DOBELL (1772-1852): İrlanda doğumlu, Rus hizmetinde çok uzun yıllar çalışmış bir tüccar, diplomat, yazar ve seyyahtır. Rusya'nın Filipinler'deki ilk başkonsolosudur. Dobell'in sıra dışı kariyeri Rusya'nın 19. yüzyılın başında değişen ticari ve jeopolitik pozisyonunun şartlarını yansıtmaktadır. Britanya Adaları'ndan yeni Amerika Birleşik Devletleri için ayrılmış, Philadelphia'daki işinde 1803'te iflas etmiştir. Dobell ardından Fransız Devrimi'nin kaosu boyunca kariyerine Asya'da tüccar olarak devam etmek istemiştir. Çin'le başlayan Dobell, akabinde Manila'ya taşınmıştır. Bir müddet Kamçatka'da yaşayan Dobell, bu bölgeyi incelemiş, bölgenin pek çok yerine seyahat etmiş ve oradan St. Petersburg'a, Sibirya üzerinden bir seyahat gerçekleştirmiştir. Tuttuğu günlük notlarının bir kısmı 1815 ve 1816'da *Syn Otecestva*[107] (Anavatanın Oğlu) adlı dergide yayınlanmıştır. Dobell Sibirya'nın doğal zenginliklerinden ve Kamçatka'dan çok etkilenmiş ve buraların ticari yerlere dönüşmesi için her bilgiye sahip olduğunu iddia etmiştir. Tek problem nüfusun az olmasıdır. Bu düşüncelerini Sibirya'daki otoritelerle her zaman paylaşmıştır. Petersburg'ta Dobell'e ticari haklar tanınmıştır. Dobell hükümete Pasifik Okyanusu'nda sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için bir plan sunmuştur. Planın özü, Sibirya sularında balina avcılığına başlamak, Okhovsky ve Kamçatka ile Filipinler arasında ticari ilişkiler kurmak, Sibirya'ya yaşamsal ürünler sağlamaktır. Bu plan benimsenerek Dobell planı gerçekleştirmekle görevlendirilmiştir. 1818'de başkonsolos olarak Rus hizmetine alınmış ve Filipin Adaları'na atanmıştır. Buna karşın İspanyol

[106] William Richard O'Byrne, "Holman, James", **A Naval Biographical Dictionary**, John Murray, London, 1849, ss.530-531. Jason Roberts, **A Sense of the World: How a Blind Man Became History's Greatest Traveler**, Harper Collins Publishers, New York, 2006.

[107] Syn Otechestva, 1812-1852 yılları arasında St. Petersburg'ta yayınlanan bir Rus edebiyat dergisidir. Rusya'da sosyal düşünce ve edebiyatın gelişmesinde etkili olan dergilerden biridir.

hükümeti onu bir konsolos olarak tanımayı, yabacı konsolosların kolonilerde bulunmasının yasak olmasını gerekçe göstererek reddetmiştir. Bu nedenle Dobell de Rus vatandaşlığına geçmiştir. 1818'in sonunda Kamçatka'ya dönem Dobell'in işleri çok kötü gitmiş, büyük maddi kayıplar yaşamıştır. Amerikan şirketinin bölgeye gelmesi onun için bir fırsat olmuş ve bu şirketle balina avcılığıyla ilgili bir anlaşma imzalamıştır. Yine de başarısızlıklar yakasını bırakmamış ve nihayet 1828'de St. Petersburg'a dönmüştür. Bununla beraber tüccar bir seyyah olarak yaşamına devam etmiş, 1855'te vefat etmiştir.[108]

Seyahatnamesi:

Travels in Kamtchatka and Siberia; With a Narrative of a Residence in China, in Two Volumes, Vol. I-II, London: Henry Colburn and Richard Bentley, 1830.[109]

G.1.6.6. Alexander BURNES (1805-1841): İngiliz sömürge subayı ve seyyahtır. Babası vasıtasıyla Doğu Hindistan Kumpanyası'nda askeri öğrencilik elde eden Burnes, 31 Aralık 1821'de büyük ağabeyi James'le beraber Bombay'a hareket etmiştir. Hızlı bir şekilde Urdu dilini ve diğer dilleri öğrenmiş ve 1822'de Surat'ta önce Urdu tercümanı ve akabinde Farsça tercümanı olarak görev yapmıştır. 1826'da Vagar (Kutch) için bir istatistik hazırlamış, 1827'de o vakitler İngiliz Hindistanı'na ait olmayan İndus'un ağzını keşfetmek için gönderilmiş ve 1830'da Thar Çölü'ne keşfe yollanmıştır. 1831'de Ranjit Singh tarafından yönetilen bağımsız Sikh Krallığı'nın başkenti olan Lahor'a gönderilen hediye atlara eşlik etmiştir. Rota boyunca İndus'un akış güzergâhını incelemiş ve bölgedeki emirlerle ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Punjab'a devam eden Burnes Lahor'da bir müddet kaldıktan sonra Simla ve Delhi yoluyla geri dönmüştür. Burnes bu ilk keşif seyahatinin günlüğü yayınlanmamıştır. Seyahat boyunca yaptığı keskin gözlemler üstlerinin dikkatini ve beğenisini çekmiş ve Genel Vali Lord Bentinck tarafından yeni seyahatlere gönderilmiştir. 1832'de Delhi'den ayrılarak Lahor, Attock, oradan Kabil ve daha kuzeybatıya doğru Bamiyan, Khulum, Belh'ten Buhara'ya uzanan bir rotayı tamamlamıştır. Buhara'dan güneybatıya Meşhed'e, İran sınırına dönmüş, İran içlerinde

---

[108] A. A. Polovtsova, "Piyotr Vasilevich Dobel", **Russkiy Biograficheskiy Slovar**, Tom 6., Dabelov-Dyadkovskiy, Tipografia Tovarishestva "Obtsjestvennaya Polza", S.-Peterburg, 1905, ss.468-469.

[109] Eserin Rusça tercümesi de üç yıl sonra yapılmıştır. Bkz. Dobel, P. V., **Puteshestviya i Noveishie Nablyudeniya v Kitaye, Manille i İndo-Kitayskom Arhipelage**: Publitsistika, C. 2, Tip. N. Grecha, Sankt-Peterburg, 1833.

seyahatine devam ederek Mazdaran yoluyla Astrabad, Ashraf, Isfahan ve Şiraz'a, oradan Abushir'e seyahat etmiştir. İngiltere'ye Ekim 1833'te döndüğünde, Londra'da meşhur bir kahraman olarak seyahatnamesini yayınlamış (*Travels into Bokhara…*) ve Kraliyet Derneği'ne kabul edilmiştir. Aralık 1834'te Paris'i ziyaret etmiş ve 3 Nisan 1835'te tekrar Mısır ve Hindistan için yola çıkmıştır.[110]

Burnes bu sefer İndus ile Afganistan arasındaki ticari imkân ve ihtimalleri araştırmak üzere resmi bir görevle gönderilmiştir ancak daha kapalı amacı siyasi durumu gözlemlemektir. Bir süre sonra aynı zamanda Afganistan emiri Dost Muhammed'i Sikhs'in devam eden düşmanlıklarına karşı uyarmak konusunda da görevlendirilmiştir. Büyük oranda başarısız görüşmelerden sonra Burnes 1838'in baharında Peşaver'e dönmüştür. Politik amaçlarının yanında Burnes özellikle Hindu Kuş'un Müslüman olmayan toplulukları hakkında çok değerli etnografik bilgiler toplamıştır. Bu seyahatinin günlüğü olan "*Cabool*" adlı eseri ölümünden sonra 1842'de yayınlanmıştır.[111]

Burnes Afganistan'la ittifakı desteklemiş olsa da üstleri buna karşı çıkmıştır. Dost Muhammed Rusya ile görüşmelere başlayınca İngilizlerin buna verdiği cevap, bölge hakkındaki tüm uzmanların eleştirdiği askeri bir sefer olmuştur. Burnes Sind'e ve Belucistan'a ordu için bir yol hazırlamak amacıyla gönderildi. Ardından Kabil'e giden askeri sefere eşlik etti ve bu sefer sonucunda Dost Muhammet tahttan indirilip yerine sürgündeki Shah Shuja çıkarıldı. Asıl ordu gücü Eylül 1839'da Hindistan'a dönerken, bir İngiliz garnizonu siyasi ajanlık yapan Burnes'le birlikte kaldı. Ancak yeni yönetim halk tarafından kabullenmedi ve 1841 güzünde bir ayaklanma çıktı. Bu esnada Kabil'deki karargah dışında ikamet eden İngilizlerin çoğu, Burnes ve genç kardeşi Charles da dâhil olmak üzere öldürüldü. Dost Muhammed tekrar emir olarak başa geçti ve Aftanistan ile İngiliz Hindistan'ı arasında sürecek savaş devam etti.

Burnes'ün üç yolculuğu temelde Hindistan hükümetinin siyasi ve askeri çıkarlarına hizmet etse de aynı zamanda Avrupa'nın kuzeybatı ve Orta Asya coğrafyası ve etnografyasına yönelik bilgisini de çok büyük ölçüde arttırmıştır. 19. yüzyılın diğer seyyahları gibi Burnes de dikkatli ve keskin bir siyasi ve ekonomik gözlemci olduğu

---

110 Alexander John Arbuthnot, "Burnes, Alexander", **Dictionary of National Biography, 1885-1900**, (Ed. Leslie Stephen), Volume 7, Macmillan and Co., London, 1886, ss.389-391.

111 Arbuthnot, ss.389-391.

kadar keskin bir coğrafyacı ve etnograftı. Ayrıca Büyük İskender'in Orta Asya'da ve kuzeybatı Hindistan seferlerinde onun izlediği rotayı tekrar yapmayı hedefleyen planları da vardı.[112]

Seyahatnamesi:

Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India To Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of A Voyage on The Indus, From The Sea To Lahore, with Presents From the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, In the Years 1831, 1832, and 1833. In Three Volumes, London: John Murray, 1834.

G.1.6.7. Joseph WOLFF (1795-1862): Din adamı, misyoner ve seyyahtır. Almanya'da doğan Wolff, Yahudi bir ailenin çocuğudur. Hatta babası hahamdır ancak oğlu Joseph Hıristiyanlığa eğilimi nedeniyle evinden 1812'de ayrılarak vaftiz edilmiş ve Hıristiyan olmuştur. Württemberg'deki lise eğitimi içerisinde İbraniceye ek olarak Latince ve Yunanca öğrenmiştir. 1813'te Arapça, Süryanice ve Aramice çalışmaya başlamış ve ertesi yıl Viyana'daki ilahiyat derslerine katıldı. 1815'te Tübingen Üniversite'sine girmiş ve burada Prens Dalberg'in liberalliğiyle yaklaşık iki yıl din tarihi çalışmalarında bulunmuş, ayrıca Arapça, Farsça ve İncil tefsiri üzerine çalışmıştır. 1816'da Roma'ya giderek orada Prusya büyükelçisi tarafından Papa VII. Pius'a tanıtılmıştır. Ardından Collegio Romano'ya ve sonra Collegio di Propaganda'ya kabul edilmiş fakat 1818'de papalık doktrinlerine ters düşen fikirlerinden dolayı papalıktan uzaklaştırılmıştır. Bir müddet Freiburg yakınlarındaki Redemptorists Manastırı'nda kaldıktan sonra Roma'da tanıdığı eksentrik Henry Drummond'u ziyaret etmek için İngiltere'ye gitmiş, kısa bir süre sonra kendisini İngiliz Kilisesi'ne bağlamıştır. Cambridge'te Doğu topraklarında misyoner faaliyetler için hazırlık amacıyla oryantal dilleri çalışmaya tekrar başlamıştır.

---

112 Klaus Karttunen, "Burnes, Alexander (1805-1841)". **Literature of Travel and Exploration, An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, s.147-148. Burnes'le ilgili ayrıca bkz. Peter Hopkirk, **The Great Game: On Secret Service in High Asia**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2001.; "Sir Alexander Burnes", **The Encyclopaedia Britanica. A Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature**, Ninth Edition, Volume IV, Adam and Charles Black, Edinburgh, 1876, s.562.; Charles Edward Buckland, "Burnes, Sir Alexander (1805-1841)", **Dictionary of Indian Biography**, Swan Sonnenschein & Co., London, 1906, ss.62-63. Burnes'ün Afganistan'daki faaliyetleriyle ilgili bir roman bölümü de mevcuttur. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'nı (1839-1842) anlatan bu eser için bkz. B. A. Zikria, **The Afghan Prince and I: The First American in Afghanistan, A Historical Novel**, Strategic Book Publishing & Rights Agency, 2014.

1821-1826 yılları arasında Mısır'da ve Levant'ta misyonerlik maksadıyla seyahatler gerçekleştiren Wolff, Kudüs yakınlarındaki Yahudilere vaaz veren ilk modern misyoner olmuştur. Kıbrıs'tayken Hıristiyan erkekleri eğitim için İngiltere'ye göndermiş ve ardından İran, Mezopotamya, Tiflis ve Kırım üzerinden seyahatlerine devam etmiştir. 1828'de, Kayıp On Kabile'yi aramak için bir keşif başlatan Wolff, Cephalonia'da bir gemi kazasında, sonradan ömür boyu arkadaşlık kuracağı Sör Charles Napier tarafından kurtarılmıştır. Anadolu'ya, Ermenistan'a ve Horasan'a seyahatler yaptı ve burada bir müddet esir tutulmuştur. Wolff, Buhara ve Belh'i gezmiş ve Orta Asya'da bin kilmetre boyunca çıplak bir biçimde yürüyerek Kabil'e ulaşmıştır. 1836'da Habeşistan'a, ardından Yemen'deki Sana'ya giderek Vahabitlere vaaz vermiştir. Ardından Amerika Birleşik Devletlerine giden ve orada Kongre önünde vaaz veren Wolff 1836'da doctor of divinity derecesi almış, 1838'de New Jersey piskoposu tarafından diyakon (papaz yardımcısı) ve 1838'de Dromore piskoposu tarafından rahip ilan edilmiştir. 1843'te teğmen Charles Stoddart ve Yüzbaşı Connolly'nin akıbetlerini belirlemek için Buhara'ya bir seyahat tertip etmiştir. Aradığı adamlar idam edilmişlerdir ve aynı akıbet Wolff'ü de tehdit etmektedir. Sonuçta İran büyükelçisinin çabalarıyla kurtarılmıştır. Wolff, modern dönemde misyoner girişimlerin öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir.[113]

Seyahatnamesi:

Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects, by the Rev. Joseph Wolff, During His Travels Between the Years 1831 and 1834, From Malta to Egypt, Constantinople, Armenia, Persia, Khorossaun, Toorkestaun, Bokhara, Balkh, Cabool in Affghanistaun, The Himmalayah Mountains, Cashmeer, Hindoostaun, The Coast of Abyssinia, and Yemen. London: Published By the Author and Sold By Mr. J. Nisbet, 1835

[113] E. Irving Carlyle, "Wolff, Joseph", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), Vol. 62, Smith, Elder & Co., Williamson-Worden, London, 1900, ss.306-307. Victor Rousseau Emanuel, Emanuel, "Wolff, Joseph", **The Jewish Encyclopedia, A Descriptive Record of The History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People From the Earliest Times**, (Ed. Singer, İsidore), Volume XI, Talmud-Zweifel, Ktav Publishing House, New York, Basım Yılı Yok (1901?) ss.552-553.; D. M. Dunlop, "The Strange Case of Dr. Joseph Wolff", **Journal of the Royal Central Asian Society**, Volume:34 Issue:3-4, 1947, ss.320-323. Ayrıca bkz. John Ure, **Sabres on the Steppes: Danger, Diplomacy and Adventure in the Great Game**, Constable & Robinson Ltd., London, 2012. Wolff'un seyahatlerine dayanan ve tamamen misyonerlik amacıyla yazılmış bir kitap için bkz. Virgil E. Robinson, **The Restless Missionary**, Teach Services, Inc., New York, 2001.

G.1.6.8. Charles Herbert COTTRELL (1806-1860): Hukuk eğitimi almış, avukatlık ve hâkimlik yapmış, çevirileri de bulunan bir İngiliz seyyahtır. Eğitimini Pembroke Koleji'nde ve ardından Cambridge Üniversitesi'nde yapmış ve M.A. derecesi almıştır. İngiltere'de avukat ve Hertfordshire ve Wiltshire'da hâkimlik yapmıştır. 1840-1841 arasında Sibirya coğrafyasında seyahat etmiş ve bu seyahatlerini anlattığı eseri 1842'de basılmıştır. Akıcı bir Almancası ve İtalyancası olan Cottrell Almancadan oyunlar ve kitaplar da çevirmiştir. Bunlar arasında Friedrich Schiller'in bir oyununu, Prusyalı Mısır bilimci Karl Richard Lepsius ve Baron von Bunsen'in eserlerinin İngilizce tercümelerini sayabiliriz.[114]

Seyahatnamesi:

Recollections of Siberia in the years 1840 and 1841. London: John W. Parker, 1842.

G.1.6.9. Mohan LAL (1812-1877): Mohan Lal Zutshi veya Mohan Lal Kashmiri olarak da bilinen Lal, İngiltere hizmetinde çalışan bir diplomat ve seyyahtır. 1838-1842'deki Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'ndan önemli bir rol oynamıştır. Kendisinin kaleme aldığı Kabil emiri Dost Muhammed Han'ın biyografisi, savaş üzerine en temel eser kabul edilmektedir. Lal Hintliler arasında batılı tarzda eğitim veren Delhi Koleji'nde ilk eğitim alan kişiler arasındadır. Babası tarafından evde klasik Farsça eğitimi aldıktan sonra İngiliz eğitiminin sağlayacağı faydalar düşünülerek Dihli'deki Fars Koleji içindeki küçük bir İngiliz sınıfına gönderilen Lal, bu okulu ziyaret eden devlet görevlisi Bay Fitzgerald ile tanışmış, Fitzgerald daha sonra kendisini Alexander Burnes'e takdim etmiştir. Sahip olduğu niteliklerle Burnes'i etkileyen Lal, Burnes'ün çıkacağı Orta Asya seyahatelerinde kendisine yardımcı olması için görevlendirilmiş ve böylelikle Lal'in resmi kariyeri de başlamıştır.[115] Siyasi ve askeri istihbarat sağlamak amacıyla Burnes'le beraber Orta Asya'ya doğru seyahatlere çıkan Lal, İndus'ta İngiltere'nin Ticari Aracısı olmuş ve İlk Afgan Savaşı'nda Kabil'de Burnes'in siyasi asistanlığını yapmıştır. Burnes'in aksine 1841'deki kıyımlarda hayatta kalmış ve sığındığı bir tüccarın evinden Afgan başkentinde

[114] Anthony Cross, **In the Lands of the Romanovs. An Annotated Bibliography of First-Hand English-Language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)**, Open Book Publishers, Cambridge, 2014, s.169

[115] C. E. Trevelyan'ın önsözü için bkz. Mohan Lal, **Journal of a Tour Through the Panjab, Afghanistan, Turkistan, Khorasan, and Part of Persia, in Company with Lieut. Burnes and Dr. Gerard**, Baptist Mission Press, Calcutta, 1834, ss. ix-xviii.

olanlar hakkında İngiliz mercileri bilgilendirmeye devam etmiştir. Ayrıca önemli Afgan direniş liderlerinden Mir Masjidi Han'ın zehirlenerek suikastle öldürülmesini kendisinin planladığı söylenmektedir. Aynı zamanda bölgedeki İngiliz yanlısı hanların mektuplarını da İngiliz hükümetine ileten kişi olmuştur. Ayrıca Bamiyan'da tutsak olarak tutulan İngiliz tutukluların salınmasını güvenceye almada da önemli görev üstlenmiştir. Bu yangın içerisinde İngiliz ve Afganların arasında barışın sağlanması için çabalamıştır. İndus Ordusu Afganistan'a girince, Mohan Lal sadece onlara bilgi toplamakla yardımcı olmamış, ayrıca yerel yöneticilere rüşvetler vererek onların İngiliz saflarına katmaya çalışmıştır. Mohan Lal 32 yaşında emekliye ayrılmıştır. Muhtemelen İlk İngiliz-Afgan Savaşında gösterdiği çabaların İngiliz hükümeti tarafından yeterince ödüllendirilmemesinden hayal kırıklığına uğramıştır. Lal'ın sonraki yaşamı çok belirgin değildir. Kendisinin ayrıca bir günlük tuttuğuna inanılmaktadır lakin hiçbir zaman bu günlük ortaya çıkmamıştır.[116]

Seyahatnameleri:

Journal of a Tour Through the Panjab, Afghanistan, Turkistan, Khorasan, and Part of Persia, in Company with Lieut. Burnes and Dr. Gerard. Calcutta: Baptist Mission Press, 1834.

Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; A Visit to Great Britain and Germany. London: WM. H. Allen & Co., 1846.

G.1.6.10. Samuel Smith HILL: Kendisi hakkında pek bir bilgiye rastlanmamıştır. London Gazette'nin "Londra ve Westminster Bank" şirketinin ilişkide olduğu veya ticaret yaptığı kişiler listesinde Hill'in mesleği için sadece "Gentleman" ifadesi bulunmaktadır.[117] İsminin geçtiği birkaç kaynakta da, diğer seyyahlarla birlikte anılmakta ve İngilizce yine Beyefendi anlamına gelen, "Esquire" ifadesinin kısaltması olan "Esq." isminin sonuna eklenmiş bir vaziyette verilmektedir.[118] Bu ifade bazen avukatlar için

[116] Victoria Schofield, **Afghan Frontier: Feuding and Fighting in Central Asia**, I.B. Tauris&Co Ltd., London, 2003, s.68-69. Ayrıca Bkz. Javed Majeed, Autobiography, Travel and Postnational Identity: Gandhi, Nehru and Iqbal, Springer, 2007, ss.14-15, ss.65-68.

[117] **The London Gazette, for the Year 1847**. Vol. I., Francis Watts, London, 1847, s.550.

[118] Hill'e referans veren başka araştırmacıların da kendisi hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadıkları görülmektedir. Örneğin Haywood'un eserinde ondan sadece Esq. kısaltmasıyla bahsedilir. Bkz. A. K. Haywood, **Siberia: A Cultural History**. Oxford University Press, Oxford, 2010, s.28-29. Ayrıca 1847'de İrkutsk'ta Muravyev'yi ziyaret eden Hill'in kendi eserine atıfla İngiliz bir seyyah olduğu, ancak Ruslar tarafından şüpheyle yaklaşılarak onun bir casus olduğunun düşünüldüğü yazmaktadır. Bkz. John D.

kullanılsa da, hukuk okuduğuna veya avukat olduğuna dair bir iz de yoktur. Seyahatnamesinin "Sunuş" kısmında eserin, üç yıl süren ve dünya çevresinde dolaşmayı hedefleyen seyahatinin anlatısı olduğu, Sibirya kısımlarının seçilmesinin sebebinin ise, Avrupa'da bu bölgeyle ilgili orijinal bilgilerin eksikliği olduğu söylenmiştir. Eserinin birinci bölümünün ilk paragrafından 29 Temmuz 1847'de Bay Marshal isminde biriyle Moskova'dan Nijhni Novgorod'a hareket ettiklerini, amaçlarının da Kuzey Avrupa'nın ticari tarihinde çok meşhur olan büyük pazarı ziyaret etmek olduğu ifade edilmektedir. Buradan ve London Gazette'nin verdiği bilgiden yola çıkarak Hill'in, ticaretle uğraşan bir kişi olduğu sonucunu çıkarabiliriz.[119] Konumuzla ilgili seyahatnamesi dışında Hill'in farklı seyahatleriyle ilgili kaleme aldığı eserler de mevcuttur.[120]

Seyahatnamesi:

Travels in Siberia. London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1854, 2 vols.

G.1.6.11. Thomas Witlam ATKINSON (1799-1861): İngiliz mimar, sanatçı ve seyyahtır. 1847 ila 1853 yılları arasında eşi Lucy ve yolculukları esnasında doğan oğlu Alatau ile beraber Orta Asya ve Sibirya coğrafyasında seyahatler gerçekleştirmiştir. Ressamlık yeteneğinden dolayı seyahatnamesinde gördüğü ve ilgisini çeken şeyleri resmetmiş ve bu yönüyle seyahat klasikleri arasına girmiştir.

İngiltere'de Barnsley yakınlarındaki Cawthorne'de 1799'da doğan Thomas Atkinson, çocuk yaşlardan itibaren babasıyla beraber ticaret yapmıştır. 20 yaşında iyi bir taş oymacısı haline gelmiş ve pek çok kilise için eserler yapmıştır. Ayrıca çizimle ilgili dersler de veren Atkinson Gotik mimari üzerine çalışmalar gerçekleştirmiş ve bunların neticesinde 1829 yılında "*Gothic Ornaments selected from the different Cathedrals and Churces in England*" adlı bir eser de yayınlamıştır. 1827'de Londra'ya taşınarak mimarlık yapmıştır. Çalışmaları arasında St. Nicholas Kilisesi bulunmaktadır. 1835'te

---

Grainger, **The First Pasific War, Britain and Russia, 1854-1856**, The Boydell Press, Woodbridge, 2008, s.37.

119 Kendisinden Londralı diye bahseden Armstrong da onun iş adamı olabileceğini, temel ilgisinin rotası üzerindeki büyük fuarlar olduğunu söylemektedir. Bkz. Terence Armstrong, "The British in Northern Siberia in the Nineteenth Century", **Gorski Vijenac: A Garland of Essays Offered to Professor Elizabeth Mary Hill**, (Eds. R. Auty, L. R. Lewitter ve A. P. Vlasto), The Modern Humanities Research Association. Cambridge, 1970, ss.12-23, s.17.

120 Hill'in seyahatleri dışında Amerikan kolonileriyle ilgili bir eseri de mevcuttur. Hatta bu eseri The Monthly Review'de tanıtılmış, ancak yazarı hakkında yine sadece "Bay" diye hitap edilmekle yetinilmiştir. Bkz. **The Monthly Review, from May to August Inclusive 1837**, Vol II. E. Henderson, London, 1837, ss.-606-607.

Manchester'a taşınmış ve burada ana eseri St. Luke's Kilisesi'nin mimarı olmuştur. 1840'a kadar Manchester'da kalan Atkinson borca batmış ancak Kraliyet Akademisi'nde çizim ve resim dersleri vermiştir.

1840'tan sonra Hindistan'a, 1842'de Hamburg ve Berlin'e, 1846'da ise St. Petersburg'a seyahat etmiştir. St. Petersburg'ta mesleği mimarlığı bırakarak kendisini tamamen seyahate ve sanata adamıştır. Alexander von Humbolt'un tavsiyesiyle yönünü Rusya'nın doğusuna çeviren Atkinson, I. Nicholas'tan aldığı pasaportla 1847'de Sibirya ve Orta Asya yolculuklarına başlamıştır. İlk yolculuğunda Uralları ve Altay Dağlarını görmüştür. Şubat 1848'de Moskova'ya dönmüş ve burada St. Petersburg'ta soylu bir ailenin yanında çalışan İngiliz dadı Lucy Sherrard Finley ile evlenmiştir. Evlenmesinden iki gün sonra eşiyle beraber Sibirya'ya doğru hareket etmişler ve 1853 yılının sonuna kadar on binlerce kilometre yol yapmışlardır. Bu yolculuklarındaki en temel amacı Sibirya'nın ve seyahatlerinin resimlerini yapmaktır ki, buralar Avrupalılar tarafından hiç bilinmemektedir. Seyahatleri ve keşifleriyle ilgili ayrıntılı bir günlük tutmuştur.

1858'de İngiltre'ye dönünce ilk kitabı "*Oriental and Western Siberia: a Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and part of Central Asia*" adlı eserini yayınlamıştır. Eserin ikinci cildi iki yıl sonra yayınlanmıştır: *Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian Acquisitions on the Confines of India and China.* Bu eserlerden ilki Çar II. Aleksandır'a adanırken, ikincisi Kraliçe Viktorya'ya adanmıştır ki Atkinson her ikisiyle de şahsen tanışmıştır.[121]

1858'de, eserinden sonra çok talep edilen bir konuşmacı haline gelmiş, hatta Kraliçe Viktorya gibi özel bir konuğa dahi Windsor Kalesi'nde kendisini dinletmiştir. Aynı yıl British Association için "*On the Volcanoes of Central Asia*" adlı bir konuşma yapmıştır. Kraliyet Coğrafya Derneği'ne ve 1859'da Jeolololoji Derneği ile Etnografya Derneği'ne üye seçilmiştir. Seçkin derneklerden Coğrafya Kulübü'ne de üye seçilmiştir. 1859'da Kraliyet Coğrafya Derneği'nin yayını Proceedings'e "*Journey through some of the highest Passes in the Ala-tu and Ac-tu Mountains in Chinese Tartary*" adlı makaleyle, Jeoloji Derneği'nin dergisine ise 1860'da "*On some Bronze Relics found in an Auriferous*

---

[121] Nick Fielding, "Thomas and Lucy Atkinson: Pioneering Explorers of the Steppe", **Asian Affairs**, Volume: 49, Issue: 1, 2018, ss.27-47, s.27.

Sand in Siberia" adlı makaleyle katkı sağlamıştır. Ölümünden önce Sibirya'daki sürgünler hakkında bir kitap yazmayı planlamasına karşın, 13 Ağustos 1861'de Kent şehrinde vefat etmiştir.

Thomas ve Lucy Atkinson'un Sibirya ve Orta Asya'daki 7 yıl süren seyahatleri 19. yüzyılın en büyük destansı seyahatleri içerisinde yer almaktadır. Daha önce hiçbir Avrupalı'nın ziyaret etmediği yerlere seyahat etmişler ve sadece görmekle de kalmayıp bu yerlere dair resim ve çizimler de yapmışlardır. Bu resim ve çizim koleksiyonları Victoria ve Albert Müzesi'nde, St. Petersburg'taki Hermitaj Müzesi'nde, Moskova'daki Puşkin Müzesi'nde, Krasnoyarsk'taki V. I. Surikov Müzesi'nde ve Londra'da Kraliyet Coğrafya Derneği'nin Yemek Salonu'nda bulunmaktadır.[122]

Thomas Atkinson'la ilgili en ilginç noktalardan biri, eserinde tek kelime dahi eşinden söz etmemesidir. Öyle ki seyyah, seyahatnamesi boyunca hep yalnız olduğunu hissettirir. Hâlbuki hem eşi Lucy yanındadır hem de oğlu Alatau bu seyahatleri esnasında doğmuştur. Bu durum, seyahatin erkeksi doğasına yönelik döneme uygun bir anlayışla basitçe açıklanabilir. Bununla birlikte, kaynaklar üzerinden Thomas'ın iki defa evlendiğini öğreniyoruz. İlk eşi Rebecca Mercer ile 1819 evlenen Atkinson'un, bu evliliğini sona erdirdiğine dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Anlaşılan ilk eşinden boşanmayan ya da boşanacak vakti olmayan Atkinson'un Rusya'da Lucy ile seyahat edebilmesi için onunla evlenmesi gerekmiştir. Muhtemelen Thomas, Lucy'nin dil becerilerinden ve bağlantılarından faydalanmak istediği için, ikinci eşine evli olduğunu söylememiştir.[123] Bu çerçevede belki de diğer eşinden boşanmamış olmasının yaratacağı olumsuzluklardan veya ilk eşine saygısızlık olmamasından dolayı seyahatnamesinde Lucy ve oğlundan söz etmemiştir.

Seyahatnameleri:

Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, The Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia. London: Hurst and Blackett, 1858.

Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian Acquisitions on the Confines of India and China. With Adventures Among the Mountain

[122] Fielding, s.28.
[123] Fielding, s.33.

Kirghis; and The Manjours, Manyargs, Toungouz, Touzemtz, Goldi, and Gelyaks The Hunting and Pastoral Tribes. London: Hurst & Blackett, 1860.

G.1.6.12. Lucy ATKINSON (1817-1893): Lucy Sherrard Finley, Rusya'da aristokrat bir ailede dadı ve mürebbiye olarak çalışan bir İngiliz kadındır. 1817'de Sunderland'te doğmuştur. 1830'larda Rusya'ya gitmiş ve sekiz yıl boyunca St. Petersburg şehrinde General Mikhail Nikolaevich Muravyev'in kızına mürebbiyelik yapmıştır. 1846'da Thomas Witlam Atkinson'la tanışan Lucy, Şubat 1848'de Atkinson'la Moskova'da evlenmiştir. Evliliklerinden hemen sonra çıktıkları seyahatlerde 1853 yılına kadar Thomas Atkinson'a eşlik eden Atkinson, bu uzak ve zor coğrafyalarda seyahat eden ilk İngiliz kadınlardan birisidir. Rusya'dan başladıkları ve Sibirya'dan, Orta Asya'dan Çin sınırına kadar uzanan seyahatlerinin ardından 1858'de İngiltere'ye geri dönmüşlerdir.

Lucy, bu yolculukları esnasında Kasım 1848'de bugünkü Kazakistan'ın doğusunda doğum yapmıştır. Doğduğu yerdeki dağ ve bir pınardan dolayı oğullarına Alatau Tamchiboulac adı verilmiştir. Burada altı ay kaldıktan sonra seyahatlerine devam etmişler, on binlerce kilometre yol kat etmişlerdir. Londra'ya döndükten sonra eşi Thomas iki seyahatname kaleme almış olsa da, Lucy'den ve oğlundan tek kelime dahi söz etmemiştir. Bunun sebebi, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Lucy'nin Thomas'ın ikinci eşi olması ve ilk eşinin de hayatta olması olabilir. Ancak kendisinden hiç bahsedilmemesinin Lucy'i nasıl hissettirdiğini çok bilmiyoruz.[124]

1863 yılında, Thomas'ın ölümünden iki yıl sonra Lucy, "Recollections of Tartar Steppes and their Inhabitants"ı yayınlamıştır. Eseri Asya bozkırlarının halkları üzerine eğilen, fauna veya florayla ilgilenmeyen nadir çalışmalardandır. Eserin başında Lucy, eşiyle yaptığı seyahatlerin bilimsel ve sanatsal sonuçlarının iki cilt olarak yayınlandığını, ancak bu seyahatlerde başlarından geçen maceralardan çok bahsedilmediğini, kendisinin bir kadın olarak yarı vahşi halklar arasında başından geçenlerin ise hiç yer almadığını

[124] Marion Tinling, **Women into the Unknown: A Sourcebook on Women Explorers and Travelers**. Greenwood Press, Connecticut, 1989, s.22. Ayrıca Bkz. Mary F. McVicker, **Women Adventurers, 1750-1900: A Biographical Dictionary, with Excerpts from Selected Travel Writings**, McFarland & Company, Inc., Jefferson, North Carolina, and London, 2015, ss.10-12. Ayrıca bkz. Margo McLoone, **Women Explorers in Asia: Lucy Atkinson, Alexandra David-Neel, Dervla Murphy, Susie Carson Rijnhart, Freya Stark**, Capstone Books, Minnesota, 1997, ss.9-13. Çok geniş ve detaylı olmasa da, kitapta Lucy Atkinson'la ilgili bilgiler mevcuttur.

söyler.[125] Seyahatnamesini kaleme almasının sebebi olarak hem bu durumu hem de arkadaşlarının ısrarlarını gösteren Lucy'nin eseri bir İngiliz kadın tarafından yazılan ilk ve özgün seyahatnamelerden biridir.[126]

Seyahatnamesi:

Recollections of Tartar Steppes and Their Inhabitants. London: John Murray, 1863.

G.1.6.13. Alexander MICHIE (1833-1902): İngiliz tüccar ve seyyahtır. 1833'te Fifeshire Earlsferry'de doğmuştur. Babası dokuma işindedir. Michie de ticaret üzerine eğitim almış, bir müddet Cohnsburgh'ta banka asistanı olarak çalışmıştır. 1853'te İngiltere'den ayrılarak Hong Kong'a gitmiş ve orada Lindsay ve Co.'nun tüccarları arasına katılmıştır. Firma için bağımsız olarak çalışmış, hızlı bir ilerleme göstererek 1857'de firmanın ortağı ve Şangay temsilcisi olmuştur. Farklı firmalarla da ortaklık kuran Michie, Şangay Ticaret Odası'nın üyeliğini ve bir müddet de başkanlığını yapmıştır.[127]

Michie, İngiliz ticaretinin menfaati için bilgi edinmede oldukça etkindir. 1860'da onaylanan Tientsin Anlaşması'nın planlanmasını takiben Michie 1859 baharında Pechil Körfezi'ne gizli bir ticari sefer gerçekleştirmiş, Wei-hai-Wei, Chefoo, Newchang ve bilinmeyen diğer kıyılarla ilgili doğrudan bilgi sahibi ilk Avrupalı tüccarlardan birisi olmuştur. 1861'de Sör James Hope'a Taiping isyancılarıyla yaptığı görüşmelerde yardım etmiş, İngiliz ticaretini korumak amacıyla Yangtze Nehri'ne keşif gezisine çıkmıştır. Michie, 1863'te İngiltere'ye olağandışı bir Sibirya rotası üzerinden dönmüştür. Tientsin ve Mukden arasındaki seyahatini Coğrafya Derneği'nin Dergisi'nde yazmış ve 1864'te "*The Siberian Overland Route*" adlı Pekin'den St. Petersburg'a olan tüm yolculuğunu anlatan eserini yayınlamıştır.[128]

1883'te Tientsin'e yerleşen Michie burada ticari faaliyetlerine devam ederken, aynı zamanda The Times'ın muhabiri olarak da çalışmıştır. Ayrıca Tientsin'de yayınlanan Chinese Times'ın editörlüğünü yaptığı gibi, Blackwood, Leitner ve diğer dergilere de ara ara yazılar yazmıştır. 1895'te Çin-Japon Savaşı sırasında The Times'ın

---

[125] Lucy Atkinson, **Recolections of Tartar Steppes and Their Inhabitants**, John Murray, London, 1863, s.vi.

[126] Fielding, s.28.

[127] S. E. Fryer, "Michie, Alexander", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), 1912 Supplement, Vol.2, Faed-Muybridge, Smith, Elder & Co., London, 1912, s.618.

[128] Fryer, s.618-619.

özel muhabiri olarak çalışan Michie, İngiltere'ye dönse de 1901'de kocasıyla beraber Pekin'deki lejyonlarda kapatılan kızını ziyaret etmek için Çin'e geri dönmüştür. 8 Ağustos 1902'de Londra'da vefat etmiştir. Michie'nin çalışmamızda kullandığımı seyahatnamesi dışında Çin ve Hristiyanlık üzerine birçok eseri bulunmaktadır.[129]

Seyahatnamesi:

The Siberian Overland Route From Peking to Petersburg: Through the Deserts and Steppes of Mongolia, Tartary, &c. London: J. Murray, 1864.

G.1.6.14. Robert SHAW (1839-1879): Robert Barkley Shaw, İngiliz kâşif ve diplomattır. Orta Asya'dan Kaşgar'a giden ilk İngiliz seyyahlardandır. Burada yerli liderlerle ilişkiler kurmuş, sonradan bölgeye gerçekleştirilen diplomatik ekspedisyonda da yer almıştır. Londra'da Upper Clapton'da doğan ve Marlborough Koleji, Trinity Koleji gibi yerlerde eğitim gören Shaw, ateşli romatizma hastalığından dolayı orduya girme düşüncesinden vaz geçerek 1859'da Himalayalar'daki Kangra'ya gitmiş ve orada çay işletmeciliği yapmaya başlamıştır. Maceracı bir ruha sahip olan Shaw, keşifle çok ilgilidir ve Karakoram'ın kuzeyindeki neredeyse hiç bilinmeyen bölgeyi keşfetmeyi çok istemiştir. Birkaç deneme yolculuğundan sonra 1868'in Mayıs ayında tüccar olarak Doğu Türkistan'a seyahat etmiştir. Shaw, Eylül 1868'de rakip İngiliz George Hayward'la Kaşgar ve Yarkand arasındaki dağlarda bir kamp ateşi etrafında buluşur.[130] Her ikisi de Pamir Dağları'nın bilinmeyen bölgelerini haritalandırmanın değerinin farkındadır ve her ikisi de Yakub Bey'le tanışan ilk İngiliz olma derdindedir. Shaw yoluna devam ederken meslektaşı Karakoram'ın nehir vadilerine doğru iner. Her ikisi de Pamir'in karlı zirvelerini ve ötesindeki Taklamakan Çölü'nü görmüştür. Onlar, bu yerleri ziyaret eden ilk İngilizlerdir. Kaşgar'da 11 Ocak 1869'da saraya götürülen ve ertesi sabah Çin yönetimini bertaraf ederek bölgenin başına geçen Yakub Bey'le başarılı bir görüşme gerçekleştiren Shaw'un ana amacı ticari bir rota açmak ve Hint çayını bu rotadan bölgeye ulaştırıp satmaktır.

Anlaşılan Yakub Bey başlangıçta fikirden hoşlansa da, sonra pek de umursamamıştır. Buna karşın İngiliz bilgi dağarcığında Doğu Türkistan coğrafyasına dair

[129] Fryer, s.618-619.

[130] Stephen Edward Wheeler, "Shaw, Robert Barkley", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), Volume 51, Smith, Elder & Co., London, 1897, s.443.

eksiklik ve onun bu eksikliği gidermedeki başarıları, kendisine 1872'de Kraliyet Coğrafya Derneği'nin altın madalyasını kazandırmıştır.[131] Shaw, resmi olarak da İngiliz İmparatorluğu'nun hizmetinde bulunmuş, hatta Lord Mayo onu Himalayalar'daki Ladakh'a İngiliz komiseri olarak atamıştır. 1879'da Mandalay'da ölmüştür.[132]

Seyahatnamesi:

Visits to High Tartary, Yârkand, and Kâshghar (Formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass. London: John Murray, 1871.

G.1.6.15. Henry Walter BELLEW (1834-1892): Hindistan doğumlu İngiliz doktor ve subaydır. Afganistan'da çalışmıştır. Ordudaki kariyeri boyunca bölgede gerçekleştirdiği keşifler üzerine yazdığı kitapları bulunmaktadır. Afganistan dilleri ve kültürleri hakkında da yazmıştır. Hindistan'da 1834'te Nusserabad'ta doğan Bellew, Bengal ordusunda görev yapan Yüzbaşı Henry Walter Bellew'in oğludur. Babası Celalabad'ta 1842'de öldürülmüştür. Bellew Londra'da St. George Hastanesi'nde tıp eğitimine başlamış, 1855'te Cerrahlar Kraliyet Koleji'ne (The Royal College of Surgeons) üye olarak kabul edilmiştir. Kırım Savaşı'nda hizmet vermiş, Bengal'e asistan cerrah olarak atanmış ve 1867'de cerrah olmuştur. 1857'de Bengal'de Harry Burnett Lumsden ve Peter Lumsden'le beraber Afganistan görevine yollanmıştır. Bu bölgede tıpçı olarak hizmet vermesinin dışında Kabil'e siyasi subay olarak da atanmıştır. 1857 ayaklanması boyunca Afganistan'da bulunmuştur. Lumsden kardeşlerle beraber Kandahar'ı ziyaret ettiklerinde hayatta kalıp kalmayacakları, Dost Muhammad Ghulam Hyder'ın oğlu tarafından ölümle cezalandırılıp cezalandırılmayacakları belli değildir.[133] Bununla beraber Bellew'in hasta ve yaralı Afganları iyileştirmesi onlara ayrı bir muamele yapılmasını sağlamıştır. Ardından Peşaver'in sivil cerrahı olmuş ve bu süre içerisinde Paştu dilinin sözlüğünü hazırlamıştır. 1860'da Lord Mayo ile Amir Sher Ali arasındaki tartışmalarda çevirmen olarak görev yapmıştır. 1871'de Richard Pollock'a Sistan yolculuğunda eşlik etmiş ve bu seyahati neticesinde "*From the Indus to the Tigris*" eserini yazmıştır.[134]

---

[131] Wheeler, s.443-444.
[132] Wheeler, s.444.
[133] D'Arcy Power, "Bellew, Henry Walter", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), Supplement, Volume I, Abbott-Childers, Smith, Elder & Co., London, 1901, s.167.
[134] Power, ss.167-168

1873-1874’te Bellew, İkinci Yarkand Misyonu’na katılmıştır. Bu misyon, Thomas Douglas Forsyth tarafından düzenlenmiştir. Misyonun temel amacı Doğu Türkistan’ın hâkimi Yakub Bey’le tanışmaktır. Bu misyonda bulunan diğer kişiler John Biddulp, Ferdinand Stoliczka, Thomas Edward Gordon, Henry Trotter ve R. A. Champman’dır. Bellew, 1879’da Kabil’de siyasi subay şefi olarak atanmış fakat hastalanınca yerine Lepel Griffin gitmiştir. Bu süre içerisinde Bellew, 1880’da “*The Races of Afthanistan*”ı yazmıştır. 1886’da emekliye ayrılan Bellew, Kraliyet Asya Derneği (The Royal Asiatic Society) için pek çok kitap ve makale yazmıştır. İngilizce yazdığı eserler dışında Punjabi dilinde aşılama ve kolera hakkında broşürler de yazmıştır. 1891’deki Dokuzuncu Oryantalistler Kongresi’nde kendisine bir şeref diploması takdim edilmiştir.[135] 1892’de İngiltere’de vefat etmiştir.

Seyahatnamesi:

Kashmir and Kashghar. A Narrative of The Journey of the Embassy to Kashghar in 1873-74. London: Trübner & Co., 1875.

G.1.6.16. Fred BURNABY (1842-1885): Frederick Gustavus Burnaby, İngiliz ordusunda bir istihbarat subayıdır. Bedford’ta rahip Gustavus Andrew Burnaby’nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Bedford Gramer 0kulu’nda, Oswestry Okulu’nda ve Almanya’da eğitim almıştır. Bilhassa Almanya’daki eğitimiyle beraber Fransızca, Almanca ve İtalyanca konusunda uzmanlaşmış, ilerleyen yaşlarında ise İspanyolca, Rusça ve seyahatleri esnasında da Türkçe ve Arapça öğrenmiştir. 1859’da Royal Horse Guards’a (Kraliyet At Muhafızları) katılmıştır. 1861’de Teğmen, 1866’da yüzbaşı, 1879’da binbaşı, 1880’de yarbay ve 1881’de alay komutanı olmuş ve ölene kadar bu görevde kalmıştır. Erken askeri yaşamında Orta ve Güney Amerika’yı ziyaret etmiştir. 868’de güney İspanya’ya ve Tangier’e gitmiştir. 1870’de kolera salgını şiddetliyken St. Petersburg üzerinden Odessa’ya gitmiş ve Rusya’nın güney doğu kısımlarını keşfetmek istemiştir. Ancak babasının hastalığına dair haberler nedeniyle geri çağrılmıştır.[136]

1873’te General Kauffmann Hive’yi işgale başladığında Burnaby Orta Asya’ya gitmek istemiş, yolculuğuna başlamış ancak Napoli’de ateşli bir rahatsızlık yaşayınca

---

135 Power, s.168.

136 J. A. Hamilton, “Burnaby, Frederick Gustavus”, **Dictionary of National Biography**, (Ed. Leslie Stephen), Vol. VII, Brown-Burthogge, Macmillan and Co., New York; Smith, Elder, & Co., London, 1886, ss.380-382.

İspanya'ya gitmiş ve burada yolu Carlosçu güçlerle kesişmiştir. İspanya'da bir yıl Times'ın muhabirliğini yapmış ve ayrıca Don Carlos'un dostluğunu kazanmıştır. Savaşın bitiminden önce Afrika'ya transfer edilerek Gordon'un Sudan ekspedisyonunu raporlaması için gönderilmiştir. Bu görev onu Hartum'a kadar götürecektir. Buradan Times'a mektuplar göndermiştir. Hartum'da şans eseri Rus hükümetinin Avrupalıların Ota Asya'ya girmesine izin vermeyeceklerini öğrenmiş ve bunun üzerine bölgeye gitmeye karar vermiştir. Hızlı bir şekilde bozkırları Rus yetkililer tarafından engellenmeden geçmiştir. Hive'ye ulaşmış ancak Buhara'ya giderken Cambridge Dükü tarafından bir telgrafla geri çağrılmıştır. Bu seyahatini "Ride to Khiva" başlığıyla yayınlamış ve popüler olmuştur. 1877'de basılan bu eser 11. baskısına ulaştığında, pek çok yabancı dile de çevrilmiş ve yeni bir baskısı 1884'te yapılmıştır.[137]

1875'te İngiltere'ye dönen Burnaby, Rusların hâkimiyetindeki bölgeler üzerinden Hive Hanlığı'na at sırtında bir seyahat planlamıştır ancak bu yol, Ruslar ve Türkmenler arasındaki savaş nedeniyle kapalıdır. Başarısından güç alan Burnaby, kışı geçirmek için 1876'da beş aylığına Anadolu'ya ve Ermenistan'a bir seyahat tertip etmiştir. Ruslar tarafından İstanbul'da izlenen Burnaby sonrasında izini kaybettirmiştir. Buna karşın Ruslar onun fotoğraflarını dağıtarak Burnaby'nin sıkı bir Rus düşmanı olduğunu ve sınırı geçmesine izin verilmemesini emretmişlerdir. Bu seyahatin dönüşünde Burnaby, Rus karşıtı fikirlere bolca yer verdiği "*On Horseback through Asia Minor*"u yayınlamıştır.[138] Rus-Türk Savaşı'nı görmek için sabırsızlanan Burnaby, General Baker'a Edirne'de katılmıştır. Zehirlenmeye çalışılmıştır. Büyük isteği Balkanları geçmek ve Plevne'deki Rus hatlarına kaymak olsa da bu isteğini başaramamıştır. İngiltere'ye dönüşünde politikaya atılmak istemiş, iki kez parlamentoya girmeye çalışmış, aday olmuş ancak kazanamamıştır. 1885'te Sudan'daki bir sefer sırasında öldürülmüştür.[139] Burnaby'nin maceracı ruhu, öncü başarıları ve heyecan verici cesareti, Victorya dönemi imparatorluk idealistlerinin akıllarında büyük bir yer tutmuştur. Hem cüssesi hem de cesareti sayesinde

---

137 Hamilton, s.381.

138 Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. Fred Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999. Eserin Türkçesi ilk basıldığı 1999'dan son baskısının yapıldığı 2018'e kadar sekiz baskı yapmıştır.

139 **The Encyclopaedia Britannica , A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information**, Vol. 4, University Press, Cambridge, 1911, s.848.

elde ettiği efsanevi popülerlik, onun adının İngiliz İmparatorluğu'nun pek çok hikâye ve anlatısında görünmesini sağlamıştır.

Seyahatnamesi:

A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. London, Paris & New York: Cassell Petter & Galpin, 1876.

G.1.6.17. Henry LANSDELL (1841-1919): İngiliz Kilisesi'nde bir rahiptir. Önemli bir kâşif ve yazardır. Kent'te Tenterden'de doğmuş, St. John Koleji'ne gitmeden önce öğretmen olan babasından evde dersler almıştır. Londra İlahiyat Koleji'nde (London College of Divinity) eğitimine devam etmiş, 1868'de diyakoz olarak atanmıştır. 1869-1879 yılları arasında İrlanda Kilise Misyonları'nda (Irish Church Missions) sekreterlik yapmış ve Vaaz Derneği'nin (Homiletical Society) kurucusu ve onursal sekreteri olmuştur. 1875'te *Clergyman's Maganize* dergisini kurmuş ve 1883'e kadar bu derginin editörlüğünü yapmıştır.[140]

Avrupa'daki seyahatlerinin ardından uzun ve meşakkatli Asya seyahatlerine çıkmış, rotasını Asya'nın az bilinen kısımlarına yöneltmiştir. Gittiği her yerde Londra'daki misyoner dernekler tarafından sağlanan çok dilli broşür ve İncilleri dağıtmıştır. Özellikle Sibirya ve Orta Asya'daki hapishaneleri ve hastaneleri ziyaret etmiş ve buralarda dağıtımlar yapmıştır.[141] Lansdell'in Hotan'dan Yarkand'a çöllerden geçerek yaptığı seyahati, muhtemelen bir İngiliz tarafından gerçekleştirilen ilk seyahattir. Avrupa'dan Afrika ve Asya'ya yaptığı sekiz bin kilometrelik seyahatleri farklı başlıklarda seyahatnameler şeklinde kaleme alan Lansdell, ayrıca Kraliyet Asya Derneği ve Kraliyet Coğrafya Derneği'nin de (1876'da seçilmiştir) üyesidir. Dalai Lama'yı da ziyaret etmek ve Canterbury Başpiskoposu'ndan bir mektubu kendisine iletmek amacıyla da bir seyahat çıkmış, Balkaş Gölü'nden Kaşgar'a, oradan Küçük Tibet'e atla ve yakla seyahat etse de, Lhasa'daki Tibet'in başkentine girmesine izin verilmemiştir.[142] 1919'da Londra'da vefat etmiştir.

[140] Irina Kantarbaeva-Bill, "A Successful Failure: The Reverend Henry Lansdell's Journeys Through Asiatic Russia (1880-1890), **Other Voices: Three Centuries of Cultural Dialogue Between Russia and Western Europe**, (Ed. Graham H. Roberts), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2011, ss.26-43, s.26-27.

[141] Kantarbaeva-Bill, s.27.

[142] Kantarbaeva-Bill, s.39-41.

Seyahatnameleri:

Through Siberia. London: Sapson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1882.

Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv; With Appendices on the Fauna, Flora, and Bibliography of Russian Turkistan. In Two Volumes, London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1885.

Through Central Asia; With a Map and Appendix on the Diplomacy and Delimitation of the Russo-Afghan Frontier. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1887.

Chinese Central Asia, A Ride to Little Tibet. In Two Volumes, New York: Charles Scribner's Sons, 1894.

G.1.6.18. Edmund O'DONOVAN (1844-1883): İrlandalı bir savaş muhabiridir. Eserinin kapağında da kendisini Daily News'in özel muhabiri olarak sunmaktadır. Dublin'de doğmuştur. Babası tanınmış bir İrlandalı arkeolog ve topograftır. Dublin'deki Trinity Koleji'nde tıp eğitim almıştır. Genç yaşlarında gizli bir örgüt olan İrlanda Cumhuriyet Kardeşliği'ne katılarak İrlanda'nın özgürlüğü için çalışmış, üç kez tutuklanarak birkaç ay gözaltında tutulmuştur. Sonradan kariyerine gazetecilikle devam etmiştir. Fransa'da, İspanya'da, Bosna'da ve Orta Asya'da savaş muhabirliği yapmıştır. Başlangıçta Irish Times ve diğer Dublin gazeteleri için, sonradan da Daily News adındaki İngiliz gazetesi için yazılar kaleme almıştır.[143] 1879'da Merv'e seyahat etmiş, burada Türkmenler tarafından Rus casusu olduğu şüphesiyle tutuklanmıştır. Aylarca süren esaretten sonra salınmış, üç yıla yakın bir süre bölgede kalmış ve nihayetinde başından geçenleri ve gözlemlerini anlattığı eseri "*The Merv Oasis*"i yazmıştır. Sadece Merv'de beş ayını geçirmiştir. O'Donovan bölgedeki Rus askeri seferlerini betimlemekte ve 1881'de Gök Tepe Kalesi'nin düşüşünü anlatmaktadır. Yine de bölge halkı ve kültürlerine ayrı bir önem vermiştir. Eserin ekler kısmı pek çok resmi belgeyi, Farsça ve Rusça çevirileri içermektedir. Kapak ise özel olarak tasarlanmış ve Çar II. Aleksandır'ın O'Donovan'ın Tiflis'ten Bakü'ye gitmesine izin veren Rus pasaportunun resmi, eserin

---

[143] "O'Donovan, Edmund", **The Encyclopaedia Britannica, A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information,** Eleventh Edition, Volume XX, Ode to Payment of Members. University Press, Cambridge, England, 1911, s.9.

kapağına konulmuştur. İngiltere'ye döndükten sonra Hicks Paşa'nın (William Hicks) Mısır Sudanı'na seferine eşlik etmiş ve El Ubeyd Savaşı'nda hayatını kaybetmiştir.[144]

Seyahatnamesi:

The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkés of Merv. In Two Volumes, New York: G. P. Putnam's Sons, 1883.

G.1.6.19. Clive BIGHAM (1872-1956): Charles Clive Bigham Mersey İngiliz bir siyasetçidir. Cheam Okulu'nda ve Eton Koleji'nde eğitim aldıktan sonra 1892'de Grenadier Muhafızları'na katılmıştır. Askerliği sıkıcı bulduğu için yedek kuvvetlere katılmış ve Osmanlı İmparatorluğu, İran, Rusya, Çin ve Balkanlar'da pek çok İngiliz elçiliğine atanmak suretiyle seyahatler etmiştir. 1897'de Türk-Yunan Savaşı'nda The Times'ın özel muhabiri olmuş ve Osmanlı ordusunu takip etmiştir.[145] Savaşın sonunda İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğine atanmış, Teselya'daki Yunanlılar için Uluslararası Geri Gönderme Komisyonu'nda (International Repatriation Commission) İngiliz temsilcisi olarak çalışmıştır. 1899'da Pekin büyükelçiliğine transfer olmuş, Boxer İsyanı sırasında Rus ordusunun Mançurya'daki seferinde onlara katılmıştır. Çin'deki hizmetlerinden dolayı İngiliz şövalyelik madalyasıyla onurlandırılmıştır. 1906'da politikaya atılmış, seçimlere girmiş ancak kazanamamıştır. Buna karşın 1933'ten 1949'a kadar Lordlar Kamarası'nda farklı görevler üstlenmiştir.[146] 1956'da vefat etmiştir.

Seyahatnamesi:

A Ride Through Western Asia, London: Macmillan and Co., Limited, New York: The Macmillan Company, 1897.

G.1.6.20. Kate MARSDEN (1859-1931): İngiliz hemşire, seyyah ve yazardır. Kraliçe Viktorya ve Çariçe Maria Fedorovna tarafından desteklenmiş ve cüzzamın tedavisini aramıştır. Moskova'dan Sibirya'ya giderek cüzzama deva aramış ve Sibirya'da bir cüzzam tedavi merkezi kurmuştur. Seyahatinden sonra homofobi yakasını bırakmamış,

---

[144] P. Roth Mitchel ve James Stuart Olson, **Historical Dictionary of War Journalism**. Greenwood Publishing Group, Westport, Connecticut, London, 1997, s.239.

[145] Bigham'ın buradaki gözlemlerini içeren ve 1897'de basılan "**With the Turkish Army in Thessaly**" adlı eseri 1898'de Türkçeye tercüme edilerek "**Teselya'da Osmanlı Ordusuyla**" başlığında yayınlanmıştır. Clive Bigham, **With the Turkish Army in Thessaly**, Macmillan and Co., London, 1897.; Clive Bigham, **Teselya'da Osmanlı Ordusuyla**, çev. Cemaleddin, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1315.

[146] "Lord Mersey". **The Times**, 21 Kasım 1956.

finansmanı ve seyahatinin amaçları sorgulanmıştır. Kabaca kendisine eşcinsellik yakıştırılmış, pek çok kişi tarafından suçlanmıştır. Buna karşın Kraliyet Coğrafya Derneği'ne seçilmiştir. Sibirya'da büyük bir şöhret yapan Marsden'in anısına 2014 yılında Sosnovka Köyü'nde büyük bir heykeli dikilmiştir.[147]

1859'da Londra'da orta sınıf bir ailede dünyaya gelen Marsden 1877 yılında hemşirelik eğitimine başlamış, sekiz aylık bir eğitimden sonra Türk-Rus Savaşı'nda yaralanan Rusları tedavi etmek amacıyla Bulgaristan'a gönderilmiştir. Marsden burada ilk defa cüzzamla karşılaşmış ve bu karşılaşma onun hayatını tamamen değiştirmiştir. Rus askeri arasında gördüğü cüzzam kendisinde Rusya'ya gitme düşüncesini uyandırsa da, bu düşüncesi hem ailevi nedenlerden hem de ekonomik nedenlerden ötürü daha ileri bir tarihte gerçekleşecektir.[148] Bundan sonraki on iki yıl boyunca İngiltere'de ve Yeni Zelanda'da hemşirelik kariyerine devam eden Marsden özellikle fiziksel ve ruhsal hastalıkların dönemsel krizleriyle ilgilenmiştir. 1889'da Peder Damian'ın ölümü halkın dikkatini cüzzama çekmiş, Marsden de Peder Damian'ın[149] çabalarını devam ettirmek içi başvursa da, kendisinin Hawai başvurusu reddedilmiştir. Bunun üzerine İngiliz Hindistanı'ndaki cüzzamlılara hemşirelik yapmayı planladığı sırada, Rusya'dan Rus askerlerine hizmetlerinden dolayı kendisine sunulan madalyayı almak için Rusya'ya davet mektubu almış ve neticede kaderinin Rus İmparatorluğu'ndaki cüzzamlılara hizmet etmek olduğuna inanmıştır.[150]

Kraliçe Viktorya'dan aldığı kişisel bir destek mektubuyla birlikte 1890'da Rusya'ya gelen Marsden, burada pek çok kişinin Sibirya'nın doğusunda yetişen bir otun cüzzamı iyileştirdiğine inandığını görmüş ve bu otu bulmak, denemek ve Moskova ile İngiltere'ye getirmek istemiştir. Çariçe'nin de destek mektubunu alan, fonlar oluşturan

---

[147] Anna Liesowska, "Siberia salutes British nurse and adventurer who set up a leper colony in remote Yakutian village", **The Siberian Times**, 26 Ağustos 2014.
[148] Muvaffak Duranlı, "Cüzzamın Peşinde Bir Seyyah: İngiliz Hemşire Kate Marsden", **Türk Dünyası İncelemeleri Degisi**, 17/1, Yaz 2017, ss.129-137, s.131.
[149] Father Damian, Katolik Kilisesi tarafından aziz kabul edilen bir rahiptir. Kendisi uzun süre Hawai'de cüzzamlılar arasında çalışmış ve yaptıklarıyla hayırseverlik şehidi olarak anılan efsanevi bir kişiliktir. Zira kendisi de cüzzama yakalanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Libert H. Boeynaems, "Father Damien (Joseph de Veuster)", **Catholic Encyclopedia: An International Work of Referece on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church**, (Eds. Charles G. Herbemann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen vd.), Volume 4, The Encyclopedia Press, Inc., New York, 1913, s.615.
[150] Elizabeth Hagglund, "Marsden, Kate (1859-1931)", **Literature of Travel and Exploration, An Encyclopedia**, Volume 2, G to P., (Ed. Jennifer Speake), Taylor & Francis Group, New York, London, 2003, ss.772-773, s.772.

ve kendisini yolculuğa hazırlayan Marsden yardımcı ve çevirmen olarak yanına Ada Field'ı da alarak seyahatine başlamıştır.[151] Rus ve Sibirya coğrafyası boyunca 18 bin kilometre, trenle, kızakla, at üstünde ve botlarla seyahat etmiştir. Seyahat şartları öyle zordur ki, Omsk şehrine ulaştıklarında yol arkadaşı olan Ada Field seyahate daha fazla devam edemez.[152] Seyahatine devam eden Marsden ise Irkutsk'a ulaşmış, oradan Lena Nehri'nden Yakutsk'a geçmiş ve cüzzamı iyileştirdiğine inandığı otu aramaya başlamıştır. Her ne kadar cüzzama çare bulamasa da, Sibirya'daki cüzzamlılar arasında çalışmaya devam etmiştir. 1892'de Kraliyet Coğrafya Derneği'nin üyesi olmuş ve Kraliçe Viktorya tarafından kendisine melek şeklinde bir broş hediye edilmiştir. 1893'te seyahatnamesini yayınlayan, 1895'te cüzzamlılar için bir yardım kuruluşu oluşturan Marsden, 1897'de ise tekrar Sibirya'ya dönmüş ve Vilyuysk'ta cüzzamlılar için bir hastane açmıştır.

Marsden'in gerçekleştirdiği bu seyahatlere pek çok kişi inanmamıştır. Homoseksüellik suçlamasıyla ve bir sürü söylentiyle karşılaşan Marsden, bütün bu iddia ve iftiraları bertaraf etmek için 1921'de "My Mission in Siberia. A Vindication" (Sibirya'daki Vazifem. Bir Savunma) adlı eserini yayınlamak zorunda kalmıştır.[153] 1931'de Londra'da vefat etmiştir.

Seyahatnamesi:

On Sledge and Horseback to Outcast Siberian Lepers. London: The Record Press, 1892.

G.2.Halk İnançları

Halk inançları halk bilimi disiplini içerisinde en çok çalışılan konulardan biridir. Halk bilimi ve kaynak olarak seyahatnameler kısmında bahsettiğimiz alanın isim babası olan William J. Thoms, halk biliminin neleri içerdiğinden bahsederken inançları da listesine dâhil eder.[154] Bununla beraber konuyla ilgili yapılan çalışmalar sadece halk

---

[151] Hagglund, s.772.
[152] Duranlı., s.131.
[153] Kate Marsden, **My Mission in Siberia: A Vindication**. Edward Stanford, London, 1921. Marsden'le ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Monica Anderson, **Women and the Politics of Travel: 1870-1914**, Fairleigh Dickinson University Press, Madison, Teaneck, 2006. Eserin özellikle dördüncü bölümü Marsden'e ayrılmıştır.
[154] R. M. Dorson, **The British Folklorists**, Routledge & Kegan Paul, London, 1968, s.87'den aktaran Metin Eren, "Bir Halk Bilimi Kavramı ve Çalışma Alanı Olarak Halk Dini", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2018, (BHBK) Sayı: 28, Bahar, ss.149-172, s.152.

biliminin sınırları içerisinde değildir. Zira halk inançlarıyla ilgili çalışmalar sosyolojiden antropolojiye, psikolojiden siyaset bilimine, ilahiyattan tıbba kadar pek çok bilim dalıyla doğrudan alakalıdır.[155] Halk inançlarının bu disiplinler arası doğası, beraberinde bir kavram karmaşasını da getirmekte, halk inançlarını tanımlamak, muhtevasını belirlemek, sınırlarını çizmek zorlaşmaktadır.

Tüm kültürler halk inancı olarak sınıflandırılabilecek, o kültüre sahip toplum ve o toplumu oluşturan bireyler tarafından gerçeğe uygun olarak kabul edilen, hayatın görünen veya görünmeyen her alanını kapsayan bir takım inançlara sahiptir. Buna karşın bu inançların nasıl adlandırılacağı disiplinler arasında farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde halk inancı yerine batıl inanç, boş inanç, hurafe, popüler inanç gibi ifadelerle birlikte halk dini[156], verneküler din gibi kavramların da kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde ise özellikle tartışmalar halk inancı ve halk dini tanımlamaları arasında geçmekte ve halk dini içerisinde dahi farklı kavram önerileri yapılmaya devam etmektedir. Örneğin tartışmalara "Toward a Definition of Folk Religion"[157] adlı ufuk açıcı bir makaleyle katkı sağlayan Don Yoder, halk dinini kurumsallaşmış dinden, ilkel dinden, popüler ve mezhepsel dinlerden ayırarak onu, "dinin halk-kültürel boyutu" ya da "halk kültürünün dini boyutu" şeklinde tanımlar.[158] Buna karşın öğrencisi Leonard Norman Primiano, halk dini kavramına karşı çıkarak aydınlanma düşüncesiyle din algısının elitler tarafından temsil edilen "doğru din" ile kitlelerin varlığında anlam bulan yanlış algılanmış "popüler din" şeklinde kutuplaştırılmasını eleştirmiş ve onun yerine "verneküler din" kavramını önermiştir.[159]

---

[155] Metin Eren, "Halk İnancı Çalışmalarına Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2013, (HİÇT) S.17/3, ss.21-32, s.23.

[156] Halk dini, genellikle Hıristiyanlık, İslamiyet ve Budizm gibi gerçekliğin nihai doğası hakkında evrensel hakikatleri sunduklarını iddia eden, yazılı metinleri, kurumsallaşmış yapıları, kurallarla belirlenmiş uygulamaları olan inançların karşısına konumladırılır. Bu büyük geleneklerin altında bulunan, sıradan insanların evlerindeki dini inanç ve uygulamaları kapsayan, gündelik yaşamın varoluşsal sorunlarına cevaplar arayan inanç yapıları ise halk dini olarak tanımlanır. Dolayısıyla halk dini, büyük dinlerin yereldeki algılanış ve yaşanmasıyla ilgili olabileceği gibi, onlardan farklı inanç biçimlerini de içerebilir. Genel bir çerçeve için bkz. Paul G. Hiebert, R. Daniel Shaw ve Tite Tiénou, **Understanding Folk Religion: A Christian Response to Popular Beliefs and Practices**, Baker Books, USA, 1999, ss.73-87.

[157] Don Yoder, "Toward a Definition of Folk Religion", **Western Folklore**, Volume: 33, No: 1, Symposium on Folk Religion, Jan., 1974, ss.2-15.

[158] Yoder, s.11, s.14; ayrıca bkz. Eren, BHBK, s.156-158.

[159] Eren, BHBK, s.161-163.

Primiano'nun eleştirileri son derece yerindedir. Kanaatimizce de tartışmaların kökeninde yatan şey, teoloji disiplininden konuya eğilen araştırmacıların dini, pozitif bilimler karşısında konumlandırdıkları yerle alakalıdır. Evreni, doğayı, insanı, görünen hatta görünmeyeni anlama ve açıklama noktasında tarihsel süreç içerisinde sahip olduğu konumu pozitif bilimlere bırakan dinler, kutsal kitaplarının ve resmi dinsel söylemlerinin dışında kalan inançlar için farklı kavramlar üretmek durumunda kalmışlardır. Böylelikle resmi din söylemi etrafında bir inanç tekeli yaratılmaya çalışılmakta, bunun dışında kalan, resmi inançla uyuşan veya uyuşmayan inançlar, batıl inanç, hurafe, halk inancı veya halk dini olarak görülmektedir. Başka bir deyişle pozitif bilimlerin penceresinden din de dâhil olmak üzere hepsi inançla ilgiliyken teoloji, dinleri diğer inançlar karşısında bilgiyle alakalı epistemolojik bir temele oturtmakta, resmi-gayri resmi, evrensel-yerel, rasyonel-irrasyonel, modern-ilkel inanç gibi kavramsal ayrımlara gitmektedir.

Halk inançlarına dair Türkiye'deki çalışmalar eski olsa da, halk dini kavramı üzerinden yapılan tartışmalar görece yenidir. Hatta "halk dini" Türk halk bilimi üzerine yazılan el kitaplarında bir inceleme alanı olarak henüz mevcut değildir.[160] Bununla beraber öncü çalışmalardan biri olarak gördüğümüz Hikmet Tanyu'nun "Dinî Folklor veya Dinî-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma" adlı makalesi, "batıl inanç" kavramını eleştirmesi ve "dinî folklor" alanının oluşturulması gerektiğine dair fikirleriyle son derece önemlidir.[161] Tanyu, "*Halk inançları, düğünlerle, gündelik yaşayışla, iktisadî, ticari, davranışla, hava tahmini, güzel sanatlar ve edebiyatıyle vb. yüzlerce konuyu ihtiva eden zenginliğiyle, bunların yer yer manevî ve dinî inançlarla ilgi göstermesiyle elbette çok geniş bir alanı kaplamaktadır.*"[162] diyerek dinî, manevi folklorun konusuna giren inançları tasnif ve tespit etmeye çalışır. Buna göre adak ve dilekle ilgili inançlardan başlayarak yer sarsıntısı ve yangına kadar alfabetik bir biçimde 195 inanç tespit ettiğini belirten Tanyu[163], tahlil ve değerlendirme çerçevesinde bu inançları sekiz bölüme ayırmıştır: *Hiçbir zararı olmayan inançlar; manevi telkinle ümit ve teselli vererek faydalı olabilecek, hayatı mânalandıran, çeşitlendiren,*

---

[160] Eren, BHBK s.165. Halk inançları konusunda halk bilimi disiplini içerisinde teorik tartışmalara da çok az rastlanmaktadır.
[161] Hikmet Tanyu, "Dinî Folklor veya Dinî-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1976, Sayı: 20, ss.123-142.
[162] Tanyu, s.124-125.
[163] Tanyu, s.132-140.

güzelleştiren inançlar; ne zararı ne de faydası olmayan inançlar; İslâmî temelle çatışmayan, ona aykırı olmayan inançlar; İslâmî temelle uzlaşan, kaynaşan inançlar; ilimle, ilmî verilerle çatışmayan inançlar; ve son olarak *ilmî temellere aykırı olan inançlardır.*[164]

Tanyu'nun batıl inanca yönelik eleştirisi, temelde konuyla ilgili yapılan tanımlamalara ilişkindir. Zira halk bilimi alanının önde gelen isimlerinden Sedat Veyis Örnek doçentlik çalışması olarak 1966'da yayınladığı "Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki" adlı eserinde batıl inanmaların etimolojisi, sebepleri ve farklı araştırmacıların tanımlarından bahsettikten sonra batıl inancı şöyle açıklar: *"Şu halde, korku, çaresizlik, çağrışım gibi psikolojik nedenlerle beliren, geleceği bilmek arzusu ile tesadüfi benzerlikleri iyilik ya da kötülüğün ön belirtileri olarak değerlendiren, bilimin ve geçerli bir dinin reddettiği bir takım doğa üstü kuvvetlere inanan, kuşaktan kuşağa geçen yanlış ve boş inanmalara bâtıl inanç diyeceğiz."*[165] Tanyu ise doğru ve yanlışın neye göre belirleneceği, gerçekle uymanın neye göre olacağı sorularını yönelterek batıl inanç kavramının belirsizliğine ve göreceliğine vurgu yapar.[166] Bununla beraber batıl inanç tanımlaması aradan 30 yıl geçmesine karşın benzer şekillerde yapılmaya devam eder. Örneğin ilk baskısı 1998'de yapılan Din ve İnanç Sözlüğü'nde batıl inanç "*Doğru olmayan, dinin temel yapısının dışında olan ve genellikle eski geleneklerin veya diğer inanç sistemlerinin bir uzantısı olarak kabul edilen şey. Sık sık bâtıl inançların temelinde yanlış tabiat bilgileri, mantık dışı düşünceler, korkular, büyülü güçlerin tesiri kanaatları bulunur. Falcılık, yıldız ve rüya yorumları, kehantte bulunma, gizemli tedavi biçimleri, cin korkusu, büyü, sihir ve sayı sembolleri bâtıl inancın tipik tezahürleridir. Gerçek dînî inancın kaybolduğu yerde bâtıl inanç bunun yerine geçer.*" şeklinde tanınmaktadır.[167] Bu durum, teorik olarak mesele üzerinde çok da durmadığımızı göstermektedir.

---

[164] Tanyu, s.141.
[165] Sedat Veyis Örnek, **Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki**, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2017, s.35. Ayrıca bu tanım birkaç kelime farklılığıyla yazarın diğer eserinde de geçmektedir. Bkz. Sedat Veyis Örnek, **Etnoloji Sözlüğü**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s.42.
[166] Tanyu, s.129.
[167] Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, İkinci Baskı, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017, s.75.

Türk halk bilimi çalışmalarının önemli isimlerinden Pertev Naili Boratav da batıl inanç kavramını eleştirenler arasındadır. Boratav "100 Soruda Türk Folkloru" adlı çalışmasında inancı "*kişice, ya da toplumca, bir düşüncenin, bir olgunun, bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi*" şeklinde tanımladıktan sonra halk inançlarından söz edenlerin kavramın Fransızca ve Almancasının Türkçeye tercümesi olan "*bâtıl i'tikad, bâtıl inanış, yanlış inanış, boş inanış, hurâfe*" deyimlerini kullanmalarına karşı çıkar. Ona göre bu deyimlerin hepsi bir değer yargısı taşıdıkları için bir bilim adamının sahip olması gereken tarafsızlık ilkesiyle çelişir.[168] Boratav, net bir tanım ortaya koymamakla birlikte, halk biliminin "*belli bir toplumun eski dinlerinden miras alıp kendi çağının şartlarına uygulayarak yaşattığı yeni dininde, yaşam şartlarının gerektirdiğince yeni biçimler, yeni içerikler ve anlatışlarla oluşturduğu inanışlarla ilgilendiğini*" ifade eder.[169] Şüphesiz burada bahsettiği inanışlar, halk inançlarıdır.

Özkul Çobanoğlu da konuyla ilgili "Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları" başlıklı eserinde, Boratav'ın yukarıdaki örtük tanımını kullanmış, bunlara ek olarak halk biliminin konusuna giren inançları dinin "kitabi" ve "resmi" olan inanç ve uygulamalarının dışında kalanlarla sınırlamıştır.[170] Bu bağlamda Çobanoğlu'nun halk inançları tanımlaması şu şekildedir: *"... eski dinlerden aktarılanlarla resmi dinin inançlarının türlü nedenlerle geniş halk yığınları arasında çeşitlenerek aldığı yeni yorum ve inanış şekilleridir.*" Çobanoğlu'nun bu tanımını takiben ayrıca halk inançlarıyla halk dinini aynı şeylere tekabül eden kavramlar olarak gördüğü de anlaşılmaktadır. Zira din adamları ve bilginlerce sıklıkla hurâfe veya batıl inanç olarak adlandırılanların, resmi dinin dışında oldukları vurgulanan, halk dinine ait yaygın inanış şekilleri, yorum ve uygulamalar içerdiği ifade edilmektedir.[171]

Şüphesiz Türk halk inançları dendiğinde akla gelen ilk isimlerden olan ve yaşamının önemli kısmını halk inançlarına adayarak pek çok eser yayınlayan Yaşar

---

[168] Pertev Naili Boratav, **100 Soruda Türk Folkloru**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984, s.7. Boratav'ın bu eseri ilk baskısını 1973 yılında yaptığı için, aslında batıl inanç kavramına yönelik eleştirisi Tanyu'nun eleştirisini öncelemektedir. Buna karşın Tanyu'nun makalesinde Boratav'ın eserine bir atıf bulunmamaktadır.
[169] Boratav, s.7.
[170] Özkul Çobanoğlu, **Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s.11-12. Bu ayırım, "kitabi" ve "resmi" kavramlarının kullanımı dışında Boratav'da da kısmen bulunmaktadır.
[171] Çobanoğlu, s.12.

Kalafat'ın konuyla ilgili düşüncelerine değinmek de yerinde olacaktır. Kalafat'ın 1989'da hazırladığı "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri" başlıklı tez çalışması[172] kitaplaştırılarak yıllar içerisinde pek çok kez farklı yayınevi tarafından basılmıştır. Bu basımlardan birinde Kalafat, kime ait olduğu belli olmayan bir tanım vererek bu tanımı eleştirir:

" *'Toplum tarafından kabul edilmiş ilahî bir dinin bilinen hükümleri dışında kalan, fakat halk arasında yaygın bir şekilde yaşayan ve tesbiti yapılan itikadlara folklorik bir terim olarak Halk İnançları denilmektedir' tanımına tamamen katılmak pek kolay değildir. İlkin "ilahî din" ne demek? İlahî olmayan dinler, ehil dinler midir? Onları ilkel sayan kıstas nedir? Kitap ehli olmayan dinler mi kastediliyor? Kitap ehli olabilmek, kitabı olan din mi demek? Kitap ve suhuf gelmeyen hak dinleri yok mu? Var. Din Âdem ile başlamıştır. Halk inançlarının kaynağı, gelmiş geçmiş bütün dinlerin halkla yaşayan kalıntılarıdır. İslâmî dönemde İslâmiyet kökenli inançlardan da "halk inancı" olabilir."*[173]

Kalafat, her ne kadar kendi tanımını vermese de, halk inançları konusunda var olan bakış açılarını eleştirerek din kavramını insanlık tarihinin başına götürmekte ve dolayısıyla din kavramının çerçevesini genişletmekte, "ilahi" olduğu iddia edilen dinlerin dışında kalanlar için de din kavramını kullanmaktadır. Ayrıca Kalafat başka bir çalışmasında, genişlettiği din kavramıyla beraber, halk inançlarının dinin halk tarafından algılanma ve yaşama geçirilme biçimi olduğunu, dinamik bir yapıya sahip olduklarını, kökleri ilk inanç sistemlerine kadar giden yaşayan canlı malzemeler şeklinde tanımlamış, "Nedir halk inancı?" sorusuna şu cevabı vermiştir:

"*Tamamen din olmayan ve dinin tamamen de dışında kalmayan halk inancı, bu yönü bakımından dinin halka göre algılanış ve hayata geçiriliş biçimidir. Bu özelliği ile halk inancı konusu, halkların tarihî inançlarını da az-çok yansıtırlar.*

[172] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
[173] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, 5. Baskı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2006, s.xxx.

Sürekli yenilenmekle birlikte, kökleri ilk inanç sistemlerine kadar ulaşırlar. Bu karakterleri ile halk inançları, elimizdeki yaşayan canlı malzemelerdir."[174]

Anlaşılacağı üzere halk inançlarıyla ilgili tartışmalar sıklıkla din üzerinden gitmekte, din, inanç, halk inancı ve onunla ilgili kavramlar düzenli bir şekilde ele alınarak sistemli tartışmaların çoğunlukla yapılmadığı görülmektedir. Bu durumun istisnalarından biri Metin Eren'in konuyu etraflıca ele alarak yaptığı makale çalışmalarıdır. Kendisi halk inancı ve halk dini kavramlarını, halk bilimi, teoloji, antropoloji, sosyoloji gibi disiplinler bağlamında ele alan çalışmalar yapmaktadır. Bununla beraber Türk halk inançları ile ilgili çalışmaları halk biliminin en kışkırtıcı, üzerinde konuşulmaya ve çok boyutlu yorumlara en açık alanı olmasına karşın[175], Eren'in yaptığı çalışmalar halk inancı kavramının sınırları kesin bir şekilde belirlenmiş bir tanımının olmadığını göstermektedir.[176]

Tezimiz açısından yukarıda bahsettiğimiz tanımlar dışında bizim tercih ettiğimiz ve benimsediğimiz tanım ise Ahmet Hikmet Eroğlu tarafından yapılan tanımdır. Halk inancı yerine "halk inanışı" terimini kullanan Eroğlu, halk inançlarıyla halk bilimi arasındaki ilişkiden bahsettikten sonra halk inançlarının batıl inanış, boş inanış şeklinde tanımlanan inançlardan din kaynaklı inanışlar ve uygulamalara kadar geniş bir alanı kapsadığı söyler ve şu tanımı verir:

"*Halk inanışı, tabiatüstü, insanüstü bir gücün, varlığın, varlıkların mevcudiyetine, bunlarla ilgili görev ve kaçınmaların bulunduğuna, bunlara riayet edildiğinde yarar sağlayabileceğine, ihlal veya ihmal edildiğinde zarar görüleceğine inanmadır. Böyle bir gücün veya varlıkların gerçekten var olup olmaması, mantıklı veya ispatlanabilir olması önemsenmez. Önemli olan kişinin kültürünün bir öğesi olan böyle şeylere olan bağlılığı, bunun kişiye ve topluma verdiği mutluluktur. Halk inanışları, bir bölgede yaşayan halkın, eskiden beri getirdiği inanış ve uygulamalardır. Bu inanış ve uygulamalar genellikle şifahi olarak aktarılan ve görme, duymayla yaygınlaşan inanışlardır."*[177]

---

[174] Yaşar Kalafat, "Türk Dünyası Tarih Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi", **Milli Folklor**, Cilt: 6, Sayı: 44, ss.88-91, s.88. Ayrıca bkz. Metin Eren, ""Halk İnancı" Kavramının Sınırları ve Sınırlılıkları Üzerine Bir İnceleme", **Turkish Studies**, Volume: 8/13, Fall 2013, (HİKS) ss.857-865, s.860.
[175] Eren, HİÇT, s.30.
[176] Eren, HİKS, s.864.
[177] Ahmet Hikmet Eroğlu, "Halk İnanışlarına Giriş", **Halk İnanışları El Kitabı**, (Ed. Durmuş Arık ve Ahmet Hikmet Eroğlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, ss.19-42, s.21-22.

Görüldüğü gibi Eroğlu, oldukça holistik bir halk inancı tanımı vermekte, halk inancını dine herhangi bir referansı olmaksızın tanımlamaktadır. Bu çerçevede tezimiz bağlamında seyyahların gördükleri, duydukları veya deneyimledikleri ve seyahatnamelerinde "*superstition*", "*myth*", "*tale*", "*legend*", "*tradition*" vb. ifadelerle niteledikleri mitolojik varlıklardan taşlara, hayvanlardan ruhlara, şamanizmden halk hekimliğine uzanan bir yelpazede, mevcut dinle karışmış veya sade bir halde bulunan tüm inançları halk inançları çerçevesinde ele aldık.

G.3.Yöntem

Halkbilimi alanında araştırma problemine bağlı olarak kullanılabilecek farklı yöntemler bulunmaktadır. Bilhassa bir kültür ve medeniyetin geçmişini anlamaya yöneldiğimizde kullanabileceğimiz en önemli çalışma yöntemlerinin başında nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi gelmektedir.[178] Zira doğrudan gözlem ve görüşmenin olanaklı olmadığı durumlar, örneğin kültürlerin, geleneklerin, inançların ve yaşantıların tarihin belli bir döneminde nasıl olduğu sorusu, ancak geçmişten bugüne intikal etmiş kalıntılar kullanılarak cevaplanabilir. Bu nedenle doküman analizi veya incelemesi, tek başına bir araştırma yöntemi olabileceği gibi, araştırmanın geçerliğini arttırmak amacıyla görüşme ve gözlem yöntemlerinin yanı sıra diğer nitel yöntemlerin kullanıldığı durumlar için ek bir bilgi kaynağı şeklinde de işe yarayabilir.[179]

En kısa şekliyle doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Bununla beraber doküman incelemesi yapılırken, izlenecek bir dizi aşama vardır. Bu aşamalar genel bir yönerge şeklindedir ve araştırma probleminin niteliğine, doküman incelemesi sonucunda elde edilmesi hedeflenen veriye veya dokümanların ne kadar kapsamlı ve derinlemesine incelenmek istendiğine bağlı olarak yeniden yorumlanabilir. Bu aşamalar sırasıyla dokümanlara ulaşma, orijinalliği veya özgünlüğü kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve son olarak veriyi kullanma başlıkları altındadır.

1. Dokümanlara Ulaşma: Doküman incelemesine karar vermeden önce araştırmacı kendisine şu soruları sormalıdır: Bu araştırmada dokümanların kullanılmasına

[178] Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Genişletilmiş 10. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s.189.
[179] Yıldırım ve Şimşek, s.189.

gerçekten ihtiyaç var mıdır? Eğer varsa neden? Ne tür dokümanlara ihtiyaç vardır? Bu dokümanlar nereden elde edilebilir?[180]

Tezimizin temel sorusu Orta Asya ve Sibirya'da yaşayan Türk boylarının 19. yüzyıl boyunca halk inançlarının bu bölgeleri ziyaret eden İngiliz seyyahların seyahatnamelerine ne şekilde ve nasıl yansıdığını anlamak olduğu için, araştırmanın gerçekleşmesi açısından doküman kullanmaktan başka bir yol bulunmamaktadır. Görece Rus etkisinin ve takip eden 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Sovyetler Birliği'nin bahsi geçen bölgelerdeki etkisi, kültürel alanda da pek çok değişimi beraberinde getirmiştir. Var olan kültürel unsurlar toplum ve devlet yapılarındaki değişimlerden doğal olarak etkilenmiş, bir kısmı varlığını ya önceki şekilleriyle ya da değişerek devam ettirirken, bazıları da yok olmuş veya unutulmuştur. Bu bağlamda tezimizde yazılı kültürün daha az hâkim olduğu Orta Asya ve Sibirya'nın göçebe ve yerleşik Türk boylarının halk inançlarının daha iyi anlaşılabilmesi, geçmişteki durumları ile bugünkü durumları hakkında değişim, devamlılık veya unutulma ya da kaybolma gibi noktalar ancak bu bölgeleri ziyaret eden kişilerin yazdıklarına başvurularak gerçekleştirilebilir. Tezimiz, öncelik ve sonralık bakımından bir değerlendirmeyi içermese de, durum tespiti anlamında dokümanları temel sorunumuz çerçevesinde incelemenin, daha sonra yapılabilecek pek çok çalışmaya da kaynaklık edeceğini söyleyebiliriz.

Tez konumuzu seçtiğimiz ilk andan başlayarak öncelikle Orta Asya ve Sibirya'yı konu alan veya içeren 19. yüzyılda basılan İngiliz seyahatnamelerini hem ilgili literatür hem de internet üzerinden arama motorları vasıtasıyla belirledik. Başlangıçta yetmişe yakın seyahatname tespit ettik. Ancak bu seyahatnamelerin içeriğine vakıf olmadan bir değerlendirme yapmak mümkün olmadığı için seyahatnamelerin taşınabilir belge biçimlerine internet ortamında ulaştık.[181] İlk listemizdeki eserleri içerikleriyle beraber incelediğimizde bu seyahatnamelerin bazılarının Amerikalı seyyahlar tarafından kaleme alındığını, bazılarının ise Avrupalı farklı milletlere mensup olan seyyahlar tarafından İngilizce yazılan veya İngilizceye tercüme edilen seyahatnameler olduğunu anlayarak bu

---

[180] Yıldırım ve Şimşek, s.194.

[181] Bu aşamada en çok kullanılan site Internet Archive, Google Books ve Project Gutenberg olmuştur. Her üç site de bilindiği gibi telif hakkı olmayan veya telif süresi geçen eserleri ücretsiz olarak paylaşmaktadır. Telif haklarıyla korunan seyahatnameler ve bu iki site üzerinden ulaşılamayan eserler için ise hem ülkemizdeki üniversite kütüphaneleri hem de yurt dışında bulunan üniversitelerin kütüphanelerinden temin sağlanmıştır.

seyahatnameleri araştırma listemizden çıkardık.[182] Bu ilk ayıklamayı takiben belirlediğimiz İngiliz seyyahların seyahatnameleri içerisinden ise ikinci bir ayıklama gerçekleştirerek, başlığında Türklerin olabileceği coğrafyaları içeren isimler olmasına karşın Türklerle ilgili bilgiye rastlamadığımız ya da rastladıysak da içerisinde halk inancı unsurlarını barındırmayanları listemizin dışına aldık. Örneğin şair ve yazar Thomas Kibble Hervey'in eşi olan Eleanora Louisa Montagu'nun Mrs. Hervey adıyla üç cilt olarak 1853'te yayınlanan seyahatnamesi bunlar arasında sayılabilir.[183] Avrupa'nın zihin dünyasında çok sıklıkla Orta Asya ve Sibirya için kullanılan "Tartary" ifadesinin eserin başlığında geçmesine karşın, seyahatnamede Türklerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte seyahatname bize, coğrafi olarak Tartary kavramının nereye tekabül ettiğinin belirsizliğini göstermesi bakımından ve bu ifadenin genel anlamda "bilinmeyen diyarlar" anlamında da Batılılar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Benzer bir biçimde Albay Fred Markham tarafından yazılan eser de, başlığında "Chinese Tartary" ifadesi geçmesine karşın, konumuzla ilgili herhangi bir bilgi barındırmamaktadır ve bu nedenle araştırmaya dâhil edilmemiştir.[184]

Bu tür seyahatnameler dışında yazarın kendi seyahatlerine dayanmayan, farklı seyyahların eserlerinden bölümlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan çalışmalar da araştırmamızın dışında tutulmuştur. Örneğin Henry T. Prinsep tarafından 1852'de yayınlanan "Tibet, Tartary and Mongolia…" adlı eser bu kategoridendir.[185] Prinsep var olan seyahatnameleri, özellikle de Fransız Katolik rahip Abbé Huc'un seyahatnamesini kullanarak, seyahatname görünümünde toplama bir eser hazırlamıştır.

Bu çerçevede yukarıda bahsettiğimiz birinci ve ikinci ayıklamanın akabinde yirmi farklı seyyahın toplamda yirmi altı seyahatnamesi tezimizde incelenecek dokümanlar

---

[182] Buna karşın İngiliz olmamakla beraber doğrudan İngiltere'nin görevlendirmesiyle seyahat eden, İngiliz çıkarlarının korunmasına hizmet eden Mohan Lal'ın seyahatnamesi çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca çıkarılan bu seyahatnameler de dönemin yaygın anlayışlarını, seyyahların ilgilerini ve Türk halklarını ve onların kültürleriyle inanç unsurlarını ne şekilde sunduklarının zihnimizde bir çerçeve oluşturabilmesi bakımından okunmuş ve ilgili kısımlar bu çalışmaya dâhil edilmemekle birlikte çalışılmıştır.

[183] Bkz. Mrs. Hervey. **The Adventures of a Lady in Tartary, Thibet, China & Kashmir, through the Portions of Territor Never Before Visited by European, with an Account of the Journey from the Punjab to Bombay Overland, Via the Famous Caves of Ajunta and Ellora**, In Three Volumes, Hope and Co., London, 1853.

[184] Bkz. Fred. Markham, **Shooting n the Himalayas. A Journal of Sporting Adventures and Travel in Chinese Tartary, Ladac, Thibet, Cashmer, &c.**, Richard Bentley, London, 1854.

[185] Henry T. Prinsep, **Tibet, Tartary and Mongolia; Their Social and Political Condition, and The Religion of Boodh, as There Existing**, Wm. H. Allen & Co., London, 1852.

içerisine alınmıştır. Bu seyahatnamelerin kronolojik biçimde bibliyografik bilgileri şöyledir:

1. Martin Sauer, **An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia, for Ascertaining the Degrees of Latitude and Longitude of the Mouth of the River Kovima; of the Whole Coast of the Tshutski, to East Cape; and of the Islands in the Eastern Ocean, Stretching to the American Coast. Performed, by Command of Her Imperial Majesty Catherine The Second, Empress of All the Russias, by Commodore Joseph Billings, In the Years 1785,&. To 1794**, Printed by A. Strahan, Printers Street; For T. Cadell, Jun. And W. Davies, in the Strand, London, 1802.

2. Edward Daniel Clarke, **Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa. Part the First, Russia Tahtary and Turkey**, Fourth edition, Printed For T. Cadell and W. Davies, London, 1816.

3. John Dundas Cochrane, **Narrative of a Pedestrian Journey Through Russia and Siberian Tartary, from the Frontiers of China to the Frozen Sea and Kamtchatka; Performed During The Years 1820, 1821, 1822, and 1823**, H. C. Carey, & I. Lea, and A. Small, Philadelphia; and Collins & Hannay, New-York, 1824.

4. James Holman, **Travels Through Russia, Siberia, Poland, Austria, Saxony, Prussia, Hanover, &c. &c. Untertaken During The Years 1822, 1823, and 1824 While Suffering From Total Blindness, and Comprising An Account of The Author Being Conducted A State Prisner From The Eastern Parts of Siberia**, In Two Volumes, Printed For Geo. B. Whittaker, Ave-Maria Lane, London, 1825.

5. Peter Dobell, **Travels in Kamtchatka and Siberia; With a Narrative of a Residence in China**, in Two Volumes, Vol. I-II, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830.

6. Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India To Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of A Voyage on The Indus, From The Sea To Lahore, with Presents From the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, In the Years 1831, 1832, and 1833**, In Three Volumes, John Murray, London, 1834.

7. Mohan Lal, **Journal of a Tour Through the Panjab, Afghanistan, Turkistan, Khorasan, and Part of Persia, in Company with Lieut. Burnes and Dr. Gerard**, Baptist Mission Press, Calcutta, 1834.

8. Joseph Wolff, **Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects, by the Rev. Joseph Wolff, During His Travels Between the Years 1831 and 1834, From Malta to Egypt, Constantinople, Armenia, Persia, Khorossaun, Toorkestaun, Bokhara, Balkh, Cabool in Affghanistaun, The Himmalayah Mountains, Cashmeer, Hindoostaun, The Coast of Abyssinia, and Yemen**, Published By the Author and Sold By Mr. J. Nisbet, London, 1835.

9. Charles Herbert Cottrell, **Recollections of Siberia in the years 1840 and 1841**, John W. Parker, London, 1842.

10. Joseph Wolff, **Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertan the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly**, Published , for the Author, by John W. Parker, London, 1846.

11. Edward Daniel Clarke, **Travels in Russia, Tartary, and Turkey**, George Clark and Son, Aberdeen, 1848.

12. Samuel Smith Hill, **Travels in Siberia**, 2 Vols., Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1854.

13. Thomas Witlam Atkinson, **Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, The Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia**, Hurst and Blackett, London, 1858.

14. Thomas Witlam Atkinson, **Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian Acquisitions on the Confines of India and China. With Adventures Among the Mountain Kirghis; and The Manjours, Manyargs, Toungouz, Touzemtz, Goldi, and Gelyaks The Hunting and Pastoral Tribes**, Hurst & Blackett, London, 1860.

15. Lucy Atkinson, **Recollections of Tartar Steppes and Their Inhabitants**, John Murray, London, 1863.

16. Alexander Michie, **The Siberian Overland Route From Peking to Petersburg: Through the Deserts and Steppes of Mongolia, Tartary, &c.**, J. Murray, London, 1864.

17. Robert Shaw, **Visits to High Tartary, Yârkand, and Kâshghar (Formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass**, John Murray, London, 1871.

18. Henry Walter Bellew, **Kashmir and Kashghar. A Narrative of TheJourney of the Embassy to Kashghar in 1873-74**, Trübner & Co., London, 1875.

19. Fred Burnaby, **A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia**, Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York, 1876.

20. Henry Lansdell, **Through Siberia**, Sapson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1882.

21. Edmund O'Donovan, **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkés of Merv**, In Two Volumes, G. P. Putnam's Sons, New York, 1883.

22. Henry Lansdell, **Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv; With Appendices on the Fauna, Flora, and Bibliography of Russian Turkistan**, In Two Volumes, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, London, 1885.

23. Henry Lansdell, **Through Central Asia; With a Map and Appendix on the Diplomacy and Delimitation of the Russo-Afghan Frontier**, Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1887.

24. Kate Marsden, **On Sledge and Horseback to Outcast Siberian Lepers**, The Record Press, London, 1892.

25. Henry Lansdell, **Chinese Central Asia, A Ride to Little Tibet**, In Two Volumes, Charles Scribner's Sons, New York, 1894.

26. Clive Bigham, **A Ride Through Western Asia**, Macmillan and Co., London, 1897.

2. Orijinalliği (Özgünlüğü) Kontrol Etme: Bu aşama, ulaşılan kaynakların orijinal olup olmadığının kontrol edilmesidir. Eğer orijinalliği kontrol edilmeden bir araştırılmada kullanılan dokümanlar asıl kaynakları tarafından sahiplenilmezse, hem araştırmanın hem de araştırmacının güvenilirliği sorgulanacaktır. Bu nedenle araştırmacı kendisine şu soruları sormalıdır: Dokümanlarda kapsanan veri, araştırmada konu edilen kişi, kuruluş veya gruplara ilişkin görünüyor mu? Birincil kaynaklardan mı yoksa ikinci

kaynaklardan mı elde edilmiş? Elde edilen dokümanlar asıllarının aynı mıdır? Herhangi bir şekilde dokümanlar üzerinde oynanmış veya belirli kısımları değiştirilmiş görünüyor mu? Kim veya kimler tarafından geliştirildiği veya kaleme alındığı belirli mi? Dokümanı geliştirenler veya kaleme alanlar inanılır ve güvenilir mi? Bütün bu sorular ve bunlara verilecek yanıtlar, şu ya da bu biçimde araştırmacının dokümanların güvenilirliği konusunda bir fikir edinmesini sağlayacaktır.[186]

Tezimiz açısından kullandığımız bütün seyahatnameler çalışmamızın birincil kaynakları olup üzerlerinde herhangi bir oynanma veya belirli kısımlarında bir değiştirme söz konusu değildir. Seyahatnameler Batı dünyasında pek çok okuyucu bulabilen popüler eserler olduğu için, bunlar arasından bazıları birçok kez farklı yıllarda yeni baskılar yapmıştır. Aynı zamanda seyyahlar, genel okuyucu dışında farklı uzmanlık alanından profesyonel kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak için, yayınladıkları seyahatnameleri tekrar gözden geçirerek yeni ihtiyaçlar doğrultusunda tekrar bastırmışlardır. Bu tür durumlarda tezimizde kullanılan malzemenin güvenirliği açısından bu çalışmalar da ana eserlerle birlikte kullanılmış ve değerlendirilmiştir.

Keza seyyahların geride bıraktıkları seyahatnamelerin güvenirliğini etkileyen en önemli unsurlardan biri, şüphesiz seyyahın kimliğidir. Seyyahların hangi mesleklere sahip olduğu, iyi bir eğitim alıp almadıkları, hem okuyucularının gözünde hem de biz araştırmacılar açısından kendilerine ve anlattıklarının doğruluğuna yönelik güvenimizi doğru oranda etkileyecektir. Seyyahların meslekî bilgileri şu şekildedir:

S	Seyyahın Adı SOYADI (Doğum ve Ölüm Tarihleri)	Mesleği/Meslekleri
1	**Martin SAUER (?-1806)**	Tercüman ve Keşif Kâtibi
2	**Edward Daniel CLARKE (1769-1822)**	Maden Bilimci, Antikacı
3	**John Dundas COCHRANE (1793-1825)**	Donanma Subayı
4	**James HOLMAN (1786-1857)**	Donanmada Teğmen
5	**Peter DOBELL (1772-1852)**	Tüccar ve Diplomat

[186] Yıldırım ve Şimşek, s.195.

6	**Alexander BURNES (1805-1841)**	Subay
7	**Joseph WOLFF (1795-1862)**	Din Adamı
8	**Charles Herbert COTTRELL (1806-1860)**	Avukat ve Çevirmen
9	**Mohan LAL (1812-1877)**	Diplomat
10	**Samuel Smith HILL (?-?)**	Muhtemelen Tüccar
11	**Thomas Witlam ATKINSON (1799-1861)**	Mimar ve Sanatçı
12	**Lucy ATKINSON (1817-1893)**	Mürebbiye
13	**Alexander MICHIE (1833-1902)**	Tüccar ve Muhabir
14	**Robert SHAW (1839-1879)**	Diplomat
15	**Henry Walter BELLEW (1834-1892)**	Doktor ve Subay
16	**Fred BURNABY (1842-1885)**	Subay
17	**Henry LANSDELL (1841-1919)**	Din Adamı
18	**Edmund O'DONOVAN (1844-1883)**	Gazeteci, Savaş Muhabiri
19	**Clive BIGHAM (1872-1956)**	Diplomat
20	**Kate MARSDEN (1859-1931)**	Hemşire

Yukarıdaki tablo incelendiğinde ve daha önce verdiğimiz biyografiler çerçevesinde, seyyahların iyi bir eğitimle ancak sahip olunabilecek işlerle uğraştıklarını görmekteyiz. Elbette bu durum, tek başına bütün gördüklerinin ve seyahatnamelerine yansıttıklarının, gerçekte olana tekabül ettiği anlamına gelmez. Açıktır ki ortada, sosyal bilimler açısından her türden araştırmada karşımıza çıkan epistemolojik bir bariyer bulunmakta ve bu bariyer mutlak bir güvenirliğin önüne geçmektedir. Bununla beraber, daha önce sözünü ettiğimiz iç intikad ve dış intikad çerçevesinde, seyyahların birbirleri hakkında verdikleri bilgiler ve birbirlerine yönelttikleri eleştirel bakış açısı, yüzyıla yayılan seyahatnamelerin incelendiği bir araştırmada kendi içerisinde bir güven mekanizması da oluşturmaktadır. Örneğin Atkinson, Huc ve Gaby'nin seyahatnamelerinden bahsederek onların Kalkas içlerine girmediklerini ve çizimlerini de

Paris'te yaptıklarını ileri sürmektedir.[187] Lansdell ise açık biçimde kendi eserinden önce Sibirya'dan "Escapes" (Kaçışlar) veya "Revelations" (İfşalar) gibi başlıklarla çıkan eserlerin yazarlarının, Urallar'ın ötesine ancak birkaç günlük yolculuklarla sınırlı seyahatler yaptıklarını yazmakta, kendisinden önce bunu yapan bir İngiliz'in olduğundan şüphe duyduğunu dile getirmektedir.[188] Bu tür eleştiriler dışında Rus amiral ve kâşif Wrangell'in seyahatnamesinde Cochrane'i[189], Burnes'in seyahatnamesinde Wolff'u[190], Hill'in eserinde Holman'ı, O'Donovan'da Vambery'i[191], ya da De Windt'in eserinde Lansdell'i[192] görürüz.

Buna ilaveten, seyyahların seyahatleriyle ilgili dokümanları paylaştıkları da olmuştur. Mesela Marsden, seyahat belgelerini, kendisine yazılan mektupları, seyahatiyle ilgili şahitlikleri, yanındaki tercümanın da görgü tanıklığına dair beyanını seyahatnamesinin sonunda okuyucusuyla paylaşmıştır.[193] Tüm bu noktalarla beraber seyyahların ziyaret edilen yerlerle ilgili anlatımlarındaki ortak pek çok nokta da, seyahatnamelerine güvenebileceğimizi düşündürtmektedir.

3. Dokümanları Anlama: Dokümanlar elde edildikten sonra sıra elde edilen dokümanların anlaşılmasına ve çözümlenmesine gelmiştir. Bu aşamada eğer araştırmacı araştırmasını sadece dokümanlara dayalı olarak gerçekleştirecekse, bu dokümanların belirli bir sistem içinde ve birbirleriyle karşılaştırmalı olarak çözümlenmesi gerekir. Burada cevaplanması gereken temel soruların başında, bir dokümanda ifade edilen şeylerin, başka dokümanlarda ifade edilenler yoluyla teyit edilip edilmediğidir. Yine

---

[187] Thomas Witlam Atkinson, **Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia**, Hurst and Blackett, London, 1858, (OWS) s.IX.

[188] Henry Lansdell, **Through Siberia**, Sapson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1882, s.v-vi.

[189] Wrangell'in seyahatnamesi Almancadan İngilizceye tercüme edilmiştir. Bkz. Ferdinand Von Wrangell, **Narrative of an Expedition to the Polar Sea, in the Years 1820, 1821, 1822, & 1823**, (Ed. Edward Sabine), James Madden and Co., London, 1840, s.86, s.92. Wrangell Cochrane ile Nizhnekolymsk'te, Cochrane'nin Yakutsk'u ziyaretinden hemen sonra karşılaşmıştır.

[190] Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India To Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of A Voyage on The Indus, From The Sea To Lahore, with Presents From the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, In the Years 1831, 1832, and 1833**, In Three Volumes, Vol.1, John Murray, London, s.133.

[191] Edmund O'Donovan, **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkés of Merv**, In Two Volumes, G. P. Putnam's Sons, New York, 1883, s.222.

[192] Harry De Windt, **Siberia As It Is**, Chapman & Hall, London, 1892, s.18, s.126, s.154 vb.

[193] Kate Marsden, **On Sledge and Horseback to Outcast Siberian Lepers**, The Record Press, London, 1892, s.107-108.

araştırmacının, dokümanlar arasında belirli olay ve olgulara ilişkin farklı perspektif ve yorumların mevcut olup olmadığına da bakması gerekir.[194]

Seyahatnamelerin belirlenmesinin ve orijinalliklerinin kontrol edilmesinin ardından konumuz açısından seyahatnameler diyakronik bir biçimde sıralanmıştır. Seyahatin gerçekleştiği tarih veya tarihlere nazaran seyahatnamelerin ilk basım tarihleri üzerinden gerçekleştirilen sıralama neticesinde, aynı yerlere seyahat eden seyyahların betimlemeleri arasında benzerlikler görülmüş, yapılan karşılaştırma neticesinde anlattıklarının diğer seyyahlarca da zaman zaman teyit edildiği anlaşılmıştır. Buna karşın, yine aynı yerlere seyahat etmelerine karşın, ilgi alanları çerçevesinde merak ettikleri ve seyahatnamelerine aktardıkları birbirlerinden çok farklı da olmuştur. Dolayısıyla bir seyyahın aynı yerle ilgili hiç bahsetmediği bir unsur, başka bir seyyah tarafından uzunca ele alınabilmiştir. Elbette bu durum, onların zihniyetleri, meslekleri, merakları ve seyahat amaçlarıyla yakından ilişkilidir.

4. Veriyi Analiz Etme: Verinin analiz edilmesi konusunda en temel cevaplanması gereken soru, toplanan dokümanların araştırmada kullanılacak tek veri setini oluşturup oluşturmadığıdır. Başka bir deyişle bu çalışma, sadece bir doküman incelemesi mi olacaktır, yoksa dokümanlar diğer nitel araştırma yöntemleriyle birlikte mi kullanılacaktır? İlk durumda, dokümanlar sadece tek başına bir araştırmanın tüm veri setini oluşturduğunda, dokümanların tam bir veri analizine tabi tutulması gereklidir. Dokümanları bu şekilde kullanacak araştırmacılar, dokümanları dört aşamada analiz edebilirler: Örneklem seçme, kategorilerin geliştirilmesi, analiz biriminin saptanması ve sayısallaştırma.[195]

a) Örneklem seçme: Doküman incelemesine dayalı araştırmalarda, tüm doküman verisinin bir bütün olarak analize konu olması mümkün olmayabilir. Bu nedenle çoğu zaman araştırmacılar, eldeki veri setinin içinden bir örneklem oluşturmaya çalışır. Araştırmacı bu noktada örnekleme yöntemlerinden seçkisiz (rastgele) örnekleme, sistematik örnekleme, tabaka örnekleme, küme örnekleme gibi yöntemlere başvurabilir.[196]

---

[194] Yıldırım ve Şimşek, s.196.
[195] Yıldırım ve Şimşek, s.197.
[196] Yıldırım ve Şimşek, s.197.

b) Kategorilerin geliştirilmesi: Araştırmacı araştırmasına başlamadan önce, alandaki kuramlardan yola çıkarak veya kendi geliştirdiği kategoriler yoluyla işe başlayabilir. Bu durumda kategoriler önceden oluşturulmuştur ve araştırmanın amacını yansıtmaktadır. Burada iyi tanımlanmış amaçlar veya alt problemlere dayalı olarak geliştirilen kategorilerin, bir diğerini kapsamayacak şekilde ve birbirinden bağımsız olmalarına dikkat edilmelidir. Eğer araştırmacının elinde kuramlardan yola çıkarak önceden hazırlayabileceği kategoriler veya alt problemler yoksa kategoriler analizin ilerleyen aşamalarında araştırmacı tarafından ortaya çıkarılabilir.[197]

c) Analiz biriminin saptanması: Araştırmanın amacına bağlı olarak araştırmacı, kelime, tema, karakter, cümle veya paragraf, madde ve içerik gibi değişik analiz birimlerini kullanabilir.[198]

d) Sayısallaştırma: Dokümanlardan elde edilen verinin mutlaka sayısallaştırılması veya nicelleştirilmesi gerekmeyebilir. Araştırmacı, saptadığı kategoriler ve analiz birimi doğrultusunda yaptığı analizden sonra bulduğu sonuçları, rahatlıkla düzyazı şeklinde de rapor edebilir. Bu, araştırmacının bir seçimidir. Eğer araştırmacı elde ettiği veriyi, nicelleştirerek veya sayısallaştırarak sunmayı tercih ediyorsa, bunun için şu üç yolu kullanabilir: Var veya yok, yüzde dağılımı, kapsanan alan.[199]

Tezimizin tek veri seti seyahatnamelerden oluşmaktadır ve bu nedenle sadece bir doküman incelemesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla diğer nitel araştırma yöntemleriyle birlikte kullanılmamıştır. Tezimiz kapsamında seyahatname tanımımız çerçevesinde 1800 yılından başlayarak 1899 yılına kadar İngilizler veya İngiliz hükümeti için çalışan, ilk basımı İngilizce olarak gerçekleşen eserler belirlenmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi yapılan ayıklamalar neticesinde yirmi farklı seyyahın yirmi altı seyahatnamesi çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu çerçevede tüm doküman verisi çalışmaya alınmıştır.

---

[197] Yıldırım ve Şimşek, s.198.
[198] Yıldırım ve Şimşek, s.198.
[199] Yıldırım ve Şimşek, s.199.

Temel sorumuz seyahatnamelerin halk inançları bağlamında Orta Asya ve Sibirya'daki Türklerin durumlarıyla ilgili ne söylediğini belirlemek olduğu için, çalışmamızda halk inançlarıyla ilgili kategoriler kullanılmıştır. Böylece toplanan veri, ilk olarak kendi içlerinde üç ana başlıkta ve alt başlıklarda kategorilere ayrılmıştır. Bu üç ana başlık "Doğaüstüyle, Doğayla, Hayvanla ve İnsanla İlgili İnanç ve Uygulamalar", "Şamanlık ve Halk Hekimliği" ve "Anlatılar" şeklindedir. Kategoriler, kendi veri setimizin sunduğu çerçeve göz önüne alınarak belirlenmiş, ana kategorilerin ve alt kategorilerin birbirini kapsamayacak biçimde bağımsız olmalarına özen gösterilmiştir. Bütün seyahatnamelerin baştan sona okunması suretiyle yapılan çalışmada halk inançlarıyla ilgili kısımlar için cümle ve paragraf analiz birimleri kullanılmıştır. Ayrıca belirlenen kategoriler içerisinde ele alınan unsurların sayısallaştırılması yoluna gidilmemiştir.

5. Veriyi Kullanma: Doküman incelemesinin sonuçlarının kullanılmasına ilişkin olarak araştırmacılar tarafından mutlaka cevaplanması gereken temel sorulardan bir kaçı şunlardır: Dokümanların bir araştırmada kısmen veya tamamen kullanılmasından, belirli kurum ve kişiler zarar görebilir veya çıkar sağlayabilirler mi? Dokümanlarda adı geçen kişi, grup, kurum veya kuruluşlara zarar gelmeyecek şekilde gizlilikleri nasıl korunabilir? Bu nedenle araştırma eğer kişi, grup, kurum veya kuruluşlarla alakalı ise, bunların onayı mümkünse yazılı olarak alınmalıdır. İkinci olarak bir dokümanda adı geçen veya konu edilen kişi, grup veya kurumların isimleri mutlaka gizli tutulmalı, eğer bir şekilde araştırma raporunda kullanılacaksa, gerçek isimler yerine takma isimler kullanılmalıdır. Araştırma raporunda kullanılan dokümanların ne derece doğru yorumlandığı ve kullanış amacı konusunda asıl kaynaklara tekrar danışılarak, mümkünse raporun bir ön kopyasının sunulması ve görüş alınması uygun olabilir. Bu hem dokümanların araştırmacı tarafından amacına uygun olarak kullanıldığı konusunda dokümanı sağlayan kaynakları rahatlatacak, hem de varsa eksik ve yanlı yorumlar düzeltilerek araştırmanın geçerliliği ve güvenirliliği arttırılacaktır.[200]

Tezimiz açısından veri kullanmakla ilgili herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Zira çalışmamız büyük çoğunluğu telifi devam etmeyen eserlerle ve hayatını çoktan

---

[200] Yıldırım ve Şimşek, s.200.

yitirmiş seyyahların gördükleri ve zihniyetleriyle ilgilidir. Ortaya konan halk inancı unsurlarından ne onların ne de bir başkasının zarar görmesi söz konusu değildir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZLER VE ORTA ASYA

1.1. Batı'da Orta Asya Algısının Kökenleri: Moğol İstilaları

19. yüzyıl boyunca Orta Asya, geçmişte hiç olmadığı kadar İngilizlerin ilgisini çekmiştir. Bu ilginin merkezini Orta Asya oluşturmakla birlikte, ilginin motivasyonu Orta Asya'nın Britanya İmparatorluğu'nun en değerli mülklerinden biri olan Hindistan için potansiyel bir tehdit olarak görülmesidir. Bu tehdit hem İngiltere'nin antitezi olarak düşünülen Orta Asya ve hanlıklarından hem de Rusların güneye doğru ilerleyişinden kaynaklanmaktadır. "Büyük Oyun" olarak bilinen ve büyük oranda Orta Asya üzerinden gerçekleşen İngiliz-Rus mücadelesi, imparatorluğun güvenliği ve saygınlığına meydan okuyan bir coğrafya olarak Orta Asya'nın bilinmesini elzem hale getirmiş; coğrafyacılardan stratejistlere, misyonerlerden seyyahlara kadar pek çok kesimin rotasını, kendi ilgileri çerçevesinde, bu bölgeye yöneltmiştir. Her ne kadar 19. yüzyıl bu ilginin zirve noktasını temsil ediyor olsa da, İngilizlerin bu yüzyıl boyunca bölgeyi tanımlama ve anlamalarında imparatorluk öncesi dönemden tevarüs eden imajlar süreklilik göstermiş, bir bakıma 19. yüzyıldaki algıları da belirlemiştir. Bu nedenle seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıkan "şeytani", "egzotik", "despotik", "tehlikeli", "ikiyüzlülük" ve "sahtekârlık" gibi Orta Asya ve halkları için kullanılan kalıplar kaynağını Moğol İstilalarında görebileceğimiz bir kökenden almıştır.

Moğol istilaları Orta Asya hakkında İngilizlerin bilgi arayışını tetikleyen ilk katalizördür.[201] 13. yüzyılda Cengin Han'la başlayan Moğolların yolculuğu, kısa bir süre içerisinde Avrupa'nın pek çok yerinin ele geçirildiği, tüm Avrupa'yı Moğol korkusunun sardığı bir noktaya ulaşmıştı.[202] Asya'dan gelen ve Avrupalı halkların hiç tanıdık

[201] Moğollar, Avrupa'nın tanıdığı ilk Doğulu halk değildir. Onlardan önce de Hunlar veya Hunlarla eş anlamlı kullanılan İskitler, Avarlar ve Macarlar gibi halklarla karşılaşmışlardı. Hatta Moğollara yönelik algıların benzerlerini, bu halklar için de kullanmışlar, Heiduk'un ifadesiyle "Anonim bir canavar" yaratmışlardır. Bizim tezimiz açısından İngilizlerin zihniyeti önem taşıdığı için, bu zihniyeti ve kalıbı oluşturan Moğollar merkeze alınarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Avrupa'nın göçebe topluluklara bakışını daha geniş bir çerçevede görmek için bkz. Matthias Heiduk, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", **Türkler**, Cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.324-333.

[202] Bu zamana ait günlük ve yıllıklarda yer alan tanık zabıtları, mektuplar ve kurbanların şikâyetleri; Beauvais'den Vincent, Trois-Fontains'den Alberich, Saint Albans Manastırı'ndan Matthew Paris ve Spalato'dan Thomas gibi kişilerin Tatarlarla ilgili anlatıları Avrupa'nın yaşadığı korkuyu ve aynı zamanda Moğollara karşı oluşan imajı göstermektedir. Bkz. Heiduk, ss.326; ayrıca bkz. James Ross Sweeney,

olmadıkları bu halkın Avrupa'da saldığı dehşet, Hıristiyan dünyanın Moğolları İncil'deki kıyamet alametleriyle ilişkilendirmesine, Avrupa'nın endişe ve korkularının Orta Asya'ya yansıtılmasına sebep olmuştur.[203] Öyle ki savaş teknikleriyle insanlar arasında dehşet saçan Moğollar, Deccal'den önce dünyayı vuran insanlar olarak yorumlanmış, Asya'da yaşayan ve saf olmayan insanlar olarak tanımlanmış, çiğ et, at, sıçan, kuş ve köpek gibi saf olmayan gıdaları tüketen varlıklar olarak nitelendirilmiştir. Dahası insan etini leziz bir yiyecek olarak gören yamyamlar oldukları dahi iddia edilmiştir[204]. Neden başlarına Moğollar gibi bir belanın geldiği sorusuna cevap arayan Avrupalılar Kutsal Kitap'a başvurarak, onların Deccal olduklarına, Hıristiyanların işledikleri günahlar için bir ceza olarak Avrupa'ya geldiklerine inanmış ve bu nedenle onlara "*Tanrının Çekici*" adını vermişlerdir.[205] 1223 Kalka Savaşı'yla ilgili bir Novgorodlu tarihçi şöyle diyordu: "*Bu kötü yıl… ve günahlarımızın karşılığı olarak yabancılar geldiler… onların kim olduklarını ve nerden geldiklerini sadece Tanrı biliyor.*"[206]

Novgorodlu tarihçi her ne kadar nerden geldiklerinin bilinmediğini söylese de, Avrupalıların zihninde Moğollar Asya bozkırlarıyla ilişkilendiriliyor, Orta Asya Moğolların geldiği yer olarak düşünülüyordu. Bununla beraber Avrupa, hem Moğolları hem de onların geldiği coğrafyayı nitelemek için kendi korku ve tahayyülüne uygun iki kavram seçiyordu: Tartar ve Tartary. Moğolların Deccal ile olan ilişkisini pekiştiren bu isimler Tatarları çağrıştırsa da, Moğollarla birlikte Orta Asya'da yaşayan tüm kavimler için kullanılmaya başlandı.[207] "*Tartar*" ismi Yunanca "*cehennem*" anlamına gelen "*Tartarus*"tan geliyor, Moğolları ve dolayısıyla bu kavimlerin yaşadığı Orta Asya coğrafyasını şeytani güçlerle ilişkilendiriyordu.[208] Neticede Tartar ve Tartary isimleriyle

---

"Thomas of Spalato and the Mongols: A Thirteenth-Century Dalmatian View of Mongol Customs", **Florilegium**, Volume: 4, 1982, ss.156-183.

[203] Gog ve Magog efsanesi için bkz. Charles W. Connell, Western Views of the Origin of the 'Tartars': An Example of the Influence of Myth in the Second Half of the Thirteenth Century", **The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions**, (Ed. James D. Ryan), Taylor and Francis, ss.103-126.

[204] Heiduk, s.326.

[205] Igor De Rachewiltz, **Papal Envoys to the Great Khans**, Stanford University Press, Stanford, California, 1971, s.73'ten aktararak Geoff Watson, "1200-1800 Yılları Arasında Batı'daki Orta Asya İmajı", **Türkler**, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.334-344, s.335.

[206] Heiduk, s.325.

[207] Her iki ifade Sibirya ve orada yaşayan toplumlar için de geçerlidir.

[208] Heiduk, s.326; Watson, s.335; Connell, s.105. Connell "Tartar" ifadesinin kökenini Matthew Paris'in Chronica Majora'sı üzerinden IX. Louis'e bağlamaktadır. Buna göre Kral, annesinin Moğolların olası

birlikte Orta Asya, Kutsal Kitap'taki şeytani kuvvetlerle özdeşleştirilen bir coğrafyaya dönüşüyordu. Her iki terim de Moğol istilaları tarafından ortaya çıkarılan Orta Asya halklarının olumsuz imgelerini kendi zamanını aşarak sürekli hale getirmiştir.

Orta Asya "*Tartarus*" çağrışımları dışında pek çok Avrupalı için ise Doğu'da olduğu iddia edilen efsanevi Prester (Rahip) John'un vatanı olarak da görülmüştür. Üçüncü yüzyıldan itibaren Batı, Havari Tomas'ın İncil'i vaaz etmek için Hindistan'a gittiğine inanıyordu. 1122-1123'te Roma'da Papa II. Calixtus'un huzuruna çıkan ve Hint Kilisesi'nin temsilcisi olduğunu iddia eden bir adam, Thomas'ın başarı öyküsüne ek bir güvenirlik sağladı. 1145'te Urfa'nın düşmesinin ardından Papa III. Eugenius'a Kudüs'teki dindarlarının yardımına gelmeyi amaçlayan büyük servet ve güç sahibi Doğulu bir Hristiyan kral olan Prester John'dan bahsedildi. Bundan kısa bir süre sonra ise Bizans İmparatoru I. Manuel Comnenus'a (1143-1180) hitaben yazılan ve Prester John'dan geldiği iddia edilen bir mektup, tüm Avrupa'da dolaşmaya başladı.[209] Bütün bu anlatılar beraberinde, Haçlı Seferleri esnasında kendilerine Doğu'dan Prester John'un ordularıyla gelerek yardım edeceği inancını besledi. Hatta bu inanç Moğollara da yansıtılarak Moğolların İslam dünyasına karşı gerçekleştirilecek Haçlı Seferleri'nde kendilerine yardımcı olacak güçler olduğuna kadar gitmiştir. Prester John her ne kadar kurgusal bir karakter olsa da, Avrupalının zihninde kalıcı bir izlenim bırakmıştır.

Bu dönemde henüz Orta Asya'ya seyahat söz konusu olmadığı için, var olan Moğol ve buna bağlı olarak Orta Asya algısı, savaşın ve yıkımın getirdiği bir izlenim olarak yankı bulmuştur. Bununla beraber hem Moğollar hem de Asya coğrafyasıyla ilgili güvenilir ilk bilgiler de bölgeye gerçekleştirilen seyahatlerden gelmeye başlamıştır. Gelen bilgilerden ilki tam da Moğollar Avrupa'ya doğru ilerlerken, Asya'da kalan Macarları bulmak maksadıyla 1234-1235 yıllarında yolculuğa çıkan ve İdil Bölgesi'nde Suzdal'da yaşayan Friar (Keşiş) John tarafından getirilmiştir.[210] Ancak Friar John giderek

istilasıyla ilgili feryatlarına "*Ya onları geldiklerinde evleri Tartarus'a geri göndereceğiz, ya da onlar hepimizi cennete çıkaracaklar*" diyerek yanıt vermiştir. Bkz. Connell, s.105.

[209] Prester John'la ilgili arayış sadece Asya'yla da sınırlı kalmamış, muhtemelen Asya'daki hayal kırıklığından sonra Akdeniz'deki İslam tehdidinde Avrupalılara yardımcı olacak bir figür olarak Afrika'da da kendisi bulunmaya çalışılmıştır. Bkz. John Block Friedman ve Kristen Mossler Figg (Eds.), **Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages. An Encyclopedia**, Routledge, New York, 2016, s.182, s.187.

[210] Heiduk, s.325.

Avrupa'yı etkisi altına alacak Moğol istilası konusunda uyarılarda bulunmasına karşın, fazla ciddiye alınmamış görünmektedir. Moğolların Kiev'i ele geçirmesinden sonradır ki Kutsal Roma İmparatoru II. Frederic İngiltere Kralı III. Henry'e bir mektup yazarak Moğolların ilerleyişinden bahsetmiş ve Avrupa Kiev'in düşmesinden sonra Doğu Avrupa'daki gelişmelerle ilgilenmeye başlamıştır.[211] Moğollar ve geldikleri coğrafyayla ilgili bilgilerin toplanmasını, esasında Büyük Han Ögedey'in ölümüyle Moğolların beklenmedik bir biçimde geri çekilmesi sağlamıştır.[212] Moğolların geri çekilmesiyle birlikte Tanrı'nın gazabının tekrar Hıristiyanların üzerinde olup olmayacağına dair belirsizlikleri gidermek ve olası saldırılara hazırlanabilmek için Papa 4. Innocent tarafından komiteler oluşturulmuştur. Bu komitelerin gerçekleştirdikleri toplantılarda Moğollarla ilgili şu ana başlıklarda bilgi toplaması kararlaştırılmıştır: Yabancıların kökeni, inançları, dini ritülleri, yaşam tarzları, güçleri ve sayıları, niyetleri, bir anlaşmaya varmak konusundaki kararlılıkları, elçileri kabul ve onlara davranışları.[213] Böylece bu araştırmaların bir sonucu olarak Friar John'un yolculuğundan 10 yıl sonra, 1245 yılında Plano Di Carpine'li John Papalık tarafından Moğol Sarayı'na elçi olarak gönderilmiştir. John, Karakurum'daki Moğol Meclisi'nde Güyük'e Büyük Han payesinin verilişine tanık olmuş, seyahatini takiben yazdığı ve Papa'ya sunduğu "*Ystoria Mongalorum*" adlı eser Batılı biri tarafından yazılan ilk Moğol tarihi olmuştur.[214] Rubrucklu William ise İncil'i vaaz etmek ve Moğol topraklarında yaşayan Hıristiyanlara manevi yardım sağlamak için gayri resmi bir görevle 1253-1255 yılları arasında bölgeye gönderilmiş ve yazdığı "*Itinerarium*" adlı rapor, 19. yüzyıla kadar Orta Asya'nın fiziki coğrafyasına yapılan en önemli katkılardan biri kabul edilmiştir.[215] Papalık elçileri özünde istihbarat toplama, Hıristiyanlaştırma ve diplomatik ilişkiler kurma amacıyla gönderiliyor olsa da, bu elçiler seyahatleri boyunca hem hâlihazırda var olan algıları tarafından yönlendiriliyor, hem de bölgeye yönelik Batı'daki anlayışları da belirliyorlardı. Örneğin Carpine'li John, göçebelerin kendilerini Moğol diye adlandırdıklarını fark etmiş ancak Avrupa'da olduğu

[211] Heiduk, s.325.
[212] Heiduk, s.326.
[213] Heiduk, s.329.
[214] Papalık elçilerinin görevleri her ne kadar başarısız olsa da, Plano Carpinili John'un Moğolların yaşamını anlattığı rapor şeklindeki eseri, Beauvais'li Vincent'ın *Speculum Historiale* adlı ansiklopedisine dâhil edilmiş ve geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur. Bkz. Friedman ve Figg, s.349.
[215] Watson, s.335.

gibi, onlara Tartar demeye devam etmiştir.[216] Bir taraftan William Moğollar ve dolayısıyla Orta Asya ile ilgili üretilen sözde olağanüstü varlıklara dair hiçbir delil bulamadığını kaydediyorken, başka bir taraftan Friar Julian'ın raporu ise, Moğol sarayıyla ilgili abartılı dedikodular sunuyor, Carpineli John ve Longhumeau Andrew'un anlatıları ise deforme olmuş insanlar hakkında fantastik hikâyeler içeriyordu.[217]

Erken dönem seyyahlar arasında muhtemelen en önemlilerin başında Marco Polo gelmektedir. Carpineli John ve Rubruklu William'ın yolculuklarında düşman algısı, dil sorunu, hükümdarların saraylarında geçirdikleri sürenin kısalığı vb. gibi sorunlara karşın Marco Polo Moğolların arasında çok daha uzun süre kalıp dillerini ve kültürlerini öğrenecek fırsatı bulmuştur.[218] 1270'de Avrupa'dan ayrıldı ve 1295'te geri döndü. Kubilay Han'ın sarayında ve emrinde geçirdiği yıllardan sonra Polo Avrupa'ya dönmüş, Venedik ve Cenova arasındaki savaşta Cenovalılar tarafından yakalanarak hapse atılmış ve burada geçirdiği süre içerisinde Rustichello da Pisa ile beraber "Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı"nı yazmıştır.[219] Seyahatnamesinde Orta Asya ile ilgili olumlu şeyler söylemiş olması, seyahatnamesinin dönemindeki popülerliği düşünüldüğünde bir tezat gibi görülebilir.[220] Polo eserinde, Bedehşan'ın zenginliğinden, Belh ve Semerkant şehirlerine duyduğu hayranlıktan bahsetmekle kalmaz, ayrıca Cengiz Han'ın fethettiği topraklardaki insanlara zulmetmediğini, halkın sadakatini iyi idaresi sayesinde kazandığını, Kubilay Han'ın ise dünyanın gelmiş geçmiş en iyi efendisi olduğunu söyler.[221] Her ne kadar kitabında bahsedilen yerleri ziyaret edip etmediğine dair şüpheler olsa da[222] çalışması Orta Asya'nın coğrafi yapısının anlaşılmasına ışık tutmuş ve verdiği bilgiler 18. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur.[223]

Marco Polo'nun seyahatinin ve anlattıklarının gerçek olup olmadığı tartışmasının dışında, 1356-1357'de ilk olarak Fransızca basılan Sör John Mandeville'nin

---

[216] Heiduk, s.329.
[217] Rachewiltz, s.42, s.77, s.97'den aktaran Watson, s.335.
[218] Heiduk, s.330.
[219] Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Marco Polo, **Dünyanın Hikaye Edilişi: Harikalar Kitabı 1**, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003; Marco Polo, **Dünyanın Hikaye Edilişi: Harikalar Kitabı 2**, çev. Zühre İlkgelen, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.
[220] Watson, s.336.
[221] Watson, s.336.
[222] Francis Wood, **Did Marco Polo Go To China?**, Martin Secker & Warburg Ltd., London, 1995.
[223] Watson, s.336.

Seyahatleri[224] adlı eserin ise, kimin tarafından yazıldığı dışında, hayali bir seyahat olduğu konusunda şüphe yoktur. Yazar, seyahatlerini ulaşabildiği ansiklopedi ve seyahat kitaplarından toplamış ve kendi hayal gücünü kullanarak eserini oluşturmuştur. Eserde anlatılan Orta Asya egzotik bir yer şeklinde verilmiştir.[225] Bununla beraber eser gerçek veya hayali seyahat anlatılarının kendisine okuyucu kitlesi bulduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Mandeville'nin seyahatleri hayali seyahat[226] diyebileceğimiz bir türün klasik bir örneği olmasına karşın, kazandığı popülarite ve itibarla, gerçek seyahatlerin dahi otoritesini aşmıştır.[227] Eser son derece popüler olmuş ve 1400'lü yıllarda pek çok Avrupa dilinde bulunabilir olmuştur.[228] Igor De Rachewiltz'e göre; "*okuryazarlar ve hatta aynı şekilde okuryazar olmayanlar arasında, bu dönemde (15. yüzyıl) Asya'nın imgesi Mandeville'in Hayali Seyahatleri ile özdeşleştirilen gerçeklerin ve kurgunun harmanlandığı bir meraktı.*"[229] Kitabın özgünlüğü döneminde pek sorgulanmasa da[230], anlaşılan bu tür eserler büyük ölçüde bilinmeyen bir dünyaya karşı düzen ve tutarlılık sağlamaya hizmet etmiştir.[231]

Moğolların giderek güçlerini yitirmeleri, Haçlı seferlerinin sona ermesiyle Orta Asya'nın egemenleri ile ittifak ve diplomatik ilişki kurulması için bir neden kalmayınca, bölge ve halklarının öğrenilmesine de gerek kalmamıştı.[232] Bununla beraber Orta Asya'nın Moğol istilalarından kaynaklanan imajlarının birçoğu, Mandeville'nin hayali seyahatlerinde olduğu gibi sürmüş ve Orta Asya özellikle seyahat anlatılarında ve edebiyatta egzotik ve barbar bir bölge olarak nitelendirilmeye devam etmiş; Tartar ve Tartary kelimeleri ise İngilizce sözlüğe aşağılayıcı çağrışımları olan birer terim olarak girmiştir.

---

[224] John Mandeville, **The Travels of Sir John Mandeville**, (The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling), Macmillan and Co. Limited, London & New York, 1900.
[225] Watson, s.338.
[226] Philip Babcock Gove, **The Imaginary Voyage in Prose Fiction: A History of Its Criticism and a Guide for Its Study, with and Annotated Check List of 215 Imaginary Voyages from 1700-1800**, Columbia University Press, New York, 1941.
[227] Watson, s.338.
[228] Wood, s.141.
[229] De Rachewiltz, s.207.
[230] Aslında, 16. yüzyılda dahi, örneğin Samuel Purchas gibi bir seyahat derleyicisi Mandeville'nin seyahatlerinden övgüyle bahsetmekte, onun dünyanın sahip olduğu en büyük Asya seyyahı olduğunu söylemektedir. Bkz. Donald F. Lach, **Asia in the Making of Europe: A Century of Wonder**, Vol. 2, Book 2, The University of Chicago Press, Chicago & London, s.386.
[231] Watson, s.338.
[232] Watson, s.338.

Christopher Marlowe'nin 1590'da yayınladığı *Tamburlaine* adlı oyun, 16. yüzyıl'da Orta Asya'nın despot hükümdarlar tarafından yönetilen ve düzenbaz insanların yaşadığı barbar bir bölge şeklinde sunulmasına örnek olarak verilebilir. Marlowe her ne kadar Timur'u bir fatih olarak övse de, fetihlerine eşlik eden zulümlerle birlikte Doğu'yu "savaşçı, azgın, kardeş katillerinin olduğu" bir yer olarak tasvir etmiştir.[233] *Tamburlaine* bir tiyatro oyunuydu, ancak aynı yüzyılda Orta Asya'yı ziyaret eden ilk İngiliz olan Anthony Jenkinson'un Buhara seyahatinde de benzer algıları görürüz. Jenkinson Türkmenlere karşı daima tetiktedir, çünkü yağmacılar tarafından baskın yemiş ve mallarına el konulmuştur. Abdullah Han, Jenkinson'un çalınan parasını iade etmesine ve hatta suçluları idamla cezalandırmasına karşın, Tartarların hırsız ve katilliğe meyilli, fesat insanlar olduğunu yazmıştır.[234] Ayrıca Jenkinson, daha sonra Ruslar tarafından Orta Asya seferlerinde bahane olarak gösterilecek olan ve 19. yüzyıl boyunca seyyahlar tarafından sıklıkla tekrarlanan köle ticaretine de değinmiştir.[235] Aslında Jenkinson'un seyahat deneyimi, bir bakıma pek çok Doğulu zorluğa, barbar ve düzenbaz insanlara karşı başarıyla sona eren bir seyahati de imler. Buna karşın, Delmar Morgan'ın ifadesiyle ülkesinin ve bilimin yararına çalışmış bir kahraman olmasına rağmen, hem kendisi hem de seyahat anlatısı ilgi çekmemiştir.[236] Büyük ihtimalle bu durum, 16. yüzyılda Orta Asya'nın artık İngilizler için her hangi bir stratejik öneminin kalmamasındandır.

17. yüzyılda Bernier ve Manucci gibi Avrupalılar tarafından Babür'ün sarayını ziyaret etmiş Özbek elçilere dair anlatılar, Orta Asya'nın basit ve kaba insanlar tarafından yaşanılan bir yer olduğu görüşünün altını çizer. Bernier karşılaştığı bu elçiler için "*Dünyada Özbek Tatarlarından daha pis ve daha sefil, daha dar kafalı başka insanlar yoktur herhalde*" diyor; Manucci de Tatarların "*kaba tabiata sahip pis insanlar*" olduklarından bahsediyordu.[237] Hem Bernier hem de Manucci onların yeme alışkanlıklarından, çatal ve kaşık kullanmamalarından, yemek yerken ellerinin,

[233] Lach, s.380; Watson, s.339.
[234] Watson, s.339.
[235] E. Delmar Morgan ve C. H. Coote. **Early Voyages and Travels Into Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen**, 2 Volumes, Hakluyt Society, London, 1886, s.53.
[236] Morgan ve Coote, s.xxiv.
[237] Watson, s.339.

ağızlarının ve yüzlerinin nasıl yağlandığından “iğrenç” diyerek bahsediyor; ok ve yay kullanmaktaki maharetlerinden ise övgüyle söz ediyorlardı.[238]

Mandeville’in yukarıda bahsettiğimiz hayali seyahatlerine benzer bir örneği 18. yüzyılda ararsak, karşımıza Türk okuyucusunun da yakından tanıdığı Daniel Defoe’nun *Robinson Crusoe* adlı eseri çıkar. 1719’da yayınlanan “The Farther Adventures of Robinson Crusoe” adlı eserde Tatarlar, alışık olunduğu üzere, Yecüc ve Mecüc ile ilişkilendirilir ve onlar vahşi ve medeniyetsiz insanlar olarak sunulur.[239] Defoe’nun kahramanı Tartarları alt eder, hatta Crusoe Çinlileri disiplinsiz birer haydut olarak gördüğü Tartarlar tarafından fethedildikleri için eleştirir.[240] Bir bakıma Defoe kahramanı üzerinden şeytani ve tehlikeli insanlar olarak Moğollar imajın sürdürmesine rağmen, onların savaş kapasitelerini ve ahlaki karakterlerini alaycı bir şekilde ele alır. On bin Tartar’dan oluşan kuvvetin, Crusoe’nun güçleri tarafından bozguna uğratılması, aslında bir bakıma kendine güveni artan bir İngiltere’nin yansıması, medeni bir uygarlığın vahşi insanlar üzerindeki zaferinin ifadesidir.[241]

Kaynağını Rönesans ve 17. yüzyıl felsefelerinden alan Aydınlanma Çağı’nda Orta Asya, Antik Yunan düşünürlerinden Aristoteles’in Asyalı yöneticiler ve kölelikle bağdaştırdığı bir kavram olan Oryantal Despotizm ile ilişkilendirilmiştir. Aydınlanma filozofları Avrupa’daki yeni cumhuriyetleri ve yeni doğmuş demokrasileri, başka yerlerde bulunan otokratik rejimlerden ayırmak için bu kavramı kullanıyorlardı. Siyasi düşüncenin en etkili eserlerinden biri olan Montesquieu’un 1748’de yayınlanan Kanunların Ruhu’nda, hükümet üç tipe ayrılıyor ve Tartarlar, egemenlik hakkının yönetenin kendi keyfinde olan bir yönetim şekli olarak despotizme örnek gösteriliyordu.[242] Despotizm üzerine yapılan tartışmalar daha geniş bir şekilde medeniyetlerin gelişimi ile paralel işlenirken Orta Asya, çoğu zaman Avrupa’nın aksine ilkel bir bölge olarak tanımlanmış, örneğin Rousseau Tatarların toprağı işlemeyi bilmediklerini, bunu bilmeden de sanatta ve bilimde ilerlemenin, ticarette bir gelişme göstermenin hiçbir olasılığı olmadığını ifade etmiştir.[243]

---

[238] Watson, s.339.
[239] Watson, s.339.
[240] Watson, s.339.
[241] Watson, s.339.
[242] Watson, s.340.
[243] Watson, s.340.

Aslına bakılırsa Cizvit rahiplerinin 18. yüzyıla kadarki araştırmaları dışında, Orta Asya'nın coğrafi bilgisinde anlamlı bir ilerleme söz konusu değildir. Çin tarihinin en uzun süre tahtta kalan imparatoru Kangxi (1661-1722), bir Orta Asya haritası üretmek üzere sarayında Cizvitleri görevlendirmişti. 1711'de Çin ile Ganj arasındaki tüm kasaba ve nehirleri kapsayan haritanın dışında, Fransa Krallığı'nın yetkili coğrafyacısı olan D'Anville, misyonerlerin bireysel haritalarından genel bir Orta Asya haritası hazırladı ve kusurlarına rağmen haritası "Tartary" coğrafyasında önemli bir ilerleme olarak ilan etti.[244] Bununla beraber Cizvit rahiplerinin anlatılarının sağladığı gelişmeye rağmen, Orta Asya'ya dair bilgi hâlâ çok azdır. Örneğin Britannica Ansiklopedisi'nin 1771'deki baskısında Tartary şu şekilde tanımlanmıştır:

"*Asya'nın kuzey kesimlerinde, kuzey ve batıda Sibirya ile sınırlandırılmış geniş bir ülke; buraya Büyük Tartary denir: Moscovy ve Sibirya'nın güneyinde yer alan Tatarlar, yani Astrahan, Çerkezya ve Dağıstan'dakiler Hazar Denizi'nin kuzeybatısındadır. Kalmuk Tatarları Sibirya ile Hazar Denizi arasında; Özbek Tatarları ve Moğollar İran ve Hindistan'ın kuzeyinde ve son olarak, Tibet'tekiler Çin'in kuzeybatısında yaşarlar.*"[245]

Görüldüğü gibi 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde basılmış bir ansiklopedi bile Orta Asya'nın daha önceki coğrafi bilgisini yinelemektedir. Başka bir deyişle Cizvitlerin çabalarını ve Jenkinson'un seyahatini bir tarafa bırakacak olursak, Orta Asya'ya dair İngilizlerin sahip olduğu bilgi, Ortaçağlardaki bilginin üzerine pek de bir şey katmamıştır. Bir bakıma diyebiliriz ki doğru ve güncel bilginin eksikliği, Orta Asya'dan İngiliz çıkarları için herhangi bir tehdit algılanmadığında, egzotik bir bölge olmak dışında İngiliz kamuoyu için bir anlam ifade etmemiştir. Bu çerçevede Avrupa'da Moğol istilaları tarafından ortaya çıkarılan Orta Asya imajlarının, on sekizinci yüzyılın sonuna kadar bazı değişiklikler ve katkılarla sürdüğünü, Orta Asya'nın acımasız ve genellikle barbar bir

[244] Cizvitlerin bulguları Jean Baptiste Du Halde tarafından İngilizceye de tercüme edilen "The General History of China" adlı eserde bir araya getirilmiştir. Bkn, **The General History of China. Containing a Geographical, Historical, Chronological, Political and Physical Description of the Empire of China, Chinese-Tartary, Corea and Thibet, Including and Exact and Particular Account of their Customs, Manners, Ceremonies, Religion, Arts and Sciences**, Done from the French of P. Du Halde, J. Watts, London, 1741.

[245] **The Encyclopaedia Britannica; Or A Dictionary of Arts and Sciences, Compiled Upon a New Plan**, Vol. III, A. Bell & C. Macfarquhar, Edinburgh, 1771, s.887.

bölge olarak sunulduğunu söyleyebiliriz. Eksik olan şey ise, Avrupa'da Orta Asya hakkındaki bilgi arayışlarını tetikleyen Moğol istilaları gibi bir katalizördü. Böyle bir katalizör, 19. yüzyılda Rusya'nın Orta Asya'ya genişlemesine kadar görülmemiştir. Büyük Oyun'la birliktedir ki İngilizler, Orta Asya hakkında coğrafi keşif, ticaret, seyahat ve misyonerlik gibi faaliyetlerle yeni bir araştırma arayışına girmiştir.

1.2. Büyük Oyun

Rusçada “Bolshaya Igra” olarak da bilinen Büyük Oyun, 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya’da İngiliz ve Rus İmparatorlukları arasında devam eden yoğun rekabeti nitelemek için kullanılan bir terimdir. Terimin ilk kez İngiliz istihbarat subayı Arthur Conolly tarafından kullanıldığı ve Rudyard Kipling’in 1904 tarihli *Kim* adlı eseriyle popüler hale getirildiği düşünülmektedir.[246] Bir taraftan Orta Asya’daki İngiliz-Rus rekabetinin gerçek anlamda 1826-1828 Rus-İran Savaşı ile başladığı kabul edilmektedir. Bunun gerisine gittiğimizde ise Napolyon’un 1763’te kaybettiği Hindistan’ı geri almak için 1807’de Ruslara, “Fransız ve Rus birliklerinden meydana gelecek bir ordu ile Kafkaslar ve İran üzerinden giderek, İngilizleri Hindistan’dan atma teklifi” yatmaktadır.[247] İran ve Afganistan’ın Hindistan için iki önemli açık kapı olarak değerlendirilmesinden dolayı İngiltere, Hindistan cephesini güçlendirme arayışına girmiştir.[248] Konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma ortaya koyan David Gillard, Büyük Oyun’un ilk evresi olarak tanımladığı evrede Rusya’nın Batı Asya’da İran ve Osmanlı devletlerinin azalan güçlerinden faydalanarak İngilizlere karşı bir üstünlük sağladıklarını söylemektedir. 1828 yılında İran’la imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla Rusya, Hazar Denizi’nde ticari ayrıcalık ve deniz haklarını güvenceye almış, ertesi yıl Osmanlı ile girdiği mücadele neticesinde imzalanan Edirne Antlaşması’yla (1829) bu hâkimiyetini Osmanlı Devleti’ne de onaylatmıştır.[249] Rusların

[246] H.W.C. Davis “The Great Game in Asia (1800-1844) adlı etkileyici konferansında terimin kökenini Birinci Afgan Savaşı’nın tarihçisi John Kaye’ye dayandırmış, Kaye’nin de bu terimi Buhara Emiri tarafından 1842’de idam edilen İngiliz subayı Arthur Conolly’in özel mektuplarından öğrendiğini yazmıştır. Bkz. H. W. Carless Davis, **The Great Game in Asia (1800-1844)**, Oxford University Press, London, 1927, s.3-4.
[247] Hüseyin Şeyhanlıoğlu, “18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan’ın Jeostratejik Önemi”, **Avrasya Etüdleri**, 34/2008-2, ss.61-82, s.64.
[248] Şeyhanlıoğlu, s.64.
[249] Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 38, Erzurum, 2008, ss.187-199, s.187.

zaferi İngiltere'de hem Hindistan hem de İran'daki çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak görülerek endişelere neden olmuştur. Bunun da doğal bir sonucu İngiliz dış politikasında şimdiye kadar sınır bölgesi olarak görülen Orta Asya'nın yoğun ilgi ve araştırma konusu haline gelmesidir. Büyük Oyun'un kökenlerine dair yaptığı analizde H. W. C. Davis, Rus-İran Savaşı'nın (1826-28) Rusların zaferiyle sonuçlanmasının İngiltere'de Orta Asya hakkında bilgi edinmek için ciddi çabalar başlamasına sebep olduğunu iddia etmiştir.[250]

Anlaşılan 1800'den önce Orta Asya'nın Hindistan açısından olası bir tehdit yaratabileceği hiç düşünülmemiştir. 19. yüzyıla kadar İngilizler, Fransızlar ve Portekizler gibi farklı güçler karşısında Hindistan'daki kendi konumlarını güvence altına almakla meşguldü. Dolayısıyla da Hindistan'ın kuzey sınırlarının ötesindeki topraklara dair herhangi bir şey düşünülmemişti. Hastings Tibet'e iki misyon göndermiş, George Forster kılık değiştirerek Afganistan, İran ve Keşmir'de gezmişti ancak bu seyahatlerin raporları hiç ilgi çekmemiştir. Sonuçta dönemin Hindistan Başkonsolosu Lord Ellenborough, İran ve Osmanlı üzerindeki Rus zaferleri çerçevesinde Orta Asya üzerine bilgi arayışına girince, İngiliz dış işleri envanterinde bir boşlukla karşılaşmıştı. Bilginin eksikliği ise bölge üzerinde bir stratejinin oluşturulabilmesinin önündeki en büyük engeli teşkil ediyordu. Bu nedenle Orta Asya'ya yönelik keşiflerle ilgili süreç, temelde Hindistan Hükümeti'in himayesi altında yürütülmeye başlanmış, Yüzbaşı Arthur Conolly 1830'da İran'dan Hindistan'a seyahat etmiştir.

1831-1833 yılları arasında Teğmen Alexander Burnes, İndus Nehri üzerinde gezinmiş ve Buhara Hanlığı'na seyahat etmiştir. Bir diğer önemli kâşif olan Teğmen John Wood ise 1836-1838 arasında Oxus Nehri'nin (Amu Derya) kaynağını araştırmıştır. 19. yüzyıldaki bu ilk çalışmalar da ilgi anlamında sınırlı kalmış, Orta Asya üzerinden beliren sorun esasen askeri yetkililerin ve üst sınıfın endişeleri arasındaki bir konu olmuştur. 1838-1878 arasında Orta Asya sorununun İngilizler açısından nasıl göründüğü üzerine çalışan Chavda, 1830'ların sonunda Orta Asya üzerine tartışmanın askerler ve diplomatlar için uzmanlaşmış bir alan haline geldiğini savunmuştur. Chavda, bu iki grup

[250] Davis, adı geçen makalesinde Lord Ellenborough'nun Dış İşlerine Orta Asya hanlıklarının askeri, siyasi ve ticari durumları konusunda bilgi sorduğunu ancak bu bilginin mevcut olmadığını söyler. Bkz. Davis, s.7.

dışında genel İngiliz halkı açısından Orta Asya'nın sadece, o da duydularsa Binbir Gece Masalları'na benzer bir cazibeye sahip olduğunu ifade etmektedir.[251]

1830 ve 1842 yılları arasındaki dönem, asıl olarak Orta Asya sorununun doğasını belirleyen dönemdir. Bu konuda özelikle İngilizlerin ilk Afgan Savaşı'nda (1839-1842) yenilgisi, Rusların 1839'da Hive'ye karşı yaptıkları başarısız sefer ve Arthur Conolly ve Charles Stoddart adlı iki İngiliz subayın Buhara emiri tarafından infazı önemlidir.[252] Daha önce Orta Asya, dış politika çerçevesinde soyut bir teorileştirmenin konusuyken, yaşanan bu gelişmeler stratejik konuları daha acil hale getirmiş, özellikle Conolly ve Stoddart'ın öldürülmesi bölgeyi bir bakıma duygusal boyutta da intikam alınacak bir yer haline getirmiştir.

Birinci İngiliz-Afgan Savaşı, ya da diğer adlarıyla "Afganistan Felaketi" veya "Auckland'ın Budalalığı", Hindistan sınırlarının ötesinde İngiliz dış politikası üzerinde kalıcı bir etki yapmıştır. 1838'de Lord Auckland'ın "Simla Manifestosu" olarak adlandırılan bildirisinde, imparatorluklarının incisi olan Hindistan'ın selameti için Afganistan'da Birleşik Krallık yanlısı bir yönetimin şart olduğu ileri sürülmüştür. Rusların giderek Afganistan sınırına yaklaşmalarıyla İngilizler 1839'da Dost Muhammed Han'ı iktidardan alarak İngiliz yanlısı Şuca Han'ı yerine geçirmek istediler. Ancak bu girişim başlangıçtaki ilk başarılardan sonra küçültücü bir yenilgiye dönüşmüş ve 1842 yılına gelindiğinde Afgan direnişi karşısında İngiliz kuvvetleri çok büyük kayıplar vererek tamamen geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu yenilgi, İngilizlerin yenilmez olmadığını gösteren, aynı zamanda İngiliz saygınlığına indirilen ciddi bir darbe olarak görülmüştür.

1717'nin ilkbaharında, Aleksander Bekoviç Çerkaskiy komutasında 3500 askerin Hive şehrine girmesinden tam 122 yıl sonra Ruslar, 1839'da tekrar Hive'ye birliklerini sevk etti ve hanlığı işgal etmeyi planladı.[253] Rusların seferi her ne kadar başarısız olsa da,

---

[251] V. K. Chavda**, India, Britain and Russia: A Study in British Opinion (1838-74)**, Sterling Publishers, Delhi, 1967, s.219'dan aktaran Geoff Watson, "Images of Central Asia in the 'Central Asian Question' c.1826-1885", **Walls and Frontiers in Inner-Asian History**, (Eds. Craig Benjamin ve Samuel N. C. Lieu), Brepols Publishers, Turhout-Belgium, 2002, (CAQ), ss.141-158, s.142.

[252] David Gillard, **The Struggle for Asia 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism**, Methuen, London, 1977, s.43., Watson, CAQ, s.143.

[253] Murat İlliyev, **1873-1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s.8-9.

İngiltere açısından Rusya'nın Hindistan üzerinde agresif tutumlar barındırdığı yönündeki korkuları arttırdı ve Orta Asya'nın Rusya tarafından işgalinin önlenmesi, İngiliz prestijini korumak açısından bir gereklilik olarak kabul edildi. Hive Seferi'nde Rusların hedefi Hive'yi ele geçirmek, 1717 yenilgisinin intikamını almak, Rus tacirlerine hanlık ülkesinde serbestlik kazandırmak, Sır Derya etrafındaki kaleleri yıkmak gibi çok yönlü idi[254], ancak General Perovski'nin seferini başlatan asıl bahane, Türkmenlerin yaptığı köle ticareti şeklinde gösteriliyordu.

Bu nedenle Rusların Hive seferinin bahanesi olarak öne sürdükleri köle ticaretini sona erdirmek için Albay James Abbott ve Sör Richmond Shakespear, özellikle de Rus kölelerin serbest bırakılmaları amacıyla Hive Han'ı ile pazarlık yapmak üzere görevlendirildi.[255] Bir bakıma İngilizler, görünüşte Orta Asya'da insancıl taraflarını ortaya koymaya çalışıyor ancak aslında Rus ilerleyişinin bahanesini ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı.

Orta Asya'nın geçmişten kaynaklanan olumsuz algılarını pekiştiren en önemli olay, muhtemeldir ki Arthur Conolly ve Charles Stoddart'ın yaşadıkları trajik sondur. Rusya karşısında Orta Asya'da askeri bir etki iddiasında zayıf düşen İngilizler, Orta Asya hanlıklarıyla bir ittifak oluşturmaya ve böylece Rusya ile Hindistan arasında tampon bir bölge kurmaya yöneldi. Bu amaçla Conolly ve Stoddart sırasıyla Hokand ve Buhara hanlıklarına elçi olarak gönderildi ancak diplomatik misyon sadece başarısız olmakla kalmadı; 1842 yılında Conolly ve Stoddart Buhara Hanı'nın emriyle idam edildiler.[256] Neticede İngiliz subayların infazı, genel olarak Orta Asya'nın ve özellikle Buhara'nın İngiltere tasvirlerinde kalıcı bir etki yarattı ve yaşadıkları trajik son Orta Asya hükümdarlarının ne kadar kaprisli olduklarının bir kanıtı olarak sunuldu. Boulger, eserinde Conolly ve Stoddart'ın infazına yedi sayfa ayırıyor, onların öcü alınmadan Buhara Hanlığı'yla hiçbir ittifakın kurulamayacağını söylüyor, Emir Nasrullah'ı da Orta

---

[254] İlliyev, s.9.

[255] James Abbott, **Narrative of a Journey from Heraut to Khiva. Moscow and St. Petesburgh, During the Late Russian Invasion of Khiva; with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism**, W. H. Allen, London, 1884; Richmond Shakespear, "A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Orenbourg, on the Caspian, in 1840", **Blackwood's Edinburgh Magazine**, Edinburgh and London, 1842, 51.&170., ss.691-720.

[256] Conoly ve Stoddart'ın hazin sonu, İngiliz halkına Joseph Wolff tarafından duyurulmuştur. Joseph Wolff, **Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-45, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly**, 2. Vols., John W. Parker, London, 1845.

Asya'nın despot tiranlıklarının en kötü örneği olarak sunuyordu.[257] Aslına bakılırsa Orta Asya'daki bey veya hanların imajını belirleyen temel etken, İngilizler açısından ticari ve siyasi olarak ne kadar kendisine yarar sağlayacağı, ne kadar işbirliği yapacağıyla ilgiliydi. Bu çerçevede Conolly ve Stoddart'ı infaz ettiren Emir Nasrullah lanetlenirken, örneğin Kaşgarya hükümdarı Yakub Bey cesur, köleliği kaldırdığı için özgürlük yanlısı şeklinde övülüyordu. Hatta Shaw, Yakub Bey'in İngiltere ve Kraliçe Viktorya'ya düzdüğü methiyelerden bahsediyordu.[258] Bununla beraber Yakub Bey'den beklenen faydalar sağlanamadığında ise, bakış açısı da olumsuza dönerek Moğollardan miras kavramsallaştırmalara müracaat ediliyordu. Örneğin Rawlinson, Yakup Bey'in İngiltere ile Rusya arasında ikili oynadığını ve bu konudaki başarısının "tüm doğulularda görülen ikiyüzlülük karakterinden kaynaklandığını" yazmıştır.[259] Boulger de onun güçlü ve cesur bir adam olduğunu söylemiş ancak bir Timur veya Babür de olmadığının altını çizmiştir.[260]

Orta Asya 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da ilgi çeken bir yer oldu. 1850'lerde İngilizlerin Kırım Savaşı'nda yer alması, 1857'de ise Hint Ayaklanması ile ilgilendiği için nispeten sakin bir dönemdeydi. 1860-1880 arasında ise Orta Asya, Hanlıkların Rusya tarafından ilhak edilmesine ve Hokandlı Yakub Bey (1865-1878) döneminde bağımsız bir Kaşgarya Krallığı'nın kurulmasına sahne oldu. Hokand'a karşı yürütülen sefer 1864'ten 1866'ya kadar sürdü; Buhara'ya karşı yürütülen sefer 1866'da başladı ve Rusya tekrar zafer kazandı. Buhara'yı takiben Ruslar, Hive Hanlığı topraklarına yöneldiler ve buradaki en önemli sorunun "Türkmen meselesi" olduğunu gördüler. Hakikaten de Hive Hanı'nın kendisi ve adamları teslim olmalarına rağmen, Türkmenler savaşı sonuna kadar devam ettirdiler ancak 1873'te Ruslar, daha önce yenilgiye uğradıkları Hive'yi ele geçirdiler. Hive'nin ardından Türkmenlere yönelen Ruslar, 1881'de burayı ele geçirdiler ve nihayet 1884'te de Merv'i aldılar. Rusların Orta Asya'da genişleme süreci içerisinde ise İngilizler 1878'den 1880'e kadar süren İkinci Afgan Savaşı'yla uğraştılar. Orta

[257] Demetrius Charles Boulger, **England and Russia in Central Asia**, W.H. Allen, London, 1879, Vol. 1, s.185.
[258] Robert Shaw, **Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar, and Return Jurney over the Karakoram Pass**, John Murray, London, 1871, s.315-317, s.354-360
[259] Rawlinson, s.337
[260] Demetrius Charles Boulger, **The Life of Yakoob Beg; Athalik Ghazi and Badaulet; Ameer of Kashgar**, W.H. Allen & Co., London, 1878, s. vii.

Asya'da Rusya'nın genişlemesi giderek artan bir şekilde gerçekleşti ve İngiliz öncelikleri de Rusların ilerleyişini durdurmaktan ziyade karşılıklı tatmin edici sınırların belirlenmesi şeklinde değişti. Bu çerçevede Pamir bölgesi özel bir dikkat odağı haline geldi. 1893-1894'te Hunza-Nagaris'e yapılan İngiliz seferi, 1895'te yapılan İngiliz-Pamir Anlaşması'yla son noktaya geldi. Orta Asya üzerindeki İngiliz ve Rus rekabeti, her iki ülkenin etki alanlarını belirleyen 1907 İngiliz-Rus Antlaşmasıyla sona erdi. Antlaşma aynı zamanda Büyük Oyun'un da resmen bittiğinin belgesi olarak görüldü.[261]

1.3. Büyük Oyun Sürecinde Orta Asya Yansımaları

Orta Asya'da İngiliz-Rus rekabeti yaşanırken, Büyük Oyun'un literatürdeki temsilcileri de bölgeyle ilgili pek çok fikri güçlendirmiştir. Stratejik bakımdan askerler, diplomatlar, yazarlar farklı düşüncelere sahip olsalar da, bölgeye ve halklarına yönelik kavramsallaştırmaları pek çok açıdan benzerdi. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi Avrupa'daki Moğol istilalarının kalıcı etkisi, Büyük Oyun literatüründe de açıkça görülüyordu. Rusya'nın ilerlemesi karşısında İngilizlerin de ilerlemesini gerektiğini savunanlar veya İngilizlerin mevcut sınırları korumak adına hareketsiz kalması gerektiğini savunanlar[262], Orta Asya'nın göçebe ve yağmacı kabilelerin anavatanı olduğu görüşünü paylaşıyorlar, ancak bu görüşten farklı sonuçlar çıkarıyorlardı. Bir taraftan Rusların ilerlemesi Hindistan açısından bir tehdit olarak görülürken, diğer yandan örneğin Hive'nin fethinin Müslüman bir despotluğun ortadan kaldırılması ve köle ticaretinin sona erdirilmesi açısından olumlu karşılanıyordu.

Anlaşılan genel olarak Orta Asya'nın medenileşmemiş bir bölge olduğu konusunda bir uzlaşı vardı ve birçok kişi Orta Asya'daki Rus kolonileşmesinin bölge üzerinde uygarlaştırıcı bir etkisinin olduğunu düşünüyordu. 1860'da Buhara Hanlığı sınırlarına yakın bölgelerde ele geçirilen Rus topraklarında bulunan Atkinson, Rusya'nın Kırgızları, bu ülkeye eninde sonunda devrim getirecek olan medeniyetle kuşattığını söylüyordu.[263] Bununla beraber bu medenileştirici anlayışa karşı çıkanlar ise Rusların da

[261] Gillard, s.176.
[262] Watson, CAQ, s.141.
[263] Thomas Witlam Atkinson, **Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian Acquisitions on the Confines of India and China. With Adventures among the Mountain Kirghis; and the Manjours, Manyargs, Toungouz, Touzemtz, Goldi, and Gelyaks the Hunting and Pastoral Tribes**, Hurst & Blackett, London, 1860, (1860), s.231.

pek medeni olmadıklarının altını çiziyordu. Örneğin Burnaby Ruslarla ilgili "Bir Rus'u kazırsanız, altından bir Tatar çıkar" diyerek durumu eleştiriyordu:

"*Rusların barbar atalarından miras kalan alışkanlık ve düşünme biçimlerinden silkinmeleri bir hayli vakit alacaktır. Bir Rus'u kazırsanız altından bir Tatar çıkar ancak bu bir Tatar için hakarettir. Bu klişe bir ifadedir, yine de doğrudur. Moskovalı damarlarda özgürce dolaşan Tatar kanını ortaya çıkarmak için sadece biraz ovalamak yeter.*"[264]

Benzer şekilde Boulger de, Orta Asya halklarının daha aşağı bir ırk olduğunu düşünüyor ancak Rusların onları medenileştirmek konusunda başarısız olacaklarını yazıyordu.[265] Anlaşılan Rusların medenileştirici bir misyon sunduklarına yönelik anlayışı kabul etmenin, İngilizlerin prestiji açısından da doğuracağı sıkıntılar vardı. Bu nedenle Boulger imparatorluğun prestijini vurgulayarak İngiltere'nin Rusya ile olan ilişkilerinde daha sert bir tutum takınmış olsaydı, Hive'nin düşmemiş olacağını ileri sürüyordu.[266] Perowne ise eserinde bu cesur yağmacı Türkmen gücüne ne olduğunu soruyor ve onların artık Orta Asya'daki Rus ordusunda Türkmen Milisleri adı altında toplandığını söylüyordu.[267] Perowne aynı zamanda İngiliz ve Rusların fethedilen bölgelerdeki doğululara davranış biçimlerini karşılaştırarak Rusların, kendilerine tabi olanları Ruslaştırarak yükselme fırsatı verdiğini, buna karşın İngilizlerin memuriyet ve askeri hizmet açısından hiçbir yerli Hintliye bu şansı tanımadığını ifade ederek "*Hangisinin daha doğru bir politika?*" olduğunu soruyordu.[268] Başka bir deyişle İngilizler ve Ruslar karşılaştırmasında sadece İngilizlerin tarafını tutanlar yoktu, Perowne gibi eleştirenler de mevcuttu.

İngilizlerin bölgeyi algılamasında rol oynayan etkenlerden biri de Orta Asya'nın İngiliz malları için kârlı bir pazar olup olmadığı düşüncesidir. Zaman zaman bölgeye gelen seyyahlar İngiliz mallarının Orta Asya'da kendine bir pazar bulabileceği umutlarını

---

[264] Fred Burnaby, **A Ride To Khiva: Travels and Adventures in Central Asia**, Cassell Petter & Galpin, Paris & New York, 1876, s.82. İfadenin aslı Fransızca olup, metinde de Fransızca verilmiştir: "*Grattez le Russe et vous trouveres le Tartare, ça c'est une insulte aux Tartares.*"
[265] Boulger, Vol.2, s.125.
[266] Boulger, Vol.2, s.353.
[267] Woolrych J. T. Perowne, **Russian Hosts and English Guests in Central Asia**, Scientific Press, London, 1898, s.51.
[268] Perowne, ss.65-66.

yeşertse de, genellikle bu tür umutlar sonuçsuz kalmıştır. Örneğin Burnes, 1831-1833 yılları arasında Buhara'ya gittiğinde, iyimser bir tablo çiziyor, hatta Buhara'nın Kuş Beyi'nin kendi heyetine "*iki ülke arasında daha iyi bir ilişki kurmak için ticaret elçileri olarak Buhara'ya mutlaka tekrar gelmeleri*" konusunda nasıl dil döktüğünü anlatıyordu.[269] Burnes için ticaret sadece kârlı bir iş olarak görülmüyor, aynı zamanda bölgedeki Rus etkisine karşı koymanın da bir aracı olarak düşünülüyordu.[270] Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İngiliz-Afgan Savaşı'nda alınan yenilgi ve Conolly ile Stoddart'ın hazin sonları, tüm ticaret umutlarını ortadan kaldırmış, umutlar 1860'lardan itibaren Atkinson, Shaw ve Forsyth tarafından tekrar canlandırılsa da, beklenen sonuca ulaşılamamıştır. Forsyth'in çabalarıyla 1873'te Orta Asya Ticaret Şirketi kurulmasına ve ticaretin belli ölçülerde artmasına karşın, Yakub Bey iktidarının Çin ordusu tarafından ele geçirilmesiyle, görece artan ticaret tekrar düşüşe geçmiştir.[271] Bununla beraber ticaret ana hedef olmasına karşın, bu misyonlar coğrafi, bilimsel ve arkeolojik araştırmalarda da bulunmuşlardır. Örneğin Forsyth'in Yakub Bey'e yaptığı ikinci ziyaretindeki heyette, tarihçi, jeolog ve coğrafyacı da bulunmaktaydı.[272]

Ruslar karşısında siyasi ve ticari olarak Orta Asya'ya nüfuz etmeyi başaramayan İngilizler, Orta Asya'daki varlıklarını savunmak için daha ince yöntemler benimseyerek coğrafi araştırmaları teşvik ettiler. Böylece İngiltere hem Rusların muhtemel istila yollarını öğrenecek hem de coğrafya alanındaki ustalıklarını gösterebilecekti. Böylece bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, kendi ilgi alanları çerçevesinde bilgi toplayacak, gözlemlerini kaleme alacak ve bunları İngiliz hükümetinin hizmetine ve İngiliz okuyucusunun beğenisine sunacaktır. Gerek seyyahlar, gerekse misyonerler ve coğrafyacılar tarafından toplanan bilgiler bilhassa ansiklopedilere aktarılarak, İngiltere'nin Orta Asya'daki prestiji, dolaylı yollardan ortaya konmaya çalışılacaktır.

---

[269] Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833**, (In Three Volumes), John Murray, London, 1834, Vol. 2, s.278., Watson, CAQ, s.154.

[270] Burnes, Vol. 3, s.356.

[271] Watson, CAQ, s.157.

[272] Forsyth'in ikinci misyonunda tarihçi ve tıp subayı olarak Dr. Bellew, jeolog Dr. Stoliczka ve Kraliyet mühendislerinden trigonemetrik araştırma yapacak Henry Trotter bulunmaktaydı. Bkz. Derek Waller, **The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia**, The University Press of Kentucky, Kentucky, 2004, s.147.

Böylelikle Orta Asya, İngilizler için emperyal bilgi yarışında kendi algısını bölge üzerinden doğrulayabileceği bir tiyatro sahnesi haline gelecektir.

1.4. İngiliz Coğrafya Bilgisinde Orta Asya

Orta Asya coğrafyasına dair bilgi Marco Polo'dan Cizvit rahiplerinin haritalarını tamamladığı 18. yüzyılın sonuna kadar pek bir ilerleme kaydetmemişti. Bu nedenle de 19. yüzyıla gelindiğinde bölgenin coğrafyasına yönelik anlayış ve bilgi çok kısıtlıydı. Başlangıçta Orta Asya'daki coğrafi keşif, Hindistan üzerindeki Rus planlarının yarattığı korkulardan kaynaklanıyordu. Genişleyen bir Rusya ile karşı karşıya kalan Hindistan sınırlarının ötesindeki bölgenin bilgisi, stratejik bir öncelik haline gelmişti. Bölgenin stratejik amaçlar doğrultusunda araştırılması ve keşifler, hem imparatorluk içerisinde hem de imparatorluğun ötesindeki topraklar üzerinde entelektüel ve bilimsel ustalığın bir ifadesi olarak görülmüştür.

İngilizlerin Orta Asya'yı keşfetmesinin öncüsü olarak kabul edilen isim William Moorcroft'tur. Moorcroft, Mir İzzetullah'ı 1812-1813 yıllarında Orta Asya üzerinden keşif amaçlı bir göreve yollamış ve böylece bölgenin araştırılmasına da başlanmıştır. Elphinstone 1819 yılında mevcut bilgileri ve eski kaynakları kullanarak bir Afganistan haritası hazırladı. 1826-1828 Rus-İran Savaşı, Rusya'nın Hindistan sınırlarına doğru genişlemesine dair korkuları yoğunlaştırdı ve bilgi eksikliği nedeniyle Hindistan Hükümeti, Orta Asya'nın araştırılmasını emretti. Edward Said'in dediği gibi İngilizler için Doğu, Hindistan'dı ve Orta Asya'da yapılacak keşiflerde görev alanların da daima Hint ticaretinin, Hindistan ordusunun ve siyasi birimlerin çıkarlarını akılda tutması gerekiyordu.[273] Bununla beraber araştırmacılardan flora ve faunayı ve jeolojiyi de rapor etmeleri bekleniyordu.[274] 1830'larda Orta Asya'da iki önemli keşif gerçekleştirildi. Teğmen Alexander Burnes, 1831-1833 yılları arasında Indus Nehri'nden Afganistan ve Buhara Hanlığı'na bir keşif gerçekleştirdi ve bu keşif kendisine ve heyetine Kraliyet Coğrafya Derneği Altın Madalyası'nı[275] getirdi. Burnes'ün araştırmaları, Orta Asya'daki

[273] Davis, s.235. Davis, ayrıca Elphinstone'un haritasının övgüye değer bir çaba olduğunu söylemekle birlikte, haritanın parçalarının Herodotus ve Marco Polo'nunkilerden daha iyi bir araştırma metoduyla bir araya getirilmediğini de vurgulamaktadır.
[274] Davis, s.235.
[275] "Gold Medal of the Royal Geographical Society" 1831'den başlayarak günümüze kadar verilmeye devam eden, coğrafya, bilim ve keşfi teşvik etmek maksadıyla verilen uluslararası alanda oldukça prestijli

yolculuklarından kırk yıl sonra 1879'da Demetrius Boulger tarafından "Hâlâ o bölgede genel olarak Afgan Türkistan'ı olarak bilinen bölgeyle ilgili en yüksek otoritemiz" olarak sunuluyordu.[276] 1836'da Kraliyet Donanması'ndan Teğmen John Wood, Amuderya Nehri'nin kaynağını araştırmak için Afgan Türkistanı'ndaki Bedakşan'a gitti. İlk aşamada Orta Asya'daki coğrafi araştırmalar yüksek oranda bir tehlike ile ilişkilendirildi. Bu nedenle de Orta Asya'da araştırma yapan subaylar, haklı bir ün sahibi oluyorlardı. Konuya değinen Rawlinson, bölgenin ne kadar tehlikelerle dolu ve ölümcül bir yer olduğunu, bir liste şeklinde veriyordu: Conolly ve Stoddart Buhara'da idam edildi; D'Arcy Todd, Firoz Shahar'da öldürüldü. İran'ın Sistan ilinin ilk İngiliz keşif görevlisi Edward Conolly, 1841'de Kabil'in dışında vuruldu. Helmend'i araştıran Teğmen Pattinson ve Kandahar ile Hazara Dağları arasındaki bölgeyi araştıran Albay Sander'in kaderinden bahsetti. Kabil ile Herat arasındaki dağları araştıran Pottinger, Hong Kong'da ateşten öldü ve Alexander Burnes, Kabil Katliamı'nda öldürüldü. Tehlikelerin bu şekilde sıralanması, güvensiz ve çok riskli bir bölge olarak Orta Asya imajını güçlendirirken, bir taraftan da İngiliz kâşiflerin ve dolayısıyla da İngilizlerin ne kadar cesur olduğunu dolaylı biçimde ifade ediyordu. Bu dolaylı ima, dolaylı bir cesareti de ortaya çıkarmıştır. 1840'lardaki araştırma süreci, Afganistan'daki savaş ve Stoddart ile Conolly'nin infazı nedeniyle kesilince Hindistan Hükümeti, İngiliz vatandaşlarının Orta Asya'da seyahat etmelerine tereddütle yaklaşmış, Orta Asya'daki araştırmaların tehlikelerine dikkat çeken Thomas Montgomerie, Orta Asya'nın araştırılması için Pundit olarak bilinen Hintli kâşifleri eğitmiştir.[277] Tüccar veya hacı kılığında Orta Asya'yı dolaşan Punditlerden ilki 1863 yılında Leh ve Yarkand'a gönderilen Munşi olarak da bilinen Abdul Hamid'ti.[278] Kendisi Montgomerie tarafından enlemleri ölçmesi, hava sıcaklığını kaydetmesi ve suyu kaynatarak yüksekliği ölçmesi için eğitilmişti. Munşi, seferden sağ kurtulamadı ve Ladakh yakınlarında öldü.[279] 1868-1869'da ise Punditlerin ikincisi olan "Mirza" Orta Asya'yı keşfediyordu. Mirza 2179 mil uzunluğunda bir rota ortaya çıkardı. Punditler dışında İngiliz kâşifler de coğrafi araştırmalarda bulunmaya devam ediyordu. 1865

ödüllerdir. 1839'dan itibaren Kurucular Madalyası (Founder's Medal) ve Destekçiler Madalyası (Patron's Medal) olarak iki şekilde verilmektedir.

[276] Boulger, Vol. 1, s.186.

[277] Waller, s.249.

[278] Waller, s.33.

[279] Waller, s.249.

yılında Johnson, Yakup Bey'in daveti üzerine Hotan'ı ziyaret etti. Mirza dışında Shaw ve Hayward da ayrı ayrı Kaşgar'ı ziyaret etti. Hatta Mirza'nın seferleri Hayward ve Shaw'ın seyahatleriyle çakıştı. Shaw, Mirza'dan bir mesaj aldı ancak bunun Yakup Bey'in yetkililerinden birinin tuzağı olabileceğini düşünerek mesaja yanıt vermedi.[280]

1870 ve 1873-74'te İngiliz misyonları tarafından Yakup Bey'e daha fazla coğrafi keşif yapıldı. 1895'teki İngiliz-Pamir Sınır Anlaşması'nın ardından, araştırmanın odağı Kuzey Afganistan'daki İngiliz ve Rus bölgelerini belirlemeye yöneldi. Rusların Orta Asya'yı fethinden ve Çin'in Doğu Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra Orta Asya, İngiliz coğrafyacılar için daha erişilebilir hale geldi. Sonuç olarak, bölgedeki araştırmanın öncü yönü azaldı. Daha sonra vurgu, Afganistan'da ve Pamirler'de karşılıklı olarak kabul edilebilir sınırları tanımlama ve daha sonra Orta Asya'yı Sven Hedin gibi coğrafyacılar tarafından sistematik olarak haritalama görevine döndü.

Bölge ile ilgili güvenilir bilgilerin neredeyse hiç olmamasından dolayı, bölgedeki coğrafi araştırmalar öncü girişimler olarak değerlendiriliyordu. Coğrafyacılar bilimsel olarak bilinen dünyanın sınırlarını genişlettikleri için takdir edildi. Örneğin Asiatic Journal, Wood'un kitabını, coğrafya için önemli bir katkı olarak karşıladı ve bilimsel araştırmalarla birlikte uzak bölgelerdeki coğrafyaların masal ve efsaneden onunla kurtulduğunu belirtti. Bu bağlamda Orta Asya daha önce keşfedilmemiş alanları araştırmak ve tarihe adını yazdırmak isteyenler için önemli bir fırsat sundu. Coğrafi keşifler sadece bir heves veya macera olarak görülmüyor, keşiflerin her zaman ticaretin ve halkın menfaati açısından pratik sonuçlar ortaya koyması gerektiği düşünülüyordu.

Orta Asya'daki seyyahların coğrafi araştırmalar yapmaları beklenmesine rağmen, bu tür araştırmaları başaramayanlar da kendilerini savunmak zorunda hissediyorlardı. Örneğin Abbott kendisini, görevinin tehlikeli olduğu ve görevini zora sokabileceği gerekçesiyle Hive'ye yaptığı seyahatte coğrafi araştırmalar yapamadığı gerekçesiyle savunuyordu.[281] Shaw ise bir yandan Doğu Türkistan'ın haritalarımızda boş olması nedeniyle coğrafi olarak bölgenin bilgisinin önemini vurguluyor, öte yandan "araştırmanın barbar ulusların çok korktuğu ve kıskançlık gösterdikleri bir şey olduğunu

[280] Waller, s.80; ayrıca bkz. Shaw, s.300-301.
[281] Abbott, s.123.

dile getiriyordu.[282] Ayrıca kendilerinin İngiliz casusu oldukları düşünülürse, bu durumda sonlarının da hoş olmayacağını dile getiriyordu.[283]

Coğrafi anlamda Orta Asya konusundaki bilgi eksikliği, 19. yüzyıl boyunca tekrarlanan bir konuydu ve pek çok kişi tarafından Britanya'nın bilimsel prestijine karşı bir meydan okuma olarak görülüyordu. Bilhassa Rusya ile olan siyasi rekabet yoğunlaşırken, Orta Asya'nın coğrafi bilgisine ne kadar sahip olunduğu Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetin başka bir ifadesi haline gelmişti. Bu rekabetin içerisinde bir seyyah, coğrafyacı veya botanikçi olarak yer almak da kişilere meslektaşları arasında şöhret ve prestij kazandırıyordu. Hatta çoğu durumda kâşifler Avrupalılar arasında yüzyıllar sonra Orta Asya'ya seyahat eden, eğer ilk demiyorlarsa, ilklerin arasında yer aldıklarını iddia ediyorlardı. Başka bir deyişle Orta Asya'nın coğrafi bilgisini genişletmek İngiliz hükümeti için ulusal bir prestij meselesiyken, araştırmacılar için de kişisel bir prestij meselesiydi. Bir taraftan despotizm ve İslami fanatizm, diğer taraftan vahşi kabileler ve aşılması gereken çok çetin coğrafyalarla Orta Asya'da araştırma yapmak ve bu araştırmayı başarıyla tamamlamak kişiye saygınlık kazandırıyor, onun ve ülkesinin cesaretini tasdik ediyordu. Bu çerçevede 1868-1876 yılları arasında Kraliyet Coğrafya Derneği'nin yıllık olarak verdiği altın madalyaların yarısının Doğu Türkistan kâşiflerine gitmesi bir rastlantı değildir.[284]

İmparatorluğun saygınlığıyla olan bağlantısına ek olarak, Orta Asya'daki keşif, İngiliz kâşiflerin kendilerini bölgenin tarih öncesi ile ilişkilendirmesi için de bir fırsattı. Çünkü Orta Asya, klasik coğrafya ile özellikle de Büyük İskender'in hükümdarlık alanları ile ilişkiliydi. Orta Asya'da keşifler yaparak İngilizler, eski hâkimiyet alanı Orta Asya'nın da bir kısmını kuşatan Büyük İskender'le bağlantı kurdu. Bu açıdan Bedahşan'ın ve Amu Derya Nehri'nin keşfi özellikle önemliydi. Asiatic Journal, Wood'un Orta Asya'nın geçmişindeki büyük kentleri İngiliz nüfuz alanına getirmek için Amu Derya'nın kaynağına yaptığı seyahate övgüler düzüyordu. Nehir, her zaman bölge halkları tarafından "Amu Derya" olarak adlandırılsa da, İngilizler hep "Oxus" demeyi tercih etmiştirler. Amu Derya'nın doğduğu kaynakların araştırılması, bir bakıma İngilizlerin

---

[282] Shaw, s.17.
[283] Shaw, s.17.
[284] V. G. Kiernan. "Kashgar and Central Asia", **Cambridge Historical Journal**, 11, 1955, s.326.

Büyük İskender efsanesiyle bağlantı kurmasını sağlıyor, hatta Curzon, Oxus'u "insanlığın büyük ata akarsuyu" olarak nitelendiriyordu.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Rusya Orta Asya hanlıklarının ilhakını tamamladıktan ve Çinliler de Doğu Türkistan'da egemenliklerini kurduktan sonra, Orta Asya'daki coğrafi keşif artık tehlikeli bir teşebbüs olarak görülmedi. Böylece Orta Asya'da seyahat, bazı gezginler için artık egzotik bir gezi haline geldi. Örneğin 1896'da Buhara'yı ziyaret eden Rickmers, seyahatleri sırasında ne kadar güvende olduğunu belirtiyordu.[285] Rickmers yaz başındaki ilk serin gecelerde seyyahın dışarıda güvenle uyuyabileceğini, yerlilerden gelebilecek saldırılar söz konusu olduğunda böyle bir şeyin mümkün olmadığını, insanların yabancılara karşı sakin ve çok nazik olduklarını söylüyor ve Vambéry'nin zamanından bu yana güvenliğin çok değiştiğini vurguluyordu.[286]

Orta Asya'nın daha güvenilir ve ulaşılabilir bir yer haline gelmesinin göstergelerinden biri de, giderek coğrafyacıların seyahatlerinde yanlarında eşlerinin de bulunmasıdır. Bunlar arasında Bayan Littledale, 1896'da Bayan Rickmers sayılabilir. Hatta Bayan Rickmers, Orta Asya'nın sağlık açısından ideal bir tatil yeri olduğunu, sağlığı elverişli ve harekete alışkın her kadının uygun ekipmanlarla benzer bir seyahati gerçekleştirip bundan keyif alabileceğini söylüyordu.[287] Daha önce sadece erkeklerin baş edebileceği bir coğrafya olarak görülen Orta Asya, artık erkeksiliğini yitiriyordu.

Bütün bu bilgi edinme sürecinde en önemli kurum Kraliyet Coğrafya Derneği'ydi. 1830 yılında kurulan Dernek, Orta Asya araştırmacılarının finansmanını ve çoğu zaman ekipmanlarını temin etti. Ayrıca Orta Asya'ya yapılan seferlerde elde edilen bilgilerin saklandığı ve halka duyurulduğu bir yer oldu.[288] Kâşiflerle dernek arasında karşılıklı bir ilişki söz konusuydu. Dernek, gezginlerin bulgularını yayınlayarak kendisine prestij sağlarken, gezginlerin de derneğe girmesi onlara Orta Asya'yı temsil edebilecek derecede bilgi sahibi oldukları yönünde meşruluk kazandırıyordu. Gezginlerin bulgularının tek bir

---

[285] W. R. Rickmers, "Travels in Bokhara", **Geographical Journal**, 14, No: 6, December 1899, ss.596-617, s.598.
[286] Rickmers, s.597-598.
[287] Rickmers, s.617-618.
[288] Derneğin kurulmasıyla birlikte 1830'da ilk yayın organı olarak *Journal of the Royal Geographical Society* yayın hayatına başlamış, 1855'te ise ikinci yayın organı olan *Proceeding of the Royal Geographical Society* yayınlanmaya başlamıştır. Her iki dergi de 1880'de *Proceedings of the Royal Geographical Society* başlığında tek bir dergiye dönüştürülmüş, bu dergi de 1892 yılında adını *The Geographical Journal* olarak değiştirmiştir.

yerde toplanmaya başlaması, gelecekte bu tür araştırmalar yapabilecek kişilere de rehberlik ediyordu. Hatta dernek, kâşifler ve gezginler için tavsiyeler sunan broşürler dahi yayınlamıştır. Bu broşürlerden örneğin Albay Jackson tarafından hazırlanan ve "Seyyahlara İpuçları" başlığını taşıyan yayın, Shaw'ın eserinde anılmıştır.[289]

Ziyaret ettikleri bölgelerin fiziki coğrafyası üzerine yazmalarına ek olarak coğrafyacılar, 13. yüzyılda Papa 4. Innocent'ın oluşturduğu komitelerin yaptığı gibi karşılaştıkları toplumların yaşam tarzları, inançları, ritüelleri vb. konularda da bilgi toplamışladır. Orta Asya çalışmalarının motivasyonları bireyler arasında farklılık gösterse de, nihai olarak hepsi aynı amaca yönelik olarak çalıştılar: İmparatorluğun Orta Asya bilgisini arttırmak. Hayward gibi bazıları için Orta Asya İngiliz İmparatorluğu'nun hizmetinde bilim ve medeniyetin ilerletilmesi için bir fırsattı. Curzon gibi başkaları içinse Orta Asya insanlığın köklerinin gizemlerini çözmeye yardım edecek bir yerdi. Kraliyet Coğrafya Derneği için teşvik etmek istedikleri coğrafya disiplinin öncü ve pratik yönlerini özetliyordu. Littledale gibi gezginler içinse Orta Asya'nın çekiciliği, mümkün olduğunca kendi ev ortamından uzak bir şeyler yaşamak istemeleriydi.

Coğrafi araştırma entelektüel olarak üstün İngiliz toplumu ile en iyi ihtimalle saf ve sıklıkla zorluk çıkaran yerli nüfus arasında bir karşılaşma olarak görülüyordu. Asiatic Journal Wood'u, yerli rehberinin sunduğu itiraz ve mızmızlanmalara rağmen yolculuğuna çıkma konusunda övüyor, Mirza'nın gözlemlerini yazan Montgomerie, Kaşgar sakinlerini kurnaz, üçkâğıtçı ve gayri misafirperver olarak nitelendiriyordu.[290] Orta Asya, oryantal despotizm, güvensizlik, ikiyüzlülük ve dar görüşlülük referanslarından anlaşılacağı üzere İngiltere'nin tam bir antitezi olarak inşa ediliyordu. Keşif anlatıları, uygar ve medeniyetsiz dünya arasında bir karşılaşma olarak sunuldu. Genel olarak, Orta Asya halkları pek çok istisna barındırmakla birlikte, en iyi ihtimalle ilkel, saf ve bazen bağnaz ve hain insanlar olarak tasvir edildi. Önemli bir ölçüde keşifçilerin çoğu, Batı perspektifine göre şimdiye kadar keşfedilmemiş, bilinmeyen ve sonuç olarak medeniyetsiz yerleri, başka bir deyişle Orta Asya'da otantik bir "öteki" bulma arzusunu gerçekleştirdi. Orta Asya'nın birçok yönü, coğrafi kâşiflerin anlatılarında temsil edildi.

---

[289] Shaw, s.201.
[290] T. G. Montgomerie, "Report of "The Mirza's Exploration from Caubul to Kashgar", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. XXXXI, 1871, ss.132-193, s.177.

Peş peşe gelen raporlarla Orta Asya'nın bilgisi İmparatorluk'un bilgi envanterine eklenirken, gelen raporların taşıdığı imajlar, Orta Asya algısını ağırlıklı olarak vahşi ve geri kalmış bir yer olarak güçlendirdi. Araştırmadaki engellerin üstesinden gelmek, haritacılıkta tamamen teknik bir uygulamadan ziyade çok daha büyük bir zaferdi. Adeta bu; medeninin medeniyetsiz üzerindeki, bilimin cehalet üzerindeki zaferinin bir sunumuydu.

1.5. İngiliz Seyyahlar ve Orta Asya

Seyyahların ve ürettikleri rapor veya kitap şeklindeki seyahat anlatılarının 19. yüzyıl Orta Asya araştırmalarında özel bir yeri vardır. Seyyahların anlatıları, ziyaret edilen bölgelerin en güncel durumlarını anlatan birincil kaynaklar olarak görüldüğü için ortaya koydukları çalışmalar hem genel okuyucular hem de farklı alanlardan uzmanlar tarafından her zaman merakla karşılanmıştır. Bu yüzyılda başlı başına bir türe dönüşmeye başlayan seyahat yazını, seyahat edenin kişisel maceralarını içerdiği kadar günlük özetler, güncel olaylar, mektuplar, resmi belgeler, sanat ve mimarlık, din ve inanç gibi unsurlarla beraber komik olay ve diyalogları da içeren bir kolaj niteliğindedir. Bir taraftan Orta Asya'yı ziyaret eden seyyahlar kendi önyargı ve önbilgileri ile bölgeyi gezerken diğer taraftan kendi sübjektif izlenimlerini İngiliz okurlarına taşımışlardır. Diyebiliriz ki seyyahlar sadece seyahat edip yeni yerler keşfetmekle kalmamış, aynı zamanda bu yerleri İngiliz okurunun zihninde de yaratmışlardır.

Bir bakıma 19. yüzyıl boyunca Orta Asya'ya seyahat, Hindistan'a göz kulak olarak gerçekleştirildi. Said'in savunduğu gibi 19. yüzyıldaki İngiliz gezginler için Doğu, Hindistan'dı.[291] Böylece politik ve askeri hedeflere ek olarak Orta Asya'daki seyahat de oryantalist envantere katkı olarak düşünülmüştür. Eğlenceli maceraların tekrarlanmasının beklenmesine rağmen seyahat anlatısı ile bölgelerin mitoloji, ticaret, devlet ve coğrafyasının özet bir karışımını oluşturdu. Seyahat anlatıları okuyucularının geniş beklentilerini karşılamaya çalıştı.

Orta Asya'daki İngiliz seyahatini katı bir kronolojik tasnife ayırarak kategorize etmek zordur. Bununla beraber genel eğilimleri göstermesi bakımından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde daha çok bölgenin coğrafi bilgisine yönelik bir arayış

[291] Said, s.169.

görülür. Bunun temel sebebi de Hindistan'ın kuzey sınırları ile genişleyen bir Çarlık Rusyası arasındaki bölge hakkındaki bilgilerin yetersizliğidir. Bu nedenle ilk olarak 1819'dan itibaren bazıları İngiliz ordusu tarafından görevlendirilen bazıları da sadece kendi başlarına bölgeye giden seyyahların yolculuklarını görürüz. Bölgenin araştırılması 1819-1825 yılları arasında Ladakh, Doğu Türkistan, Afganistan ve Buhara üzerinden seyahat eden William Moorcroft ve George Trebeck'le başlamıştır.[292] Daha sonra Arthur Conolly, 1833'te Türkmen diyarlarında ve İran'da dolaştı. Joseph Wolff, Orta Asya'ya iki yolculuk yaptı. Bunların ilki misyonerlik amacıyla diğeri ise Conolly ve Stoddart'ın kaderini araştırmayı amaçlayan seyahatlerdi ve ilki 1835 yılında "Araştırmalar ve Misyonerlik Çabaları" başlığı altında, ikinci ve daha iyi bilinen eseri ise, 1845'te "Bir Buhara Misyonu Anlatısı" adıyla yayınlandı. 1831-1833 yılları arasında Teğmen Alexander Burnes, Afganistan'ı ve Buhara'yı keşfetmeden önce Indus'u gezdi ve dolayısıyla kitabına "*Buhara'ya Seyahatler*" başlığını verdi. Teğmen John Wood, Amu Derya Nehri'nin kaynaklarını keşfetmek için 1836'dan 1838'e kadar görevlendirildi. 1840 yılında Binbaşı James Abbott ve Yüzbaşı Richmond Shakespear, Hive Hanlığı'na giderek Rus kölelerinin serbest bırakılmasını sağladı ve böylece Hive'ye karşı başka bir Rus seferi için bir bahaneyi ortadan kaldırdı. Burnes gibi yolcular genellikle seyahat anlatılarına ek olarak hükümete sunulan gizli raporlar da yazdılar.

Orta Asya'daki seyahat üzerine olan bu erken çalışmaların birçoğu, bölgeye seyahat etmenin ve yalnız seyyahın ve ona eşlik edenlerin kaprisli hükümdarlara ve güvenilir olmayan halklara karşı ne derece tehlikeli olduğunu vurguluyordu. Bazen bu entrikalar seyyahlar için ölümcül idi; bazı durumlarda da bu entrikalardan başarıyla kaçıyorlardı. Sonuçlarına bakılmaksızın Orta Asya'nın güvenilmez ve tehlikeli bir bölge olduğu imgesini yaratıyorlardı. İlk etapta ne kadar misafirperver olursa olsun sakinlerine yine de güvenilmemeliydi. Moorcroft'un anıları, yerel yönetimle yaşadığı sıkıntılar ve ekibiyle yanlarındaki eşyalara karşı yerlilerin planlarıyla doluydu.[293] Buhara'dan ayrıldıktan sonra, hâlâ belirsiz olan koşullar altında ölmüştü.[294] Abbott'un kitabının bir

[292] William Moorcroft, **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Pamjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul and Kunduz and Bokhara by Mr William Moorcroft and George Trebeck from 1819 to 1825**; prepared by Horace Hayman Wilson, 2 Vols, John Murray, London, 1841.
[293] Moorcroft, Vol.2, ss. 426-428.
[294] G. J. Alder**, Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon**, Century Publishers, London, 1985, ss. 356-357.

bölümünün tamamı, neredeyse hayatına mal olan rehberinin ihanetini anlatıyordu.[295] Conolly ve Stoddart'ın idam edilmesi de, Orta Asya ile ilişkili erken anlatıların sunduğu izlenimleri doğruluyordu. Conolly ve Stoddart'ın kaderini araştırmak için Buhara'ya seyahat eden Joseph Wolff, Abdul Samut Han'ın entrikalarını atlatabildiği için şanslıydı. Wolff, Orta Asya'da ilk kez Yahudilere misyonerlik yaptığı bir gezi sırasında soydular ve birkaç kez elbiselerini dahi çaldılar.[296] Ancak bütün gezginler, Orta Asya'yı seyahat etmek için tehlikeli bir yer olarak görmüyordu. Burnes seyahatlerinde kendini tamamen güvende hissettiğini belirtirken Wood da yerel yöneticilerin korumasına güveniyordu.[297]

Anlaşılan bu entrika hikayeleri, Orta Asya'nın seyahat anlatılarına ticari başarı için önemli bir kriter olan egzotik macera unsurunu sokmuştur. Ticari olarak başarılı bir seyahat yazısı, egzotik bölgelerdeki sayısız engelin üstesinden başarıyla gelen öncü bir gezginin canlı anlatımlarını gerektiriyordu ancak her seyahat anlatısı bunu karşılayamıyordu. Örneğin Büyük Oyun'un ilk oyuncusu olarak kabul edilmesine karşın Moorcroft'un seyahatleri bu kriterleri karşılamadı.[298] Moorcroft öldükten sonra tuttuğu günlükleri düzenleyen ve yayınlayan James Wilson, günlükleri "hacimli", "yöntemsiz" ve "söylemsel" olarak eleştiriyor ve neredeyse tüm anlatılanları yeniden yazdığını söylüyordu.[299] Elbette Moorcroft'un başarısızlığının altında yatan sebeplerden biri de Conolly, Wolff ve özellikle Alexander Burnes'ün eserlerinden çok sonra basılmış olması ve bu eserlerinin okuyucuya daha enteresan gelmiş olmasıdır. Hatta Burnes'ün *Travels into Bokhara*'sına gösterilen ilgi, seyahat yazma kriterlerini yerine getirme başarısının da kanıtıdır çünkü eserin ilk baskısı, 1834'te yayınlandığı ilk gününde tükenmiştir.[300] Bölge açısından coğrafi, ticari ve etnografik olarak uzun ekler ve bölümler olsa da içindeki egzotik bölgelerin anlatılarıyla, eğlenceli ve tehlikeleri bertaraf eden seyyahın bir arada verildiği keyifli bir kitaptı. Burnes, bir kahramanın tüm gerekli niteliklerine sahipti. Fiziksel dayanıklılığı ve zihinsel güçlülüğü ile yolculukları esnasında henüz 27 yaşında, tam da imparatorluğu temsil edecek yapıda bir gençti. Burnes'ün seyahatnamesinin önsözünde, İskender'in topraklarını ziyaret etme arzusunu dile getirmesi bir tesadüf

[295] Abbott, ss.193-198.
[296] Wolff, s.221.
[297] Burnes, Vol.2, s.295.
[298] Alder, s.368.
[299] Alder, s.369.
[300] Alder, s.368.

değildir.[301] Anlaşılan kendisini İskender'in ruhani mirasçısı olarak görmüştür. İngiliz seyyahlar kendilerini Büyük İskender'in mirasına bağlamak isterken, efsanevi fatihe inanan Orta Asya hükümdarlarını ise önemsememişlerdir. Örneğin Wood, alaycı bir biçimde Büyük İskender'in soyundan geldiğini iddia eden birkaç şefle karşılaştığını yazmıştır.[302] İskender'in mirasçısı olmak despotik hanlara değil, büyük imparatorluğun temsilcileri olan seyyahlara yakışır görülmüştür.

Seyahat yazınının gereklilikleri açısından iyi bir örnek de Thomas Atkinson'un 1860'da yayınlanan "*Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor*" eseridir. Atkinson, bu eserden önce 1858 yılında "*Oriental and Western Siberia*" başlığıyla seyahatlerini zaten yayınlamıştı. Ancak Orta Asya'ya yönelik siyasi ilgi nedeniyle akademik topluluğun taleplerini yerine getirmeye kendisini mecbur hissetmiş ve 1860'daki eserinde "Bu çalışmada, jeolog, botanikçi, etnolog ve diğer bilimsel araştırmacıların isteklerini en azından bazı açılardan tatmin etmeyi amaçlayan daha yüksek nitelikli bir bilgi üretmeyi amaçlıyorum" demiştir.[303] Sonuç olarak eserde Orta Asya'daki seyahat fasılları ("*Asya Çölleri Nasıl Geçildi*"), ticaretle ilgili raporlar ("*Bozkırda Gümüş Madenleri*"), coğrafya ("*Transbaykal ve Amoor Kaynakları*") ile karıştı ve yerel efsaneler de anlatarak ("*A Kırgız Elopement*") canlandırıldı.[304] Üstelik Atkinson'un bütün seyahatleri boyunca yalnız olmamasına karşın eser içerisinde kendisini yalnız bir seyyah olarak tasvir etmesi de ayrıca önemlidir; çünkü eşi Lucy Atkinson yolculuklarında ona eşlik etmiştir.[305] Anlaşılan Orta Asya'nın öncü tek kâşifi olarak ortaya çıkma arzusu ve bölgenin zorluğuna ve erkeksiliğine yapılan dolaylı vurgu onun eserlerinde karısından bir kez bile söz etmemesine sebep olmuştur. Bununla beraber Bayan Atkinson'un yazdıkları olmasa, hem eşinin anlattıklarını doğrulamak hem de kendisinin onun yanında bulunduğunun bilgisine ulaşmak dahi mümkün olmayacaktır.

Orta Asya'da İngiliz seyahatinin keşfedici evresi diyebileceğimiz dönem 1860'dan 1895'teki İngiliz-Pamir Anlaşması'nın imzalanmasına kadar sürmüştür. Bu dönemde İngiltere Kırım Savaşı'yla meşgulken ve 1857'deki Hint Mutabakatı'ndan sonra

---

[301] Burnes, Vol. 1, s.vii.
[302] John Wood, **A Journey to the Source of the River Oxus**, John Murray, London, 1872, s.244-245.
[303] Atkinson, 1860, s.vii.
[304] Atkinson, 1860.
[305] Lucy Atkinson, **Recollections of the Tartar Steppes and their Inhabitants**, John Murray, London, 1863, s.ix.

Hindistan'daki kontrolü geri getirirken, yüzyılın ikinci yarısı Orta Asya'nın seyahat anlatılarına ilginin yeniden canlanmasına şahitlik etmiştir. Rus seferlerinden hemen önce, Macar bilim adamı Arminius Vambery'nin "Orta Asya'da Geziler" (*Travels in Central Asia*) başlıklı çalışması yayınlandı.[306] Orta Asya'yı 1863'te bir derviş kılığında gezen Vambery, bölge hakkındaki görüşlerin şekillenmesinde etkili bir kişiydi. Orta Asya hakkındaki kişisel bilgileri ve taşıdığı oryantalist sıfatı, yazdıklarına içeriden birinin bölgeye dair bakışı şeklinde belirli bir otorite verdi. Orta Asya'yı temsil etme yetkisi, kendisine bir oryantalist olarak üstünlüğünü kazandıran dillere hâkimiyetiyle daha da pekiştirildi. Dahası, Rusya'nın genişlemesine yönelik sert eleştirisi ve anlatıcılık konusundaki yeteneği ile İngiltere'de önemli bir popülarite kazandı.

Orta Asya'daki Rus seferleri, İngiliz ve Amerikalı gözlemcilerin, bölgedeki Rus genişlemesini ve niyetlerini izlemek için bir dizi gizli girişimlere ilham kaynağı oldu. Bu girişimler, Orta Asya'yı egzotik bir tiyatro sahnesi olarak kullanan ve Orta Asya saraylarından ziyade Rus generallerin niyetlerine odaklanan "Büyük Oyun"un folklorik bir parçası haline geldi. Burada en ünlü anlatı, "At Sırtında Anadolu" adlı eseriyle kendisini yakından tanıdığımız Frederick Burnaby'nın "*Hive'ye Bir Yolculuk*" adlı eseriydi. Bu eserde Burnaby, Hive'nin Rus komutlarına karşı koymasını ve Han'la bir arada bulunmayı anlatıyordu. Bir diğer ünlü İngiliz maceracısı Edmond O'Donovan ise "*Merv Oasis*" adlı eserinde Rus ordularını gözlemlemek için Merv'e yaptığı ziyareti anlatıyordu.[307] Bazı açılardan, 1870'ler ve 1880'lerin bu tür seyahat anlatıları, Orta Asya hükümdarları ve halklarına karşı daha olumludur. Abbott ve Wolff gibi daha önceki girişimler Orta Asya'da hükümdarların ve halklarının entrikalarına maruz kalıyorken, Rusların temel düşman olarak tanımlanmasıyla şiddetli eleştirilerin konusu da onlar oluyordu. Örneğin Burnaby, Rus yönetimini "despotik" olarak tanımlayarak daha önceki

---

[306] Bu eserin gözden geçirilmiş bir baskısı için bkz. Arminius Vambery, **Sketches of Central Asia: Additional Chapters on my Travels, Adventures and on the Ethnology of Central Asia**, J. B. Lippincott & Co., Philadelphia; W. H. Allen & Co., London, 1868. Vambery'nin eseri Türkçeye de birkaç farklı yayınevi tarafından basılmıştır. Bir örnek için bkz. ArminiusVambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, (Haz. N. Ahmet Özalp), Ses Yayınları, 1993.

[307] Edmond O'Donovan, **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1870-80-81 including Five Months Residence with the Tekkesof Merv**, 2 Vols., Smith, Elder and Co, London, 1882.

rejimlerin ahlaksızlıklarını devam ettirdiklerini düşündüğü idarelerini eleştiriyor, Kırgızları ise kaba ama dürüst ve iyi insanlar olarak tasvir ediyordu.[308]

Bu arada, daha önce de bahsettiğimiz Doğu Türkistan'da Yakup Bey'in liderliğinde 1865 yılında bağımsız bir Kaşgarya Emirliği'nin kurulması bölgeye olan ilgiyi arttırmıştır. Kaşgarla ilgili politik değerlendirmelere hâlâ bilinmeyen bir alan hakkında bilgi edinme arzusu ve Orta Asya'yla olan Hint ticaretinin genişlemesi için iyimser umutlar eşlik ediyordu. Tüccar kılığında iken gizli araştırmalar yapan ve daha önce bahsettiğimiz Hintli araştırmacılardan başka, Doğu Türkistan hakkında çok az bilgi mevcuttu. Johnson, 1865'te Hotan'ı ziyaret etmiş ancak Kaşgar veya Yarkand'a gitmemişti. İngilizlerin Doğu Türkistan'a seyahat eden gezginlerinden en iyi bilinenleri Robert Shaw ve George Hayward idi.[309] Her ikisi de Kaşgar ve Yarkand'a giren ilk İngiliz vatandaşı olmanın iddiasında bulunan iki kâşif de, Orta Asya'nın cazibesini öncü gezginler için bir alan olarak örneklendirmektedir. Shaw'un çalışması hem Yakup Bey hem de seyahatlerinde karşılaştığı Türk halklarının olumlu bir şekilde değerlendirilmesi açısından, en azından ticari umutlar yüksek iken, dikkat çekicidir.[310] Daha önce de belirtildiği gibi, Kaşgar hakkındaki olumlu ifadesi Hindistan ile Doğu Türkistan arasında kârlı bir çay ticareti yapma konusundaki kendi umudundan kaynaklanmış olabilir. Buna göre, birçoğu bölgeyi ve sakinlerini eleştiren bir dönemde o, Orta Asya'yı savunuyordu. Shaw'dan sonra Bellew de bölgeyi ziyaret etmişti.[311]

Orta Asya'daki seyahatlere artan ilgi nedeniyle 1870'ler ve 1880'ler boyunca, Bayard Taylor'un "*Central Asia: Travels in Cashmere, Little Tibet and Central Asia*" ve Charles Marvin'in "*Reconnoitring Central Asia*" gibi bir dizi Orta Asya derlemeleri de yayınlanmıştır.[312] Taylor'un eseri, Marco Polo'dan Robert Shaw'a kadar Orta Asya'daki seyahat anlatılarından ibaretken; Marvin, Orta Asya'daki çeşitli seyyahların göreceli ölçütlerini değerlendiriyor ve bu kişiler üzerinden ünlenen ve zenginleşen kişileri

---

308 Burnaby, s.220, s.365.

309 Shaw; ayrıca Hayward'ın çalışması için bkz. G.W. Hayward, "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar and Exploration of the Sources of the Yarkand River", **Journal of the Royal Geographical Society**, S. XXXX, 1870, ss.33-165.

310 Shaw, ss.11-12, ss.372-373.

311 H. W. Bellew, **Kashmir and Kashghar: A Narrative of the Embassy to Kashghar in 1873-74**, Trubner and Co, London, 1875.

312 Bu tür eserler derleme niteliğinde olduğu için teze dâhil edilmemiştir.

iğneleyici bir şekilde eleştiriyordu.[313] "Reconnoitring Central Asia", İngiliz ve Avrupalı seyyahların becerikliliğini ve cesaretini gösteren bir dizi vaka çalışması ve Orta Asya'nın politik açıdan hassas bölgeleriyle ilgili bilgi yayma konusundaki başarılarını anlatan bir çalışmaydı. Marvin, Vambery'den O'Donovan'a seyyahları karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirerek Vambery'i listenin başına koyuyordu. Burnaby'nin Hive gözlemleri üzerine Rus yasağından kaçarak bunu gerçekleştirdiğini söyleyerek onu övenlerin aksine Marvin, kendisini şanslı bir oportünist olarak tanıtıyor ve bir fırsatçı olarak Rus askeri seferlerine yoğun bir ilginin gösterildiği bir zamanda kitabını yayınlamasını eleştiriyordu.[314] Dahası, Burnaby'nin yolculuğunun titiz bir macera olduğu iddialarını küçümsemiştir. Bununla beraber Marvin, Burnaby'nın bir gezgin olarak aldığı beğeniye kuşkuyla yaklaşmasına karşın, Burnaby gibi adamların varlığının, ülkenin girişimcilere ve vatanseverliğine bir övgü olduğunu ve bu tür adamların bölgede olmalarının imparatorluğun devamı için önemli olduğunu söylemektedir.[315] Gerçekten de, Burnaby gibi subayların ve onların kişisel desteklerinin Türkmenleri İngiliz yardımı alabileceklerine inanmaya teşvik ederek Rus ilerlemesini durdurduğunu ileri sürüyordu.[316] Marvin ayrıca Orta Asya'nın gerçek ve sahte seyahat anlatıları konusunda kendisinin yetkili bir hakem olduğunu da ileri sürdü. 1879'da "Globe"a mektup yazan Yüzbaşı Francis Butler'ı özellikle eleştirel bir tavırla, Türkmenlerin Gök Tepe'nin savunmasına yardımcı olduğu konusunda hatalı olduğunu iddia ediyordu.[317] Marvin'e göre Butler hem İngiltere'yi utandırmış hem de bir İngiliz subayı olarak ahlaki açıdan kınanmayı hak edecek bir yalan söylemişti.[318] Bu nitelikteki hayali seyahatler, hem bu maceralara olan talebi hem de Orta Asya'yı İngiliz kahramanları için bir sahne olarak sunmaya çalışan yazarların olduğunun önemli bir göstergesidir.

Rusya'nın Orta Asya'yı, Çin'in ise Doğu Türkistan'ı işgali, İngilizlere daha önce oryantal despotizmle ilişkilendirilen bir bölgenin sömürge rakipleri üzerinden kendi idarelerini meşrulaştırabilecekleri farklı bir odak noktası sundu. Bu bağlamda, Said'in on

---

[313] Charles Marvin, **Reconnoitring Central Asia; Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia and India**, S. Sonnenschein, Le Bas & Lowrey, London, 1886, s.410-416.
[314] Marvin, ss.206-207.
[315] Marvin, s.210.
[316] Marvin, ss.246-251.
[317] Marvin, s.232.
[318] Marvin, s.245.

dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki İngiliz seyyahlar hakkındaki gözlemleri Mısır, Suriye ve Türkiye'deki İngiliz gezginlere atıfta bulunmakla birlikte Orta Asya ile de aynı derecede ilişkilidir. Said, on dokuzuncu yüzyıl İngiliz gezginlerinin kapanış yıllarında "*1880'lerle İngilizlerin Akdeniz'den Hindistan'a kadar kesintisiz bir toprak parçası haline gelmiş bir emperyal alanı*" araştırdığını savundu. Ona göre İngiliz gezginler için seyahat etmek "*siyasi irade, siyasi yönetim ve siyasal tanım alanını gezmek meselesi*"ydi.[319] Fransız bir gezgin için Orta Doğu'yu ve Hindistan'ı gezmek Fransız yenilgi alanlarını ziyaret etmek anlamına geliyorken, İngiliz yolcuları içinse bu bölgelerde seyahat imparatorluğun gücünün muzaffer bir teyidi anlamına geliyordu. Bu bakımdan İngiliz seyyahlar, Orta Asya'daki Rus ve Çin yönetimini, Hindistan'daki İngiliz yönetiminden, egemenliğinin doğası ve herhangi bir uygarlaştırma misyonunun bulunmadığına vurgu yaparak ayırmaya çalışmıştır. Doğu Türkistan'daki Çin yönetimi, etkinliği istek dışı bir şekilde kabul edilse de birçok seyyah tarafından yozlaşmış ve sömürücü olarak eleştirilmiştir.[320] Curzon, daha önce de belirtildiği gibi, Rusya'yı temelde bir Doğu ülkesi olarak görüyor ve bu nedenle uygar olmadıklarını, İngilizlerin egemenliklerinde üstlenmeyi seçtikleri medenileştirme görevini yerine getiremediklerini söylüyordu.[321] Dobson, Rusların, elverişli bir yer olarak gördüğü Orta Asya topraklarıyla doğal bir yakınlığa sahip olduklarını savundu.[322] Orta Asya Demiryolu[323], pek çok yolcunun hayatını tehlikeye atmış olan eskiden tehlikeli bir bölgeye uygarlık damgasını dayatmak olarak görüldü.[324] Dobson'un Orta Asya hakkındaki açıklaması Orta Asya Demiryolundaki yolculuğuna dayanıyordu ve Dobson için Demiryolu, Orta Asya'nın bir zamanlar korkulan bölgelerinde uygarlığın zaferini sembolize etti. Demiryolunda birlikte

---

[319] Said, s.169.

[320] Younghousband, Francis, **The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, across the Gobi Desert, Through the Himalayas, the Pamirs, and Chitral, 1884-1894**, John Murray, London, 1898, s.158.

[321] George N. Curzon, **Russia in Central Asia and the Anglo-Russian Question Longmans**, London, 1889, s.392.

[322] George Dobson, **Russia'a Railway Advance into Central Asia: Notes on a Journey from St. Petersburg to Samarkand**, W. H. Allen and Co., London and Calcutta, 1890, s.12.

[323] Trans-Caspian veya Orta Asya Demiryolu olarak bilinen bu demiryolu, Rusların Orta Asya içlerine ilerleyişi sırasında Rus ordularının sevkiyatını sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Curzon ise örneğin, bu demiryolunun yerel askeri amaçları aşarak İngilizlerin Asya'daki çıkarlarını da tehdit ettiğini düşünmüştür.

[324] Dobson, s.3.

çalışan Türkmenleri ve Persleri gördükten sonra, önceki zamanlarda bir İranlının bir Türkmen'e nasıl köle olabileceğini belirtti.[325]

Orta Asya Demiryolları, özellikle 19. yüzyılın son on yılında Orta Asya'ya seyahat etmenin artık tehlikeli ya da egzotik bir yolculuk olmadığına dair artan bir algıyı da beraberinde getirmiştir. Bunun bir yansıması olarak 1886 yılının başlarında Marvin, öncü seyahat günlerinin sona erdiğini ve artık herkesin Orta Asya'ya seyahat etme imkânı bularak bu alanda bir ün sağlamanın mümkün olmadığını savunmuştur.[326] Dahası, Burnaby gibi seyyahlar Rus askerlerinden kaçmak zorunda kalsalar da, İngiliz yolcuları artık Orta Asya'da hoş karşılanmaya başlamıştı. 1898'de "*Russian Hosts and English Guests*"i yayınlayan Woolrych Perowne şöyle diyordu:

> "*1863'te Hive, Buhara ve Semerkand'ı bir derviş kılığında ziyaret eden cesur kaşif Vambéry'nin zamanından 1881'de Merv'in düşüşüne kadar seyyahlar bu bölgeleri kelle koltukta geziyorlardı. Vambéry Marsh'a 1872'de ve ardından Valentine Baker da 1873'te geldikten sonra, Transkaspian Demiryolu sadece Kızıl Arvat'daydı. Albay Napier, Yüzbaşı McGregor, Burnaby ve son olarak 1879'da O'Donovan da bugün sadece turistler izin verilmekle kalmayıp aynı zamanda turistlerin hoş da karşılandığı yerlerde çok büyük riskler alarak bulunuyorlardı.*"[327]

Perowne bu çerçevede eserinin "*muhtemelen Orta Asya'yı terra incognita olarak ele alan bir serinin son eseri*" olduğunu da iddia ediyor ve eserini Orta Asya seyahat tarihinin seçkin bir bölümünde son fasıl olarak görüyordu.[328] Perowne'nin bahsettiği son faslın bir yansımasını da nadir kadın seyyahlardan Annette Meakin de görürüz. Meakin ilki 1896'da, diğeri de 1903'te olmak üzere Buhara'ya iki kez seyahat etmiştir. İlk ziyaretinde Vambery'nin, Curzon'un ve Schuyler'in Buhara'sını resmetmiş, ancak ikinci seyahatinde hayal kırıklığına uğrayarak Rus idaresi altında "*Vambery'nin, Schuyler'in ve Curzon'ın Buhara'sının sonsuza dek yok olduğunu*" ifade etmiştir.[329] Ona göre Buhara

---

[325] Dobson, s.53.
[326] Marvin, s.403, ss.407-409.
[327] Perowne, s.x.
[328] Perowne, s.xi.
[329] Annette Meakin, **In Russian Turkestan, A Garden of Asia and Its People**, George Allen, London, 1903, s.281.

artık, fındığı çıkarılmış bir kabuk gibidir.[330] Ali Behdad, bu hayal kırıklığının, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ve sonlarında "gecikmiş gezgin-yazarlar" olarak adlandırdığı kişiler arasındaki bir özellik olduğunu iddia etmiştir.[331] Bu adlandırmayla Behdad, sömürgecilik tarafından dönüştürüldükten sonra Doğu'ya gelen gezginleri kastediyor ve artık turizmle, otantik "öteki" ile karşılaşma şansını yitirmenin yarattığı duyguya vurgu yapıyordu. Orta Asya ile ilgili gezilmemiş alanların ve yapılmamış gözlemlerin sayısının azalması, gittikçe artan yolculukları tekrar canlandıran ya da maceralarını bölgenin önceki anlatılarıyla karşılaştırarak kendi kendine referanslı çalışmalar haline getirmiştir. Örneğin Robert Jefferson, Burnaby'nin seyahatini bisikletiyle tekrarlayarak Hive'ye gitti ve böylece kahramanını taklit etti. Ancak gördüğü şey bir zamanlar önemli bir Orta Asya kentinin bozulmuş ve hızla ölmüş bir haliydi.[332] Jefferson, Hive için "*Böylesi önemli bir şehri bu kadar pişmanlıkla terk ettiğimi hatırlamıyorum*" diyor ve şehirde sadece birkaç gün kalıyordu.[333] Egzotik doğu ile karşılaşmak isteyen seyyahlar fantezilerini ve arzularını Hive'ye yöneltiyor ancak şehir bu arzuları karşılayamayınca, Ali Behdad'ın işaret ettiği gibi gecikmiş-gezgin yazarlar olarak, hayal kırıklığına uğruyorlardı.

Orta Asya'daki seyahatler daha önce kişisel güvenlikle ilgili tehlikeli noktaları vurgulasa da, Rusların bölgedeki hâkimiyetiyle birlikte seyahat anlatıları, gezginler için engel çıkaran bürokratlar ve artık diğer "turistler"in rahatsız edici alışkanlıklarına yönelik daha sıradan, genel engellere odaklanmaya başlamıştır. Orta Asya'nın değişen durumu ve İngiliz toplumundaki eş zamanlı değişimler, Kemp ve Meakin gibi Orta Asya'daki genç İngiliz kadınlarının seyahatlerine yansımıştır. Bazı açılardan kadınlar, erkek dünyasına kapalı olan Orta Asya'nın daha zengin sınıflarının eşlerinin yaşamlarına tanık oldukları için ayrıcalıklı bir konumda buluyorlardı. Bunun farkında olan Meakin erkek okuyucularına seslenerek, onunla birlikte kendilerinin asla girmeye müsaade

---

330 Meakin, s.281.
331 Ali Behdad, **Kolonyal Çözülme Çağında Oryantalizm**, çev. Sibel Erduman ve Berkay Ersöz, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2007, s.13. Eserin orijinal adı Gecikmiş Seyyahlar anlamında "Belated Travelers"tır. Bkz. Ali Behdad, **Belated Travelers: Orientalism in the Age of Colonial Dissolution**, Duke University Press, Durham, NC, 1994.
332 Robert Jefferson, **A New Ride to Khiva**, Methuen and Co., London, 1899, ss.vii-viii.
333 Jefferson, s.295.

edilmeyeceği yerlere yolculuğa çıkmaya davet ediyordu.[334] Büyük Britanya ve İrlanda Antropoloji Enstitüsü'nün bir üyesi olan Meakin, Müslüman kadınların durumuyla ilgili eleştirilerinin bazılarını düzeltiyordu. Kendi deneyimine kadar oluşturulan imajla zayıf kadınların kapalı kapılar ardında durağan ve monoton bir hayat yaşadıklarını görmeyi uman Meakin, canlı ve neşeli bir hayatla karşılaşınca çok şaşırmıştı.[335]

Rusların idaresindeki Orta Asya'ya seyahat artık egzotik bir hava uyandırmadığı için macera arayanlar dikkatlerini Pamirler, Çin hâkimiyetindeki Türkistan ve Moğolistan'ın hâlâ keşfedilmemiş bölgelerine çevirdi. Orta Asya'daki serüven anlatıları giderek avcı maceraları ile sınırlandırıldı.[336] Orta Asya'nın kendisi artık bilinmeyen bir alan değildi. Buna karşın yine de kendilerini öncü girişimciler olarak sunmak isteyen seyyahlar, eserlerinin isimlerini bölgenin merkezine, en derin ve karanlık yerlerine gidiyormuşçasına özenle seçtiler. Örneğin Younghusband gerçek anlamda keşfin ancak Afrika'da yapılabileceğini, çünkü Asya ile ilgili tüm bilmeye değer şeylerin hali hazırda bilindiğini ifade ediyor, ancak eserine "*The Heart of a Continent*" adını veriyordu.[337] Benzer şekilde Cobbold, Pamir ve Orta Asya'daki sportif maceralarını anlattığı eserine "*Innermost Asia*" adını vererek romantik bir atmosfer yaratmaya çalışıyordu.[338]

---

334 Meakin, s.107
335 Meakin, s.111.
336 Geoff Watson, "Central Asia as Hunting Ground: Sporting Images of Central Asia", **Silk Road Studies II, Worlds of the Silk Roads: Ancient and Modern**, (Eds. David Christian ve Craig Benjamin), Brepols, Australia, 1998, ss.265-288.
337 Younghusband, s.xi.
338 Ralph Patteson Cobbold, **Innermost Asia: Travel & Sport in the Pamirs**, W. Heinemann, London, 1900.

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZLER VE SİBİRYA

2.1. İngilizlerin Sibirya İlgisi

İngilizlerin Orta Asya ilgisinin temel motivasyonu, bölgenin imparatorluğun en değerli varlıklarından Hindistan için bir tehdit olarak görülmesiydi. Hindistan üzerine Ruslardan gelebilecek olası bir tehdit, askeri, siyasi, ticari kaygıları ön plana çıkarıyor ve bunlara merak ve keşif tutkusu ekleniyordu. Hâlbuki aynı İngilizlerin Sibirya'ya yönelik alakaları, 16. yüzyılda başlayan İngiliz-Rus ilişkilerinin bir parçası olarak tamamen ticari kaygılarla şekillenmiş ve bu ticari kaygılara merak ve keşif tutkusu eklenmiştir. Bu bakımdan İngilizler ve Orta Asya ilişkileri Hindistan üzerinden okunabilirken, Sibirya ile kurulan ilişki ise İngilizlerle Ruslar arasındaki ilişki üzerinden okunmalıdır.

Gerçekleşmesi bakımından kelimenin tam anlamıyla kazara diyebileceğimiz İngiliz-Rus diplomatik ilişkileri, 16. yüzyılın ortalarından günümüze kadar uzanan, çoğunluğunun merkezinde Rusya'ya ve ona tabi coğrafyalara "seyahat"in olduğu bir literatürü doğurmuştur. 16. yüzyılda Rus coğrafyasının İngilizler tarafından keşfiyle başlayan bu literatür, 17. yüzyılda Rusya'da ve İngiltere'de yaşanan gelişmeler neticesinde kısmen bir duraksama içerisine girmiş, aynı yüzyılın sonundan itibaren I. Petro'nun Rusya'da tahta geçmesiyle birlikte tekrar canlanmıştır.[339] Bu yüzyıla kadar daha çok diplomatların ve tüccarların kaleminden okuduğumuz Rus coğrafyası, 18. yüzyılda İngiliz doktorların, mühendislerin, mürebbiyelerin ve elbette daha önce bahsettiğimiz Grand Tour'un Rusya'ya açılmasıyla birlikte turistler gibi çok farklı ilgi alanlarından insanların gözünden görülmeye ve okunmaya başlanmıştır. 19. yüzyılda da bu ilgiler hem artmış hem de çeşitlenmeyi sürdürmüştür. Zaman zaman İngiliz-Rus ilişkileri sekteye uğramakla birlikte, bu durumda dahi literatür yeni alanlarla zenginleşmiştir. Örneğin Kırım Savaşı'yla İngiliz ve Ruslar karşı karşıya gelmişler ancak savaşı takiben hem savaş alanlarına yönelen turistik geziler hem de savaşa yönelik farklı edebiyat türlerinden örnekler ortaya çıkmıştır.[340] 19. yüzyılda daha önceki yüzyıldaki

---

[339] Duraksama İngiliz-Rus ilişkilerinde yaşanmakla birlikte, literatüre yansıması eser sayısında azalma şeklinde olmuştur.
[340] Anthony Cross, **In the Lands of the Romanovs: An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of The Russian Empire (1613-1917)**, Open Book Publishers, Cambridge, 2014, s.28-29.

ilgiler devam etmekle beraber, seyahatlerin ve seyahat anlatılarının odağına Rusların ceza infaz sistemlerinin parçası olan sürgün ve Trans-Sibirya Demiryolu Hattı'ndaki gelişmeler eklenmiş, Kraliyet Coğrafya Derneği'nin faaliyetleri de seyahat literatürünü zenginleştirmiştir. Elbette ilgiler, Orta Asya'da olduğu gibi birbirinden farklı olabilmekle birlikte, hepsinde İngilizlerin bireysel veya toplumsal çıkarları başat bir rol oynamaya devam etmiştir.

2.2. İngiliz-Rus Karşılaşmasının İlk Safhaları: Sibirya'yla İlk Karşılaşmalar

Yüzyıllar boyunca Sibirya, İngilizler açısından pek bilinmeyen bir coğrafya olarak kalmıştır. 16. yüzyılda şans eseri başlayan İngiliz-Rus ilişkilerini takibendir ki İngilizler Rus prensliklerini kendi çatısı altında toplayıp Tatar egemenliğinden kurtulan ve hâkimiyetini Kazan ve Astrahan'ın fethiyle doğuya doğru yönelten bir Rus Devleti'ni ve onun coğrafyasını tanımaya başladılar.[341] 1553 yılında Hugh Willoughby komutasındaki üç gemi, deniz aşırı egemenlik mücadelesinde İspanya ve Portekiz'in çok gerisinde kalan İngiltere için Çin'e giden Kuzeydoğu Deniz Geçidi'ni bulmak amacıyla yola çıkmıştır. Bu gemilerden ikisinin akıbeti bilinmemekle birlikte, Albay Richard Chancellor kaptanlığındaki gemi, Ağustos ayında kazara Rusya'nın Beyaz Deniz kıyısına vurmuştur. Beyaz Deniz kıyısındaki köylüler ona ve mürettebatına yiyecek ve barınma sağlamış, ancak Çar'ın izni olmadan hareket etmenin doğurabileceği sonuçlardan korkarak "bilgisi ve rızası olmaksızın" İngilizlerle ticaret yapmayı reddedip Moskova'ya haber göndererek gelecek talimatları beklemişlerdir.[342] Neticede IV. İvan veya bilinen adıyla Korkunç İvan aynı yıl Aralık ayında Chancellor'u şaşaalı bir törenle Kremlin'de kabul etmiştir.[343] Her ne kadar Kuzeydoğu Deniz Geçidi'ni bulmak açısından başarısız olsa da, bu girişim hem İngiliz tarihi açısından Rusya'nın kuzey kıyılarına yapılan ilk yolculuk olması hem de

---

341 16. yüzyıl öncesi İngiltere ve Rusya arasındaki tek resmi bağlantı 1066'da gerçekleşen Hastings Savaşı'nda mağlup olan Kral Harold'un kızının Kiev Büyük Prensi'nin oğluyla evlenmesidir. Bkz. Stéphane Mund, "The Discovery of Muscovite Russia in Tudor Enland". **Revue belge de philologie et d'histoire**, tome 86, fasc. 2, 2008, ss.351-373, s.351. Ayrıca Ortaçağ İngiliz kaynaklarında Rusya hakkında bilgi için bkz. V. İ. Matuzova, **Angliyskie Srednevekovıe İstochniki IX-XIII vv. (Tekstı, perevod, kommentariy)**, Nauka, Moskva, 1979.

342 Barbara Alpern Engel ve Janet Martin, **Russia in World History**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2015, s.33. Bu durum aynı zamanda Moskova Knezliği'nin gücünü halk üzerinde ne noktaya getirdiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Ayrıca Rus-İngiliz ilişkilerinin gelişimi açısından bkz. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, ss.169-173.

343 Mund, s.351.

İngiliz-Rus münasebetini başlatması bakımından tarihi bir olaydır.[344] Bu karşılaşma ve tanışmanın ardından 1555'te, ilk İngiliz anonim şirketi olan ve İngiliz-Rus ticaretinde tekel hakkı tanınan Moskova Kumpanyası da kurulmuştur.[345]

Elbette bu gemilerin Kuzeydoğu Deniz Geçidi'ne dair hiçbir şey bilmeden İngiltere'den yelken açtıklarını söylemek de yanlış olabilir. Çünkü yola koyulmalarından dört yıl önce, 1549'da, Sigismund Von Herberstein tarafından Urallar ile Batı Sibirya'nın ilk ciddi coğrafi ve etnografik incelemelerinden biri kabul edilen "*Rerum Muscoviticarum Commentarii*" adlı eser yayınlanmıştı ve muhtemelen eserin henüz İngilizce tercümesi yapılmamış olsa da, Willoughby veya Chancellor eserden haberdardı.[346] Avrupa ile artmaya başlayan ilişkilerin bir göstergesi olarak Moskova Knezliği'nin ilk Batılı anlatısını ortaya koyan Herberstein[347] Kutsal Roma İmparatorluğu'nun elçisi olarak 1517-1518 ve 1526-1527 yıllarında Polonya Kralı I. Sigismund ile Çar III. Vasily arasında barış müzakerelerinde bulunmak üzere Rusya'yı ziyaret etmişti. Herberstein Rusça bildiğinden, kronikler ve tarihi el yazmaları gibi orijinal kaynaklara da ulaşmıştır. Bunlar arasında seyahat kayıtları, manastırların ve eskiden bağımsız olan şehir devletlerinin yıllıkları da vardı.[348] Ardında bıraktığı eser ise, dönemi açısından muazzamdır. Kitap Moskova Knezliği'nin tarihinden coğrafyasına, Ortodoks inancından, yönetim ve hukuk sistemine, ticaret ve elçilere muameleden günlük yaşam ve geleneklere kadar çok geniş bir yelpazede bilgiler sunmuştur. Bununla beraber 16. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 25 yıl sürecek olan Livonya Savaşı da Avrupa'nın Rusya'ya odaklanmasına sebep olarak Herberstein'ın anlatısını daha değerli kılmıştır. Netice

---

[344] John Massey Stewart, "The British in Siberia: 1581-1978". **Asian Affairs**, Volume:10, Issue:2, 1979, ss.132-143, s.132.

[345] Rus Kumpanyası olarak da bilinir. Sebastian Cabot ve pek çok Londralı tüccarın girişimleriyle kurulan kumpanya 1698'e kadar tekel özelliğini korumuş, 1917 Rus Devrimi'ne kadar ticari faaliyetlerini sürdürmüştür. Günümüzde varlığını devam ettirse de, daha çok bir yardım kuruluşu hüviyetindedir.

[346] Rus bilgin I. Kh. Gamel'in Willoughby veya Chancellor'un Beyaz Deniz ve genel olarak Rusya'nın kuzey doğu bölgeleriyle ilgili bilgisiz olmadıklarını, konuyla ilgili biri antik bir anlatı, diğeri de Herberstein'ın Rerum Muscoviticarum Commentarii olmak üzere iki kaynağı görmüş olabileceklerini söylemektedir. Genel bir tartışma için bkz. Samuel H. Baron, "Herberstein and the English Discovery of Muscovy". **Terrae Incognitae, The Journal of the Society for the History of Discoveries**, Volume:18, Issue:1, 1986, ss.43-54.

[347] Kees Boterbloem, **A History of Russia and Its Empire: From Mikhail Romanov to Vladimir Putin**, Rowman & Littlefield Publishers, 2013, s.300.

[348] 11. yüzyıldan itibaren özellikle Novgorod, Lavrentiyev ve Ipatev kroniklerinde Yugra ve çevresindeki Sibirya yerel kavimleriyle ilgili notlar bulunmaktadır. Bkz. İlyas Topsakal, **Sibirya Tarihi –Başlangıçtan 1917'ye Kadar-**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.11.

itibariyle eser, basıldığı tarihten itibaren Rusya üzerine en temel ve güvenilir metin olarak görülmüş[349] ve Rusya'yı merak eden, orada hizmet arayan elçiler, tüccarlar veya seyyahlar için paha biçilmez bir referans olmuştur.[350] Her ne kadar eserin İngiliz kâşifler tarafından bilindiğini varsaysak da, ilginçtir ki eserin genel okuyucuyla buluşmasını sağlayacak İngilizceye tam bir tercümesi için üç yüz yıl beklemek gerekecektir.[351]

Moskova Kumpanyası'nın kurulmasından ve Chancellor'un seferinden üç yıl sonra şirket, Steven Burrough başkanlığında bir keşif ekibini Kuzey Denizi'ne keşfe göndermiştir. Burrough, hedefi olan Sibirya'nın büyük nehri Ob'a ulaşamasa da, Uralların kıyı şeridine ulaşmış ve Vaygaç Adası'nı keşfetmiştir. Ayrıca onunla birlikte gelen kardeşi William da, adı öyle olmasa da aslında sadece kuzey sahillerinin haritası olan Rusya haritasını çıkarmıştır.[352] Bununla beraber 16. yüzyılda Rusya'nın en ünlü haritası 1562'de, Rusya'nın Sibirya'yı fethinden önce, Moskova Kumpanyası'nın temsilcisi olan Anthony Jenkinson tarafından yapılmıştır. Jenkinson'un haritası Litvanya ile merkezi Sibirya arasındaki tüm alanı içeren, Ob ve kuzeyin yerli halklarından Samoyedler ve bağımsız Tatar hanlığının merkezi olan "Sibir"i de gösteren ilk İngiliz haritası olma özelliğini taşımaktadır.[353] Jenkinson dört kez Moskova Devleti'ni ziyaret etmiş ve toplam üç yıl geçirdiği bu coğrafyada Korkunç İvan'ın saygısını ve arkadaşlığını kazanmıştır.

Sibirya'ya giden ilk İngiliz'in, hatta belki İngilizlerin kim olduğunu kesin olarak söyleyememekle birlikte, Sibirya'da bir Kozak kalesi tarafından raporlanan ve 1580 yılı civarında Ob'un ağzında enkaz halinde bulunan bir İngiliz gemisinin mürettebatı olduğuna yönelik güçlü bir delil vardır. Hatta 16. yüzyılın sonunda Sör Jerome Horsey,

---

349 Örneğin Elizabeth dönemi şairlerinden ünlü George Turberville bir şiirinde arkadaşı Parker'a, Rusya'yı bilmek istiyorsa Sigismundus'us kitabının yeterli olacağını, onun tüm gerçeği söylediğini yazıyordu. Turberville'den aktaran Mund, s.352.

350 Herberstein'ın sunduğu Rusya, sadece İngilizler için değil tüm Batı dünyası açısından Rusya'nın imajını belirlemiştir. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Marshall Poe, "Herberstein and Origin of the European Image of Muscovite Government", **1549-1999. 450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii**, (Ed. Frank Kampfer), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

351 Rerum Moscoviticarum Commentarii'nin bilinen en iyi modern İngilizce çevirisi, R. H. Major tarafından yayınlanan ve 1851-52'de Londra'daki Hakluyt Derneği tarafından basılan "Notes upon Russia" adlı iki ciltlik yayındır. Bkz. Sigismund Von Herberstein, **Notes Upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country, entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii**, (Çev. ve Ed. R. H. Major), Vol. I, Hakluyt Society, London, 1851.

352 Kraliçe Elizabeth'e sunulan bu harita günümüzde Britanya Kütüphanesi'ndedir. Bkz. Stewart, s.132.

353 Stewart, s.132.

“Sibirya İmparatoru” olarak adlandırdığı kişiden, “*ülkesinde bazı İngilizleri konuk ettiğini, bu kişilerin Horsey’e benzediklerini, bir gemiyle mühimmat, barut ve başka malzemeler de alarak Ob Nehri’ni geçip kuzeye doğru gittiklerini*” duyduğunu söylemiştir.[354] Buna göre tek olası gemi, 1580’de Ob Nehri’ne ulaşmayı amaçlayan ve sonrasında Norveç’te kışı geçiren ve ertesi yıl tekrar keşfi denemiş olabilecek olan Charles Jackman komutasındaki gemi gibi görünmektedir.[355] Ancak sadece 10 yıl sonra, İngilizlerin Rusya büyükelçisi Giles Fletcher, Çar’a hizmet eden paralı askerler arasında 150’ye yakın Alman ve İskoç olduğunu yazıyordu ve bu askerler Rusların tarafında Sibiryalılara karşı savaşıyordu.[356]

Korkunç İvan’ın 1584’teki ölümünden sonra başa, oğlu Fyodor geçmiştir. Fyodor döneminde İngiltere değerli bir ortak olarak görülmekle birlikte, Rusya’nın kuzey limanlarına uğrayan Hollandalı tüccarlarla da ticaret yapılmak istenmiş, bu durum İngiltere’nin tekel konumuna zarar vermiştir. Kraliçe Elizabeth de sözünü ettiğimiz İngiliz büyükelçi Giles Fletcher’ı, 1588’de, ilişkileri yeniden tesis etmesi ve İngilizlerin sahip oldukları hakları tekrar elde etmesi amacıyla I. Fyodor’un sarayına elçi olarak göndermiştir. İngiltere’ye dönüşünden sonra Fletcher, 1591’de, 16. yüzyılın Rusya ile ilgili muhtemelen en önemli İngilizce eserini arkasında bırakmıştır: *Of the Russe Commonwealth*. Eser, Rus coğrafyasının, hükümetinin, hukuk yapısının, askeri sistemlerinin, kiliselerinin ve insanlarının yaşayışlarını ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır.[357] Fletcher’in eseri pek çok açıdan Rusya’daki İngiliz deneyiminin bir özeti şeklindedir. Fletcher, Büyük Petro döneminden önceki Rusya’nın tüm kurumlarının sistematik bir analizini yapmaya çalışan ve bunu Rusya’da kaldığı kısa süreye rağmen kesin ve doğru bir şekilde yapan kişilerden biri olarak kabul edilir.[358] Ancak yine de İngilizlerin Rusya’ya yönelik ilgisinin yoğunluğuna ve 16. yüzyılın ikinci yarısında onların meraklarını tatmin edecek miktarda önemli bir literatürün olmasına karşın,

---

[354] Stewart, s.133.
[355] Stewart, s.133.
[356] Stewart, s.133.
[357] Eserin özeti Richard Hakluyt’un “The principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoveries” içerisinde de yer almıştır.
[358] Lloyd E. Berry ve O. Crummey (Eds.), **Rude and Barbarous Kingdom: Russia in the Acounts of Sixteenth Century Engish Voyagers**, The University Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, and London, 1968, s.87.

muhtemelen hem siyasi, sosyal, din ve dil gibi iki ülkeyi birbirinden ayıran noktalardan dolayı hem de coğrafyanın uzaklığından dolayı İngilizlerin zihinlerinde Uzak Doğu'nun veya Yeni Dünya'nın toprakları gibi egzotik ve gizemli bir yer olarak kalmıştır.[359] Bir bakıma daha önce sözünü ettiğimiz Moğol istilası nedeniyle (1237-1480) 250 yıla yakın bir süre Batı'nın gözünde bilinmeyen, garip canavarlar ve barbar insanlarla dolu bir coğrafya algısı Fletcher'da da görülmektedir. Fletcher da, diğerleri gibi Çar'ın sarayının büyüleyiciliğini paylaşırken, aynı zamanda kaba, insani olmayan ve konforsuz yaşam şeklinden de bahsetmiştir.[360]

Moskova Kumpanyası, sahip olduğu ayrıcalıklı pozisyonuyla 16. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'ya gelen her İngiliz için önemli bir kapı olmuştur. İngiliz denizciler Doğu'ya giden Kuzeydoğu Deniz Geçidi'nin arayışında Rusya'nın kuzey kıyılarını yakından incelemiş; tüccarlar ve çalışanlar Çar'ın toprakları içinde kumpanyanın imalathanelerini doldurmaya başlamış ve Kraliçe'nin elçileri de kumpanya yararına müzakerelerde bulunmak amacıyla Kremlin'i ziyaret etmişlerdir. Elbette bu kumpanya tarafından gönderilen kişilerin belirli talimatları yerine getirmesi ve bu talimatlar çerçevesinde hareket etmeleri isteniyordu. Buna göre kumpanya temsilcileri ticari faaliyetlerine ilaveten Rus halkının yaşayış tarzlarını, örf ve adetlerini, kanunlarını ve dinlerine ait malumatı da toplayacaklardı.[361] Böylece yüzyılın sonunda Kraliçe Elizabeth'in halkı, diğer Avrupalı ulusların sahip olduklarından çok daha fazla Rusların yaşamı ve gelenekleri hakkında deneyim biriktirmişlerdir. Rus topraklarında hizmet veren ve gördüklerinden büyülenen kişiler, ülkelerindeki vatandaşların seyahat anlatılarına aç kurt gibi hevesli oldukları bir çağda deneyimlerini genel okuyucularla paylaşmanın baskısına dayanamamışlardır.[362] Dönemin en önemli coğrafyacılarından ve yazarlarından Richard Hakluyt, ilk İngiliz kâşifler, diplomatlar ve tüccarlar tarafından geride bırakılan yazıları bir araya getirerek 1589'da "*Principal navigations, voiages, and discoveries of the English nation*" adlı eseri yayınlamıştır.[363] Eser, Richard Chancelor'la

---

[359] Lloyd ve Crummey, ss.ix-xix.
[360] Lloyd ve Crummey, s.xii.
[361] Kurat, s.172.
[362] Lloyd ve Crumney, s.xiii.
[363] Richard Hakluyt, **The Principall Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nations: Made by Sea or Over Land to the Most Remote and Farthest Distant Quarters of the Earth at Any Time within the Compasse of these 1500 Years…**, George Bishop and Ralph Newberie, London, 1589.

başlayıp Anthony Jenkinson, George Turberville, Thomas Randolph ve Giles Fletcher'ın anlatılarıyla devam ediyordu. Herberstein doğrudan olmasa da, Turberville'nin onun adını anması ve Rusya konusunda bir otorite olarak sunmasıyla, genel İngiliz okuyucusunun zihninde bir yer ediyordu. Böylece genel olarak Rusya'ya, konumuz açısından da Sibirya'ya yönelik, 16. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar devam edecek çok çeşitli bir seyahat literatürü oluşmaya başlamıştı.

2.3. 17. ve 18. Yüzyıllarda Sibirya ve İngilizler

Kraliçe Elizabeth döneminin (1558-1603) sonuna gelindiğinde Rusya, sıradan bir İngiliz'in gözünde güvenli bir yer haline gelmişti. Ancak İngiliz-Rus ilişkileri 17. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar bir duraksama içerisine girecek ve İngiliz yazınında Rusya ile ilgili çok az yeni şey çıkacaktır. Bu duraksamanın sebeplerinden biri Rusya'da Rurik Hanedanlığı'nın 1598'deki düşüşünü takiben 1613 yılına kadar devam edecek olan "Karışıklık Dönemi"dir.[364] Bu dönem neticesinde Rusya'da Romanov Hanedanlığı'nın hükümranlığında yeni bir sayfa açılacaktır. İkinci neden ise İngiltere kralı I. Charles'ın 1649'da idam edilmesidir. Hem Karışıklık Dönemi, hem de Romanovların ilk dönemlerinde ilişkilerin tam olarak tesis edilememesini takiben I. Charles'ın idamı, ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Bu dönemde İngilizler ticari anlamda Rusya'da sahip oldukları pek çok avantajlı konumu Hollandalılara kaptırmışlardır. Bir bakıma 17. yüzyıl hem İngiliz-Rus ilişkileri hem de Rusya ve coğrafyasına yönelik literatür anlamında bir duraksamadır.

Bu dönem içerisinde bahsedebileceğimiz örneklerden biri, Moskova Kumpanyası'nın hizmetinde bir rehber olarak çalışan ve Sibirya'nın kuzey nehirlerini araştırarak 1614-1615 yıllarında yerli Samoyedler arasındaki yaşantıyı betimleyen William Gourdon'dur.[365] Gourdon dışında ayrıca botanikçi John Tradescant da günlüğünde, Arhangelsk yakınlarında 1618'de topladığı bitki örneklerinin detaylarını vermektedir.[366] William Shakespeare'den sonra en önemli İngiliz şair ve yazar olarak kabul edilen John Milton da, muhtemelen 1650'lerde "*A Brief History of Moscovia*"yı

---

[364] *Time of Troubles* veya *Smutnoye Vremya* olarak geçer.

[365] Cross, s.2. Ayrıca bkz. Purchas.

[366] Jennifer Potter, **Strange Blooms: The Curious Lives and Adventures of the John Tradescants**, Atlantic Books, London, 2007. Ayrıca bulduğu bir çiçeğe Rosa moscovita adını da vermiştir. Bkz. John Anthony Butler, **Sir Jerome Horsey's Travels and Adventures in Russia and Eastern Europe**, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2019, s.xxii.

yazmış ancak eser ölümünden sonra 1682'de basılabilmiştir.[367] Ayrıca adı anılabilecek bir diğer çalışma da 1659-1666 yılları arasında I. Aleksis'in özel doktoru olarak çalışan Samuel Collins'in 1667'de basılan "*The Present State of Russia*" adlı eseridir.[368] Collins bu eserde, Rusya'da Ortodoks inancını benimsemiş iki yüz İngiliz, İskoç ve Hollandalıdan bahsediyor[369], ayrıca Çar'ı bir şekilde rencide eden ve bu nedenle Sibirya'da yirmi yıl sürgün geçirmiş olan Worcestershire'dan William Barnsley'den söz ediyordu.[370] Uralların ötesine geçen bir başka sürgün de, hakkında çok az şey bildiğimiz James Maine'di. Yine Batı Sibirya'da değerli madenler için araştırma yapan ve Sibirya Tatarları tarafından yakalanarak fidye karşılığı serbest bırakılan Walter Basby vardır.[371]

İngilizlerin 16. yüzyılda yaşanan gelişmeleri takiben Rusya'ya yönelik heyecanın bir benzeri I. Petro'nun yönetimi ve Batı'ya gerçekleştirdiği seyahatlerle tekrar ortaya çıkmıştır. 1696'da tahta tek başına oturan Büyük Petro, Rusya'nın Avrupalı güçlerle rekabet edebilecek düzeyde bir güce ulaşmasının bilgi ve teknolojiyle olacağına inanarak 1697-1698'de İngiltere'ye seyahat etmiş, özellikle de gemi inşasındaki teknolojik gelişmeleri öğrenmeye çalışmıştır. Kendisi Kral III. William tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, 17. yüzyılda İngiliz-Rus ilişkilerindeki duraksama ve ticari avantajların da Hollandalıların eline geçmesinden dolayı Kral, Büyük Petro'ya yapabildiği her türlü yardımı yapmış, hatta kendisine bir gemi dahi hediye etmiştir. I. Petro'nun veya daha çok bilinen şekliyle Büyük Petro'nun 1698'deki Londra ziyaretini takiben, İngiltere'den pek çok uzman Rusya'ya akın etmiştir. Büyük Petro'nun ziyareti anlaşılan sadece seyahatleri canlandırmakla kalmayıp seyahat kitaplarının

---

[367] Eserin niçin Milton'un ölümünden sonra basıldığı açık değildir lakin muhtemelen çok değerli görülmemiştir. Hatta basılmasının yegâne sebebi de Milton tarafından yazılmış olması olabilir. Bkz. John. T. Shawcross, **John Milton: The Self and the World**, The University Press of Kentucky, Kentucky, 1993, s.120.

[368] Cross, s.3. Ayrıca bkz. Leo Loewenson, "The Works of Robert Boyle and 'The Present State of Russia' by Samuel Collins (1671)", **The Slavonic and East European Review**, Vol:33, No:81 (Jun., 1955), ss.470-485.

[369] Belki de Fletcher'ın bahsettiği Sibiryalılara karşı Ruslar için savaşan paralı askerlerin kurdukları ailelerdir.

[370] Stewart, s.134.

[371] Stewart, s.134-135. Basby ve Maine hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Maine'in İskoç bir albay olduğunu biliyoruz. Basby ise madeni paralar konusunda uzmandır ve Kral James tarafından Rus imparatorunun para standardını oluşturması için Rusya'ya gönderilmiş, "Tartaria" sınırını geçerek oradaki madenleri görmek istediğinde "Tartarlar" tarafından tutsak edilmiş ve Rus imparatoru tarafından bedeli ödenerek serbest kalmasının ardından da İngiltere'ye gönderilmiştir. Bkz. Thomas Dunham Whitaker, **The History and Antiquities of the Deanery of Craven, in the Country of York**, J. Nichols and Son, London, 1812, s.520.

oluşturduğu pazarı da canlandırmış olacak ki, bu pazardan istifade etmek isteyen aşırmacıları da harekete geçirmiştir. Örneğin Londra'da yaşayan Hamburg kökenli Jodocus Crull, 1698'de yayınladığı "*The antient and present state of Muscovy*" adlı kitabında, Milton'dan hiç bahsetmeksizin onun eserinden bölümleri kullanmıştır.[372]

Rusya'nın 18. yüzyıla kadar bir donanması olmamıştır. Büyük Petro'yla birlikte Rusya, sadece bir donanmaya sahip olmamış, aynı zamanda Batı'ya açılan yeni bir başkente, St. Petersburg'a da sahip olmuştur. Donanmanın oluşturulması için pek çok uzman Rusya'ya gelmiş ve Rusya için hizmet vermiş, İngiltere'nin daimi büyükelçiliğinin kurulması ve St. Petersburg'un cazibesi de pek çok İngiliz'i kendisine çekmiştir. Bunlarla beraber Büyük Petro'nun emriyle 1724 yılında "İmparatorluk Bilimler ve Sanatlar Akademisi"nin[373] kurulması da, Rusya'ya pek çok farklı bilim alanından Avrupalı uzmanın gelmesine sebep olmuştur. Tüm bu gelişmeler İngiliz seyahat anlayışında ve yazınındaki gelişmelerle birlikte farklı seyahat anlatıları ve yeni yazar çeşitlerini ortaya çıkarmıştır.

Rusya'nın Büyük Petro yönetimindeki dönüşümünü gösteren ilk örneklerden biri, İngiliz-Rus diplomatik ilişkilerinin daha sağlam bir temele oturtulması için ilk daimi büyükelçiliğin açılmasıyla 1709'da tam büyükelçi olarak atanan Charles Whitworth'tur. Whitworth hali hazırda 1704'ten itibaren orta elçi olarak görev yapmaktaydı. Rusya'da on yılını geçirdikten sonra 1710'da, Londra'ya dönüşünde "*An account of Russia as it was in the year 1710*"u yazmıştır. Eser, devlet için yazılmış bir rapor şeklindedir ve ancak 1758'de basılmıştır. Geç bir tarihte yayınlanmasına karşın eser, Romanovlar Hanedanlığı altındaki bir İngiliz diplomat tarafından ortaya konmuş ilk eser olarak düşünülür.[374] Bu eseri, 10 yıllık bir zaman aralığıyla büyükelçiliği bitip İngiltere'ye dönmesinin ardından Sör George Macartney tarafından yazılan "*An account of Russia*" takip etmiştir.[375] Ayrıca Romanovlar döneminin tanıkları arasında mühendislik, mimarlık, demircilik veya peyzaj alanlarında çalışan farklı uzmanların deneyimleri de mevcuttur. Ancak bu deneyimlerin

---

[372] Konunun ayrıntısı için bkz. R. D. Bedford, "Jodocus Crull and Milton's A Brief History of Moscovia", **The Review of English Studies**, Vol:47, No:186 (May, 1996), ss.207-211.

[373] Günümüzde Rus Bilimler Akademisi olarak bilinir. Akademi'nin kurulması Büyük Petro'nun reformlarının önemli bir parçasıdır ve Akademi'yle endüstri, ulaşım ve ticaret gelişirken ülkenin ihtiyaç duyduğu bilimsel desteğin sağlanması amaçlanmıştır.

[374] Cross, s.6.

[375] Cross, s.6

çok az bir kısmı yayına dönüşmüştür. Bu kategoride düşünebileceğimiz ilk ve önemli örneklerden biri Volga, Don ve Petersburg'u birbirine bağlayacak kanal projeleri üzerine çalışan ve Rusya ile 10 yıllık bir sözleşme yapan hidrolik mühendisi John Perry'dir. Perry 1716'da "*The state of Russia under the present Czar*"ı yayınlamıştır.

Moskova Kumpanyası'nın daha önceki ayrıcalıklı konumu Büyük Petro'nun saltanatı boyunca tekrar canlanmış ve kumpanya 18. yüzyıl boyunca çok ciddi bir büyüme yaşamıştır. St. Petersburg'un kurulmasından sonra kumpanya, Arhangelsk'teki merkezini 1723'te St. Petersburg'a taşımış ve yeni başkentte II. Katerina'nın saltanatının sonuna kadar bünyesinde bin beş yüz kişiye ulaşmıştır. Kumpanyanın tüccarlarından ikisinin anlatısı 18. yüzyılın ilk yarısında yazılmış ve yayınlanmıştır: James Spilman'ın 1742'de basılan "*A journey through Russia into Persia*" ve onu takiben 1754'te Jonas Hanway'in "*Historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia*". Bununla beraber I. Aleksandır'ın saltanatı sırasında Moskova Kumpanyası'nın etkisi azalacak ve sadece birkaç önemsiz tüccar anlatısı ortaya çıkacaktır.[376]

Sibirya bağlamında bu dönemdeki çalışmalar İngilizlerin kendi çabalarından olduğu kadar, hem Bilimler Akademisi'nin kurulmasından önce hem de sonra diğer milletlerden kâşif ve seyyahların deneyimlerinden ve arkalarında bıraktıkları anlatıların tercümelerinden gelmiştir. Rusya'nın kolay ulaşılır coğrafyaları görece keşfedilmekle birlikte Uralların doğusundaki uzak Sibirya, seyyahlar ve genel halk açısından çekiciliğini ve büyüleyiciliğini korumaya devam etmiştir. Bu çerçevede yüzyılın ilk yarısında çok etkili bir eser 1709'daki Poltova Savaşı'nda esir alınan ve on üç yılını tutsak olarak Sibirya'da geçiren İsveçli Philipp von Strahlenberg'in "*An historico-geographical description of the North and eastern parts of Europe and Asia; but more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary*" (1738) adlı eseridir.[377] Strahlenberg dışında 18. yüzyıl Sibirya araştırmalarına katkı sağlayan çok önemli iki isim ise Vitus Bering ve Peter Simon Pallas olmuştur. Danimarkalı bir kaptan olan Bering, Doğu Hint Adaları'na yaptığı yolculuğun ardından teğmen olarak Büyük Petro'nun donanmasına katılmıştı. 1724'te

---

[376] Cross, ss.6-7.

[377] Bu eser Yenisey yazıtlarından bahseden ilk eserlerdendir, hatta Batı'daki ilk eser olduğu dahi iddia edilebilir. Bkz. Sadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s.325.

Çar kendisini, Asya ve Kuzey Amerika'nın karadan birbirine bağlı olup olmadığını belirlemek üzere oluşturulan keşif gezisinin başına atadı. Bering ilk seferini 1728'de gerçekleştirdi ve Bering Boğazı'ndan geçerek Arktik Okyanusu'na geçti. Kötü hava şartları gözlem yapmayı engellese ve Kuzey Amerika kıyılarını göremese de, Sibirya ve Amerika'nın birbiriyle bağlantılı olmadığı sonucuna ulaştı. Bering'in ikinci seferi ise İmparatoriçe Anna İvanovna döneminde gerçekleşmiştir. Rusya'nın Büyük Kuzey Ekspedisyonu olarak anılan ve "Sibir tarihinin gerçek anlamda araştırılmasının başlangıcı"[378] olarak kabul edilen bu sefer, 1733 ila 1743 yılları arasında gerçekleşmiş ve Sibirya'nın Arktik kıyıları büyük oranda haritalandırılmıştır.[379] Alman doğa bilimci Peter Simon Pallas ise 1768'de St. Petersburg'taki İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne profesör olarak atanmıştır. Aynı yıl, Akademi üyeleri ve öğrencilerinden oluşan kalabalık bir Sibirya keşif heyetinin başında yolculuğa çıkmıştır. Heyetin içerisinde farklı alanlardan doğa bilimcilerin keşiflerine ek olarak Pallas, Sibirya'da buzullar içerisinde korunmuş mamut ve gergedan kalıntıları bulmuş ve 1774'te St. Petersburg'a muazzam bir fosil koleksiyonuyla dönmüştür. Bununla beraber yolculuklarını ve keşiflerini anlattığı "Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs" adlı eser Sibirya'nın coğrafyası, tarihi, etnografyası, jeolojisi ve arkeolojisi bakımından sonraki çalışmalar için en önemli başvuru eserlerinden biri haline gelmiştir.[380] Bunlar dışında İngilizcede görülen keşif ve bilimsel seyahatlerin anlatımlarına örnek olması bakımından şu eserleri de sayabiliriz: Stepan Krasheninnikov'un "*History of Kamtschatka, and the Kurilski island*" (1764); Billings'in keşif gezisinde bulunan Gavrii Sarychev tarafından yazılan "*Account of a voyage of discovery to the north east of Siberia, the frozen ocean and the north-east sea*" (1806); Fransız astronom Jean-Baptiste Chappe d'Auteroche'nin

[378] Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:41, ss.613-647, s.619.

[379] Bu keşif heyeti içerisinde Bering'in davetiyle bulunan ve Rus tarih çevrelerince "Sibirya Tarihinin Babası", "Sibirya Tarihinin Herodotu" gibi unvanlarla anılan Alman Gerhard Friedrich Müller gibi önemli bir isim de bulunmaktaydı. Yine Müller'in çağdaşı olan, hatta kişisel anlaşmazlıklarından dolayı eserleriyle birbirlerini de tamamlayan Johann Eberhard Fisher'ı da 18. yüzyıl Sibirya araştırmalarının önde gelen isimlerinden biri olarak zikretmek gerekir. Bkz. Ünal, s.625-626.

[380] Pallas'ın 1771'de Almanca baskısı yapılan eserin İngilizce tercümesi, kısmi bir çeviri şeklinde 1788-1789'da John Trusler'ın "**The Habitable World Described**" adlı eserinde "**Travels into Siberia and Tatary, Provinces of the Russian Empire**" adıyla yayınlanmıştır. Bkz. Cross, s.15. Bununla beraber daha sonraki seyahatlerini de içeren çalışması 1802 yılında iki cilt şeklinde "**Travels through the southern Provinces of the Russian Empire, in the years 1793 and 1794**" adıyla İngilizce tercüme olarak basılmıştır.

"*A journey into Siberia*" (1770); ve son olarak Jean-Baptiste-Barthélemy de Lesseps'in "*Travels in Kamtschatka, during the years 1787 and 1788*" (1790).

Şüphesiz 18. yüzyılda Sibirya'yla da bağlantılı olarak kendisinden sonraki kâşiflere de ilham kaynağı olan en önemli İngiliz Albay James Cook'tur. Cook'un üçüncü seferinin amacı daha önce sözünü ettiğimiz Kuzey Doğu Geçidi'ni bulmaktı. Bu amaçla *Resolution* ve *Endeavour* isimli iki gemiyle 1776'da kuzeye doğru yelken açmış, ancak buzullar nedeniyle daha fazla ilerleyemeyip Rusya'nın Kamçatka Yarımadası'ndaki Lavrentiya Körfezi'ne, 1778'de de Sibirya kıyılarına inmiştir. Burada bir müddet konakladıktan sonra gemiler, Cook'un öldürüldüğü Sandwich Adaları'na geri dönmüşlerdir. Cook'un ölümünden sonra halefi Albay Clerke Sibirya üzerinden amiralliğe Cook'un ölümünü bildirerek bir kez daha kuzeye gitmiş ancak yine Bering Boğazı'nda buza mağlup olmuştur. Bu yolculuk tüberküloza yakalanan Clerke için son olmuştur.[381]

Bu yüzyılın keşif anlatıları bakımından son örneklerinden biri ise, Teğmen Joseph Billings'in sekreteri ve tercümanı olan Martin Sauer tarafından yazılan ve İngiltere'de 1802'de basılan, Billings'in 1785-94 arasındaki keşif gezisini anlatan "*An account of a geographical and astronomical expedition to the northern parts of Russia*"sıdır. Billings 1783'te Rus donanmasına katılmıştı. Bu dönemde Rusya, Kuzey Pasifik'teki İngiliz, İspanyol ve bilhassa Fransız teşebbüslerinden endişe etmekteydi. Sauer, Cook'u da anarak seyahatin amacını şöyle özetliyordu:

> "*18. yüzyılda Albay Cook'un yaptığı olağanüstü keşifler, Avrupa'yı dünyanın bilinmeyen kısımlarını keşfetme arzusuyla doldurdu. Rusya açısından bilhassa William Coxe tarafından kaleme alınan "Account of the Russian Discoveries Between Asia and America" adlı eserin II. Katerina'nın emriyle tercüme edilmesi, Rusya'nın bölgeye yönelik ilgisini arttırdı. Yine de Rusya'nın keşfedilen topraklar ve adalar ile bu adaların halklarının kendisine ne kadar yakın olduğu konusunda henüz bir fikri yoktu. Çünkü ilk kâşifler ne keşfettikleri yerlerin coğrafi durumlarını belirlemişler ne de bu yerlerin onlara sahip olacak ülkelere sağlayabilecekleri yararlardan söz etmişlerdi. Dolayısıyla yeni yerlerin var*

381 Stewart, s.135.

olduğu dışında elde fazla bir bilgi yoktu. Ayrıca Fransız gazetelerinin Kont de la Perouse'un 1785 yılının Temmuz ayında bir keşif yolculuğuna çıktığını duyurması gelişmeleri hızlandırmış ve 8 Ağustos 1785'te İmparatoriçe tarafından Deniz Kuvvetleri'ne bir emir yollanarak Amiral Billings önderliğinde keşfe çıkılması buyurulmuştur."[382]

Sibirya'yla ilgili bu dönemde İngiliz doktorların geride bıraktıkları eserler de önemlidir. Daha önce de sözünü ettiğimiz, örneğin Samuel Collins gibi, Rus sarayında Çar'a veya ailesine hizmet eden özel doktorlar vardı. Romanovlar döneminde ise doktorlar saray dışında devlet kurumlarında, eğitim kurumlarında ve elbette aristokratların evlerinde daha çok görülmeye başladı. İşte bu doktorlardan John Bell ve John Cook, yaşamları boyunca sadece geniş bir yelpazede eserler yayınlamakla kalmamışlar ayrıca Sibirya'dan Çin'e ve Astrahan ile İran üzerine gönderilen Rus elçiliklerinde doktor vazifesinde maceralarının anlatımlarını da seyahatname şeklinde sunmuşlardır. Bell, Sibirya'dan Pekin'e bir Rus elçilik heyetiyle gönderilmiş ve İskoçya'ya evine yaşlı bir adam olarak döndüğünde Sibirya üzerinden yaptığı yolculuğu, İran'a yaptığı başka bir yolculuğu ve Petro'nun Büyük Derbent Seferi'ni anlatan "*Travels from St. Petersburg in Russia, to diverse parts of Asia*" adlı eserini yazmıştır.[383] 1763 yılında basılan eser, genellikle bu tür anlatılarda karşımıza çıkan abartı ve uydurma unsurunu taşımaması bakımından övgüyle karşılanmıştır.[384] John Cook'un eseri ise "*Voyages and Travels Through the Russian Empire, Tartary, and Part of the Kingdom of Persia*" adlı eseri 1770'da Edinburgh'ta basılmıştır.[385]

Son olarak, 18. yüzyılda Sibirya bağlamında olmasa da seyahat açısından yenilik diyebileceğimiz anlatılar Grand Tour'a katılan aristokratlar ve onların hocaları ile

---

[382] Martin Sauer, **An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia, for Ascertaining the Degrees of Latitude and Longitude of the Mouth of the River Kovima; of the Whole Coast of the Tshuski, to East Cape…**, A. Strahan for T. Cadell Jun. and W. Davies, 1802. s.vii.

[383] Stewart, s.135.

[384] Cross, s.8.

[385] Bell ve Cook dışında, hatta onlardan 50 yıl önce Sibirya'yı geçen bir başka doktor daha vardır: Thomas Garvine. Garvine, muhtemeldir ki Sibirya'yı geçen ilk İngiliz vatandaşıdır. Kendisi Petersburg Hastanesi'nde cerrah olarak çalışmaktaydı. Çin'in Batılı doktorlara olan ihtiyacı ve imparatorun Çar'dan ricası üzerine, Büyük Petro'nun danışmanlarından Robert Erskine'nin tavsiyesiyle Çin'e gönderilmiş ancak ardında sadece bir paragraf ve kendisine İmparator tarafından verilen geleneksel kostümü içerisinde William Mossman tarafından yapılmış bir portresini bırakmıştır. Bkz. Renate Burgess, **Thomas Garvine – Ayrshire Surgeon Active in Russia and China**. Medical History, Volume:19 Issue:1, 1975, ss.91-94.

Anglikan din adamlarından gelmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi 18. yüzyılda altın çağını yaşayan Grand Tour'un temel amacı Batı'nın tarihi merkezleri ile Akdeniz kıyılarını görmekti, ancak kuzey toprakları da ellerinde kalem ve gönüllerinde olası bir yayının sağlayacağı şöhretle gözü pek seyyahları kendisine çekmiştir. Bilhassa 1703'te St. Petersburg şehrinin kurulmasını takiben Rusya, ciddi anlamda turistlerin ilgisini çekmeye başlayacaktır. Bunlar içerisinde özellikle Sör Francis Dashwood, Sör Nathaniel Wraxall, Andrew Swinton ve John Henniker gibi isimler sayılabilir. Hatta Wraxall'ın eserinin başlığında "tur" ifadesi kullanılmış, Swinton da "Rusya'nın artık Grand Tour'un bir parçası olmaya başladığından" söz etmiştir.[386] Bir bakıma 18. yüzyılın sonlarına doğru "Rusya turları" düzenli bir şekle bürünmeye başlamıştır. Kendi maceralarını anlatanlar sadece turistler de değildir. Genç aristokratlara eşlik eden özel öğretmenler de geride bıraktıkları eserlerle isimlerini duyurmuşlardır. Bunlardan biri William Coxe'un "*Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark*" adlı, döneminin Murray veya Baedeker rehberi gibi düşünülen eseridir[387] ve 1784-1803 yılları arasında altı baskı yapmıştır. Bir diğer önemli eser ise Edward Clarke'nin yine birkaç kez basılan "Travels in various countries of Europe, Asia and Africa" adlı eseridir.[388] Son olarak Oxfordlu John Parkinson'un, öğrencisi geleceğin lordu Skelmersdale ile beraber 1792-1794 yılları arasında Rusya'dan Sibirya'ya, oradan Hazar, Kafkasya ve Kırım'a uzanan yolculukları mevcuttur ki karşılaştığı sürgünlere çok çarpıcı sayfalar ayırılmıştır. Lakin Parkinson'un bu seyahatlerini anlattığı günlükleri 1971 yılına kadar yayınlanmamıştır.[389]

Rusya içerisinde İngiliz toplumunun oluşması ve sayılarının giderek artmasıyla beraber Moskova Kumpanyası tarafından İngiliz kiliselerinin bulunduğu yerlere Anglikan din adamları da atanmıştır.[390] Bu din adamlarının çoğu cemaatleriyle ilgilendikleri kadar ilmi uğraşlarla da meşgul oluyorlardı. Bunlar arasında Büyük Petro

---

[386] Cross, ss.11-12.
[387] Rusya için ilk Murray rehberi 1839'da yayınlanacaktır. Bkz. Thomas Denman Whatley and Austen Henry Layard, **A Handbook for Travellers in Denmark, Norway, Sweden and Russia: Being a Guide to the Principal Routes in Those Countries with a Minute Descrption of Copenhagen, Stockholm, St Petersburg and Moscow**, John Murray, London, 1839.
[388] Cross, ss.13-14.
[389] Cross, s.15.
[390] Rusya'da bulunan İngiliz kiliseleri için bkz. Pieter Holtrop and Henk Slechte (Eds.), **Foreign Churches in St. Petersburg and Their Archieves, 1703-1917**, (Brill's Series in Church History, 29), Brill, Leiden-Boston, 2007.

dönemi için Thomas Consett, II. Katerina döneminde John Glen King ve William Tooke örnek verilebilir.[391] Hepsi de Rus ortodoksluğu, Rus tarihi ve elbette yaşadıkları dönemdeki hayatı aydınlatan çalışmalar yayınlamışlardır. Bununla beraber 18. yüzyılda ne turlar Sibirya'ya kadar uzamış ne de din adamlarının anlatılarında Sibirya görülmüştür. Her ikisi için de 19. yüzyılı beklemek gerekecektir.

2.4. 19. Yüzyılda Sibirya'nın İngiliz Konukları

19. yüzyılda Sibirya'yı ziyaret eden İngilizlerin ilgileri o kadar çeşitlidir ki, kategorilere ayırmak kolay değildir. Diplomatları, tüccarları, doktorları, kâşifleri yine görürüz. Mürebbiyeler ve din adamlarıyla, farklı bilim alanlarından uzmanlarla da karşılaşırız. Maceraperestler ve ün veya ilk olma peşindeki insanlar da Sibirya'dadır. Özellikle yüzyılın sonuna doğru Sibirya'daki ulaşım imkânlarının artması, bölgenin de daha bilinir bir hale gelmesi pek çok İngiliz'i bilinen veya daha az bilinen, zorlu ya da daha zorlu Sibirya topraklarına çağırmış, arayışlar, farklı ve otantik olma arzuları kendisini seyahat anlatılarının başlıklarında göstermiştir. Bununla beraber bu yüzyılı diğerlerinden ayıran en temel özelliklerden birinin ise İngilizlerin engin Sibirya coğrafyasında birbirleriyle karşılaştıkları ilk yüzyıl olduğunu söyleyebiliriz. Karşılaşanlar bazen seyyahların kendisi bazen de Sibirya'da çalışan, yaşayan veya oraya sürülen İngilizler olsa da, İngilizlerin sayısının bölgede arttığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu yüzyılın sonuna doğru yaşanan iki gelişme Sibirya'yı, seyyahların değineceği yeni konular arasına ve Rusya ile ilgili İngiltere'deki tartışmaların ön saflarına taşıdı. Bunlardan biri, bölgeyi yenidünyalara açan teknolojik ve endüstriyel ilerlemenin anlatımına dönüştüren Trans-Sibirya Demiryolu inşaatı, diğeri ise Çarlık rejiminin doğası ve uygulamaları üzerine pek çok tartışmaya sebep olan sürgün sistemiydi.[392]

Seyahatler ve ciddi bilimsel keşif gezilerine dair anlatılar arasındaki karşılıklı etkileşim 19. yüzyılın ilk yarısından Kırım Savaşı'na kadarki süreci kapsayan I. Aleksandır ve kardeşi I. Nikolay dönemlerinde de devam etmiştir. 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı ve bu savaşta İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almasıyla olumsuz bir seyir izleyen İngiliz-Rus ilişkileri,

---

[391] Cross, s.7.

[392] Sürgün sistemi 19. yüzyılın ortalarından itibaren yer yer anlatılarda konu edilse de, bilhassa yüzyılın üçüncü çeyreğinde çok daha fazla üzerinde durulan bir konu olacaktır.

savaştan sonra tekrar canlanmış, buna paralel olarak da savaş sonrası barış dönemi ziyaretçi sayısının hızla artmasına izin vermiştir.[393]

Sibirya'nın uzaklığı ve doğa şartları ile iklimin meydan okumaları pek çok kişiyi Sibirya'ya seyahat etmeye korkutsa da, yüzyılın ilk çeyreği, bölgeye alışılmadık bir şekilde ulaşan bir İngiliz deniz subayının gelişine tanıklık etti. Kamçatka'ya kadar neredeyse sadece yaya olarak seyahat eden ve bu nedenle de "*Pedestrian*" olarak anılan John Dundas Cochrane, 1820'de Bering Boğazı'ndan geçerek dünyayı dolaşmak üzere Dieppe'de yola çıktı ve yolculuğu hakkında "Narrative of a pedestrian journey through Russia and Siberian Tartary, from the frontiers of China to the Frozen Sea and Kamstchatka, performed during the years 1820, 1821, 1822, and 1823" başlıklı bir eser yayınladı.[394] Cochrane'i ve seyahatlerini ilginç kılan noktalardan biri, bölgede pek çok İngilizle de karşılaşması olmuştur. 1823'te Sibirya boyunca yolculuğa çıkmak üzereyken, Rus otoriteleri tarafından casus olmakla suçlanan ve bu nedenle de muhafızlar eşliğinde ülkeden çıkarılacak olan eski deniz teğmeni James Holman'la karşılaşmıştır. Holman "kör" bir seyyahtır; daha önceki Avrupa seyahatlerini takiben o da dünyayı dolaşmayı planlamış ve 1822'de St. Petersburg'a ulaşmıştır. Buradan yolculuğuna devam ederek İrkutsk'a kadar gitmiş fakat söylediğimiz gibi Amerikan Şirketi için bir casus olduğu şüphesiyle tutuklanmıştır. Cochrane kör bir kişi olarak neden Holman'ın bu yolculuklara çıktığını, sadece kim olduğunu asla bilemeyeceği kişilerin kendilerini takdimleri üzerine söylediklerine güvenip bir seyahatname kaleme almaya pek bir mana veremese de[395], Holman ardında iki ciltlik bir anlatı bırakmıştır.[396] Holman'ın anlatısıyla beraber

---

393 Roger W. Pethybridge, "The Merits of Victorian Travel Accounts as Source Materials on Russia", **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, Neue Folde, Bd.20, H.1, Marz, 1972, ss.10-23.

394 Cochrane'nin eseri, daha sonra ismi biraz değiştirilerek üç baskı daha yapacaktır. Diğer baskılarda kullanılan başlık "**A pedestrian journey through Russia and Siberian Tartary, to the frontiers of China, the Frozen Sea, and Kamchatka**"dır. (H. C. Carey, & I. Lea, Philadelphia and A. Small, and Collins & Hannay, New-York, 1824)

395 Cochrane, s.408.

396 James Holman, **Travels through Russia, Siberia, Poland, Austria, Saxony, Prussia, Hanover, etc., etc., undertaken during the years 1822, 1823, and 1824, while suffering from total blindness, and comprising an account of the author being conducted a state prisoner from the eastern parts of Siberia**, 2 Vols., G.B. Whittaker, Lonson, 1825. Holman'la ilgili şüpheler ve tartışmalar olmakla birlikte, yüzyılın ortalarında İrkutsk'u ziyaret eden Hill'in seyahatnamesinde kendisiyle tekrar karşılaşıyoruz. Hill, Holman'ın ülkeden çıkarılmasının bir yanlış anlamanın sonucu olabileceğini ifade ediyor ve ayrıca orada Holman'ı hâlâ hatırlayanların mevcut olduğunu söylüyor. Bkz. S. S. Hill, **Travels in Siberia**, 2 Vols., Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1854, Vol.1, s.430.

seyyahların gerçekten neyi başardıklarıyla ilgili bir takım şüpheler de ortaya çıkmış ve ardılı seyyahlar tarafından dile getirilmiştir.[397]

Holman, Cochrane'nin karşılaştığı tek İngiliz değildir ancak en azından ardında bir seyahatname bırakmıştır. Bununla beraber bu yüzyılda seyyahlar dışında bir de seyyahların bahsettiği ve maalesef muhtemelen söyleyecekleri çok şey olmasına karşın arkalarında bir anlatı bırakmayan İngilizler vardı. Örneğin Cochrane Urallardaki ilk durağı Yekaterinburg'da, her ikisi de madencilik yapan Bay Major ve Bay Roper'le karşılaştı. Krasnoyarsk'ta, valinin çocuklarına hizmet eden İngiliz mürebbiyeyle karşılaştı. Daha doğuda, İrkutsk'ta, 1780-1821 yılları arasında burada yaşamış bir İngiliz tüccar olan Bentham ve eşiyle tanıştı. Selenginsk'te 1820'lerde Londra Misyoner Topluluğu adına misyonerlik faaliyetinde bulunan Stallybrass ailesiyle tanıştı. On sekiz aylık yolculuktan sonra Kamçatka'ya ulaştığında Cochrane iki kişiyle daha karşılaşmıştır.[398] Bunlardan birisi Moskova'dan sahtecilik suçuyla bölgeye sürgün edilen bir Doğu Londralı ile İrlanda doğumlu ve Rusya tarafından Filipinler'e atanan ilk konsolos olan Peter Dobell'dir.[399] Ancak Dobell'in "Travels in Kamchatka and Siberia" adlı eseri ve Bay Stallybrass'ın çok sevdiği eşinin hayatını yazması dışında diğerlerinden arda kalan herhangi bir eser olmamıştır.[400]

Dobell'in yukarıda adını andığımız eseri 1830'da basılmasına karşın, kitabı bize 1813-1814'te Kamçatka'dan St. Petersburg'a kadarki ilk Sibirya yolculuğunu anlatmaktadır. Çok zor bir yolculuktur, öyle ki Yakutsk'a ulaştığında seyahatinin üzerinden yedi ay geçmiştir. Seyahatnamesi bilhassa Kamçadallar, Koryaklar, Tunguzlar ve Yakutlar gibi bölge halklarının yaşamlarına dokunmuş, hatta seyyahlara karşı

---

[397] Bkz. Peter Dobell, **Travels in Kamtchatka and Siberia; with a Narrative of a Residence in China**, 2 Vols., Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830. Bu eser iki yıl sonra "Russia as it is, and not as it has been represented" başlığı ve takma bir isimle yayınlanmıştır.

[398] Cochrane için Kamçatka son durak olacak ve daha ileri gitmeyecektir. Burada, yerli bir şefin kızı ile tanışarak evlenmiş ve onunla beraber İngiltere'ye dönmüştür. İngiltere'de tam bir İngiliz hanımefendisi olarak eğitilen Bayan Cochrane, eşinin ölümü üzerine Rusya'ya geri dönmüş ve burada daha sonra amiralliğe yükseltilecek olan ve adını Arktik Okyanusu'ndaki Yeni Sibirya Adası grubunda bulunan Anjou Adaları'yla ölümsüzleştiren P. F. Anjou ile evlenecektir. Bkz. Stewart, ss.136-137. Ayrıca bkz. Armstrong, ss.15-16.

[399] Dobell için bkz. **Ruskiy Biografichesky Slovar**, Tom VI, Tip. Glavnovo Upravleniya Udelov, SPB, 1905, s.468-469. Ayrıca bkz. Matthew P. Romaniello, **Enterprising Empires: Russia an Britain in Eighteenth Century Eurasia**, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, ss.211-213.

[400] Edward Stallybrass, **Memoir of Mrs Stallybrass, Wife of the Rev. Edward Stallybrass, Missionary to Siberia**, Fisher, Son, & Co., London, 1836. Stallybrass ailesi dışında bölgedeki misyoner İngiliz kolonisinde Yuille ve Swan adlı rahipler de bulunmaktaydı.

gösterdikleri tepkilere dahi eserde yer verilmiştir. Bununla beraber kitapta kişisel detaylara neredeyse hiç girilmemiştir. Örneğin eserde dört yüz elli sayfa ve bir yıl geçtikten sonra karısından bahsettiğini görüyoruz. Anlaşılan kendisinden ziyade gördüklerinden bahsetmek daha çok ilgisini çekmiştir. Sibirya'yı betimlerken buranın tamamen ıslah olmayan bazı bölgelerinin olmasına karşın, ülkenin önemli bir kısmının Rusya'da bile inanıldığından daha üstün olan doğal kaynaklara, toprağa ve iklime sahip olduğunu söylemiştir. Bir bakıma Sibirya soğuk bir yer olmasına rağmen Dobell'in bölgeye yaklaşımında hep bir sıcaklık hissedilmektedir.

Cochrane ile Dobell'in çağdaşı olan bir başka İngiliz de Peter Gordon'dur. Kişisel geçmişi hakkında pek bir şey bilmediğimiz Gordon'un, bir deniz kaptanı, girişimci ve bağımsız bir misyoner olduğunu biliyoruz. 1809'da Fransızlar tarafından tutsak edilmiş, 1810'da kaçarak tekrar denizlere açılmış ve ticaret yapmıştır. Yolculukları Avrupa'dan Asya'ya uzanmış, Japonya'yla ticari ilişkiler kurmaya çalışmış, hatta Okhotsk Denizi'nde İngiliz bayrağı taşıyan ilk denizci olduğunu iddia etmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Stallybrass da Çince İncil'i Malaka'daki arkadaşlarının Okhotsk'a bir yolculuk gerçekleştirmiş olan Peter Gordon aracılığıyla edindiğini ifade etmiştir. Gordon 1819-1820 arasında bir yıl İrkutsk'ta kaldıktan sonra Sibirya, Rusya, Kafkasya ve İran üzerinden Kalküta'ya dönmüştür. Dönüşü esnasında Selenginsk'te Stallybrass ailesini, Cornelius Rahm'ı ve İncil'i Moğolcaya tercüme edecek olan William Swan'ı ziyaret etmiştir.[401] Astrahan yakınlarında küçük bir yerin yöneticisi günlüğüne el koyduğu için elde olan anlatısı bir hayli kısadır ve anlaşılan Sibirya'daki yönetim üstüne yapılan güçlü bir yorum da böylece ortadan kaybolmuştur.[402] Eserinin başlığı "Fragment of the journal of a tour through Persia in 1820" adını taşıdığı için Gordon'un eseri genellikle Sibirya seyahatleri içerisinde değerlendirilmez.

1841 yılında Dobell ve Gordon'un güzergâhı önemli gözlemler yapmak için çok iyi ekipmanlara sahip olan ve Arktik keşiflerine yaptığı katkılardan dolayı Sör unvanı verilen George Simpson isimli başka bir İngiliz tarafından kat edilmiştir. "Narrative of a

---

401 Gordon'la ilgili bulunabilecek en geniş değerlendirmelerden biri için bkz. Thomas O. Flynn, **The Western Christian Presence in the Russias Qajar Persia, c.1760-c.1870**, Brill, 2017, ss.431-442. Ayrıca bkz. Denis Wright, **The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth Century Iran**, I. B. Tauris, London&New York, 2001, ss.114-115; Cross, s.138.
402 Armstrong, s.16.

Journey Round the World, During the Years 1841 and 1842" adlı eseri gözlemleri ve bölgenin Kuzey Amerika'yla karşılaştırılması bakımından ilginç olmakla birlikte, tam anlamıyla özel bir hizmet alması bakımından seyahat anlatılarında macerayı da görmek isteyenler tarafından beklentiyi karşılamamıştır.[403] Simpson dışında 1840'ta İrkutsk'a kadar seyahat eden diğer bir isim de Charles Herbert Cottrell olmuştur. Cottrell 1842'de yayınlanan "*Recollections of Siberia in the years 1840 and 1841*" adlı eserinde pek çok Asyalı halktan bahsediyor, Sibirya'nın doğal kaynakları ile sürgün sistemi üzerine düşüncelerini de dile getiriyordu. Cochrane'nin seyahatlerinde karşılaştığı İngilizler gibi Cottrell de Tomsk'ta iken burada yaşayan Bay Crawley isimli bir İngilizle tanışmıştır. Bay Crawley bir albinodur ve gezici bir sirkte çalışmaktadır. Doğuya doğru gittikçe kendisine olan ilginin azaldığını fark etmiş ve bu nedenle Tomsk'ta kalarak şehrin ilk bilardo salonunu açmıştır.[404] 1847-1850 arasında Rusya'yı boydan boya geçerek dünya turuna çıkan bir diğer isim de Samuel Smith Hill'dir. Hill, İrkutsk'a giden rotayı takip etmiş, ardından Yakutsk, Okhotsk ve deniz üzerinden Kamçatka'ya gitmiştir. Tüccar olduğu için rota boyunca büyük ticari pazarlarla ilgilenmiş ancak "Travels in Siberia" adlı eserinde Sibirya'daki yaşamı ayrıntılı bir biçimde betimlemiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında muhtemelen Sibirya üzerine en güvenilir bilgileri sağlayanlardan biri Alman bilim adamı Georg Adolf Erman olmuştur. Onu önceleyen ve çalışmaları İngilizcede de mevcut olan Peter Simon Pallas, Ferdinand von Wrangel ve Aleksadır Von Humbolt gibi başka Alman doğa bilimciler vardı elbette ancak Erman İngilizler tarafından o kadar değerli görülmüştü ki, 1844 yılında Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından madalyayla onurlandırılmıştı. Madalyanın sunumu esnasında konuşan ve kendisi de Urallar boyunca seyahat edip bölgenin jeolojisi üzerine önemli bir eser yazan dernek başkanı Sör Roderick Impey Murchison[405], Humbolt'u istisna tutarak, kâşifler arasında Erman kadar bu madalyayı hak edecek tek bir kişi bulmanın imkânsıza

---

403 Armstrong, s.17.

404 Charles Herbert Cottrell, **Recollections of Siberia in the Years 1840 and 1841**, John W. Parker, London, 1842, s.238.

405 Roderick Impey Murchison, **The Geology of Russia in Europe and The Ural Mountains**, In two Volumes, John Murray, London, 1845.

yakın olduğunu ifade etmiştir.[406] Erman Sibirya geleneklerinin, dillerinin ve sözlü tarihinin M.Ö. 5. yüzyıldaki antik İskit göçebelerine dair Yunan betimlemeleriyle uyuştuğuna inanıyordu.[407] 1827 yılında Berlin'den ayrılarak Profesör Christoph Hansteen'in Sibirya ekspedisyonuna katıldı. Keşif gezisinin temel amacı onun karasal manyetizm teorisini test etmekti. Erman, ertesi yıl Mayıs ayında Sibirya boyunca yoğun bir seyahatten sonra Okhotsk'a ulaşmıştır. Deneyimlerini günlük şeklinde yazan Erman'ın eseri "*Travels in Siberia: including excursions northwards, down to the Obi, to the Polar Circle, and southwards, to the Chinese frontier*" adıyla İngilizceye tercüme edilerek 1848'de iki cilt olarak basılmıştır. Erman'ın eserinde, onun bilimsel ilgilerini görebildiğimiz gibi aynı zamanda Sibirya'nın yerli halklarının ve bu bölgeye sürülen insanların yaşamlarını da görebiliyoruz.

19. yüzyılda Rusya'ya ve dolayısıyla Sibirya'ya seyahati etkileyen ve İngiliz-Rus ilişkilerinde bir dönüm noktası olan hadise ise Kırım Savaşı'dır. Başlangıcından itibaren İngiliz-Rus ilişkileri diplomatik açıdan zor zamanlar geçirse ve hatta düşmanca sesler yükseltilse de, iki ülke savaş anlamında hiç karşı karşıya gelmemişti. Ancak 14 Eylül 1854'te ilk kez İngiliz askerler Rus topraklarına Ruslarla savaşmak için ayak basmışlardır. Böylesi bir savaş ortamında turistik gezilerin olması çok beklenemez lakin bazı İngilizler yollara çıkıp eğer şanslılarsa savaş alanlarını ve hatta savaşın kendisini görme, bunları farklı edebi türlerde anlatma ve gravürlerle, çizimlerle resmetme derdine düşmüşlerdir. Başka bir deyişle iki ülke arasındaki çatışma, İngiltere'de farklı türlerde muazzam bir literatürün doğmasına sebep olmuştur. Sadece seyahat anlatısı açısından bile, 1854'ten günümüze odağında Kırım'ın bulunduğu tespit edilen yüz kırk beş eser bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Rus esaretinde belli bir zaman kalan asker ve subayların anlatıları da vardır.[408] Hatta Kırım Savaşı, William "Crimean" Simpson gibi adına "Kırım" eklenen, çizdikleri ve hazırladıkları eskiz defterleriyle en erken savaş sanatçılarını da yaratmıştır.[409]

---

[406] W. D. Cooley'in Erman'ın eseri "Travels in Siberia"ya yazdığı sunuştan, bkz. Adolph Erman,**Travels in Siberia: Including Excursions Northwards, Down the Obi to the Polar Circle, and Southwards, to the Chinese Frontier**, In Two Volumes, Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1848, s.v.
[407] Adrienne Mayor, **The First Fossil Hunters: Dinosaurs, Mammoths, and Myth in Greek and Roman Times**, Princeton University Press, New Jersey, 2011, s.19.
[408] Cross, s.28-30.
[409] Cross, s.32.

Cochrane'nin Krasnoyarsk'ta karşılaştığı İngiliz mürebbiye, 19. yüzyıl Rusyası'nda Rus asilzadelerinin evlerinde çalışan pek çok İngiliz kadından biriydi. Bu mürebbiyelerden elimizde eseri bulunan yegâne isimse, Orta Asya kısmında da adından bahsettiğimiz, Lucy Finlay'dır. Kendisi yaklaşık sekiz yılını Rusya'da mürebbiye olarak geçirmiş ve St. Peterburg'ta sanatçı ve mimar Thomas Witlam Atkinson'la evlenmiştir. Thomas Atkinson, Sibirya ve Orta Asya'ya yaptığı yolculuklar ve anlatımlarına eşlik eden çizimleriyle ün kazanmış bir seyyahtı. Yaptığı seyahatleri 1858'de "*Oriental and Western Siberia*" adıyla, 1860'da da "*Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor*" başlığıyla bastırmıştı. Ancak ilginç olan nokta, her iki eserde de Bay Atkinson'un eşinden tek bir kelime dahi etmemesidir. Buna karşın, eşi Lucy Atkinson'un, kocasının ölümünden sonra "Mrs. Atkinson" imzasıyla 1861'de yayınladığı "*Recollections of Tartar Steppes and their inhabitants*" çok daha fazla okunmuştur.[410] Kendisi muhtemelen Sibirya'da ve Asya bozkırlarında bulunan, hatta doğum yapan ilk İngiliz kadındır. Seyahatnamesinin girişinde eşiyle beraber yaptığı seyahatlerin bilimsel ve sanatsal sonuçlarının Thomas hayattayken iki cilt olarak basıldığını ancak bunlar içerisinde başlarından geçen maceraların çok az yer kapladığı belirterek şöyle devam etmiştir:

> "*Hele hele çoğunlukla yarı vahşi bir halk arasında, kollarında bir bebekle yalnız bırakılan ve onlar için tamamen, hatta mükemmel bir yabancı olan benim başımdan geçenler hiç yoktur. Arkadaşlarım, daha önce hiçbir İngiliz hanımefendisinin görülmediği ülkelerde benim başıma gelenlerin neler olduğunu anlatmam ve vahşi Kırgız kadın toplumunu karakterize eden davranışları betimlemem konusunda çok ısrarcı oldular. O zaman onlara bazı mektuplar yazmıştım; şimdi de yaşadıklarımı tüm halkla paylaşıyorum.*"[411]

Eser, bölge halklarına İngiliz bakışını göstermesi açısından da önemlidir. Bununla beraber, diğer seyahat anlatıları da düşünüldüğünde büyük bir genelleme yapmak çok da doğru olmayacaktır. Bayan Atkinson'un geride bıraktığı anlatı, hepsinden öte, bir kadın olarak, İngiliz bir erkek seyyahın ilgisini çekmeyen ve görece erkek seyyahlara kapalı olan yerli kadınların yaşamını da okuyucuya sunması bakımından önem taşımaktadır.

[410] Stewart, ss.132-143.
[411] Mrs. Atkinson, s.vi.

19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret edenler arasında William Whyte[412] de vardır. Whyte, 1869'da Kanton'dan St. Petersburg'a yaptığı yolculukta Moğol ve Sibirya coğrafyasından geçecektir. Genel hatlarıyla konforlu diyebileceğimiz yolculuğu yerli halkların yaşamlarına dokunmaktan uzaktır. Neredeyse hep otellerde konaklamış, madenler ve doğal kaynaklar hakkında bilgi vermiş, karşılaştığı Polonyalı sürgünlerden ve sürgün yaşantısından görebildiği örnekler sunmuştur.

Sibirya 1874'te, bazı araştırmacılar tarafından son dört yüz yıl boyunca İngiliz ziyaretçilerin en önemlisi olarak görülen Sunderland'ten denizci Albay Joseph Wiggins'i kendisine çekmiştir.[413] Wiggins, Batı Avrupa'dan Sibirya'nın büyük nehirleri olan Ob ve Yenisey'in ağzına uzanan deniz rotasını ilerletme düşüncesindeydi ve önündeki yirmi yıl boyunca bu nehirlere pek çok seyahat gerçekleştirdi; Krasnoyarsk ile Omsk'un tüccarlarıyla yakın ilişkiler kurarak Batı'nın, Sibirya'nın kuzey batı kısımlarıyla yapacağı ticaretin kapısını açtı.[414] Başka bir deyişle o, Batı Sibirya'ya İngiltere'den deniz yoluyla ulaşılabileceğini gösteriyordu ki bu her iki ülke için de ciddi ticari avantajlar sağlayabilecek bir durumdu.

Wiggins'in arkadaşları arasında bölgeye gelen bir diğer önemli isim ise İngiliz ornitolog Henry Seebohm'dur. Seebohm 1877'de önce tren yoluyla Nizhni Novgorod ve ardından kızaklarla Yenisey'in aşağısındaki Kureyka'ya gitti ve orada kışı geçirmekte olan Albay Wiggins'in gemilerinden Thames'e katıldı. Asıl ilgi alanı kuşlar olmakla birlikte insanların yaşantıları da gözünden kaçmadı ve her ikisini "*Siberia in Asia: a visit to the valley of the Yenesay in east Siberia; with descriptions of the natural history, migration of birds, etc.*" başlığıyla 1882'de yayınladığı eserinde ele aldı.[415]

Yüzyılın son çeyreğinde Sibirya coğrafyasında bilhassa hapishaneleri dolaşarak broşür ve İncil dağıtan iki isim görürüz: Frederick William Baedeker ve Henry Lansdell.

---

[412] William Athenry Whyte, **A Land Journey from Asia to Europe. Being an Account of a Camel and Sledge Journey from Canton to St. Petersburg through the Plains of Mongolia and Siberia**, Sampson Low, Son, and Marston, London, 1871.
[413] Stewart, ss.132-143.
[414] Armstrong, s.18.
[415] Seebohm daha önce de zoolog John Alexander Harvie-Brown'la beraber Pechora'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretinin sonucunda ise 1880'de "**Siberia in Europe: a Visit to the Valley of the Petchora in North-East Russia; with Descriptions of the Natural History, Migration of Birds, etc.**" isimli eserini yayınlamıştır. Bu ve yukarıda bahsettiğimiz eser 1901'de "**Birds of Siberia**" başlığıyla tekrar basılacaktır.

Baedeker Alman bir İngiliz vatandaşıydı ve 1866'da Protestanlığı benimseyerek bütün hayatını dini işlere adadı. İlk kez 1877'de gittiği Rusya'da Baltık'tan Sibirya'ya, Sahalin'den Kafkasya ve Hazar'a kadar seyahat etti. Ardında bıraktığı günlükler ve mektuplar ise "*Dr. Baedeker: and his apostolic work in Russia*" adıyla 1907'de basıldı.[416] Lansdell ise özellikle Sibirya'da faaliyet gösteren, hapishaneleri ve ceza kurumlarını "*hayırsever ve dini bakış açısıyla*" ziyaret eden bir ilahiyat doktoruydu.[417] Bununla beraber Lansdell, bütün bu ziyaretlerinde sadece yüz bin dini broşür dağıtmakla kalmamış, aynı zamanda "Through Siberia" adlı iki ciltlik eserinde[418] Sibirya'nın flora ve faunasını da derlemiş, Rus hapishane ve hastanelerini inceleyerek halkın dil ve inançlarının da okuyucuların zihninde canlanmasını sağlamıştır.

Lansdell, yüzyılın sonuna doğru Amerikalı George Frost Kennan'la doruk noktasına ulaşacak Rus sürgün sistemiyle ilgili tartışmalarda da bir taraf olarak karşımıza çıkacaktır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi sürgün ve hapishane sistemine yönelik gözlem ve izlenimler 18. yüzyılın sonundan itibaren seyahat anlatılarında dile getiriliyordu. Örneğin II. Katerina döneminde 1793'te John Parkinson Tobolsk'ta karşılaştığı sürgünlerden bahsediyor veya I. Nicholas döneminde Charles Cottrell, Samuel Hill ve özellikle Atkinsonlar karşılaştıkları Dekabrist sürgünleri eserlerinde betimliyorlardı. Lansdell'in eseri ise sistemin çalışması hakkında daha yumuşatıcı unsurlar içeriyordu. Böyle düşünen tek İngiliz de değildi. Harry de Windt tarafından 1892'de yayınlanan "*Siberia as it is*" adlı eserde De Windt, 1890 yılının yazında gerçekleştirdiği yolculuğu betimliyor ve özellikle hapishaneleri inceleyerek Sibirya'nın "*resmedildiği kadar siyah*" olmadığını göstermeye çalışıyordu.[419] Kennan'ın eseri "*Siberia and Exile System*" ise 1891'de basılmış ve basılır basılmaz büyük bir yankı uyandırmıştır.[420] Kennan açık bir biçimde Rus ceza sistemini yerden yere vuruyor ve

---

416 Robert Sloan Latimer, **Dr. Baedeker: and his Apostolic Work in Russia**, Morgan and Scott, London, 1907.

417 Stewart, s.137.

418 Henry Lansdell, **Through Siberia**, In Two Volumes, Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1882.

419 Cross, ss.46-47, s.297. Ayrıca bkz. Harry De Windt, **Siberia As It Is**, Chapman&Hall, London, 1892.

420 Kennan bu eserden önce, Rus-Amerikan telgraf şirketinin üyesi olarak araştırma ve keşif amacıyla üç yıl Sibirya ve Kamçatka'da kalmış ve bu deneyimlerini 1870'de yayınladığı "Tent life in Siberia" adlı eserinde paylaşmıştır. Bkz. George Kennan, **Tent Life in Siberia, and Adventures among the Koraks and Other Tribes in Kmtchatka and Northern Asia**, Sampson Low, Son, & Marston, 1870.

kalan bütün hayatını konuşmaya gücü, Amerikan halkının da dinleme isteği olduğu sürece Rusya'da adalet anlayışını değiştirecek reformlara adamaya hazır olduğunu söylüyordu.[421] Ona göre Rusya'daki ceza infaz sistemi keyfi bir mahiyetteydi ve böylesi bir keyfiliğin Batı dünyasında bir örneği daha yoktu.[422] De Windt ise Kennan'a ve yazdıklarına karşı 1896'da basılan "*The new Siberia: being an account of a visit to the penal island of Sakhalin, and political prison and mines of the Trans-Baikal district, eastern Siberia*" adlı eserle cevap veriyordu. Her halükarda Rusya'daki uygulamanın İngiltere'de hem destekçileri hem de muhalifleri vardı. Örneğin Sibirya'yı 1886-1887 kışında geçen Lionel Gowing "*Five Thousand Miles in a Sledge*" adlı eserde, meselenin bir tarafına Lansdell'in gözlemlerini, diğer tarafına da Kennan'ın iddialarını koyarak, konuya tarafsız bir gözle baktığını da elbette belirterek, Lansdell'i destekliyordu.[423] Buna karşılık yine Sibirya'da bir müddet bulunan E. B. Lanin takma adını kullanan Daily Telegraph'ın Rusya temsilcisi Emile Dillon ise "*Rus Hapishaneleri: Basit Gerçek*" başlığıyla Lansdell ve De Windt'e bir bakıma saldırıyordu.[424] Rus karşıtlığının oluşmasındaki tek etken Kennan'ın yazdıkları değildir. Muhtemelen Orta Asya bahsinde konu ettiğimiz Büyük Oyun'daki İngiliz-Rus mücadelesinin yansımaları ve ayrıca Rusya'dan İngiltere'ye kaçan siyasi göçmenlerin ülkedeki faaliyetleri de sürgün sistemine yönelik İngiliz bakış açısını etkilemiştir.[425]

Sibirya'yı 19. yüzyılda ziyaret eden ve ardında seyahat anlatısı bırakan İngilizlerin büyük çoğunluğu erkekti. İstisnalardan birinin Lucy Atkinson olduğunu, onun da kocası tarafından yazılan eserde yok sayıldığını, varlığını bizzat kendi yazdığı eserden öğrendiğimizi yukarıda ifade etmiştik. Buna karşın, 1890 yılında Sibirya, bütün bir 19. yüzyıl boyunca bölgeyi ziyaret edenlerden daha fazla dikkat çeken, hem İngiltere hem de Rusya'da etki bırakan çok ilginç bir İngiliz kadını misafir etti: Kate Marsden. Marsden'in

---

421 Taylor Stults, "George Kennan: Russian Specialist of the 1890s", **The Russian Review**, Volume:29, No:3 (Jul., 1970), ss.275-285.

422 Stults, s.275.

423 Lionel F. Gowing, **Five Thousand Miles in a Sledge. A Mid-Winter Journey Across Siberia**, Chatto & Windus, Piccadilly, London, 1889, ss.viii-xii.

424 Cross, s.47. Lanin'in duruşunu eserinin başlığı da açık bir biçimde göstermektedir. Bkz. **Russian Traits and Terrors. A Faithful Picture of the Russia of Today**, Benj. R. Tucker, Boston, Mass., 1891. Bahsi geçen "Russian Prisons: The Simple Truth" ise eserin 107-136. sayfaları arasındadır.

425 1890 yılında Londra'daki siyasi göçmenlerden Sergei Stepniak tarafından "The English Society of Friends of Russian Freedom" ve 1891'de ise Derneği'n yayın organı Free Russia çıkarılmaya başlanmıştır.

etkisi ve kendisine duyulan saygı o denli büyüktür ki, hem Kraliçe Viktorya'nın hem de Çariçe'nin muhteşem övgülerine mazhar olmuştur. Bildiğimiz kadarıyla onun dışında hiç kimse şöyle bir mesaj almamıştır: "*Umarım her şey yolunda gidiyordur. – İmparatoriçe.*"[426]

Marsden genç bir İngiliz hemşireydi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaralananlarla ilgilenmek için Bulgaristan'a gitmişti. Marsden'in yaralılar arasında bulunan cüzzamlılarla karşılaşması, bu hastalıkla daha yakından ilgilenmesine ve dünyanın medeniyetten uzak bölgelerinde cüzzamlıların durumlarına, onlarla kimlerin ilgilendiğine ve ne tür tıbbi bir tedavi gördüklerine dair sorular sormasına sebep olmuştur.[427] İstanbul ve Tiflis'te bulunduğu sürede ise Marsden, cüzzam için Sibirya'nın Yakutsk bölgesinde kullanılan şifalı bir ot olduğunu, bu otun cüzzamlıları rahatlattığını hatta hastalığı tamamen geçirdiğini duymuştur. Bununla beraber söylentiye göre yerliler bu otu ticari amaçla para kazanmak isteyenlerden gizliyorlarmış.[428] Duyduklarından etkilenen Marsden acaba yerlilerin Rus İmparatorluğu içerisindeki cüzzamlıları iyileştirme maksadında olan kendisine bunu verip vermeyeceklerini, bütün bildiklerini insanlık ve Hz. İsa yararına kullanacak olan bir kadına bu otun ne olduğunu söyleyip söylemeyeceklerini merak ederek 1891'de Yakutsk'a ve ardından Vilyuysk'un uzak bölgelerine gitmiştir.[429] Enerjisi ve sabrı muazzamdır; ısrarları sayesinde İrkutsk ve Yakutsk'ta cüzzamlılara yardım edecek yerel komiteler kurulmuştur. Fakat o buralarla sınırlı kalmayarak, bir patikanın dahi olmadığı ormanların içinde, bazen bir kızak bazen de at sırtında binlerce kilometre yol kat ederek cüzzamlıları aramıştır. Onları bulduğunda korkunç şartlar altında yaşadıklarını görmüş ve Sibirya'dan dönüşünde Moskova'da siyasi ve dini liderlerle tanışarak bağışların toplanmasını sağlamıştır.[430] Bu çabaları neticesinde toplanan yirmi bin ruble ile 1897'de Vilyuysk'ta cüzzamlılar için bir hastane açılmıştır.[431] 1892'de İngiltere'ye döndüğünde seyahatlerini ve deneyimlerini "*On sledge and horseback to outcast Siberian lepers*" başlığıyla yayınlayacaktır. Ayrıca aynı yıl,

---

[426] Kate Marsden, **On Sledge and Horseback to Outcast Siberian Lepers, The Record Press, London**, 1892, s.vii.
[427] Marsden, s.4.
[428] Marsden, s.2.
[429] Marsden, ss.2-3.
[430] Hagglund, ss.772-773.
[431] Armstrong, s.137.

Kraliyet Coğrafya Derneği'nin ilk kadın üyelerinden biri olmuştur.[432] Bununla beraber cüzzamlılar için çok ciddi destek toplamasına karşın, pek çok düşman ve eleştiri de toplamış, bazıları tarafından yalancılık ve sahtekârlıkla suçlanmıştır.[433] Bir yandan da Marsden, kendisine yönelebilecek bu tür ithamları öngörmüştür. Zira eserinde seyahatiyle ilgili dokümanları, kendisine yazılan mektupları ve şahitlikleri yazarak şunları söylemiştir:

> "*Ayrıca bu kitabın sonunda, seyahatimle ilgili anlatının Fransızca tercümesi ile bütün bunların görgü tanığı olarak yazılanları okuyan ve imzalayan tercümanın imzasını da bulacaksınız. Bunun, Yakutsk ve Vilyuysk gibi tüm medeniyetten binlerce mil uzakta ve ulaşılması çok zor bir yer için herhangi birinin kolaylıkla anlatımımın belki bir seyyah masalı olarak bir şekilde abartıldığını düşünebileceği için yaptım. Bu nedenle her ifadenin yapılmış ve yaşanmış olduğunu göstermek için Rus resmi belgelerini de ekledim.*"[434]

Fakat anlaşılan bu açıklamalar ve ortaya koyduğu belge ve şahitlikler Marsden muhaliflerini tatmin etmemiş ve eleştiriler yıllarca devam etmiş olacak ki, eserinin yayınlanmasından yaklaşık otuz yıl sonra, 1921'de, kendisine yöneltilen bu türden tüm iddialara bir cevap niteliğinde olan "*My Mission in Siberia: A Vindication*" adlı eseri yayınlamıştır.[435]

19. yüzyılın son çeyreğine kadar Sibirya'ya seyahat etmek isteyen İngilizler için deniz ve akarsular üzerinden gemilerle, kara yolundan da atlar, kızaklar veya adımlarla mesafeleri kat etmekten başka seçenek yoktu. Seyahatin doğasını değiştiren şey ise, Rusların 1837'de ülke içerisinde başlattıkları demiryolu ağlarını imparatorluğun en uç noktasına, Vladisvostok'a kadar uzatma hedefleri olmuştur.[436] Bu amaçla 1891 yılında Rusya'daki en uzun demiryolu hattı olan Trans-Sibirya Demiryolu'nun yapımına başlanmış, parça parça ve çok zor bir coğrafyada çalışılmasından dolayı tamamlanması

---

[432] 1916'da da Kraliyet Coğrafya Derneği'nce "Free Life Fellow" olarak seçilmiştir. Bkz. Stewart, ss.132-143; Hagglund, s.773.
[433] Hagglund, s.773; Cross, s.46; Stewart, s.137.
[434] Marsden, ss.107-108.
[435] Kate Marsden, **My Mission in Siberia: A Vindication**, Edward Stanford, London, 1921.
[436] Rusya'da demiryolunun tarihsel gelişimi için bkz. E. Ames, "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", **The American Slavic and East European Review**, Volume:6, No. 3/4 (Dec., 1947), ss. 57-74.

1916'yı bulmuştur. Demiryolunun yapımında, bilhassa Baykal Gölü'nün iki yakasındaki bağlantının sağlanmasında, İngiltere önemli bir rol oynamıştır. Baykal Gölü'nün güneyindeki dağların arasından tünel açmanın çok zor olduğunun anlaşılması üzerine Rus makamları, aynı zamanda Rusya Kumpanyası'nın 16. yüzyılda kullandığı gemilerden birinin inşa edildiği yer olan Newcastle'dan hem trenleri hem de yolcuları gölün karşısına taşımak için bir tren feribotu ve buz kırıcısı sipariş etmişlerdir. O zamana kadar inşa edilen en güçlü buz kırıcı olan Baykal ve ona eşlik edecek olan Angara isimli yolcu feribotu altı ay içinde Tyne'de inşa edilmiş ve parçalara ayrılarak gemi, demiryolu, kızak ve mavnalarla Baykal Gölü'ne gönderilmiştir. Burada, birçoğu İngiliz mühendislerin gözetiminde, sürgündeki yerel iş gücü tarafından kurulmuştur.[437] İronik bir biçimde bulduğu deniz ve nehir yollarıyla İngiltere ile Sibirya arasında doğrudan ticaretin gerçekleşmesine imkân sağlayacak olan Wiggins de, kendi yolunun önemini azaltacak olan Trans-Sibirya Demiryolu için Yenisey'in yukarısına tek seferde altı bin çelik ray gönderecektir.[438]

Sibirya seyahatlerine devrim yaratan demiryolu, pek çok İngiliz yolcuyu taşıdı ve birçok seyahat anlatısının ortaya çıkmasını sağladı. Yeni seyahat biçimi bir taraftan bazı İngilizlerin kendisini "ilk" olarak sunmasına, bazılarına da eski şekil seyahatin "son" temsilcisi olduklarını iddia ederek buradan bir prestij çıkarmaya çalışmasına neden oldu. 1893'ün baharında Sibirya'yı gezen ve "*Across Siberia on the great post-road*" adlı eseri kaleme alan Charles Wenyon, eserinin sunuş kısmında Vladivostok'tan Urallara eski usul seyahat eden son İngilizlerden biri olduğunu iddia etmiştir.[439] Bu hatta en azından tamamlandığı kısmıyla seyahati ilk gerçekleştiren İngiliz kadın, antropolog ve çevirmen Annette Meakin'dir[440] ve annesiyle birlikte 1900 yılında Vladivostok'a seyahat etmiştir. Meakin ve annesi buraya ulaştıklarında, Vladivostok'un yöneticisinin karısı olan üçüncü bir İngiliz hanımefendisiyle tanışmışlar, ayrıca Irkutsk yakınlarındaki ünlü

[437] Stewart, ss.132-143.
[438] Stewart, s.138.
[439] "*Son iki yıl içerisinde Trans-Sibirya demiryolunun önemli bir kısmı gidiş gelişlere açıldı ve muhtemelen ben Pasifik kıyılarından Ural Dağlarına kadarki bütün mesafeyi eski usul yolla geçen son İngilizlerden birisiyim.*" Bkz. Charles Wenyon, **Across Siberia on the Great Post-Road**, Charles H. Kelly, London, 1896. s.vii.
[440] Meakin'in yolculuğunu anlattığı esere de "Demir Şerit" adını vermiştir. Bkz. Annette M. B. Meakin, **A Ribbon of Iron**, A. Constable & Co., Ltd., Westminster, 1901.

Aleksandrovsk Hapishanesi'nde on yılını hapiste geçirmiş bir Glasgowlu ile karşılamışlardır.[441]

1900 yılında yolculuk hâlâ Baykal Gölü'nden bir feribot geçişini gerektirmektedir. Gölün etrafında çok meşakkatli bir çalışmayla yarım daire bir hattın oluşturulması 1904 yılında gerçekleşmiş ve bütün bir rotayı trenle kat etmek mümkün olmuştur.[442] Yine aynı yıl, 1900'de, Rusya Ulaşım Yolları Bakanlığı tarafından "*Büyük Sibirya Demiryolu Rehberi*"nin İngilizce olarak basılması da ilgi çekicidir.[443] Çalışmada ana hat ve bağlantıları ayrıntılı bir biçimde verilmiş, demiryollarına ait 350 fotoğraf eklenmiş, ayrıca şehirler, köyler ve yaşayanlar hakkında bilgiler de sunulmuştur. Netice itibariyle eserin İngilizce yayınlanması İngiliz ve Amerikalı ziyaretçileri kendisine çekmek ise bunu başarmış, "Trans-Sibirya" ifadesi seyahat anlatılarının başlıklarında görünmüştür.[444] Elbette bu eserler, fotoğrafın yaygınlaşmasının bir sonucu olarak fotoğraflarla süslenmiş, demiryolunun sağladığı rahatlık dile getirilmiş ve nihayet Sibirya'nın doğal kaynaklarından istifade etmede ve askeri anlamda Rusya'ya sağlayacağı avantajlar vurgulanmıştır.[445]

Yüzyılın ikinci yarısında ve sonuna doğru Sibirya'yı ziyaret eden başka kişiler de olmuştur ancak bunlar sadece bölgenin alışıldık yerlerine dokundukları için daha önemsiz görülür. Örneğin sanatçı ve seyyah Frederick Whymper, Cambridge sakinlerinden ve eski bir coğrafya okutmanı olan F. H. H. Guillemard, Yenisey'in yukarılarına yelken açan Illustrated London News'ün özel sanatçısı Julius Price gibi.[446] Bu isimlerle birlikte zikredebileceğimiz, ancak anlatısı bakımından olmasa da statüsü bakımından önemli bir diğer isim ise Agnes Helen Peel'dir. Helen, iki dönem başbakanlık yapmış olan Sör Robert Peel'in kızıdır ve 1892'de, aniden bir karar alarak Sibirya'ya seyahat etmeye karar

---

[441] Stewart, s.139.
[442] Cross, s.51.
[443] A. I. Dmitriev-Mamonov ve A. F. Zdziarski (Eds.), **Guide to the Great Siberian Railway**, Typography of the Artistic Printing Society, St. Petersburg, 1900.
[444] Örneğin Michael Shoemaker'ın "**The great Siberia railway from St. Petersburg to Pekin**"; Clarence Cary'nin "**The Trans-Siberian route or notes of a journey from Pekin to New York in 1902**"; Emil Fischer'ın "**Overland via the Trans-Siberian railway: description of a trip from the Far East to Europe and the United States of America**" gibi. Bkz. Cross, s.52.
[445] Cross, s.52.
[446] Armstrong, s.20.

verir ve seyahatini Blencathra ismindeki bir yatla 1893 yılında gerçekleştirir.[447] Kendisine Wiggins gibi önemli bir isim eşlik etmiş, eski Rusya büyükelçisi Lord Dufferin ise kendisini "*modern genç kızlarımızın yiğitliğini gösteren*" bir örnek olarak sunmuştur.[448]

Sonuç olarak 16. yüzyılda kazara Rusya'ya gelen ve takip eden yüzyıllar boyunca öncelikle Rusya'nın bilinen ve daha kolay ulaşılır bölgelerinden başlayarak Sibirya'nın en ücra köşelerini keşfe açılan İngilizler, arkalarında kendi isimleriyle anılan yerler bırakmışlardır. Altay'daki Ridder kenti, metal madenleri müfettişi Philipp Ridder'ın ismini taşır; Wiggins Burnu bize Joseph Wiggins'i hatırlatır; Avrasya'nın en kuzeyindeki Taimyr Yarımadası'nın dışındaki Wardroper Adası'nda, Arktik Okyanusu'ndaki Wrangel Adası'nın doğusundaki Herald Adası'nda veya Bering Boğazı'nın beş yüz mil batısındaki Billings Körfezi ve Billings Köyü'nde İngilizlerin izlerini görürüz.[449] Yüzyıllar boyunca dünya haritasında fantezilere ve efsanelere konu olan, sonsuz kar ve sürgünle Avrupalıların zihinlerine işlenen Rusya'nın bu uzak coğrafyası adımlarla, atlarla ve kızaklarla kat edilerek, ticari menfaatlerin, keşif merakının, dini misyonun, hastalıklara çare peşinde yardımseverliğin veya sadece memleketlerinde ün peşinde olanların ilgi odağında yer almıştır. Seyahat araçları değişse ve teknolojik gelişmenin bir yansıması olarak Trans- Sibirya Demiryolu diğer ulaşım şekilleriyle kıyaslandığında çok konforlu bir yolculuk imkânı sunsa da Sibirya, rayların gittiği güzergâhın ötesini merak eden, macera ve ilk olma peşinde koşan gezginlere, kâşiflere, bilim insanlarına, maceraperestlere ve hatta avcılara meydan okumalar sunmaya devam etmiştir.

[447] Agnes Helen Peel, **Polar Gleams: An Account of a Voyage on the Yacht 'Blencathra'**, With a preface by the Marquess of Dufferin and Ava, and contributions by Joseph Wiggins and Frederick George Jackson, Edward Arnold, London, 1894.
[448] Cross, s.45, s.305.
[449] Stewart, s.140.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAÜSTÜYLE, DOĞAYLA, HAYVANLA VE İNSANLA İLGİLİ İNANÇ VE UYGULAMALAR

3.1. Doğaüstü Güçler

Sibirya ve Orta Asya'yı 19. yüzyılda ziyaret ederek farklı Türk topluluklarıyla karşılaşan seyyahların arkalarında bıraktıkları anlatılarda Türk halk inançlarından pek çok örnek görmek mümkündür. İnançlar bu coğrafyalarda yaşayan Türkler arasında çeşitlenmekte, seyahatnamelerde Tanrı veya Tanrılar, ruhlar, şeytan ve cin şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca doğayla, hayvanlarla, gündelik yaşamla ve geçiş dönemleriyle ilgili unsurlara da rastlanmaktadır. Genel bir çerçeve olması bakımından Tanrı veya tanrıları sadece Sibirya'daki Yakut ya da Saha Türklerinin halk inançlarında gördüğümüzü söyleyebiliriz. Bu topluluk içerisinde iyi ve kötü özellikli ruhlar bulunmasına rağmen, bilhassa kötü ruhları nitelemek için evil spirits, demons, devil gibi Türkçe kötücül ruhlar, şeytanlar veya şeytan ifadeleriyle tercüme edebileceğimiz kavramlar seyyahlar tarafından kullanılmıştır. Ancak Orta Asya'daki Türkler arasında bulunan İngiliz seyyahlar ise doğrudan "shaitan" yani şeytan ifadesini kullanmışlardır. Açık bir biçimde yine kötülüğün kaynağını veya sebebini, kötü olanı işaret etmek için kullanılan bu kavram, İslamiyet'in doğrudan etkisiyle oluşmuştur. Bu nedenle ruh, şeytanı da içine alan daha geniş bir kavram şeklinde değerlendirilerek tek bir başlık altında ele alınmıştır. Bu bölümde Yakutlarda tanrı ve tanrılardan başlayarak ruhlara, doğal varlıklara ve hayvanlara yönelik inançlara dair örnekler üzerinden Sibirya ve Orta Asya'daki Türkler anlaşılmaya çalışılacaktır.

3.1.1 Tanrı ve Tanrısal Varlıklar

Saha Türklerini ziyaret eden Sauer, gündelik konuşmada onların Tanrıya Tanghra, kilise için Tanrının evi manasında Tanghra Dshi, Pazar günleri içinse Tanrının günü anlamında Tanghra Kuin dediklerini ifade etmektedir.[450] Buradaki Tanghra ifadesine atfedilen niteliklerin neler olduğu konusunda herhangi bir bilgi vermeyen Sauer, Saha Türklerinin diğer tanrılarını şu şekilde sıralamaktadır:

---

[450] Sauer, 1802, s.115.

"Aar Toyon (Merhametli Şef): Buna yaratılışı atfederler ve onun Kubey Chatoon (Görkemlice Parıldayan) diye bir karısının olduğuna inanırlar. Her ikisi de yücedir. Diğer bir tanrı ise Wechsyt'tur (Savunucu) ve onların dualarını taşır; Tanrının çözümlerini yerine getirir. Wechsyt'un sıklıkla aralarında beyaz bir aygır veya kartal ile guguk kuşu gibi farklı kuşlar şeklinde kendini gösterdiğine inanıyorlar. Shessugai Toyon (Koruyucu): Bu ise onlar için aracılık eden, istenilen şeyleri örneğin çocuklar, sürü, zenginlik ve diğer güzel ve rahatlık verecek şeyleri temin eder. Karısına ise Aksyt (Bahşeden) demektedirler."[451]

Burada verilen Tanrıların iyi niyetli, hayırsever tanrılar olduğu görülmektedir. Seyyah, bu tanrılar dışında güneşle ilgili bir tanrının da olduğunu söylemekle birlikte bu tanrının ismine yer vermemiştir. İyi Tanrıları takiben hava ruhlarıyla beraber 27 kabileden az olmadıkları söylenen kötü ruhlar sunulmaktadır. Ancak, iyiler için Tanrı (God) denilirken kötüler için başlangıçta ruh (Spirit) denmesi dikkat çekmektedir:

"Kötülerin şefine Ooloo Toyon derler; bir karısı ve pek çok çocuğu vardır. Sugai Toyon (Fırtına Tanrısı) onun derhal intikamını alan aracısıdır (Sugai baltadır.). Geri kalanları ise farklı renklerin isimleriyle ayırırlar. Sürüler ve atlar taşıdıkları renklere göre farklı ruhlara kutsaldır. Aynı zamanda Mung Taar'ı (Ebedi Istırap) kuşatan sekiz ruh kabilesinden bahsederler. Bunların şefi Asharay Bioho (Ulu) olarak isimlendirilir. Bunların karıları vardır ve kendilerine kutsal olan sürüler oldukça siyahtır. Ölmüş şamanlarının onlarla birleşeceğine inanılır. Çok korktukları bir tanrıçaya ise Enachsys (Sığır çobaniçesi) adını verirler. O, sığırlara zarar verir, onlara türlü türlü rahatsızlıklar çıkarır, buzağıları yok eder vb. Sıklıkla sürülerine uygun sunularla onurlandırılır."[452]

Kötü olan Tanrı veya tanrıçalara ruhlar diye başlamasına karşın onların tanımlamalarında Tanrı ifadesinin geçmesi, kötü ruhların da aslında birer tanrı olduğunu göstermektedir. Birbirleri arasında mertebe açısından herhangi bir farkın olup olmadığı ise açık değildir. Yaratılışın kendisine atfedilmesi düşünüldüğünde Aar Toyon diğer tanrıların üstünde gibidir. En başta verilen ve Tanrı için kullanılan Tanghra'nın ise, genel

[451] Sauer, 1802, ss.115-116.
[452] Sauer, 1802, s.116.

bir isim mi yoksa sahip olduğu niteliklerle belli bir Tanrı için mi kullanıldığını net bir biçimde ifade etmemizi sağlayacak bir veri yoktur.

Yakutlardan söz eden Cottrell'in seyahatnamesinde ise Sauer'in Tanghra'sına benzeyen Tang-ara'dan bahsedilmektedir. Cottrell'in beyaz keklikle ilgili bir anlatı çerçevesinde sunduğu Tang-ara, orta gökyüzünde yaratılışta en büyük kuşlardan biri olan beyaz keklikle karşılaşır. Büyük yapısından dolayı Tang-ara'ya yol vermeyen keklik ona saygısızlık etmiş ve Tang-ara tarafından cezalandırılmıştır.[453] Demek ki Tang-ara, başlı başına bir tanrı olarak Cottrell'de sunulmuştur. Buna karşın Cotrell sadece beyaz keklik bağlamında ondan bahsetmiş, Yakutların diğer tanrı ve tanrıçalarına dair herhangi bir şey söylememiştir.

Yakutlarda Tanrılar iyi ve kötü olarak ikiye ayrılmış olsa da, bu durum, iyi tanrıların her zaman iyi olduğu anlamına da gelmez. Cottrell'in yukarıdaki cezalandıran Tanrı örneğinden de gördüğümüz bu özellik, Kate Marsden tarafından da örneklendirilmektedir. Sibirya'daki cüzzam kolonilerini gözlemleyen, bu hastalığı tedavi ettiği söylentisiyle gizemli bir otun peşinde koşan Marsden, Viluisk şehrinin rahibi John'un mektubuna dayanarak Yakutların çiçek, kızamık ve kızıl hastalığını tanrının, cüzzamın ise şeytanın işi olduğuna inandıklarını belirtmektedir.[454]

3.1.2. Ruhlar

İngiliz seyahatnamelerinde seyyahlar ziyaret ettikleri veya karşılaştıkları Türk topluluklarını betimlerken, gerek Sibirya'da gerekse Orta Asya'da olsun, onların ruhlar âlemiyle yakın ilişki içerisinde olduklarından bahsetmişlerdir. Örneğin Sauer, Sahaların kendilerini mükemmel bir ruhlar dünyasında gördüklerini söylemektedir.[455] Diğer taraftan Lansdell ise, Kırgızların görünmeyen dünyaya sıkı bir biçimde inandıklarını belirtmiştir.[456] Buna göre Türkler, kendi ellerinde olmayan, doğa içerisinde gerçekleşen işleri açıklamada en çok ruhlara başvurmuşlardır. Bir bakıma ruhlar doğaüstü unsurlar olmakla beraber, Türk toplulukları açısından doğanın üstünde değil, bilakis doğanın içerisinde, onun bir parçası olarak anlaşılmıştır.

---

453 Cottrell, 1842, s.139.
454 Marsden, 1892, s.143.
455 Sauer, 1802, s.115.
456 Lansdell, 1894, s.121.

Seyahatnameler üzerinden bir sınıflandırma yapmak istersek eğer, Türk topluluklarının varlığına sorgusuz sualsiz inandıkları ruhları, üç başlık altında toplayabiliriz:

1. Kötü olmayan veya zararsız ruhlar
2. Kötücül ve şeytani ruhlar
3. Koruyucu ruhlar

Bu üç kategori seyahatnamelerdeki örnekler üzerinden çıkarılan ve mutlak olmayan bir sınıflamadır. Bununla birlikte hangi kategorideki ruh olursa olsun, Türk toplulukları tarafından hepsinden korku duyulduğu, hiddetlerinden korkularak kendilerine her zaman saygı gösterildiğini söyleyebiliriz.

3.1.2.1. Kötü Olmayan veya Zararsız Ruhlar

Bu kategoriye "İyi Ruhlar" dememememizin sebebi, bir anlatı dışında seyahatnamelerde açık bir biçimde iyi nitelemesi yapılabilecek bir başka örnekle karşılaşmamamızdır. Bu örnek de Bayan Atkinson'un seyahatnamesinde geçmektedir. Kopal'dan gördükleri bir dağın yamacından geçerken seyyaha, buranın Kırgızlar için kutsal kabul edildiği, yaptığı iyi şeylerle nam salmış bir beyin kızının av yapmak için buraya geldiğinde ise hastalanarak öldüğünü aktarmışlardır. Atkinson Kırgızların, kızın ölmesine karşın ruhunun insanlar arasında dolaştığına, yeryüzünde olduğuna ve insanların iyiliği için gezmesine izin verildiğine inandıklarını belirtmektedir.[457] Kırgızlara göre kızın ruhunun yürüdüğü yerlerde otlar yeşerir, bu nedenle de burası bütün bir yıl boyunca yemyeşil kalarak kışın bile etraftaki karlı tepelerle bir tezat oluştururmuş.[458]

Yukarıdaki bu örnek dışında bu kategorideki diğer ruhlar, özleri itibariyle iyi olup olmadığı bilinmeyen, ancak seyahatnamelerde sunulan örnekler değerlendirildiğinde doğrudan bir zararla ilişkilendirilemeyen ruhlardır. Başka bir deyişle bu ruhlar, herhangi bir olumsuzlukla anılmayan, seyyahın aktardığı kadarıyla en azından kötü noktasında konumlandıramayacağımız varlıklardır. Örneğin Saha Türkleri arasında Haziranda gerçekleştirilen bayramdan etraflıca bahseden Sauer, bu bayram içerisinde kımızların hazırlanmasından sonra turnuvaların başladığını, güreş, koşu, atlama gibi pek çok yarışın düzenlendiğinden söz etmektedir. Sauer'in verdiği bilgiye göre eğer bir kişi, bu

[457] Mrs. Atkinson, 1863, ss.145-146.
[458] Mrs. Atkinson, 1863, s.146.

yarışmalardan hepsini kazanacak olursa, onun ruhlar tarafından seçildiğine inanılır ve diğer kişilerden daha çok saygı ve itibar görürmüş.[459]

Yine Sibirya'da Lena Nehri ile ilgili olarak Hill'in seyahatnamesinde yaygın bir inançtan bahsedilmektedir. Buna göre Lena'nın Ora kıyıları bir takım ruhani varlıklar tarafından mesken tutulmuştur ve inanışa göre bu ruhların insanların kaderleri üzerinde büyük etkileri vardır.[460] Bu etkinin olumlu bir etki olduğu ise bu büyük nehri geçmeden önce gemicilerin burada durarak nehirde yıkanmalarından anlaşılmaktadır. Hill, Lena'da yıkanmanın o çevrede yaşayan ruhları hayli memnun eden bir iltifat olduğuna inanıldığını söylemektedir.[461]

Sibirya coğrafyasından bir hayli uzakta, Türkmenlerin yaşadığı coğrafyada seyahat eden O'Donovan, onların gezen veya gezgin ruhlar için keseler yaptıklarını ve *tarum* adı verilen bu keselerin içerisine ise bir takım sunularda bulunduklarını ifade etmektedir. O'Donovan'ın bu ruhlara dair daha detaylı bir açıklama yapmaz iken, bahsettiğimiz durumu şu şekilde betimlemiştir:

> "*Çatının içinde, tepesine doğru ters yüz edilmiş ve kurutulmuş bir şekilde asılı duran koyun ve keçi postları vardı. Boyun aralığı dört çapraz çubukla genişçe açılmış bir şekildeydi. Bu deriler ateşin ürettiği hava akımıyla bir ileri bir geri sallanıyordu havada ve toonik olarak adlandırılıyordu. Bunun anlamını Türkmenlere pek çok kez sordum. Onun önemine dair besbelli gizemli fikirleri vardı ancak açıklamaya da isteksizdiler. Belki de bu deriler onların Müslümanlık inancı öncesinden kalan, örneğin bu insanların İskit ataları arasındaki geleneklerden gelen, bir takım kalıntılar olabilir. Kapı aralığına doğru, keçe duvar kaplamasının karşısında dikili dört veya beş inç uzunluğunda cep şeklinde bir kare, gezen ruhların bağışlarını almaları için bir keten veya basma parçası vardı. Buna tarum diyorlardı. Arada bir eşiklerde at nalı da çakılı bir şekilde görülebiliyordu. Bunlar Türkmenlerin kullandığı temel batıl usullerdir.*"[462]

---

[459] Sauer, 1802, s.118. Sauer, Yakutların inançları noktasında ruh anlamındaki *spirit* ifadesini bazen ruh bazen de tanrı anlamında kullanmaktadır. Bu nedenle burada kastettiği ruhtan ziyade tanrı veya tanrılar olabilir. Bununla beraber o, tanrıları da birer ruh şeklinde algılıyor olabilir.
[460] Hill, 1854, C2, s.180.
[461] Hill, 1854, C2, s.180.
[462] O'Donovan, 1883, C2, s.141.

Türkmenlerle ilgili başka bir örnek, onların yapamadıkları işleri şeytan işi olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Eşi Bay Atkinson'la beraber seyahat eden Bayan Atkinson, yazdığı seyahatnamesinde Bay Atkinson'un flüt çalabildiğini, bunun da yerli halk arasında ilgi çektiğinden bahsetmektedir.[463] Hatta yolda karşılaştıkları Türkmen beylerinden biri, flütten o kadar etkilenmiş ki, iki günlük yolculuktan sonra yanındakilerle beraber bir kez daha flüt dinlemek için yoldan gelmiş. Flüt dinletisinin ardından kendisi de bir kere denemek isteyen Türkmen beyi ne kadar uğraştıysa da ses çıkaramayınca, bunun şeytan işi olduğunu, Bay Atkinson'un da şeytanla anlaşmalı olduğunu iddia etmiş.[464] Şeytanla anlaşmalı olmasa flütün kendi nefesine de yanıt vereceğini düşünen bey, flüt tekrar denemesi için kendisine uzatılınca, çalmak bir tarafa flüte dokunmayı bile reddetmiş.[465]

3.1.2.2.Kötücül ve Şeytani Ruhlar

Zararları konusunda herhangi bir bilginin verilmediği yukarıdaki ruhlar dışında asıl yaygın olan ruhlar kötücül ve şeytani ruhlardır. Burada kötücül ve şeytani ifadeleri birbirini içerir bir anlama sahip olsa da, Orta Asya'daki örneklerde genellikle kötücül ruh için doğrudan şeytan ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Sibirya'dan farklı olarak Orta Asya'daki Türk topluluklarının kullandığı şeytan ifadesinin, İslam dininden kaynaklandığı düşünülebilir. Bununla birlikte seyahatnamelerdeki örnekler bağlamında her ne kadar şeytan olarak gösterilmiş olsa da, buradaki şeytanın kurumsallaşmış bir dinden ziyade geleneksel inançtan kaynaklanan bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kategorideki ruhlar, insanların başına gelen veya insanları etkileyen tüm kötülüklerden sorumludur. Bu kötülüklerin başında hastalıklar gelmektedir.[466] Sibirya toplulukları arasında yaygın olan ve Yakutlar arasında da görülen bir inanca göre ciddi hastalıklar eziyet ya da azap ruhlarının eseridir ve bundan kurtulmanın yolu da ruhlara kurban sunmaktır.[467] Bu yaygın inanç dışında yine Yakutlar arasında kötü ruhların gazabından korunmak için ilginç bir gelenekten bahsedilmektedir. Buna göre Sauer, her

---

[463] Mrs. Atkinson, 1863, s.152.
[464] Mrs. Atkinson, 1863, s.152.
[465] Mrs. Atkinson, 1863, s.152.
[466] Hastalık ve ruhlar arasındaki ilişkiye Halk Hekimliği kısmında daha geniş bir yer verildiği için buraya sadece birkaç örnek alınmıştır.
[467] Sauer, 1802, s.253. Sauer'in verdiği bu örnek ve genel olarak hastalık ve ruh ilişkisi Halk Hekimliği kısmında daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Yakut'un iki ismi olduğunu ancak zorunlu bir durum olmadıkça asla doğru ismiyle çağrılmadığını söylemekte, bunun temel nedeni olarak da Yakutların böyle yaparak kendilerine işkence yapmaya meyilli kötü ruhların gazabından korundukları şeklinde göstermektedir.[468] Seyyah ayrıca Yakutların, kinayeli konuşmak dışında asla ölüden söz etmediklerini, birinin öldüğü evi ise artık kötü ruhların meskeni olduğunu düşünerek yıkılmaya terk ettiklerini anlatmaktadır.[469]

Hastalıklarla ruhlar arasındaki ilişki birçok farklı örnekte de görülebilir. Marsden'in seyahat anlatısında Yakutların cüzzam hastalığını kötü ruhlara bağladıklarını,[470] Lansdell'in Çin Türkistan'ına yaptığı yolculukta yaşlı bir kadına musallat olmuş şeytanın çıkartılması için şahit olduğu egzorsizm uygulamasını,[471] Cochrane'nin diable au corps şeklinde verdiği hastalığın kişinin kötü ruhlar tarafından ele geçirilmesi yönündeki anlayışını,[472] bunlar arasında sayabiliriz.

Kötü ruhlardan muzdarip olanlar sadece insanlar değildir. Kötü ruhların insanlar dışında hayvanlara da musallat olduğunu Burnes'ün seyahatnamesinden bir bölüm örneklemektedir. Burnes, Türkmenler arasında bulunduğu sırada bir devenin delirdiğini duymuş. Burnes, ağzı köpüren, yemek yemeyi reddeden bu devenin belki bıkkınlıktan belki başka bir sebepten delirmiş olabileceğini, ancak Türkmenlerin devenin delirmesinin nedeni olarak şeytanı gösterdiklerini söylemiştir.[473] Türkmenler devenin bir şeytan tarafından ele geçirildiğini düşünmektedirler.

Doğa olayları, özellikle afetler söz konusu olduğunda başvurulan yegâne açıklama yine ruhlar olmaktadır. Landell, Çin Türkistan'ı olarak adlandırdığı başta Uygurlar ve Kazaklar gibi Türk kabilelerinin yaşadığı bölgelerde dolaşırken, çok şiddetli, kocaman doluların zemini beyaza boyadığı, yağmurun da sel gibi aktığı gök gürültülü bir fırtınaya denk gelir. Lansdell, bu dağların oluşturduğu manzarada fırtınaların etkisinin son derece haşmetli olduğunu ve manzaranın, eğitimsiz yerlilerin böylesi bir doğa olayını dağların ruhlarıyla ilişkilendirip anlatmalarına hizmet ettiğini yazmıştır.[474]

---

[468] Sauer, 1802, s.125.
[469] Sauer, 1802, s.125.
[470] Marsden, 1892, s.143.
[471] Lansdell, 1894, C2, ss.152-153.
[472] Cochrane, 1824, ss.181-182.
[473] Burnes, 1834, C2, s.66.
[474] Lansdell, 1894, C1, s.235.

Marsden de Sibirya'daki seyahatleri sırasında yüzlerce ağacın yıkıldığı ormanlardan geçmiştir. Seyyah, bu ağaçların yıkılmasını yangına bağlamakta, kışla birlikte toprağın üst katmanı karla kaplansa da yanmanın için için devam ettiğini ve nihayetinde ağaçları güçsüz bırakarak yüzlercesinin bir arada yıkılmasına sebep olduğunu düşünmektedir.[475] Buna karşın Sibiryalıların konuyla ilgili açıklamaları farklıdır:

"*Halk arasında yaygın inanca göre Yakut cadıları tartışmışlar ve tartışmayı kavgayla çözmek için ormanda buluşmuşlar. Ancak ormanın ruhu buna çok kızmış ve daha aşağı ruhlardan oluşan takımını bunların üstüne salmış. Böylece bir anda fırtına koparak orman boyunca yol almaya, ağaçları köklerinden sökerek kavgaya tutuşmak için orada bulunanların tarafına savurmuş.*"[476]

Kötü ruhların sebep olduğu bir diğer doğa olayı fırtınalardır. Hill'in seyahatnamesinde seyyah, Baykal Gölü civarındayken bu bölgede yaşayan toplulukların pek çok batıl inançları olduğunu, bu inançlarını da farklı şekillerde kahramanlık anlatılarında dile getirdiklerini ifade etmiştir. Hill Baykal Gölü'yle ilgili olarak buradaki topluluklar arasında onun dibinin olmadığı yönündeki inançla birlikte göldeki fırtınalardan kötü ruhların sorumlu tutulduğu inancının yaygın olduğunu belirtmektedir.[477] Baykal Gölü'ndeki fırtınalar Michie'nin seyahatnamesine de konu olmuştur. Michie, su durgun olsa dahi bir anda derinden bir dalganın başlayıverdiğini, sanki su altından bir şey ilerliyormuş gibi olduğunu, bunun da büyük dalgalara sebebiyet verdiğinden bahsetmiştir. Yerlilerin bu durumu batıl inançlarla açıkladıklarını vurgulayan Michie, asında bu fırtınaların alelade rüzgâr fırtınaları olduğunun Rus gemiciler ve seyyahlar tarafından gayet iyi bilindiğini belirtmiştir.[478]

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak Türk toplulukları arasında doğrudan bir yerle ilişkilendirilmeyen, hatta başıboş gezen ruhların bulunduğu düşüncesinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Anlaşılan bu türden ruhların insanlara musallat olmasını engellemenin yolu, onlara asılı küçük heybeler içerisinde sunularda bulunmak ve hedef saptırmak için Yakutlarda olduğu gibi mümkün mertebe doğru ismi kullanmamak gibi

---

[475] Marsden, 1892, ss.103-104
[476] Marsden, 1892, s.104.
[477] Hill, 1854, C.2, s.12.
[478] Michie, 1864, s.236. Bu durum Türkler dışında Kamçatkalılar için de geçerlidir Onlar da kötü ve şeytani ruhların rüzgârlara bindiğine ve şiddetli fırtınalara komuta ettiklerine, kışın kendi yaşadıkları bölgedeki bir volkanla şiddetli çatışmalara girdiklerine inanmaktadırlar. Bkz. Dobell, 1830, C.1, s.43.

görülmüştür. Bunlarla beraber seyahatnamelere yansıyan bir diğer örnek ise ruhların, şeytanın, cinlerin dikkatini çekecek işler yapmamanın, onları cezbetmemenin de önemli olduğunu göstermektedir. O'Donovan Türkmenler arasında Makdum Kuli isimli bir beyin yanında konuk iken akşam yemeğinin ardından ilgisini çeken bir inancı şöyle anlatmaktadır:

"*İlginç bir batıl inanç dikkatimi çekti. Yemekten sonra dalgın bir şekilde pencerenin yanına oturdum ve farkında olmadan ıslıkla bir şeyler mırıldanmaya başladım. Ve o anda bana eşlik edenler arasındaki huzursuzluğu fark ettim. Yerlerini değiştiriyor, birbirlerine ve bana bakıyorlardı. Sonunda Makdum Kuli omzuma dokunarak bana "Allah aşkına Sahib, daha fazla ıslık çalma" dedi. Ben de farkında olmadan adaba uymayan büyük bir kabahat işlediğimi düşünerek af diledim ve sustum. Bir zaman sonra yanımda oturan mollaya fısıldayarak neden Makdum Kuli'nin benim ıslığıma karşı çıktığını sordum. Molla da "Bilmiyor olman muhtemel, ancak bu saatte gulyabaniler ve cinler dışarıdadır ve bir oraya bir buraya gezmektedirler. Eğer senin ıslık çaldığını duyarlarsa, onları çağırıyor olduğunu düşünürler ve bismillah, biz de onların bize eşlik etmesini istemeyiz" dedi. Sonradan öğrendim ki gün içerisinde ıslık çalmak da saygısızlık işaretiymiş ve etrafta birileri varken uygun olduğu düşünülmezmiş."*[479]

3.1.2.3.Koruyucu Ruhlar

Koruyucu ruhlar dağ, orman, göl, mağara, kaya, mezarlıklar vb. gibi belli bir yer ile doğrudan alakası kurulan, bu yerlerin sahibi ve muhafızı olarak düşünülen ruhlardır. Koruyucu ruhlar seyahatnamelere pek çok farklı şekilde yansımıştır. Bazen bu yerlerden geçerken Türklerin yaptıkları sunular şeklinde, bazen çekinmek ve uzak durmak şeklinde gördüğümüz örneklere zaman zaman anlatılar da eşlik etmektedir. Bununla beraber nadiren karşımıza çıkan bu anlatılar dışında, seyyahların eserleri Türk toplulukları içerisinde ruhların nasıl adlandırıldığına, sahip oldukları özeliklere yönelik detaylı bir bilgi vermekten uzaktır. Bilhassa yerle beraber anlatıların olduğu durumlar tezimizin son bölümünde ele alınacağı için, burada üzerlerinde kısaca durulmuştur.

---

[479] O'Donovan, 1883, C.2, ss.263-264. Burada gulyabani ve cinler için kullanılan ifadenin orijinali "ghouls and gins"tir. Ghouls, gulyabaniler şeklinde çevrilebileceği gibi cadılar veya acuzeler şeklinde de tercüme edilebilir.

Seyyahların karşılaştıkları veya gözlemledikleri durumlardan biri, geçtikleri yerlerde ruhlara yapılmış olan sunulardır. Örneğin Sibirya'daki seyahatleri esnasında Hill'e eşlik eden Yakutlar sisin içerisinde kaybolup uzun bir müddet bulunamamış, daha sonra ise onların ormanda yaşayan ruhlara sunu yapmak maksadıyla ormana gittikleri anlaşılmıştır.[480] Hill'e bunun, hem ormanlıklarda hem de dağlarda sıkça karşılaşılan bir şey olduğu, Sibiryalıların bu ruhları memnun etmek için ağaçlara atkuyrukları astıkları söylenmiştir. Benzer bir örnek Dobell'in seyahatnamesinde de görülmektedir. Dobell de Udama Nehri boyunca geçtikleri yollarda ağaçlara bağlanmış pek çok at kılından demetler görmüş, rehberi kendisine bunların Yakutlar tarafından dağların ruhlarına verilen birer hediye şeklinde açıklamıştır.[481] Anlaşılan sunular, bu yerlerden sağ salim geçebilmek, ruhların ortaya çıkarabilecekleri olumsuzluklarda korunmak için yapılmaktadır.

Kırgızların görünmeyen dünyaya sıkı bir biçimde inandıklarını vurgulayan Lansdell, onlara göre dağların tepelerinin ruhlarla dolu olduğunu söylemektedir.[482] Tokmak şehri yakınındaki Issygaty dar geçidinde, bir tarafında kabaca yontulmuş bir insan şekliyle kökeni bilinmeyen devasa bir kaya olduğunu, bu kayanın üzerinden her Kırgız'ın geçtiğini ve hepsinin de sunu olarak iç yağı bıraktıklarını gözlemlemiştir.[483] Lansdell Tatarların, bazen orman ruhuna bir at, bir inek veya başka bir hayvan söz verdiğini, ancak bunu gerçekleştirecek imkânı olmadığında, onun yerine para bırakarak sonra sözünü yerine getirdiğinde bıraktığı bozuk parayı geri istediğini söyler.[484]

Bir başka koruyucu dağ ruhu örneğini Cottrell'in seyahatnamesinde görmekteyiz. Kırgızların korktukları ve saygı gösterdikleri bu yer Tchingis Tau'da, küçük Tchaganka Nehri'nin yanındaymış:

> "*Kırgız bozkırlarında Kargali'ye giden başka bir yol ve bu yol üzerinde de önemli bir batıl inançla ilişkilendirilen mağara vardır. Bu mağaraya giden patika, kaya üzerinde bir verst uzunluğunda dar bir çatlaktır ve sonunda da dışarıdan mağaraya girmeyi sağlayan harap olmuş bir basamak vardır. Burada iki çadır*

[480] Hill, 1854, C.2, ss.274-278.
[481] Dobell, 1830, C.1, ss.311-312.
[482] Lansdell, 1894, ss.121-122.
[483] Lansdell 1894, s.122.
[484] Lansdell, 1882, ss.13-14. Seyyah bunu, gördüğü içi madeni para dolu bir kutu üzerine söylemektedir.

bulunur, biri mavi diğeri de kırmızı. Bunların altında ne olduğunu hiç kimse bilmez, bakmaya da kimse cüret edemez. İki cüretkâr Kırgız bir seferinde bunu yapmaya yeltenmişler ancak koruyucu ruhlar tarafından öyle kötü muameleye uğramışlar ki arkalarına bakmadan kaçmak zorunda kalmışlar. Bu nedenle burası Kırgızlar tarafından çok korkulan ve saygı duyulan bir yerdir. Eğer sürüleri hasta olursa, mağaranın girişine görünmez eller tarafından içeri taşınan yiyecekler bırakırlar."[485]

Cottrell ayrıca, Yenisey Nehri'nde yüksek bir kayadaki dağların geçidinde dikkate değer doğal ilginçlikler bulunduğunu, buradaki bir yapının doğaüstü bir görüntüye sahip olduğunu ve yerli Tatarların da[486] buna dair batıl bir inanca sahip olduklarını anlatır. Taş kesilmiş bir adam figürüne benzeyen bu yapı, onların Rus işgalinden çok önce din değiştiren ve Hıristiyanlığa geçen bir hanlarının şeytan tarafından cezalandırılmasıymış.[487] Şeytan, intikam almak için o hanı çıplak bir halde buraya bağlamış ve sonra o bir kayaya dönüşmüş.[488] Bununla beraber Mynsisnski Bozkırları'nda bir kişi kendisine, on sekiz odadan oluşan ve canlı bir kaya içerisinde bulunan bir labirentin var olduğuna yemin etmiş, bu labirentin her parçasının heykellerden oluştuğunu, tonozlar ve duvarların dahi farklı birçok put benzeri nesneler ve sunularla süslü olduğunu iddia etmiştir. Ona göre bu labirente giren bir kişi asla buradan bir rehber veya Ariadne'nin ipi olmadan çıkamaz, mutlak surette kaybolurmuş.[489] Bu labirentin de koridorlar şeklindeki mağaralardan oluştuğu, içerisindeki sunulardan ötürü koruyucu ruha dair bir inancı taşıdığı düşünülebilir.[490]

Kırgızlar arasında korkulan, ruhlarla hatta daha doğrusu şeytanla ilişkilendirilen birkaç örnek Atkinson tarafından seyahatnamelerinde aktarılmıştır. İlkin seyyah, Manastır Dağları (Monastery Mountains) diye isimlendirilen bir yere doğru giderken

---

485 Cottrell, 1842, s.176.
486 Kuvvetle muhtemel Hakaslar kastedilmektedir.
487 Cottrell, 1842, s.322.
488 Cottrell, 1842, s.322.
489 Cottrell, 1842, s.322.
490 Anlatılar içerisinde labirentten bahseden bir diğer seyyah da Shaw'dur. Shaw'a, Kaşgar ve Hokand arasında, Oş'un biraz ötesinde Aravan isimli bir yer olduğu, burada da kaya üzerinde dar bir merdiven ve bu merdivenin ulaştığı küçük bir delik olduğunu söylenmiştir. Bu delik mağaranın girişiymiş ve sanki bir labirent gibiymiş. Yazar, yerlilerin burayı Chihil-Sitoon yani Kırk İzler olarak adlandırdığını, ancak bunun çok eski olması dışında herhangi bir anlatılarının olmadığını söylemiştir. Bkz. Shaw, 1871, s.383.

bozkırın çocukları dediği Kırgızların "Şeytanın" ikametgâhı olarak düşündükleri bir yerden bahsetmektedir. Atkinson, hiçbir Kırgız'ın bunun yakınında karanlık basana kadar kalmaya cüret edemediğini yazmıştır.[491]

Atkinson'un gözlemlerinden yola çıkarak Kırgızların hem anlatı olmaksızın hem de inancın kökenine dair bir anlatı eşliğinde pek çok unsuru şeytanla ilişkilendirdiğini söyleyebiliriz. Seyyah Qui-jass köyünü bulmak için dolaşırken kırmızı granitten, 200-250 metre yüksekliğinde sağlam ve pitoresk bir biçimde kırılmış, bozkırın ortasında ayrı ayrı ayakta duruyor gibi görünen Kuleli-Kestelli kayalarını görmüştür. Merak edip daha yakından incelemek istediğinde Kırgızların verdiği tepkiyi şöyle anlatmaktadır:

> "*Sanki devasa büyüklükteki kalelerden arta kalan yapılara benziyorlardı. Şüphesiz Orta Asya kabileleri bu tür yerlerin çoğundan geçmeye çekinir ve bunları batıl korkularla doldurur. Bugün biz de bir dağdan ziyade geniş bir şehrin kalıntılarına benzeyen bir tepeden geçtik. Birbirinden ayrılmış sütunlar, sanki kolonların kırılmış milleri gibi devasa kütleler, bir tür kaos yaratıyordu. Durup bu müthiş manzarayı keşfetmek istedim, ancak Kırgızlar ödü patlamışçasına bunu geri çevirdiler ve beni o manzarayı resmederken görünce sanki şeytanı göreceklermiş gibi baktılar.*"[492]

Atkinson'un Kırgızlar arasında geçirdiği süre ve Kırgızlarla yaptığı yolculuklar, benzer birkaç örneği daha içermektedir. Seyyah, Alakool çevresinde bulunurken, bozkırdaki antik mezarlardan bahsetmiştir. Farklı tarihsel dönemlerden ve farklı topluluklardan kalma bu mezarların en eskilerinin Tümülüs şeklinde olduğunu ifade eden Atkinson, Kırgızların bu mezarların kime ait olduklarını bilmediklerini söylemektedir.[493] Buna karşın herhangi bir anlatıları olmamasına rağmen Kırgızlar, bu türden yerlerin yöneticisinin hep şeytan olduğu ve bir takım ruhların işleri olduğuna inanırlarmış.[494] Keza yolculuğunun devamında, yine topraktan yapılma birçok yapıyla karşılaşan ve bu yapıların müstahkem kamplar veya yerleşimler şeklinde olduğunu söyleyen Atkinson,

---

[491] Atkinson, 1858, ss.290-291.
[492] Atkinson, 1858, ss.503-504.
[493] Atkinson, 1858, s.566.
[494] Atkinson, 1858, s.566.

Kırgızların bunlardan korktuğunu ve onların şeytan ve onun orduları tarafından inşa edildiğine inandıklarını belirtmektedir.[495]

Atkinson, daha önce gördüğü kayalara benzeyen başka bir yapıyla, İrtiş'teki konaklamasından sonra bozkırda denk gelmiştir:

"*Dağa yaklaşınca 120 metre yüksekliğinde, bozkırdan tuhaf bir şekilde yükselen ve güney batı doğrultusunda kilometrelerce uzanan sarp bir kayalık gördüm. Yanından yürüdükçe Kozaklar bu kayalık üzerinde duran farklı nesneleri gösterdiler. Bir tane kütle, yaklaşık 75 metre uzunluğunda ve 30 metre yüksekliğindeydi ve biri Kaplan, diğeri Deve, bir diğeri de Horoz diye adlandırılıyordu. Bunlardan biraz uzakta pek çok sütunla kaplı yekpare bir kütle ovadan yükseliyordu. Buraya Şeytan (Shaitan) diyorlar ve onun ordularının bölgesini koruduğuna inanıyorlardı… Aşağıları zengin otlaklarla dolu ve yabani koyunların otladığı pek çok küçük vadiden oluşsa da, Kırgızlar açıktır ki, bu batıl inancın etkisinden dolayı onlara asla tırmanmıyorlar ve hayvanlarını buralarda otlatmıyorlar.*"[496]

Kırgızların hayvanlarını asla otlatmadıkları bir başka yer de Kora Vadisi'dir. Atkinson'a aktarıldığına göre bu vadi, bir zamanlar Tarbagatai, Barluk ve Gobi'nin farklı bölgelerinde bulunan, kendi türünden diğerleriyle mütemadiyen devam eden kan davasına sahip pek çok güçlü cine ev sahipliği yapmaktaymış. Ancak onların küstahlıkları ve zalimlikleri öyle bir noktaya ulaşmış ki, onlardan intikam almak, bu cinleri mahvetmek için şeytandan yardım istenmiş. Neticede şeytanın liderlik ettiği ordular savurdukları kayalarla cinleri ezerek orayı onlara mezar etmişler. Bu korkunç olaydan sonra da "mühürlü" veya "kilitli" anlamına gelen Kora, çağlar boyunca mühürlenmiş.[497]

Atkinson'un seyahatnamesinden, Kırgızların toplum tarafından kabul edilmeyen, kendi geleneklerine uymayan beklenmedik davranışlarla karşılaştıklarında, yine bu durumu şeytana atfettikleri anlaşılmaktadır. Buna göre babasının kendi evini kurması için verdiklerini beğenmeyen bir oğlan, adamlarını toplayıp, güçlenip babasının üstüne baskın yapmıştır. Kendi köklerine ve soylarına bağlı olan Kırgızlar bu durumun kendileri

[495] Atkinson, 1858, s.571.
[496] Atkinson, 1860, s.29.
[497] Atkinson, 1860, ss.118-121. Kora ile ilgili anlatı daha ayrıntılı bir biçimde Anlatılar bölümünde ele alınmıştır.

açısından asla kabul edilemez olduğunu, böyle insanların olsa olsa şeytanla işbirliği içerisinde olduklarına inandıklarını söylemişlerdir.[498]

Baykal Gölü'nde bulunan bir kayalığın da ruhani varlıkların mekânı olarak telâkki edildiğine dair Hill'in seyahatnamesinde bir örnek vardır. Baykal'a bağlanan bir nehrin kıyısı boyunca ilerlerken Hill'e nehrin ortasında ışıl ışıl buharların arasından kısmen görünen bir kayayı gösterirler. Anlattıklarına göre bu kaya tuhaf bir varlık tarafından mesken tutulmuş ve bu bölgeleri korurmuş. Etrafındaki korkutucu hengâmenin arasında bu kayada rahatça oturan ve fırsatını bulunca "kutsal deniz"in bütün maceracı gemicilerin soğuk tahtını çevreleyen tehlikeli girdaplara çeker ve onların gemilerini öyle bir yok edermiş ki enkâzı dahi bulunamazmış. Seyyah bu durumu Kanada nehrinin akıntılarında gemileriyle birlikte tamamen ortadan kaybolan gemilerin hikâyeleriyle aynı olduğunu belirterek, burada yok olan gemilerin de muhtemelen medeni veya gayri medeni insanların yaşadıkları diyarlara doğru suyla birlikte taşınmış olabileceğini ileri sürmüştür.[499]

Son olarak koruyucu ruhlar kategorisinde ele alabileceğimiz bir örneğe, Buhara'yı ziyaret eden Lal'ın ardında bıraktığı seyahatnamede rastlar, bu şehri koruyan melekler olduğuna dair bir inancın varlığından haberdar oluruz. Lal, Babajan ve Mirza Sadık gibi çok değerli dostları geride bırakarak şehirden ayrılmanın kendisini üzdüğünü, onların hem Buhara'ya tekrar gelmesi hem de cenneti görebilmesi için kendisine dualar ettiklerini söylemiştir.[500] Bununla birlikte onların yanındaki biri de hem kendisine dua etmiş hem de Lal'den yerden biraz toprak alarak uzağa doğru savurmasını istemiştir. Seyyah bunun sebebini sorduğunda ona, Buhara şehrinin duvarlarının tanrının buyruğunu yerine getiren melekler tarafından gözlendiği ve giderken toprağı kaldırıp savuran kişiyi şehre tekrar geri getirecekleri cevabı verilmiştir.[501]

498 Atkinson, 1860, ss.60-62.
499 Hill, 1854, C.2, ss.142-143.
500 Lal, 1846, s.145.
501 Lal, 1846, s.145.

3.2. Evren ve Doğayla İlgili İnançlar

3.2.1. Güneş, Ay ve Yıldız

İnanç tarihleri boyunca Türkler, doğanın ve onun içerisindeki unsurların bir takım güçleri olduğuna inanmışlar, bu güçlere kutsiyet atfederek bazı ritüeller geliştirmişlerdir. Güneş, ay ve yıldızlar söz konusu olduğunda bu inanış ve ritüeller bu üç gök varlığının şekillerinden ve hareketlerinden yola çıkılarak oluşturulmuşa benzemektedir. Seyahatnamelere yansıyan unsurlar çok sınırlı olsa da, verilen örnekler üzerinden güneş, ay ve yıldızların, sebebi bilinsin veya bilinmesin, kutsal bir mertebeye konumlandırıldığı, insan hayatını etkileyebilecek düzeyde ruhani birer varlık şeklinde tasavvur edildiği görülmektedir.

Seyyahların anlatılarında Yakutlar arasında Güneş'in tanrısal bir niteliğinin olduğuna, hatta tanrı şeklinde telakki edilmiş olabileceğine dair bir kayıt bulunmaktadır. Sauer'in 1802'de yayımlanan seyahatnamesi incelendiğinde yazar, Saha Türkleri veya Yakutlar arasında iyi ve hayırsever tanrılar sıralanırken, bu tanrılar arasında güneşe taptıkları bir varlığı da ekleyebileceğini söylemektedir.[502] Seyyah, güneşle ilgili olan da dâhil olmak üzere tüm bu iyi tanrılara yılda bir kez sunuda bulunduklarını belirtmektedir.

Güneşle ilgili Sauer'in anlatısında doğrudan bir isim zikredilmezken, onlar arasında güneşin, ritüellerinde rotasının takip edildiğini ve yüzün güneşe dönerek bazı ritüellerin gerçekleştirildiğini gösteren örnekler mevcuttur. Yine Sauer Yakut Türklerinin Haziran ayında gerçekleştirdikleri kutlamaları takiben atlarına binerek bir yarım çember çizdiklerini, ayrılık içkisini içmelerinden sonra da güneşin hattını takip eden bir dönüş yaparak evlerine gittiklerini vurgulamaktadır.[503] Burada açıktır ki yarım çember ayla ilgiliyken, güneşin rotasını takip etmeleri de rastlantısal değildir. Bunun rastlantısal olmadığını Sauer'in seyahatnamesinin bir başka yerinde, kadınların danslarında da görürüz. Yazar, ziyafet, yemek ve içmek dışında onların başka eğlenceleri olmadığını söyledikten sonra, kadınların dans ettiğini, ancak bu dansın da sadece bir halka oluşturup güneşin izlediği yolda yuvarlak çizerek yürümek biçiminde olduğunu ifade etmiştir.[504]

[502] Sauer, 1802, s.116.
[503] Sauer, 1802, s.119.
[504] Sauer, 1802, s.131.

Dolayısıyla bu örneklerin hem şekil hem de bu varlıkların hareket yönü açısından bir inancı işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Ritüeller esnasında yüzün güneşe doğru bakması veya yönlendirilmesi ise daha yaygın biçimde görülmektedir. Bu durum ekseriyetle ant içmek, bir şey üzerine yemin etmekle ilgilidir. Konuyla alakalı bir örnekte Sauer, bir kişinin hayvan veya sürü çalmakla suçlanması durumunda ya karşılığını ödemesi ya da suçsuz ise suçsuzluğu üzerine yemin etmesi gerektiğinden bahsetmektedir. İkinci durumda, suçlanan kişinin yüzü güneşe doğru döndürülerek sahip olduğu tüm değerli şeyler üzerine bu suçu işlemediğine yemin ettirilir.[505] Bu yemin içerisinde ayrıca güneş ve hayat arasında bir bağ kurmamızı sağlayacak "güneşin ışığından" mahrum olmak ifadesi de geçmektedir. Bu durum, sadece Sauer'in anlatılarında değil, anı zamanda Cottrell'in seyahatnamesinde de karşımıza çıkmaktadır. Cottrell de hırsızlıkla suçlanan bir kişiye şaman yönetimindeki bir ritüel içerisinde yemin ettirildiğini, suçlanan kişinin ateşe atılmış yağdan çıkan dumandan soluyarak güneşe yüzünü dönüp "Eğer yalan yere yemin ediyorsam beni ışığından ve sıcağından mahrum et" dediğini yazmaktadır.[506]

Yüzü güneşe dönmenin bir başka örneği, Ürgenç civarındayken Lansdell tarafından gözlemlenmiştir. Lansdell'in yanındakilerden biri kahvaltı için bir şeyler aranırken, kuyunun içerisine düşmüş bir ceylana denk gelir; ceylan, başı göğe doğru, güneşe bakacak şekilde çevrilip kesilir ancak kesen kişi de başını güneşe doğru döndürür. Bu yapılırken hayvanı kesen kişinin yanındaki Murad'ın da sakallarını sıvazlayıp bir duaya başladığını söyleyen Lansdell, başka bir zaman bir tavuğu keserken de aynı şeylerin yapıldığını yazmıştır.[507] Seyyahın burada dikkatini çeken asıl durum ise, güneşle ilgili uygulamanın, diğerlerine pek göstermeden yapılmaya çalışılması olmuştur. Bu nedenle olsa gerek seyyah, buraya bir dip not koyarak onun başını güneşe çevirmesinin güneşe tapınmanın antik bir kalıntısı olabileceğini ileri sürmüştür.[508]

[505] Sauer, 1802, s.123.
[506] Cottrell, 1842, ss.319-321.
[507] Lansdell, 1885, C.2, s.413
[508] Lansdell, 1885, C.2, ss.413-414. Lansdell burada ayrıca hayvanın kanının açılan bir çukura akıtılmasını ve ardından üstünün kapatılmasını da vurgulamış, bunun İncil ve Tevrat'taki ayetlerle örtüştürmeye çalışmıştır. İlaveten bütün bu seyahatleri boyunca Orta Asya'da karşılaştığı göçebelerin, dışkılarını asla açıkta bırakmayarak hep üstünü örttüklerine de dikkat çekmiştir.

Güneşe yönelik bir başka düşünce şekli onu, Buhara ile ilişkilendirmektedir. Seyyahların anlatılarında güneşin kaynağına veya nerede battığına dair Türkler arasında herhangi bir inanç söz konusu değilken, Buhara'da bulunduğu süre içerisinde Burnes'in karşılaştığı bir imam, dünyanın her yerinde güneşin ışığın yeryüzüne düştüğünü, ancak onun kutsal Buhara şehrinden yükseldiğini iddia etmiştir. Hatta imam, Hz. Muhammet'in alt cennete olan yolcuğunda – Miraç kastediliyor olsa gerek – kendisine melek Cebrail tarafından anlatılan bu gerçeği gözlemlediğini de eklemiştir.[509]

Yukarıda verdiğimiz örnekler arasındaki yarım çember ve güneşin rotasının birlikteliği, sembolik olarak bu varlıkların kullanımında da görülür. Sauer, Kaptan Billings'le beraber seyahat ederken Hıristiyanlaşmış ancak hâlâ eski inancı yaşantısında devam ettiren Surtuyea Birgudin isimli bir Yakut beyinin evinde misafir olur. Birgudin'in Shessugai Toyon ve karısı Aksut'ün Ogo Oyetto isimli çocuğunun yuvasını kutsamaları için düzenlediği sunuda, kullandığı nesneler arasında huş ağacından yapılma güneşi ve ayı simgeleyen yuvarlak iki kabuk parçası da vardır.[510]

Ay, sembolik olmanın dışında zaman anlamında da dikkat edilen bir varlıktır. Bu çerçevede yeni ay ve dolunay, Saha Türklerinde evlilikte kız tarafına ödenecek kalının (kalym) zamanlarıdır. Damadın evleneceği kız için kalymı ödemesinin ve kızın ailesinin yanında geçirdiği üç veya dört günlük süreden sonra eşini alıp kendi evine götüreceği zaman da kararlaştırılır. Bu nokta da yine bu zamanın yeni ay veya dolunay zamanı olması gerekir.[511] Ay vaktinin önemini gösteren bir başka örnek ise Shaw tarafından kaydedilmiştir. Shaw, Kaşgar'dayken beraberindeki Yüzbaşı (Yoozbashee) isimli kişi ilginç bir tören gerçekleştirmiştir. Yüzbaşı yüzünü ve bedenini yeni aya bakacak şekilde çevirerek yedi kez zıplamış, bu yolla bir önceki ay işlenen günahlardan silkindiğine inanmıştır.[512] Shaw maiyetindeki bir diğer kişi, Münşi, ona bu geleneğin bir Çin geleneği mi olduğunu sorduğunda ise Yoozbashee, dehşete kapılmış bir yüz ifadesiyle bunun bir Ortodoks Müslüman uygulaması olduğunu, hem Çinlilerin ne kadar silkinseler de günahlarının başlarında kalacağını söyleyerek cevap vermiştir.[513]

---

[509] Burnes, 1834, C.1, s.304.
[510] Sauer, 1802, s.126.
[511] Sauer, 1802, s.127.
[512] Shaw, 1871, s.302.
[513] Shaw, 1871, s.303.

Yıldızlar konusunda ise Atkinson, Kırgızlar ve Halkasların yıldızları bilmek zorunda olduğunu, çünkü ıssız ve karanlık gecelerde engin ovalar üzerinde at koştururlarken onlara rehberlik edenin sadece yıldızlar olduğunu söylemiştir.[514] Şüphesiz bu tespit, Orta Asya ve Sibirya'nın tüm göçebe halkları için geçerlidir. Buna karşın yıldızlar ve bunlar etrafında oluşan inançlar seyahatnamelere çok az yansımıştır. Bu çerçevede bir tane Sibirya'dan bir diğeri de Buhara'dan iki örnek verilebilir. Sibirya'da Saha Türklerinin zaman anlayışı hakkında seyahatnamesinde bir başlık ayıran Sauer, Yakutların yılı dört mevsime ve otuzar günlük on iki aya böldüklerini anlattıktan sonra, gece vakitlerini anlamak için Büyük Ayı ve Demirkazık'ın konumuna baktıklarını, mevsimlerin gelişiyle ilgili ise Ülker yıldızını kullandıklarını belirtmektedir.[515] Sahalar, Oorgel olarak adlandırılan Ülker'in Ocak ayının yedisinde ayın önünde görünürse, o zaman baharın Nisan ayı başında, yok eğer dokuzunda görülürse o zaman da Nisan sonunda başlayacağına inanırlarmış. Sauer, Ülker'in ay önünde görünmesi onuncu gün gerçekleşirse, bu durumda da çok daha geç bir bahar beklentisine girerler demektedir.[516]

Son olarak Burnes'in seyahatnamesinde yıldızların geleceğin habercisi olarak görüldüğüne dair bir kayıt sunulmaktadır. Burnes'in elinde, bulunduğu yerlerin enlemini ölçmek maksadıyla taşıdığı bir sekstant bulunmaktadır. Buhara veziriyle yaptığı sohbet esnasında bunu kendisine aktaran, aynı zamanda yıldızları ve diğer göksel varlıkları gözlemlemeyi sevdiğini belirten Burnes'e vezir, kendisine yıldızlardan haber vermesini, bir sonraki yıl mahsulün nasıl olacağı, gezegenlerin konumunun mahsul için uygun olup olmadığını söylemesini istemiştir. Burnes ise astronomi bilgilerinin bu türden bilgileri türetmeye yetmeyeceğini söyleyerek Buhara vezirini hayal kırıklığına uğratmıştır.[517]

3.1.3. Dağ, Kayalık ve Taşa Yönelik İnançlar

Seyahatnamelerde dağ, mağara, kayalıklar ve taşla ilgili Türklerin inançlarına dair bilgiler az da olsa mevcuttur. Yukarıda ruhlara inançtan bahsederken, Koruyu Ruhlar başlığı altında Sibirya ve Orta Asya'da Türk topluluklarının dağların birer ruha sahip olduğuna yönelik inançlarından bahsetmiş, yol boyunca seyyahların dağların ruhuna yapılmış sunularla karşılaştıklarını ifade etmiştik. Bu kısımda ifade etmediğimiz, bir

---

[514] Atkinson, 1860, s.484.
[515] Sauer, 1802, ss.121-122.
[516] Sauer, 1802, s.122.
[517] Burnes, 1834, C.1, ss.269-270.

ruhtan ziyade doğrudan bir inanışla zikredilen örnek Lansdell'in seyahatnamesinde geçen Süleyman Dağı'dır. Seyyah, Oş'ta bulunan en ilgi çekici yapının Taht-ı Süleyman olarak adlandırılan izole bir kaya olduğunu ifade etmekte, bazı hacıların buraya gelip ibadet ettiklerini söylemektedir. Bu hacıların bazıları buranın Hz. Süleyman'ın vezirinin mezarı olduğunu düşünürken, bazılarının ise Hz. Süleyman'ın kendi mezarı olduklarını düşünerek ibadet ettiklerinden bahseden Lansdell, Hz. Süleyman'ın mezarı olduğuna inananların onun burada suikasta uğradığını ve dağın sert zeminindeki çukur yerlerin de onun siyah köpeklerinin saklandıkları yer olduğuna inanırlar demektedir.[518] İnanışa göre köpekler bu deliklerde onun kanını içmişler ve vücudunu yemişlerdir. Hastalıktan mustarip olanlar da bu boşluklara kafalarını sokarak şifa bulmaya çalışmaktadırlar.

Lansdell'in seyahatnamesinin başka bir kısmında, Türkler arasında dağ ve depremin ilişkilendirilmiş olabileceğine dair bir kayıt da bulunmaktadır. Lansdell, Türkistan'da etkili olan depremlerden bahsettikten sonra bu depremlerin özellikle dağlık kısımlarda çok daha şiddetli bir biçimde gerçekleştiğini, en şiddetli depremlerin de Şubat sonunda ve Mart ayı içerisinde olduğunu söylemiştir.[519] Bununla beraber yeni yılın bahar ekinoksuyla beraber başladığı düşünülen Buhara'da, yeni yılın geldiği depremle anlaşılıyormuş. Seyyah Buharalı bir bilge adamın yere bir bıçak saplayıp, saplanan bu bıçak düştüğünde kendilerini yeni yılı karşılayacak vakitte olduklarına inandıkları şeklinde açıklamaktadır.[520] Dolayısıyla bu örnek üzerinden dağ, deprem ve yeni yıl arasında ilginç bir bağ kurulduğu gözlemlenmektedir.

Kayalar, sahip oldukları şekillerle Kırgızlar arasında korku duyulmasına, bu tür doğal yapılarla ilgili inançlar gelişmesine sebep olmuştur. Daha önce Kuleli-Kestelli kayalarından bahsetmiş, sanki devasa bir kaleden arta kalan yapılara benzeyen kayaların Orta Asya toplulukları içerisinde korku yarattığına değinmiştik. Atkinson'un 1860 tarihli seyahatnamesinde Akdağ ve Muzdağ'ı görebilecekleri bir yere, İli Nehri'nin kaynağına gittiklerini yazmaktadır. Seyyah buradan geçerken Kırgızların dehşete düştüğünden, korku içinde her kayanın ardından bir şeytanın veya cinin çıkacağını düşündüklerinden bahsetmiştir.[521] Muhtemeldir ki geniş alanlar içerisindeki büyük kaya yapılarının,

518 Lansdell, 1885, C.1, ss.500-501.
519 Lansdell, 1885, C.1, s.378.
520 Lansdell, 1885, C.1, s.378.
521 Atkinson, 1860, s.123.

yakınlarda bunların gelebileceği yerler de yok ise, nasıl buraya gelmiş olabileceklerine dair merak, beraberinde bunların olsa olsa doğaüstü varlıklarla ilgili olabileceği sonucunu doğurmuştur. Bilhassa bu tür kayaların belli bir şekille ilişkilendirilen bir biçimde olması da, yukarıda Yenisey Nehri'ndeki yüksek bir dağ geçidindeki taş kesilmiş adam figüründe olduğu gibi, taş kesilme efsanelerini yaratmıştır. Dolayısıyla bu tür yerler sakınılması, saygısızlık edilmemesi, hatta belli yerler açısından da sunuların yapılmasını gerektirmiştir.

Taşla ilgili Saha Türklerinden verilen bir örnek ise, *ssata* adı verilen taş ile hayvanlar arasında bir ilişkiyi ortaya koymaktadır. Her ne kadar örneği sunan Cottrell bunu gülünç inanışlardan biri şeklinde verse de, Yakutlar taşların, havayı karıştırma gücü veya ani ısı değişimleri yaratma gücü olduğuna inanmaktadır. Ancak gülünç bulmasına rağmen seyyah inancın ve doğru olabileceğine dair yarattığı korkunun gerçeklini gösterir bir biçimde, yüz yıl önce İmparatoriçe Anna zamanında bir emir yayınlanarak bu tür taşların kullanımının ağır cezalara bağlandığını ifade etmiştir.[522] Yakutsk'taki ister zengin ister fakir olsun tüm sınıfların, birbirini izleyen dokuz gün içerisinde eğer doğru yöntemler izlenirse yağmur yağdırma veya soğuk rüzgâr estirme güçlerine ikna oluğunu belirten Cottrell, bu taşla ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

> "*Taş bir hayvanın midesinde bulunmuş olmalıdır; hayvan ne kadar vahşi ise taş da o denli etkilidir. Bu nedenle bir ayının karnında bulunan taş en değerli kabul edilir; onu bir kurttan bulunan takip eder. Evcil bir hayvandan bulunan ise, örneğin attan bulunan, daha az değerlidir. Yakutlar buna ssatâ derler ve bunu kullanma biçimi gayet basittir. Büyücülük veya kara büyü sanatları gibi enayilerinin gelecek bahtlarının kehanetinde bulunan uzmanlar gibi bir hak iddiası gerektirmez. Yağmur yağdırmak için kişi güneş doğmadan kalkmalı ve ufuk çizgisinin üzerinde onu görür görmez bir pınara batırmalı, taşı sağ elinin baş ve işaret parmağının arasında tutarak gün halesine sunmalıdır. Aynı zamanda bu ışık veren cismin tam aksi istikametinde tek ayağı üzerinde üç dönüş yapmalıdır. Böylece büyü tamamlanmış olur. Dokuz gün boyunca serin bir rüzgâr elde etmek*

[522] Cottrell, 1842, ss.139-140.

içinse ssatâ bir kuşun kanına veya yeni ölmüş bir hayvanın kanına batırılmalı ve daha önceki gibi güneşe sunularak aynı dönüşler yapılmalıdır."[523]

Cottrell, bu ülkeyi yazın gezen herkesin neredeyse hiç tahammül edilemeyecek sıcak ve böceklerden mustarip olduğunu, bu nedenle de şehirden ayrılır ayılmaz seyahat edenlerin bu hazineye sahip birini bulması amacıyla bir Yakut'u görevlendirdiklerini söylemektedir. Kişi bulununca biraz tütün sayesinde ertesi sabah sürecin başladığını, seyyahın dokuz gün boyunca sıcaktan ve sivrisineklerden korkmasına gerek kalmadığını belirten Cottrell'in de büyülü çakıl taşlarından birine sahip olduğunu öğreniyoruz. Onun elindeki taş bir kurdun karnında bulunmuş ve beraberindeki Bay Hedenström'e Verkhoyansk'ın yöneticisi tarafından verilmiş:

"*Bu, yuvarlak bir kuvarstı, şeffaf değildi ve bir bile büyüklüğündeydi. Muhtemelen bir dağ akıntısında yüzyıllar boyunca pürüzsüz ve yuvarlak hale gelinceye kadar yıkanmış ve su içmeye gelen bir kurt tarafından yutulmuştu. Bu taşın erdemini asla deneme şansımız olmadı, çünkü yöneticiyle beraber gitti, ancak yine de Bay de Hedenström adamın onu bir kurdun midesinde bulduğu konusundaki garantisine ve içtenliğine ikna olmuştu. Bu batıl inanç çok eskidir ve Hunlardan gelmiştir. Gibbon'un otoritesi bize Atilla'nın sadece savaşçı olarak değil aynı zamanda bir büyücü olarak da haşmetli olduğunu ve bunun sayesinde Geougen Han'ının hakkından geldiğini söyler. Geougen'in korkuları bu türden bir büyücülük hareketini açıkça gösterir çünkü onlar Hunların istediklerinde rüzgâr ve yağmur fırtınaları çıkarabildiklerine inanırlar. Bu olgu Timur Bey'in tarihinde de belirtilir. Gezi adı verilen bir taşa 14. yüzyılın Müslüman Tatarları tarafından bir savaşın kaybedilmesinin ardındaki büyülü güç atfedilir.*"[524]

Görüldüğü gibi Cottrell'in anlatımında başlangıçta taşın herhangi bir gücü yok iken ve herhangi bir ruhla ilişkili değilken, suyla birlikte canlı bir varlığın midesine girmesi ve buradan çıkması, bir bakıma cansız bir varlığın ruha sahip olarak tekrar dünyaya gelmesine, bir doğuma benzemektedir. Bu dünyaya ait bir unsurun yeniden doğumla doğaüstü bir nitelik kazanması ve onu kullanmak için de özel bir kişiye, yani şamana ihtiyaç olmaması bize, şamanın etkilediği veya iletişime girdiği ruhlarla artık taşa

523 Cottrell, 1842, s.140.
524 Cottrell, 1842, s.141.

sahip olan kişinin doğrudan irtibat kurabildiğini, onun bu dünyanın ötesinde bir boyut kazandığını göstermektedir. Taşın insan yaşamına uzak vahşi bir hayvan içinde bulunması onun etki gücünü de insan dünyasının ötesindeki boyutlara o derece taşımakta, insanın yakınındaki hayvanlardan elde edilenin ise kuvvet derecesi giderek düşmektedir. Böylece taşa yüklenen anlam, bulunduğu hayvan üzerinden de hayvanın kutsallığına dair bir anlayışın kapısını aralamaktadır.

3.1.4. Göl, Nehir ve Su

Sibirya ve Orta Asya coğrafyası göller ve akarsular açısından zengin olmasına karşın, seyahatnamelere göller ve akarsularla ilgili birkaç inanç unsuru yansıtılmıştır. Ruhlar kısmında Baykal Gölü ile ilgili, seyyahın batıl inanç şeklinde naklettiği ve etrafından geçen gemileri bir girdap oluşturarak kendisine çeken bir kayalık yaratığının varlığından, göldeki fırtınalardan sorumlu tutulan kötü ruhlardan ve Lena Nehri'ni bir takım ruhani varlıklar tarafından mesken tutulduğundan bahsetmiştik.[525] Baykal Gölü ve Lena Nehri dışında adı kutsallıkla ilişkilendirilerek söz edilen bir başka göl de, Başkurtların elips şeklinde, yedi-sekiz kilometre uzunluğunda ve dört kilometre genişliğindeki Aoushkool'üdür. Bununla beraber Atkinson'un seyahatnamesinde geçen bu gölün Kutsal Göl olarak adlandırılmasının dışında neden bu şekilde adlandırıldığı veya gölle ilgili herhangi bir inancın olup olmadığına dair bir bilgi mevcut değildir.[526]

Doğrudan su ile alakalı iki örnek ise, Buhara'da karşımıza çıkmaktadır. Burnes ve Lal'in seyahatnamelerinde karşımıza çıkan bu örnekler, Buharalıların suyun kutsallığına ve bu nedenle kirletilmemesi gerektiğine dair bir fikir vermektedir. Bu bağlamda Burnes okuyucularına, Buhara'da hamam sefası yaşadığını, ancak burada bazı belirli yerlere kabul edildiğini söylemektedir. Bunun sebebi olarak ise o, imamların hamamlarda suya bir kadın veya bir kâfir tarafından dokunulursa kirletileceği ve bu suyun kana dönüşeceğini iddia etmeleri olarak göstermiştir.[527] Dahası, Lal'in seyahatnamesinde Buhara halkından bahsederken, onların teyemmüm yaptıklarını, suya pek dokunmadıklarını söyledikten sonra, suyla kendisini temizleyen birinin de ya kâfir ya da Kızılbaş olduğuna inandıklarını anlatmıştır.[528] Burnes'in anlatısında Buharalıların

---

525 Bkz. Hill, 1854, C.2, ss.142-143; Hill, 1854, C.2, s.12.
526 Atkinson, 1858, ss.141-142.
527 Burnes, 1834, C.1, s.288.
528 Lal, 1846, s.127.

temizlenme maksadıyla su kullanmadıklarına dair hiçbir şey söylenmez iken, Lal'in verdiği bilgi, önceki seyyahın verdikleriyle bariz bir tezat oluşturmaktadır. Bu durum, tezadın Buhara'da bulunan tüm toplulukların Buharalı çatısı altında toplanmasından kaynaklanmış olabileceğini, her iki seyyahın farklı iki topluluktan bahsediyor olabileceğini akla getirmektedir.

Su, temizlik ve kutsallık ilişkisi bağlamında Saha Türkleri arasındaki bir gelenek de ilgi çekicidir. Buna göre Saha Türkleri, yemek ve içmek için kullandıkları kapları asla yıkamazlarmış. Sauer, onların, yemek yedikten ve tabaklar boşaldıktan sonra işaret ve orta parmaklarını kullanmak suretiyle tabakları temizlediklerini, çünkü yiyeceklerin en küçük kısmının dahi yıkanıp atılmasının büyük bir günah olduğunu düşündüklerini, bunun sonucunda da kıtlığın yaşanacağına inandıklarını söylemektedir.[529]

3.1.5. Ateş

Ateş, seyahatnamelere yansıdığı kadarıyla özellikle Sibirya'daki Türk toplulukları içerisinde çok başat bir unsurdur. O, en başta Sibirya'da tüm şaman ritüellerinin merkezinde yer alır. Bir kişi hırsızlıkla suçlanacak olursa, çalmadığına dair yeminini bir ateşin önünde yapması gerekir. Yukarıda güneşe dönerek yapılan yeminde, suçlanan kişinin ayrıca ateşe atılan yağdan çıkan dumanı soluması beklenir.[530] Evlilik törenleri içerisinde damat, ateşe bakacak şekilde oturtulur ve yine ateşe yağ atılır.[531] Şaman onu mutlu bir adam ilan ederken ateş, bu mutluluğun, verilen sözün bir şahidi gibidir. Gelin ve damat kendileri için hazırlanmış olan çadıra girdiklerinde, üç sağlam içici de damadın eski çadırına giderek "*Buraya senin evini görmeye ve kapının önündeki işleri yapmaya geldik*" der ve ardından ateşin karşısında tek dizleri üzerine yere çökerek kımız içerler.[532] Yine gelinin ateşin önüne yerleştirilmesi, eline verilen yağ parçalarını ateşe saçması hep merkezinde ateşin olduğu bir inancı gösterir. Sauer, Saha Türklerinin evlerinden bahsederken, evlerin kapısının her zaman doğuya baktığını, ocağın ise evin ortasında durduğunu söylemektedir.[533] Ev içerisinde erkeklerin güney tarafı, kadınların ise kuzey tarafı kullandığını belirten seyyah, Yakut kadınların asla yabancı bir erkeğe ocağın

---

529 Sauer, 1802, s.125.
530 Sauer, 1802, s.123.
531 Sauer 1802, ss.126-127.
532 Sauer, 1802, s.127.
533 Sauer, 1802, s.124.

önünde yiyecek ve içecek vermediğini, ancak bacanın etrafından dolanarak ikramda bulunduklarını vurgulamaktadır.[534]

Bir bakıma ateş, Yakutlar arasında güneşin yeryüzündeki karşılığı gibi telakki edilir. Onlar ateşe belirli bir varlığı atfedip sık sık sunu yaparlar çünkü ateşin iyi ve kötü güçlerin eşit bir şekilde sahibi olduğuna inanırlar.[535] Dahası herhangi bir şeyi yemeye başlamadan önce mutlaka kaşığın ucuyla yemekten aldıkları bir parçayı, şükranlarını göstermek maksadıyla ateşe atarlar.[536]

Lansdell, Yakutlar ve Yuechilerin Tarım havzasındaki geçici yerleşmeleri süresince onların en eski dini inanç formlarıyla ilgili doğrudan bir bilgiye rastlamadığını, ancak 7. Yüzyılda Çin Türkistanı'ndan Chu Nehri'ne doğru geçen Hiuen Tsiang'ın Budizm dışındaki dinlerden bahsetmeye başlayarak Türklerin ateşe taptıklarını söylediğini nakletmektedir.[537] Hatta Semerkant'a ulaştığında "Kral ve halk Buda'nın yasasına inanmaz fakat onların dini ateşe kurban etmeyi içerir." demektedir. Belli ki bu, Orta Asya coğrafyasında İslam öncesi dönemden kalan inanç ve tapınmalarla ilgilidir.

Ateş, sahip olduğu düşünülen iyi ve kötü özellikleriyle insan ve hayvanlara musallat olan kötü ruhların kovulması, şeytani güçlerin girdiği bedenden çıkarılması için de kullanılır. Deliren bir devenin tedavisinde, Türkmenler arasında yanan bir meşalenin hayvana doğru savrulması, ayrıca kırmızı sıcak bir demirin hayvanın başından geçirilmesi, devenin değil onun içine yer eden şeytanın yakılmasıdır.[538] Benzer şekilde altmış yaşındaki, bedeni şeytan tarafından ele geçirilen Jimla isimli kadına uygulanan egzorsizmde, yine kadının bacakları iki yana açık bir biçimde ateşin üzerinde durması sağlanmaktadır.[539] Bu bağlamda ateş, sadece sunu yapılan, kutsal kabul edilen bir varlık değil, aynı zamanda sağaltmalarda kullanılan önemli bir araçtır.

3.1.6. Ağaç

Seyahatnamelerde ağaçla ilgili inanışlara pek rastlanmamaktadır. Ağaç, her ne kadar Sibirya'daki Yakutlar arasında düzenlenen şaman ritüellerinde karşımıza çıksa da, seyyahlar tarafından verilen örneklerde tek başına özel bir inançla ilişkilendirilmemiştir.

---

[534] Sauer, 1802, s.125.
[535] Sauer, 1802, s.116.
[536] Sauer, 1802, s.125.
[537] Lansdell, 1894, C.2, ss.79-81.
[538] Burnes, 1834, C.2, s.66.
[539] Lansdell, 1894, C.2, ss.152-154

Bununla beraber şamanın kurban edilen hayvanın derisini ağacın tepesine bırakmasını ya da ölen kişinin bedeninin bir ağacın altına kazılan çukura gömülmesini, yol boyunca orman ruhlarına yapılan sunuların ağaç dallarına at kıllarından demetler şeklinde asılmasını ağaçla ilgili inançlar olarak değerlendirilebiliriz.

Sibirya'da şamanın kullandığı ağacın huş ağacı olma ihtimali yüksektir. Huş ağacı farklı türleri bulunan, genellikle gövdeleri beyaza çalan, dalları sarkık ve sağlam yapıları nedeniyle kerestesinden de yararlanılan bir ağaçtır. Şamanın ritüeli dışında ki buradaki ağacın ne olduğu söylenmemekle birlikte, törenlerde kadınların huş ağacından dalların üstüne oturmaları,[540] evin kutsanması için yapılan törende kullanılan simgelerin huş ağacından yapılması,[541] en azından Yakutlar arasında bu ağacın özel bir yere sahip olduğunu düşündürtmektedir. Belki Hill ve Lansdell tarafından bahsedilen ve Yakutların içinde yaşayan ruhlara sunu yapmak üzere gittikleri orman da bir huş ağacı ormanıdır.[542]

Belli bir ağaçla ilgili doğrudan bir örnek ise O'Donovan'da bulunmaktadır. Türklerin yaşadığı ve bugünkü Türkmenistan sınırına oldukça yakın Astarâbâd şehriyle ilgili seyyah, burada yapılan ekmeğin yabancılar üzerinde sarhoş edici bir etkisinin olduğuna dair inançlarından bahsettikten sonra ıhlamur ağacıyla ilgili bir inanca yer vermiştir. Buna göre şehri geçen pek çok akıntıdan birinin yanında duran çok yaşlı ıhlamur ağaçlarının çok geniş dallarının altında gün batımının ardından durmanın, kişiyi büyülediğine inanılıyormuş.[543] Seyyah, topluluk içerisinde yarı delirmiş insanlar görülebileceğini ve bir Astarâbâdlının kafasını kasvetli bir biçimde sallayarak size bunun gece çöktükten sonra böylesi büyük bir ağacın altında durmaktan kaynaklandığını söyleyeceğini ifade etmiştir.[544]

3.2. Hayvanlarla İlgili İnançlar

İngiliz seyyahların geride bıraktıkları seyahatnamelerde Türk toplulukları içerisinde hayvanlara yönelik inançlara dair fikir veren bazı örnekler vardır. Bu örnekler incelendiğinde inanç bağlamında hayvanların geçmesi dışında, doğrudan kutsal olarak kabul edilmiş bir istisna vardır. Bu istisna da, hayvanın kutsallığından ziyade, kutsalın

540 Sauer, 1802, s.118.
541 Sauer, 1802, s.126.
542 Hill, 1854, C.2, ss.274-278; Lansdell, 1882, s.305.
543 O'Donovan, 1883, ss.186-187.
544 O'Donovan, 1883, s.187.

nasıl oluştuğuna ilişkin enteresan bir bakış açısı sunmaktadır. Bayan Atkinson, Kırgızlar arasındayken, hafif fırtınalı bir havada bir maral yavrusu bulunmuştur. Annesi biraz uzakta olan maralın bırakılması gerektiğini söyleyen Bayan Atkinson'a Kırgızlar, fırtına geçtikten sonra onu bırakacaklarını söylemişler. Bayan Atkinson da bunun üzerine parlak mavi kurdeleler bulmuş ve maralın boynuna takmış. Bunu yaparken bir taraftan maralın ipini de çözen Bayan Atkinson, hayvanı serbest bırakmış. Kozaklar ve Kırgızlar hayvanın salındığını görünce onu yakalamak ve seyyahın deyimiyle yemek için peşinden gitmelerine rağmen yakalayamamışlar. Atkinson durumu böyle anlattıktan sonra şunları söylemektedir:

> "*Aylar sonra benim koruduğum bu hayvanın kutsal bir hayvan olarak kabul gördüğünü öğrendiğime çok sevindim. Onu annesiyle birlikte gören pek çok Kırgız, hayvanı vurmaya çekinmişler. Daha sonraki zamanlarda onunla karşılaşanlar ise annesini görmemişler. Kutsal hayvanla ilgili hikâye büyük bir ciddiyetle anlatılıyor. Onlara onun boynundaki kurdeleyi benim bağladığımı söylediğimde, hiç biri inanmadı ve maralın doğuştan o kurdeleyle doğduğunu söylediler.*"[545]

Görüldüğü gibi kökeni gayet kolay açıklanabilecek bir durum, kısa bir zaman içerisinde topluluklar tarafından kutsal kabul edilen bir inanca dönüşmekte ve artık kutsal kabul edilen hayvana yönelik bir saygıyı da beraberinde getirmektedir. Elbette bu, bütün inançlara genellenebilecek bir anlayış değildir; yine de bilinmeyenin, sebebi açıklanamayanın Orta Asya'daki Kırgızlar arasında doğaüstü bir güçle açıklanmasına güzel bir örnektir.

Taşlarla ilgili kısımda Yakutlar arasında ssata adı verilen ve mevsimi etkileme, havayı değiştirme güçleri olan bir taşın varlığından söz etmiş ve bu taşın bulunduğu hayvanın vahşiliğine bağlı olarak o denli güçlü kabul edildiğini ifade etmiştik. Bu çerçevede en güçlü ssata bir ayının karnında bulunan iken, ondan sonraki güçlü ssata ise kurdun karnında bulunandır.[546] Bunlardan sonra zikredilen hayvanlar ise evcil hayvanlar olup, seyyah tarafından atın karnında bulunan taşın diğerlerine oranla daha az etkili olduğu söylenmiştir. Seyyah özel olarak hayvanların Saha Türkleri içerisinde nasıl

[545] Mrs. Atkinson, 1863, ss.151-152.
[546] Cottrell, 1842, ss.140-141.

değerlendirildiğine dair herhangi bir yorum yapmasa da, verdiği ssata örneğinden, Saha Türkleri arasında en kutsal hayvanların başında ayının, onu takiben de kurdun geldiğini söylemek yanlış olmaz. Buna karşın Türk dünyası içerisinde kurdun geçtiği anlatılar, kurtla ilgili inançlar çok olmasına karşın, İngiliz seyahatnamelerinde kurtla ilgili bir inanca, yukarıda bahsettiğimiz ssata dışında rastlanmamıştır. Seyahatnamelerde sadece seyyahların bilhassa göçebelerle birlikte konakladıkları yerlerde gece duydukları kurt ulumalarından birkaç kez bahsedildiği görülmektedir.

3.3.1. Ayı

Sibirya'da ayılar korkulan, yolculara, kamplara saldırabilen, pek çok kayıptan sorumlu tutulan hayvanlardır. Örneğin Hill, yolculuğu esnasında ayı saldırısına uğrayan Yakutlarla karşılaştıklarını, Yakutlardan ikisinin bulunmakla birlikte birinin ne ölüsünün ne de dirisinin bulunduğunu yazmıştır.[547] Yine Hill'in seyahatnamesinde, kendisine eşlik eden Yakutları sisin içerisinde kaybedip uzun bir müddet bulamadıklarında, hemen onların ayılar tarafından yenmiş olabileceğinden korkulmuş, lakin sonradan orman ruhlarına sunuda bulunmak amacıyla kayboldukları anlaşılmıştır.[548]

Ayı, her ne kadar korkulan bir hayvan olsa da, onun Yakutlar arasında insan bilgeliğini aşan bir bilgeliğe sahip olduğu ve bu nedenle sadece suçlu kişileri öldürdüklerine inanılmaktadır. Birinin hırsızlıkla suçlanması durumunda şamanın uyguladığı ritüelde nadiren uygulanan bu yöntem, suçlanan kişiye bir ayı başı ısırtarak gerçekleştirilmektedir. Sauer'in bahsettiği suçlanan kişiye ayı başının ısırtılmasına, Cottrell'de de rastlarız. Cottrell, bu hayvanın çok bilge kabul edildiğini, hatta insanüstü bir bilgeliğe sahip olduğuna, suçluyu suçsuzdan ayırabildiğine inanıldığını belirtmektedir.[549]

3.2.2. At

At ise *ssata* anlatılırken geçtiği gibi, aynı zamanda Saha Türkleri arasında Wechsyt olarak anılan tanrının kendini gösterdiği hayvandır. Wechsyt insanların arasında sıklıkla kendini beyaz bir aygır veya kartal şeklinde göstermektedir.[550] Bununla birlikte sürülerin ve atların, taşıdıkları renklere göre farklı ruhlara kutsal olduğu da

---

[547] Hill, 1854, C.2, ss.302-304.
[548] Hill, 1854, C.2, ss.274-275.
[549] Cottrell, 1842, ss.320-321.
[550] Sauer, 1802, s.115.

belirtilmiştir.[551] Sauer atı, Yakutlar arasındaki farklı boyların kutsal kabul ettiği hayvanlar arasında saymakta, her kabilenin kartal, kuğu, at gibi bir nesnesi olduğundan bahsetmektedir.[552] Seyyah, bu hayvanlara tapınılmadığını, sadece kutsal kabul edilip saygı duyulduğunu ise özellikle vurgulamıştır.[553] Atın kutsallığı, Yakutlar arasında etinin çok sevilmesine karşın kesilmemesinden de anlaşılmaktadır. Cochrane bir kısrağın Yakutlar için muazzam bir lezzet olduğunu ancak yine de bir şaman tarafından kurban ritüelinde kullanılmasının dışında asla kesilmediğini söylemektedir.[554]

At, Yakutlar için onların ölümlerinden sonra çıktıkları yolculukta ona eşlik edecek varlıklardan biridir. Sauer, bir Yakut'un ölmesi durumunda en güzel kıyafetleriyle giydirilerek, yanına bıçak, çakmaktaşı, et ve yağ gibi unsurların da konulduğunu, ayrıca ölen kişinin en sevdiği atın öldürülerek mevtanın yanında açılan mezara gömüldüğünü ifade etmiştir.[555] Bu atla birlikte getirilen bir kısrak ise kesilerek hazırlanan eti cenazeye katılanlara yemek olarak verilecektir. Bu tür bir cenaze töreninde kullanım dışında ise at yelesinden veya kuyruğundan yapılan kıl demetlerinin sunu olarak ruhlara verildiğini, yine at kılından yapılmış kordonun bir evin şaman tarafından kutsanmasında kullanıldığını daha önce ifade etmiştik.[556] Buradan atın, kendi başına taşıdığı kutsallık yanında, kutsal olan ruhlara da taşınan bir aracı vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır.

Daha çok Orta Asya'yı konu alan seyahatnamelerde ise atla ilgili anlatılar nicelik bakımından artmaktadır. Bilhassa Türkmenlerin ata duydukları sevgi, onlara olan düşkünlükleri seyahatnamelerde kendisine yer bulmuştur. Bunlar içerisinde en ilginçlerinden biri, Burnes tarafından verilmiştir. Burnes, Türkmenler arasındaki türbe inancından bahsettikten sonra sözü Türkmenlerin atlarına getirir:

> "*Atlarına ve atlarının onuruna şarkı söylemeye bayılırlar. Gece, "Chupraslee" ve "Karooghlee" atlarının kahramanlıkları üzerine sanki hiç bitmeyen övgü dolu melodisiyle methiyeler dinledim. "Karooghlee" hem bir kahraman hem de bir attır, fakat artık yok olan meşhur bir at cinsini tarif etmektedir. Keza*

[551] Sauer, 1802, s.116.
[552] Sauer, 1802, s.124.
[553] Sauer, 1802, s.124.
[554] Cochrane, 1824, s.327.
[555] Sauer, 1802, ss.129-130.
[556] Bkz. Sauer, 1802, s.124, s.126.

“Chupraslee”’nın anlamı süratlidir ve sadece hızıyla meşhur belirli bir at için kullanılır.”[557]

Böylece Batı dünyasında Köroğlu’ndan hem bir at çeşidi hem de bir kahraman olarak ilk kez bahseden Burnes, Türkmen atının kökenine dair bir inancı da seyahatnamesinde paylaşır. Buna göre Belh yakınlarındaki Sibbergaum’da insanlar, atlarının Rüstem’in ünlü Ruksh’ünden yani İranlıların Herkül’ünden geldiğine inanırlarmış.[558] Burada seyyah tarafından bahsedilen bir başka yaygın inancı, Türkmenlerin atlarını kestiklerinde onların daha teyakkuzda olacaklarını, aygırlardan daha çok angarya altında kalabileceklerine inandıklarını öğreniyoruz.[559] Yine seyahatnamenin devamında, bizim Köroğlu anlatılarından tanıdığımız bir unsurla karşılaşırız. Seyyah Türkmenlerin, atlarını ahıra kapatılarak yalnızca ahırın tepesinde küçük bir pencere açtıklarını, bunun da atın duruşunun daha iyi olmasını sağlayacağına inandıklarını ifade etmiştir.[560]

3.2.3. Kuşlar

Kuş ilkin Sauer’in seyahatnamesinde Saha Türklerinin tanrıları sıralanırken onların dualarını taşıyan ve Tanrının çözümlerini yerine getiren bir tanrı olarak sunulan Wechsyt’le birlikte geçer. Seyyah onların Wechsyt’un bir kartal veya guguk kuşu gibi farklı kuşlar şeklinde kendini gösterdiğine inandıklarını yazmaktadır.[561] Bu bağlamda kuşların Yakutlar arasında Tanrı ile kendileri arasındaki aracı olarak tasavvur edildiğini, muhtemelen de bu tasavvurun kuşların hem yeryüzü hem de gökyüzünde bulunabilmelerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Keza yine Sauer, her kabilenin kutsal bir nesnesi veya hayvanı olduğundan bahsetmekte, bu kutsal hayvanlar arasında kartal ve kuğuyu da saymaktadır.[562]

Yakutlarda tanrısallıkla birlikte geçen, daha doğrusu bir tanrıyla ilgili anlatmada anılan bir başka kuş ise Cottrell’in *gelionette* olarak bahsettiği beyaz kekliktir. Beyaz kekliğin etinin Avrupa’nın ve Asya’nın tüm kuzey kısımlarında yaygın olmakla beraber, etinin diğer av kuşlarının etine nazaran daha beyaz renkte olduğunu söyleyen Cottrell,

[557] Burnes, 1834, C.2, ss.58-59.
[558] Burnes, 1834, C.2, ss.271-272.
[559] Burnes, 1834, C.2, s.272.
[560] Burnes, 1834, C.2, ss.276-277.
[561] Sauer, 1802, s.115.
[562] Sauer, 1802, s.124.

Yakutların kuşun beyaz etiyle ilgili bir inançlarının olduğunu söyler. Buna göre bu kuş, orta gökyüzünde uçarken Tang-ara ile karşılaşmış ve ona saygısızlık etmiştir. Tang-ara da onun bu küstahlığını cezalandırarak onun etlerini diğer kuşlar arasında paylaştırmış ve kuş böylece bugünkü boyutuna ulaşmıştır. [563]

Yakutlar arasında kuzgunlar, kargalar ve guguk kuşları uğursuz kabul edilmektedir. Görünüşlerinden, siyah renklerinden, çıkardıkları seslerden belki de bu inancın yansıtıldığı bu kuşlar, eğer Yakutların evlerinin yakınlarına tünerlerse, kötü bir talihin kendilerini bulacağı korkusuna sebep olur.[564] Bu uğursuzluğu defetmenin tek yolu da kuşu vurmak olarak görülür. Uğursuzluk sadece bu kuşların Yakutların evlerine tünemesi değildir, kuşları görmek de bir uğursuzluğun habercisi şeklinde telakki edilir. Sauer Yakutsk'tayken, bir gemi kaybolmuş, bu geminin kaybolması da şehrin batıl inançlı kişileri tarafından önceden öngörülmüştür. Zira bahar aylarındayken havada birbirleriyle kavga eden, inanılmaz gürültü çıkaran bir karga sürüsü görünmüş. Bu kargalardan biri, geri kalan kargalar tarafından öldürülmüş ve karga kaybolan geminin güvertesine düşmüş ve düşer düşmez de karga sürüsü tarafından parça parça edilen, yiyip bitirilen kuştan geriye sadece tüyleri kalmış. İşte Yakutlar, yaşanan bu hadisenin geminin başına gelecek kötü talihin habercisi olarak yorumlamışlardır.[565]

Kuzgun, karga ve guguk kuşu Yakutlar için istenmeyen, uğursuz kuşlar iken, kartallar ve büyük av kuşları bahtın, talihin ve iyi şeylerin habercisi şeklinde görülmüştür.[566] Ancak bununla ilgili daha detaylı bir bilgi Sauer'in seyahatnamesinde görülmemektedir. Bununla beraber Wechsyt'tan bahsedilirken kartalla birlikte guguk kuşundan da bahsedilmesi, makbul olanla olmayanın, uğurluyla uğursuzun bir arada anılması ilginçtir. Çelişki gibi görülebilecek bu durum, Wechsyt'un iyi ve kötü kılığa girebilme özelliğinin bir sonucu olabileceği gibi belki sadece seyyahın yanlış anlaması da olabilir.

Seyahatnamelere yansımış olan bir başka kuş işe *luglug* isimli kuştur. Leylek olduğunu düşündüğümüz bu kuş, Burnes'in seyahatnamesinde Buharalılar tarafından şans getirdiğine inanılan bir kuş olarak verilmektedir. Burnes şehrin çatılarının çoğunun

---

[563] Cottrell, 1842, s.139.
[564] Sauer, 1802, s.124.
[565] Sauer, 1802, s.142.
[566] Sauer, 1802, s.124.

süslü olduğunu, tepelerinin ise *luglug* isimli bir çeşit turna veya sık sık burayı ziyaret eden bir göçmen kuşun yuvalarıyla çevrili olduğunu ve halk tarafından şans olarak değerlendirildiğini söylemektedir.[567] Luglugun şehrin camilerinin tepesine de yuva yaptığını belirten seyyah, seyahatnamesinin başka bir yerinde ise bu kuşun kutsal kabul edildiğini de ifade etmiş, lakin ayrıntı vermemiştir.[568]

Yine Burnes'in seyahatnamesinde bir inanç çerçevesinde adına rastladığımız kuş güvercindir. Ancak güvercinin geçtiği kısma baktığımızda, inancın güvercinle alakalı olmayıp, Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Cuma günüyle ilgili olduğu görülmektedir. Seyyah, Buhara'da uygulanan ve bir dizi çelişki ve saçmalık içerdiğini iddia etiği yasalar içerisinde Cuma günü güvercin uçurmanın cezasının, ölü güvercininizin boynunuza takılmak suretiyle bir devenin üzerinde sergilenmek olduğunu yazmıştır.

3.2.4. Diğer Hayvanlar: Geyik ve Köpek

İnanç bağlamında seyahatnamelerde geçen diğer hayvanlar, geyik, kuş ve köpektir. Geyik iki yerde geçmektedir. Bunlardan ilkinde Yukagirler, Tunguzlar ve Yakutlar arasında kişi ciddi bir hastalığa yakalanırsa, eziyet ruhlarına kurban olarak sunulduğundan bahsedilmektedir.[569] Köpek de bu örnekte, geyikle birlikte geçmekte, ki geçtiği tek yer burasıdır, onun da bazen öldürülerek hastanın ölü köpeğin bedeni etrafında döndürüldüğü, köpeğin kanı ve yağıyla kişinin sıvazlandığı seyyah tarafından paylaşılmıştır.[570]

Geyiğin geçtiği diğer bir başka yer ise, bir bitki veya çiçek olarak zikredilen Geyik Çanağı'dır. Burnes, seyahatnamesinde geçen bu bitkiye Türk dilinde "gyk chenak" dendiğini, bunun nadide bir bitki olduğunu söylemektedir.[571] Baldıran otu veya şeytantersi gibi büyüyen ve kötü bir kokuya sahip bu bitkinin bir çanağı andıran yaprağı bitkinin dallarını çevrelemekte ve doğal bir kâse oluşturmaktadır. Burnes, Türkmenlerin bu doğal kâse içerisine bahar yağmurlarının toplandığına ve geyiklerin bu çanaktan su

---

567 Burnes, 1834, C.1, s.303.
568 Burnes, 1834, C.2, s.179.
569 Sauer, 1802, s.253.
570 Sauer, 1802, s.253.
571 Burnes, 1834, C.2, s.48.

içtiklerine inandıklarını ifade etmekte, adının da bu nedenle geyik çanağı olduğunu vurgulamaktadır.[572]

3.4. İnsanla İlgili İnanç ve Uygulamalar

3.4.1. Geçiş Dönemleri

İnsanların doğumla başlayan yaşamları kaçınılmaz son ölümle noktalanır. Yaşam ve ölüm arasında ise insan hayatındaki pek çok değişiklik, beraberinde yeni bir dönemi, sorumlulukları, kaygıları veya umutları getirir. Geçiş dönemleri olarak adlandırılan ve doğum, evlenme ve ölüm başlıklarında üçe ayrılan bu yeni evreler evrensel olmakla birlikte, her toplumda o toplumun kültürü tarafından biçimlendirilen birbiriyle alakalı inanç ve uygulamaları barındırmaktadır. Bu inanç ve uygulamaların temel maksadı da insanın yeni durumunu kutsamak, kutlamak, belirlemek zayıf düştüğü bu dönemde onu her türlü zararlı etkilerden korumaktır.[573] 19. yüzyılda Sibirya ve Orta Asya'da bulunan seyyahlardan bazıları, az da olsa bu bölgelerde yaşayan Türk boylarının doğum, evlenme ve ölümle ilgili inanç ve uygulamalarına yer vermiştir. Bu kısımda seyahatnamelerin konuyla ilgili verdiği bilgiler üzerinde durulacaktır.

3.4.1.1. Doğum

Seyahatnamelerde seyyahlar tarafından doğrudan gözlemlenen veya toplulukta yaşayan kişiler tarafından onlara aktarıldığı kadarıyla, çocuk özlemi çeken, çocuk sahibi olamayan kişilere nasıl bakıldığı, bu kişiler tarafından nasıl uygulamalar yapıldığına dair bir bilgi yoktur. Sadece Sauer'in Saha Türkleri arasından verdiği bir örnek, doğum öncesi veya doğum sonrası olarak düşünülebilir. Buna göre Sauer, daha önce de bahsettiğimiz Hıristiyanlaşmış bey Surtuyea Birgudin'n evinde, Saha Türklerinin tanrılarından Shessugai Toyon ve karısı Aksyt için Ogo Oyetto isimli çocuğun yuvasının kutsanması adına yapılan sunuya denk gelmiş, bu evin nasıl süslendiğini detaylı bir şekilde betimlemiştir. Seyyah süs olarak at kılından örgülerle süslenmiş yataktan, huş ağacından güneşi ve ayı simgeleyen kabuk parçalarından, yine kabuktan yapılma bir beygir ve kışra simgesinden ve ahşaptan yapılma giydirilmiş bebeklerden bahsetmekte, bütün bu eşyaların şaman tarafından özenle yerleştirildiğini söylemektedir. Bey ile sohbet eden Sauer, onun üç karısı ve 15 yıldır evli olmasına rağmen bu sunuları yapmadan önce hiç

---

[572] Burnes, 1834, C.2, s.48.

[573] Sedat Veyis Örnek, **Türk Halk Bilimi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1977, s.131.

çocuğunun olmadığını, hâlbuki sunulardan sonra her bir eşinin hamile kalarak altı oğul ve kız çocukları verdiğini öğrenir.[574] Başlangıçta doğmuş çocuğun evinin kutsanması şeklinde aktarılan ve şaman tarafından gerçekleştirilen bu ritüel, Bey'in verdiği bilgiyle sanki çocuk sahibi olmayanların yaptığı bir tören gibi anlaşılmaktadır. Fakat her ikisi de doğru olabilir; bir taraftan çocuk özlemi çekenler şaman aracılığıyla tanrılardan çocuk isterken, aynı zamanda çocuğun doğumunu takiben şükranları bildirmek maksadıyla da tekrar bir ritüel düzenliyor olabilirler.

Doğum anında ise Yakutların doğum yapmak üzere olan hamile kadının kocasını çağırdıklarını ve yetenekli iki kadının da doğuma yardım etmek amacıyla hazır bulunduğunu görmekteyiz.[575] Kırgızların doğum anında nasıl davrandıklarını ise Bayan Atkinson yazmıştır. Kırgızların çocuk bakımıyla, her şeyin temiz, düzenli ve beyaz olduğu İngiliz bakımı arasındaki farka değinmeden geçemeyeceğini belirten Bayan Atkinson, annenin de farklı olduğunu, doğum yaklaştıkça onun bir şeytan veya kötü bir ruh tarafından ele geçirildiği söylenerek şeytanı çıkarmak için kadına değnekle vurulduğunu ifade etmektedir.[576] Pishpek yakınlarındaki bir Kırgız köyünde bulunduğu sırada Lansdell de, doğum esnasında genellikle kadınların olduğunu sadece zor doğumlarda erkek ebelerin, büyücülerin veya sihirbazların kullanıldığından bahsetmiştir.[577]

Seyahatnamelerde doğacak çocuğun cinsiyetini belirlemeye dair herhangi bir inanç bulunmazken, verilen örnekler üzerinden çocuğun cinsiyetine dair yapılan kutlamaların farklılaştığı görülmekte, ataerkil bir anlayışın yansıması olarak erkek çocuklara daha çok değer verildiği görülmektedir. Bu, yukarıda bir Yakut beyinin sahip olduğu çocuk sayısı verilirken, sadece erkek çocuk sayısının verilmesi, kızların ise sayılarının verilmeyip yalnızca çoğul ekiyle birden fazla olduğunu anlamamızı sağlayan örneğin de gösterdiği bir durumdur. Kaldı ki, bu kısmın hemen devamında seyyah, eğer bir oğlan dünyaya gelecek olursa, doğumdan üç gün sonra onlar arasında besili bir kısrağın kurban edildiğinden ve bütün konu komşunun davet edilerek bir ziyafet düzenlendiğinden, ancak eğer bir kız dünyaya gelmiş ise herhangi bir kutlamanın

574 Sauer, 1802, s.126.
575 Sauer, 1802, s.126.
576 Mrs. Atkinson, 1863, s.154.
577 Lansdell, 1885, C.1, s.359.

yapılmadığından bahsetmektedir.[578] Hoten'den bahsettiği kısımda Lansdell, burada yaşayanların kadın doğum yaptığında, doğumu yaklaştığında ya da ilk doğumu olduğunda kutlama yapıldığını, bunu takiben kadının *Jewan* (Civan) adını alarak göğsünün üstünden geçen yeşil ve kırmızı şeritler taşımaya başladığın söyler.[579]

Doğan çocuğa ad verilmesi hususunda da seyahatnamelerde bulunabilecek birkaç kısım mevcuttur. İlkin Sauer'in seyahatnamesinden çocukların isimlerini doğumlarından sonraki üçüncü gün aldıklarını, düzenlenen şölende çocuğun bütün vücudunun kurban edilen kısrağın yağıyla ovularak adının verildiğini öğrenmekteyiz.[580] Burada doğan çocuğun oğlan mı yoksa kız mı olduğuyla ilgili bir ayrımın söz konusu olup olmadığı belirsizdir. Bununla beraber Yakutların önemsiz isimleri daha iyi bulduklarını, çünkü şaşalı isimlerin kötü ruhları ayartacağına inandıklarından bahsedilmektedir.[581] Kırgızlar arasında ise çocuğa isim koyma hakkına annenin de sahip olduğunu ifade eden Lansdell, bu ismin bazen kadının doğumdan sonra gördüğü ilk nesnenin dahi adı olabildiğini, bu nedenle de onlar arasında "it ayak" gibi tuhaf isimlerle karşılaşılabileceğini söylemiştir.[582]

Ad vermeyle ilgili ilginç bir örnek de Teke Türkmenleri arasından, seyyah O'Donovan tarafından verilmiştir. Seyyahın kendisi tarafından da tuhaf bir gelenek şeklinde adlandırılan bu durum, seyahatnamesinde şu şekilde geçmektedir:

"*Evimde otururken şehrin tellalıyla beraber yarım düzüne adam geldi; hepsinin kolunda da yeni doğmuş erkek çocuklar. Bu çocuklar gayet resmi bir şekilde bana takdim edildi. Tam olarak neler söylendiğini yakalayamadım, ancak anladığım kadarıyla bebeklerden birinin ismi O'Donovan Bey, diğerinin O'Donovan Han, üçüncüsünün O'Donovan Bahadır idi; diğerlerininkini unuttum. Batı ülkelerinin görüntüleri gözümün önüne geldi ve çok şaşırarak ne diyeceğimi ve hissedeceğimi bilemedim. Kendimi tutarak, bu bebeklerin neden benim evime getirildiğini ve neden böyle bir takdim yapıldığını sordum. Anlaşıldı ki Tekke Türkmenleri arasında yeni doğan çocukların isimleri kural olarak, doğum esnasında veya*

[578] Sauer, 1802, s.126.
[579] Lansdell, 1894, C.2, ss.205-207.
[580] Sauer, 1802, s.126.
[581] Sauer, 1802, s.126.
[582] Lansdell, 1885, C.1, s.359.

öncesinde çölde bulunan seçkin bir yabancıdan veya kabileyle çok yakından ilişkili bir olayın ardından verilirmiş. Açıklamadan sonra rahatladım ve hatta bu bebek adaşlarımın her biri için beş kron peşkeş verdim."[583]

Ad verme dışında doğumdan sonraki zamanda çocuklarına nasıl baktıklarına dair de birkaç örnek seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır. Aslında çocuklarından ziyade, oğlanlara demek daha doğru da olabilir, zira anlatılan durumlar genellikle sadece erkek çocuklarla ilgili gibidir. Bayan Atkinson'un kadın olması ve ayrıca Kırgız bozkırlarında at üstünde seyahat ederken hamile olup bebeğini de Alatau'nun eteklerinde doğurması, anlaşılan Kırgız kadınlar arasında ona dair merakı daha da çok uyandırmıştır. Bununla birlikte Bayan Atkinson'un erken doğumdan dolayı hazırlık yapamaması ve neticede bebeğini babasının gömleğine sarması, oradaki kadınlar tarafından bahtla açıklanmış, babasının gömleğine sarılan bir çocuğun şanslı olacağı söylenmiştir.[584] Bayan Atkinson'un başından geçen bir başka olay ise şöyledir:

"*Kadınlardan biri, beni bebeğini görmem için götürdü. Bebek henüz bir aylıktı ama aman Tanrım, nasıl da iri bir çocuktu. Tamam, İngiltere'de de toplu çocuklar vardır ama bu gördüklerimin hepsinden daha topluydu, sanki bir yaşındaydı. Çocuk gayet çıplak bir halde, altı ve üstünde postların bulunduğu bir tahtaya bağlanır ve orada emekleyebilene ve kendine yardım edebilene kadar tutulur. Çocuklar kendi başlarına bir akıntıya gidebilene ve kendi bakımlarını yapabilene kadar asla yıkanmazlar, hatta su bile yakınlarına getirilmez (sırılsıklam eden yağmurlar dışında). Annenin bebeğini onun üzerine eğilerek beslediğini gördüm. Kadın bana onun hasta olduğunu ve ona ilaç vermemi rica etti. Eşim ilacın nasıl hazırlanacağını söyledi ve ilacı ona verince kadın ellerimi tutup çok mutlu oldu."*[585]

Buradan anladığımız kadarıyla Kırgızlar arasında bebeklerin doğumdan sonra suyla veya yıkanmalarıyla ilgili bir gelenek yoktur. Annenin bebeğini emzirmek için eğilmesinin, sadece bu örnekte bebeğin hasta olmasıyla ilgili bir durum mu yoksa yaygın bir emzirme biçimi mi olduğu ise net değildir. Buna karşın, emzirmeyle ilgili olarak bu

---

583 O'Donovan, 1883, C.2, s.411.
584 Mrs. Atkinson, 1863, s.140.
585 Mrs. Atkinson, 1863, s.154.

sürenin Kırgızlar arasında bir hayli uzun olabildiği anlaşılmaktadır. M. Ujfalvy isimli bölgede antropolojik tetkikler için bulunan araştırmacı üzerinden Lansdell, Kırgız annelerin çocuklarına çok düşkün olduklarını, bazen onları dört yaşına kadar emzirdiklerini söylemektedir.[586] Bayan Atkinson da benzer bir duruma, ziyaret ettiği bir yas evinde denk gelmiştir. Yas tutan kadınlardan bir kadını, üç veya dört yaşlarındaki oğlu emmek istemiş, ancak annesi çocuğu eliyle itip reddetmiştir. Bayan Atkinson, "On hatta on bir yaşlarındaki çocukların anneleri tarafından beslendiğini görseniz hakikaten şaşırırsınız" demiş, fakat bu durumun sadece erkek çocuklarla ilgili olduğunu, kız çocukların böylesi bir şey yaptıklarını bir kez dahi görmediğini belirtmiştir.[587]

Bayan Atkinson Kırgız annelerin oğullarına düşkünlüğünden bahsetse de, Lansdell, yine M. Ujfalvy'e dayanarak çocukların büyüdükçe babası veya annesinden çok kıt ilgi gördüğünü, 12-13 yaşlarına kadar yazları neredeyse çıplak bir biçimde birkaç paçavrayla dolaştıklarını, kışın soğukta ise örtünün altında koyunlar arasına üşüştüklerini söyler.[588] Ayrıca burada, farklı bir uygulamaya da değinilerek, Kırgızların çocuğun doğumundan itibaren başlayarak kulaklarını çektikleri, böyle yaparak da çocuğun daha iyi duyacağına inandıkları belirtilmiştir.[589]

3.4.1.2. Evlilik

Seyahatnamelerde Türk topluluklarında evlilikle ilgili kısımlar sınırlı da olsa bulunmaktadır. Bunlardan ilki Sauer tarafından Saha Türkleriyle ilgili verilmişken, Lansdell, Bay ve Bayan Atkinson Kırgızlar; Burnes ve O'Donovan da Türkmenler arasında evlilikten bahsetmişlerdir.

Saha Türkleri arasında evlilik ritüeline "*eş satın alma seremonisi*" şeklinde yer veren Sauer, bu törenin oldukça formel ve meşakkatli olduğunu ifade etmektedir. Buna göre evlenmek isteyen genç adam bir arkadaşını, gelinin babasının rızasını almak ve ne kadar "*kalym*" yani başlık istendiğini sormak için gönderir. At veya sürülerden oluşan kalın dışında, toyda ikram olarak verilmek üzere ne kadar çiğ ete, at etine ve sığır etine ihtiyaç olduğu da öğrenilir, ki buna da "*kurim*" denir. Belirlenen miktarın yarısı her zaman gelinin babası tarafından damada hediyeler şeklinde sunulmaktadır. Sauer buna Saha

586 Lansdell, 1885, C.1, s.359.
587 Mrs. Atkinson, 1863, s.178.
588 Lansdell, 1885, C.1, s.359.
589 Lansdell, 1885, C.1, s.359.

Türklerinin "*yrdy*" dediğini belirtmektedir. Bununla beraber kızın niyeti de her zaman sorulur ve eğer kız da karşı çıkmazsa kalın ve kurim tam olarak şarta bağlanır. Damat, iki yağlı kısrağı keserek başlarını giydirir, etlerini parçalar ve üç ya da dört arkadaşıyla beraber gelinin babasına gider. Barakaya gelince arkadaşlarından biri içeri girerek giydirilmiş at başlarından birini ateşin önüne yerleştirir ve tek kelime etmeden arkadaşlarının yanına döner. Ardından hepsi barakaya girerler ve şaman ateşin karşısına oturur. Damat, bir dizinin üstüne çökerek ateşe bakacak şekilde durur ve ateşe yağ atılır. Damat, şapkasını biraz kaldırır ve vücudunu eğmeden kafasını üç kez sallar; büyücü onu mutlu bir adam olarak ilan eder ve art arta gelecek güzel yılları müjdeler. Şaman tarafından mutlu bir adam ilan edilmesinden sonra ise damat kalkarak baba ve anneyi başını eğerek selamlar, gelinin karşısındaki yerini alır ancak sessizliğini korur. Akabinde et getirilir ve gelinin babası eti kendi arkadaşları arasında paylaştırır. Aynı zamanda yağlı bir kısrağı ise yeni misafirlerine sunmak için keser. Akşam yemeği bitince damat yatağına gider, gelin ise çadıra ve damadın yanına bazı yaşlı kadınlar tarafından eşlik edilerek götürülür ve o geceyi birlikte geçirirler. Bununla beraber Sauer, bazen gelinin ilk ziyarette bulunmadığını söylemektedir. Sabah damadın arkadaşları geri dönse de, damat üç veya dört gün daha gelinin yanında kalır. Kalının ödenmesi için zaman kararlaştırılır ki bu, ya yeni ay ya da dolunay zamanıdır. Kalın ve kurim herhangi bir tören olmadan götürülür ve pek çok arkadaşın yanında verilir. Bunlar hep yeme içmeyle devam eder. Aynı şekilde damat yine üç veya dört gün orada kalır ve bu sefer gelini alıp kendi evine götüreceği zaman kararlaştırılır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu da yeni ay veya dolunay zamanında yapılır. Bu noktada onlar arasında neolokal bir evlilik anlayışının olduğunu görüyoruz, çünkü seyyah bu evin her zaman yeni bir ev olması gerektiğini belirtmektedir. Bu gidişte geline bütün akrabaları, arkadaşları, komşuları, hatta bazen yüzlercesi anne babasıyla birlikte eşlik eder. Gelin ve damat kendileri için hazırlanmış yeni çadıra giderler. İyi içen üç adam damadın eski çadırına gider ve girince "*Buraya senin evini görmeye ve kapının önündeki işleri yapmaya geldik*" der. Ardından ateşin karşısında tek dizlerinin üstüne yere eğilirler; *ayaç* adı verilen içki içmek için kullanılan kap kımızla doldurulur ve diz çöken kişiler üçer yudumda bunları boşaltır. Bunun ardından giderler, ancak bütün herkes onları tek bir ağızdan selamlar. Sonra başka üç kişi girer. Birincisinde 9 samur ikincisinde 9 tilki ve üçüncüsünde 27 kakım kürkü vardır. Bunları onlar çadırın

ana köşesine çivileyerek asarlar ve uzaklaşırlar. Ardından geline eşlik eden kadınlar, gelini, yüzü kakım kürküyle kaplı bir şekilde çadıra getirirler; kapının girişinde çaprazlamasına duran zayıf tahta bir çubuk vardır ve gelin göğsüyle bu çubuğu kırarak çadıra girer. Ateşin önüne yerleştirilen gelin elini açar ve avucuna 7 parça sopa konulur, ayrıca yağ parçaları da verilir ki bunları ateşe atar. Şaman, kutsandığını ilan eder, gelin kalkar ve yüzü yine kapalı bir biçimde yeni çadıra doğru götürülür. Yüz örtüsü ancak burada çıkarılır. Son olarak damat gelir ve iki gün boyunca misafirleriyle şölen yapar; yenilir içilir, ardından bütün akrabalarına sürüsünden ve kalınından hediyeler verir. Ama bütün bunlar birkaç yıl içerisindeki sonraki ziyaretlerde zaten damada hediye olarak geri verilir.[590]

Evliliğin kimle yapıldığının, herhangi bir yasağın olup olmadığıyla ilgili bir bilginin olmadığı bu kısımdan, en azından neolokal bir evlilik sistemi olduğunu, *kalym*, *kurim* ve *yrdy* kavramlarını, evlilik ritüelinin şaman tarafından yönetildiğini ve her bir araya gelişte toyların düzenlendiğini anlıyoruz. Dahası, evlilik ritüelini takiben Saha Türkleri arasında poligamiye izin verdiklerini, hatta bazılarının sahip olduğu eş sayısının altıya kadar çıkabildiğini de görüyoruz. Bununla beraber Sauer, ilk eşe her zaman diğer eşler tarafından saygı duyulduğunu, eşlerin farklı evlerde oturduklarını, eğer kötü muameleye maruz kalırlarsa evlerine geri dönebildiklerini söylemektedir.[591] Ancak seyyah, böyle bir durumda kalymın büyük kısmının geri ödenmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte, bunun çok nadir olduğunu, hatta bir örneğine dahi şimdiye kadar rastlamadığının altını çizmektedir.[592]

Saha Türkleriyle ilgili son olarak verilen bilgi ise, onların arasında levirat yani kayınbirader evliliğinin görülmesidir. Seyyah bunun sadece büyük ağabeyin ölmesi durumunda geçerli olduğunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle büyük ağabey ölecek olursa eşleri genç kardeşin hakkı olurken, genç kardeşin ölmesi durumunda eşlerin özgür olduğu, çok fakirleşmeleri gibi istisnai durumlar dışında da nadiren tekrar evlendikleri Sauer tarafından paylaşılmıştır.[593]

---

590 Sauer, 1802, ss.127-129.
591 Sauer, 1802, s.129.
592 Sauer, 1802, s.129.
593 Sauer, 1802, s.130.

Evlilikle ilgili Kırgızlar arasında çok eşliliğin, yani poligaminin mevcut olduğu bilgisini vermekle başlayan Lansdell de, eş alımı için ailelere ödenen bedelin ağır olmasından dolayı fakir Kırgızların kendilerini tek eşle sınırladıklarını söylemektedir.[594] Zenginliğe göre eş sayısının iki, üç ya da dört tane olabildiğini, bununla beraber ilk eşin "*baibiche*" adıyla anılarak evin hanımı kabul edildiğini, ona sadece diğer eşlerin değil aynı zamanda ailenin diğer kadınlarının da tabi olduğunu ifade etmektedir.[595] Seyyah, Kırgızların yaygın biçimde beşik kertmesi yaptıklarından söz etmekte, pek çok çiftin aileleri tarafından daha onlar doğmadan nişanlandıklarına değinmekte, buna karşın bu tür sözlerin tutulmayabildiğine de anlatısında yer vermektedir. Evlenilebilir yaşı 15'tir; ilk hazırlık damadın ailesi tarafından seçilen üç ila on kişilik yakınlardan veya arkadaşlardan oluşan bir görücü grubuyla başlar ve bunlara "*kouda-tusser*" adı verilir. Bu kişiler gelinin ailesine, içerisinde ciğer ve koyun yağından oluşan özel bir yemeğin de olduğu hediyeler sunarlar. Bu özel yemeğe "*konyruk-baour*" denir ve izdivaç niyetine işaret eder. Kızın ailesi de benzer hediyeleri ve yemeği damadın ailesini yollar ki buna da "*kiet*" denir. Bu niyetin ortaya konmasının ardından kızın babası kendi yakınlarını toplayarak kalına, yani gelin için ödenecek miktara karar verir. Ayrıca bir molla da ailelere çocuklarının birleşmesine izin verip vermediklerini sormak için her zaman hazır bulunur. Bu soruyu takiben molla, şahitlerin huzurunda müstakbel çiftin mutlulukları için dualar okur. Kalın 40, 60 ya da 120 koyundan veya 9, 17, 27, 37 ya da 47 baş hayvandan oluşur. Kalına ek olarak damattan "*bash-yakshi*" ve "*ayak-yakshi*" diye adlandırılan hediyeler beklenir. Bunlar da yine deve, at, inek hatta silah gibi şeylerden oluşur. Bütün bu belirlemelerden sonra gelinin babası damadın köyüne (auluna) kalını almak için gönderilir. Gelinin auluna ulaşan genç adam niyetini açıklar ve kızın babasından beyaz çadırını kurmak için izin ister. Bu, üç gün sürecek bir iştir ve bu süre içerisinde artık sözlüsüyle gizli görüşmeler yapar, bu görüşmeleri ayarlamaları için kadınlara hediyeler verir. Bu, gelinin annesine biraz süt olarak döner; buna "*sut-uk*" denir. Babasına ise "*tui-mal*" denen evlilik ziyafeti için gerekli bazen 50 veya 100 ata kadar çıkan bir hediye verilir. Bununla beraber evliliğin

[594] Lansdell, 1885, C.1, s.322.
[595] Lansdell, 1885, C.1, s.322.

tamamlanmasının ardından bu hediyeler baba tarafından damada, gelinin hediyesi şeklinde geri verilir. Nişanlılık süresi bir yıl, hatta bir yıldan fazla sürebilir.[596]

Burada seyyah, bu nişanlılık sürecinde kızın ölmesi durumunda ailesinin onun yerine sırdaki kız kardeşini nişanladığını veya kalimi geri ödediğini söyler. Eğer damat ölecek olursa, kalının yarısı geri ödenir. Bazı aullarda damadın ölmesi durumunda veya damadın kızla evlenmeyi reddetmesi durumunda kızın, aynı ailenin sıradaki oğluna verilmesi uygun görülür; bu gerçekleşmediği takdirde ise bir deve ceza olarak kız tarafına verilir. Eğer karşılıklı olarak erkek kardeş ve kız kardeş, başka aileden kız kardeş ve erkek kardeşle evlenecek olursa, bu durumda kalın aranmayabilir. Nişanlılık süreci sona erdiğinde, damat en iyi kıyafetlerini giyer, en iyi atına biner ve kızın auluna gider. Burada kendisi için hazırlanmış bir "*kibitka*", yani yurt vardır.[597] Buradaki törenler boyunca gelinin erkek kardeşinin arzuladığı her şeyi damattan aşırmaya hakkı vardır. Hatta gelinin akrabaları da gelerek, damadın sahip olduğu her şeyi, ceketini, şapkasını, kuşağını, atını, eyerini hediye diye alır; ancak daha sonraki ziyaretlerinde geri verirler. Kalının tamamlanmasıyla birlikte gelinin ailesi ona çeyiz olarak bir kibitka, bir deve, bir binek atı, sürü ve gelinin baş kıyafetlerini verir. Bunlara "*saoukele*" denmektedir. Kız fakirse, bu durumda da bir yatak, çanaklar ve kıyafetler verilir; bunlara da "*jaoulouk*" denmektedir. Bütün bu çeyiz hazırlanırken gelinin yardımcıları akşama doğru onu hazırlamaya, giydirmeye ve bu sırada türküler söylemeye başlarlar. Nihayet mollalar evlenecek çiftin önüne suyla dolu ve üstü örtülü bir bardak koyarlar ve okumaya başlarlar. Sonra her iki tarafa da kendilerini evlilik bağıyla bağlayıp bağlamayacaklarını sorarlar ve sudan üç kez içirirler. Bazı mollalar gelinin kısrağından alınma at kılının veya kurdelesinin bağlı olduğu bir çubuğu suya batırırlar; bazıları da üstünde dua yazan kâğıdı suya daldırırlar. Lansdell bu ritüelin bitmesinin ardından kızın baş kıyafetinin, arkadaşları şarkı söylediği sırada bir kadın başlığıyla değiştirildiğini söylemektedir. Bazı yerlerde damat atının üzerinde kapıya gelmekte ve girmek için izin istemekte, izin verilmediğinde ise içeri zorla girerek kızı alıp kendi çadırına götürmenin bir gelenek olduğunu ifade etmektedir. Evliliğin mutlu bir biçimde tamamlanmasının ardından Kırgızlar arasında ziyafetler ve oyunlar başlar. Yeni evli çift ayrılacakları zaman, bütün aul toplanır; gelinin

---

[596] Lansdell, 1885, C.1, ss.323-324.
[597] Kibitka genellikle tekerlekli ve taşınabilir yurtlar için kullanılan bir ifadedir.

babası kızını ata bindirir ve kadınların gözyaşları, erkeklerin veda sözleri içerisinde deveye yüklenen bir çeyizle birlikte kızın köyünden ayrılırlar. Artık yeni auluna varınca, damadın ailesi tarafından bir ziyafet verilir ve babasının çadırına yakın bir yere yeni bir çadır dikilerek gelinin çeyizleri bu çadırda sergilenir. Gelin, toplum önüne ilk çıkışını da böylece gerçekleştirmiş olur. Çeyiz olarak getirdiği mallar ise diğer kadınlarınkiyle karıştırılmaz; sürüleri o eşin çocuklarına miras olduğu için akıllı bir koca onları her zaman ayrı tutar.[598] Lansdell, Kırgızlar arasındaki evliliklerde aileler tarafından huy ve yaş gibi uygunluklara bakılmadığını, toplumsal eşitliğe daha çok önem verildiğini belirtmektedir.[599] Kadın haklarının az olduğunu, bununla birlikte bazı yerlerde kızın 23 yaşına geldiğinde kendi istediği adamla evlenebildiğini, lakin bu yaşa ulaşmış ve evlenmemiş bir kızın da verimli yaşlarını geçirdiğine inanıldığını söylemektedir.[600]

Kırgızlarda evlilikten bahseden bir diğer seyyah da Thomas Atkinson'dur. Atkinson, Alatau'u gören bir Kırgız yerleşiminde Djani-Bek isimli Kırgız beyinin yanındayken, karşıdan bir toz bulutu yükselmiş, bey de kim olduklarına bakmaları için adamlarını yollamıştır. Gelen kişinin Djani-Bek'in kızına talip olan bir genç olduğu, yanında beş kişiyle beraber geldiği anlaşılmıştır. Seyyah, bu gencin henüz hiç görmediği gelinin köyündeki ilk belirişi olduğunu söylemektedir. Djani-Bek onu karşılar, dizginini tutar ve atından inmesine yardım eder. Ardından yurda girerler ve oturunca büyük bir Çin kâsesi içerisinde talibe kımız ikram edilir. Bunu takiben damat adayı müstakbel babasına halini hatırını, sonra müstakbel kayınbiraderlerinin hallerini hatırlarını, ardından develerin, atların, kısacası sürülerinin ve hatta köpeklerinin halini hatırını sorduktan sonra müstakbel kayınvalidesi ve gelinin nasıl olduklarını sorar. Seyyah, bu hal hatır sorma merasiminin sadece Kırgızlar arasında değil, Orta Asya'nın bütün kabilelerinde yaygın olduğunu söyler.[601] Atkinson, Kırgızlar arasında kızların evlilik hakkında kendi sözlerinin olmadığını, babaların kızlar hakkında değer biçtiğini, bazen beylerin bu değeri çok yüksek belirlemesiyle bunu verecek bir damat adayının çıkmadığını da belirtmektedir.[602] Bu noktadan sonra seyyah, genç kız için verilecek kalından

598 Lansdell, 1885, C.1, ss.325-327.
599 Lansdell, 1885, C.1, s.328.
600 Lansdell, 1885, C.1, s.328.
601 Atkinson, 1860, s.248.
602 Atkinson, 1860, s.249.

bahsetmektedir. Kalının kızın ileride geri gönderilme ihtimaline karşılık onu korumak için alındığı, bu ayarlamaların ardından da bir mollanın çağrılarak taraflara evlilik konusunda herhangi bir itirazlarının olup olmadığını sorarak evlilik akdini, nikâhı aileler veya aracılar tarafından seçilen iki veya daha çok kişinin şahitliğinde gerçekleştirdiği söylenmiştir. Ayrıca bu bölgelerde yaygın olduğu gibi aileler arasında bir husumetin olması durumunda, onayın bazen rüşvetle sağlandığı da eklenmektedir.[603] Mollanın okuduğu duaların, verilen kalının ardından ise kızın babası kararlaştırıldığı şekilde kızının çeyizini hazırlar ve bundan sonra genç aşık karısıyla baş başa kalmaya, hatta aynı yurtta kalmaya başlayabilir.

Bayan Atkinson da Kırgızlar içerisinde evliliklerle ilgili karşılaştığı bir durumdan söz etmiştir. Seyyah bir aulda gördüğü evli çiftten kadının 30 yaşlarında, kocasının ise bir çocuk olduğunu, kadının bir annenin çocuğunu düzelttiği gibi kocasını da çekip çevirdiğini söylemektedir.[604] Başka bir aulda da yine genç, sağlıklı ve güçlü bir kadının 15 yaşındaki kocasıyla olduğunu görmüştür. Bayan Atkinson bu tür evliliklerin sebebini, bu erkek çocuklarının kimsesiz kişiler olduklarına, onlarla ilgilenenlerin de bu çocukları, bakımlarını üstlenebilecek kadınlarla evlendirerek kendilerini bütün dertlerden kurtardıklarına bağlamaktadır.[605]

İngiliz seyyahlardan Burnes ve O'Donovan ise Türkmenler arasında evlilikten bahsetmiştir. Burnes, Türkmenlerin evlilik geleneklerinde yağma alışkanlıklarında olduğu gibi bir hayli romantik olduklarından bahsetmektedir.[606] Seyyahın romantik ile kastettiği aslında maceradır, çünkü bir Türkmen kızının bedeli yüksek olduğu için aşığı meşru yollardan alma konusunda ümitsizse, o zaman sevdiğini atının terkisine attığı gibi kaçırır ve beraber olacakları en yakın aula dörtnala sürer.[607] Artık ayrılık imkânsızdır. Aileler ve akrabaları âşıkları takip etse ve gelin için pek çok deve ve at ödenmesi istense de bu sorun, damadın bazı kız akrabalarıyla yapılan karşılıklı evliliklerle ayarlanır. Ancak kişi zenginse, bunlar problem olmaktan çıkar. Buna karşın sık rastlanan bir durum, borcun ödenmesinin reddedilmesi, nişanlılığını tamamlamak için yeterince kazanana kadar

---

603 Atkinson, 1860, s.249.
604 Mrs. Atkinson, 1863, ss.204-205.
605 Mrs. Atkinson, 1863, s.205.
606 Burnes, 1834, C.2, s.55.
607 Burnes, 1834, C.2, s.56.

İran’a akınlar düzenlenmesidir ki bu da bir onur kabul edilir. Onun buradaki başarısı geri kalan hayatında onu bir soyguncuya dönüştürür; bir Kızılbaş’ın yakalanması bir Türkmen ailesinin yaşamını kurmak için kaçınılmaz hale gelir.[608] Genç kız, evlilik töreninden sonra kendi ailesinin yanına döner ve bir yılı bir Türkmen çadırı için gerekli halıları, kıyafetleri hazırlayarak geçirir. Aşığı ile kaçmalarının yıl dönümünde nihayet cesur aşkının evine ve kollarına döner.

Türkmenlerde evliliklerle ilgili O’Donovan ise, bir Türkmen’in genellikle tek karısı olduğunu, çoğu Türkmen’in bir boğazı daha beslemenin kolay olmadığını düşündüklerini söyler.[609] Ancak seyyah birden çok kadına sahip de olunabileceğini, bu durumda son eşin her zaman en güzel kıyafetler içerisinde görüleceğini hatta bu eşin ev işlerinden muaf tutulduğunu ifade etmektedir.[610] En güzel kıyafetler genç eşin olsa dahi, ondan önceki eşlerin saygınlıkta ondan daha önde olduğu, misafirler tarafından onlara daha çok saygı gösterildiği O’Donovan tarafından belirtilmiştir. Seyyah, bekâr kızlar arasında, özellikle Göklen gibi Batı Türkmenlerinde sadece bekâr kızlar tarafından giyilen gümüş bir başlıktan da bahsetmiştir.[611]

3.4.1.3. Ölüm

Seyyahların Sibirya ve Orta Asya’da duydukları veya bizzat deneyimledikleri geçiş dönemlerinden biri de ölümdür. Ölüm anlaşılan üzerine çok konuşulmak istenmeyen bir konudur. Sibirya’da Saha Türklerinin yaşamlarını gözlemleyen Sauer, onların kinayeli konuşmak dışında asla ölüden söz etmediklerini, birinin öldüğü evi de artık oranın kötü ruhların meskenine dönüştüğünü düşündükleri için yıkılmaya terk ettiklerini söylemektedir.[612] Seyyah ayrıca Saha Türklerinde gördüğü bir cenaze merasiminde ölü bedenin en güzel kıyafetleriyle giydirilerek yere uzatıldığını, kollarının belinin etrafından sıkıca bağlandığını ve ardından yanında bıçak, çakmaktaşı, çelik ve kavla beraber sağlam bir tabuta konularak tabutun kapatıldığını belirtmektedir. Burada onların, yaşamdan sonra tekrar bir hayatın olduğuna yönelik inançlarını da görmekteyiz. Çünkü bütün bu nesnelerle beraber onun yanında biraz et ve yağ da, mevta ruhların

[608] Burnes, 1834, C.2, s.56.
[609] O’Donovan, C.1, s.209.
[610] O’Donovan, C.1, s.234.
[611] O’Donovan, C.2, s.262.
[612] Sauer, 1802, s.125.

ikametgâhına giden yolda açlık çekmesin diye konmaktadır. Başka bir deyişle buradaki yolculuk bitmekle birlikte ölen kişi için yeni bir yolculuk başlamıştır. Ayrıca bu yolculukta kendisine en sevdiği atı da eşlik etmekte, at eyerlenerek el baltası, Hint yağı, tencere gibi şeylerle donatılarak defin yerine götürülmekte, orada kurban edilerek mevtanın mezarının yanında açılan diğer mezara gömülmektedir. Atla birlikte bir de kısrak getirilmektedir. Kısrak kurban edilerek derisi yüzüldükten sonra konuklara ikram edilir. Bu yüzülen deri de altında başı batıya bakar şekilde bedenin yattığı ağacın üstüne asılır. Bütün bu işler şaman tarafından idare edilmektedir. Şaman kurbanın da sunulmasını takiben davulunu alır ve ruhları, ölen kişinin ruhunu huzura kavuşturmaları için çağırır. Tüm ritüel mezarın doldurulmasıyla son bulur.[613]

Doğu Türkistan'da Aksu'da bir cenaze törenine rastlayan Lansdell, Batı'daki ağır törenlerin aksine buradakilerin oldukça hızlı gerçekleştiğini söylemektedir. Seyyah ölü bedenin çenesinin, el ve ayak başparmaklarının bir bezle bağlandığını, ardından bedenin yıkandığını ve bir gün içerisinde mollaların Kuran okumaları eşliğinde gömüldüğünü anlatmaktadır.[614] Ayrıca dipnotta, üç gün boyunca ölen kişinin evinde yemek yapılmadığı, konu komşunun yemek getirdiği ancak dördüncü gün ölen kişi için bir yemek verildiği söylenmektedir. Ölen kişinin karısının yedi gün boyunca evden çıkmadığı, kırk gün boyunca yas tutarak omuzlarında siyah bir örtüyle ölen eşi için dualar ettiği de seyyah tarafından belirtilmiştir. Yas tutanın bir erkek olması durumunda ise beline beyaz bir bez sardığı, kadının yasını babası veya annesi için tuttuğu durumlarda ise başörtüsünün üstüne beyaz bir şey sardığı da Lansdell'in verdiği bilgiler arasındadır.[615]

Lansdell, Tarım Havzası'ndaki Kırgızların geleneklerinden de bahsetmiş, onların "*Aiom*" adı verilen İslami bir bayramlarının olduğunu belirtmiştir. Burada seyyah, aiomun Barata ayının 15. günü gerçekleştiğini ve o gün cennetteki listelerde bir değişiklik yapıldığına, meleklerin o yıl boyunca ölenlerin isimlerini çıkardığına inanıldığından bahsetmekte, bayramın gece boyu danslar, oyunlar ve şölenler şeklinde karşılanıp, kutlandığını ifade etmektedir.[616] Muhtemelen seyyahın verdiği bilgi Berat gececiyle

613 Sauer, 1802, ss.129-130.
614 Lansdell, 1894, C.1, s.349.
615 Lansdell, 1894, C.1, s.349.
616 Lansdell, 1894, C.2, ss.205-206.

alakalıdır. Şaban ayının 15. gecesine denk gelen Berat gecesi, ya seyyah tarafından yanlış anlaşılarak karıştırılmış ya da eğer seyyah tamamen doğru anladıysa, bölgedeki Kırgızlar tarafından Berat gecesine böyle bir anlam yüklenmiş olabilir. Ayrıca Lansdell onlar arasında, pek çok kutlamayla beraber yas zamanının sona ermesini takiben de bir davet verildiğinden söz etmiştir.[617]

Kırgızlar arasında ölüme dair bilgileri Bayan Atkinson'un seyahatnamesinde de görmekteyiz. Yas tutulan bir Kırgız yurduna giren Bayan Atkinson, kadının kocasının ölümünün ardından aylar geçmesine karşın yas tutmaya devam ettiğini, onlar arasında kadınların gün doğumunda ve gün batımında bütün bir yıl boyunca birer saat dua etmesinin bir gelenek olduğunu söylemektedir.[618] Bununla beraber onun seyahatnamesinden, yas tutulan yurdun önüne siyah ipekten bir bayrağın olduğu direğin konulduğunu ve bunun her zaman ölüm anlamına geldiğini de görmekteyiz.[619]

---

617 Lansdell, 1894, C.2, s.206.
618 Mrs. Atkinson, 1863, s.178.
619 Mrs. Atkinson, 1863, s.178.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞAMANLIK VE HALK HEKİMLİĞİ

4.1. Şamanlık

19. yüzyılda Orta Asya ve Sibirya'yı ziyaret eden İngilizlerin seyahatnamelerinde şaman ve şamanlıkla ilgili bilgiler hacim açısından zamana, seyyahın ilgisine ve bulunduğu yerlere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Özellikle yüzyılın başındaki Sauer'in seyahatnamesinden başlayarak Yakutlar ve Sibirya'da yaşayan diğer halkların inanç sisteminde gördüğümüz şamanlar, seyahat anlatılarından yavaş yavaş kaybolmaya, merkezden uzaklaşarak uzak kırsalda bulunabilecek kişilere dönüşmüştür. Elbette şamanlık Sibirya dışında, örneğin Moğollar ve Buryatlar arasında da karşımıza çıkmaktadır. Lakin tezimizin konusu açısından bazı noktalarda bağlantı kurmanın dışında, her ne kadar zengin bir malzeme sağlasa da, Türk boyları dışındaki şamanlara ve şamanlık geleneklerine bu bölümde yer verilmemiştir.

Seyahatnamelerde şamanlık ve şamana bakış açısında ise ortak pek çok noktayı görmek mümkündür. Bilhassa Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in tarih boyunca bölgedeki genişlemesiyle beraber şamanlık hem bu dinlerin karşısında olumsuzlanan ve medeniyet seviyesi açısından aşağılarda görülen hem de merkezden uzakta daha çok rastlanan bir inanç şeklinde sunulmuştur. Bu çerçevede çoğu seyahatnamede doğrudan bir tanım verilmese de, anlatılardan yola çıkarak şamanlığı, "Sibirya ve Orta Asya'nın farklı bölgelerinde yaşayan, putperest olarak kabul edilen halklar arasında yüksek itibara sahip, farklı ayinleri yöneten, hastalıkları tedavi eden, talihsizlikleri defeden, şaman adlı büyücü veya sihirbazların etrafında oluşan bir inanç sistemidir diye tanımlayabiliriz.[620]

Coğrafi açıdan en çok Sibirya'yı gezen seyyahların gözlemlediği şamanlık,[621] Türk boyları açısından bir taraftan İslamiyet'in Asya'daki yayılışı, diğer taraftan Rusların ve dolayısıyla Hıristiyanlığın ilerleyişiyle, Orta Asya'nın pek çok topluluğunda bu dinlerle beraber etkileri devam etmekte olan inanç şeklinde görülmüştür. Bir bakıma

620 1771 yılında yayınlanmaya başlanan Encyclopeadia Britannica'nın 1797 yılında yapılan üçüncü baskısında ilk kez "Şaman" maddesi bulunmaktadır. Bir paragraf uzunluğundaki bu maddede şaman, tam da seyahatnamelerin yansıttığı bu çerçeveyi sunmaktadır. Bkz. Encyclopeadia Britannica, Vol. XVII, Edinburgh, 1797, s.335.

621 Şaman ismi coğrafi adlandırma şeklinde bir gölün adı olarak da Dobell'in seyahatnamesinde geçmektedir. Dobell, güzel bir gölü geçtiklerini, bu gölün Yakutlar tarafından Oyunekueil, Ruslar tarafından ise Shamanskoy Osier ismiyle bilindiğini söylemektedir. Bkz. Dobell, 1830, C.1, s.338.

şaman ortadan kalkmış, lakin şaman etrafında oluşan inanç ve dünyayı kavrama, olumsuzluklarla mücadele etme anlayışı, yaygın bir biçimde topluluklar tarafından devam ettirilmiştir. Bu nedenle doğrudan şamanlık ve şamanla ilgili anlatılar olduğu kadar, seyahat anlatılarında şamanlığın izlerine, Türk topluluklarının eski inançlarından kalan inanç ve uygulamalara da sıkça yer verilmektedir.

İnançlı birer Hıristiyan olarak coğrafyaları arşınlayan seyyahlar, şamanlığın olduğu toplumları putperest anlamına gelen "*idolatrous*" veya şeytani güçlere tapan anlamında "*demonolatrian*" şeklinde tanımlamış, şaman için de "büyücü, sihirbaz" anlamına gelen "*wizard*", "*sorcerer*", "*magician*" ve "*conjurer*" gibi güven telkin etmeyen kelimeleri tercih etmişlerdir.[622] Bu güvensizliği seyyahların anlatılarında çok defa görürüz. Şaman için kullandıkları ifadelere ilaveten onlar, şamanları göklere çıkıp yer altına iniyorlarmış, ruhlarla konuşuyorlarmış gibi, başka bir deyişle hep –mış gibi yapan düzenbaz kişiler olarak sunmaktadır. Örneğin Sauer, şamanların güçlerini Rusya'da dahi duyduğunu; sihirlerini, efsunlarını çok kez gördüğünü, bununla beraber onların İngiltere'deki sıradan bir sihirbazın yaptıklarına denk marifetlerini keşfedemediğini söylemektedir.[623] Cottrell ise Sauer gibi nazik bir üslup kullanmak yerine şamanlığa doğrudan saldırarak onun insanların inancı üzerinden dolandırıcılık yapmanın, hilebazlığın en aşağılık sistemi olduğunu söyler. Ona göre şamanlar, saçma sapan ayinler yapan, anlaşılmaz tuhaf bir dil kullanan, dahası "…Yaptıkları bu saçma sapan şeylerle kişi iyileşirse, o zaman sebebi biziz… Yok iyileşmezse, o zaman da Tanrılar kurbanınızı kabul etmedi." diyen üçkağıtçılardır.[624] Bu çerçevede Cottrell şamanlığı, kökü kazınması gereken bir inanç olarak görür ve Budizmin yayılmasını örneğin, şamanlığın ortadan kalkması açısından olumlu karşılar.[625]

Benzer bir bakış açısını, Cottrell'den kırk yıl sonra eserini yayınlayan Lansdell'de de görürüz. O da Cottrell gibi İslamiyet'in ulaşmadığı yerlerde Yakut Türklerinin bir kısmının yerli şamanlığın karanlıkları içinde kaldığını belirtmektedir.[626] Bununla beraber seyyahlar için bir şamanı, onun hareketlerini, danslarını, kendinden geçme törenlerini

---

[622] Zaman zaman İngilizce rahip anlamına gelen *Priest* ifadesi de, özellikle bir ayini yönetirken şaman için kullanılmaktadır.
[623] Sauer, s.120.
[624] Cottrell, 1842, ss.319-321.
[625] Cottrell, 1842, s.319.
[626] Lansdell, 1882, s.58.

izlemek keyif vericidir. Örneğin Cochrane, Yakutları ziyaret ettiği bir yerde, eşyaların taşınması için beklerken, kendisinin gayet rahat olduğunu ve bu süre içerisinde bir şamanın veya büyücünün numaralarıyla eğlendiğini söylemektedir.[627] Cochrane'nin izlediği şaman, hoplayıp zıplayan, seken, homurdanan, çığlık atan bir tür kaçık gibidir ve acınacak bir durumdadır. Şaman, tüm bu delice işleri yaptıktan sonra bıçağını çekmiş ve karnına saplamıştır:

> "*Gerçekten panikledim ve kendine kıydığını düşündüm. Ancak o ise, gözümün önünde bıçağı geri çekti ki en ufak bir kan yoktu. Aslında demek ki gerçekten bıçağı sokmamıştı. Bütün bu büyücülük işinde el çabukluğundan ziyade bir karın numarası vardı. Bu durumda şamanlar alışkanlıkla bıçağın girdiği varsayılan karınlarının o kısmını, 14-15 santim içeri çekmeye alışmışlar. Zaten asla kendi bıçakları dışında başka bir bıçak kullanmıyorlar çünkü öyle tahmin ediyorum ki başka bıçakların kendi bıçaklarından daha uzun olabileceğinden korkuyorlar. Bu düzenbazların cahil kalabalıklar üzerindeki gücü cidden büyüktür fakat şamanlar kendi hâkimiyet alanlarından başka yerlere gitmezler ve sayıca da çok değillerdir.*"[628]

Cochrane şamanı eğlencelik bir unsur, bir düzenbaz olarak görse ve onlara inananları cahil kalabalıklar şeklinde nitelese de, bu durum şamanların o toplumlardaki yüksek konumlarını değiştirmez. Örneğin Sauer, Sahalar arasında düzenlenen törenlerde şamanların en başköşeye oturtulduğunu ve töreni saygın bir şamanın idare ettiğini söylemektedir.[629] Ayrıca şamanın başarısı veya başarısızlığı ise insanlar tarafından asla sorgulanmaz.[630] O, gök ve yeraltı dünyasının ruhlarıyla konuşabilen, ölmüş şamanların ruhlarından güç alan, insanlar ve ruhlar arasındaki yegâne aracıdır.

4.1.1. Şamanın Cinsiyeti ve Eğitimi

Şamanlarla karşılaşmaya ve deneyimlere bağlı olarak seyyahlar genellikle erkek şamanlardan bahsetmekte, anlatılarında çoğunlukla "*he*" ve "*his*" gibi eril ifadeler kullanmaktadırlar. Seyahat anlatıları tek tek değerlendirildiğinde farklı sonuçlara ulaşmak mümkünse de, bu durum kadın şamanın olmadığı anlamına da gelmez. Örneğin

[627] Cochrane, 1824, s.214.
[628] Cochrane, 1824, ss.215-216
[629] Sauer, 1802, s.118.
[630] Cottrell, 1842, ss.319-321, Sauer, 1802, s.122.

yukarıda andığımız Sauer, törenle ilgili anlatısının devamında bu törenlere kadınların kabul edilmediğini, ne kadınların ne de nitelikli olmayanların kutsanmış ilk kımızdan içebileceğini ifade etmektedir.[631] Bununla beraber anlatısının devamında hem erkeklerin hem de kadınların şamanlık mevkiine kabul edildiği bilgisiyle karşılaşırız. Buna göre kadınların şaman olması nadir görülen bir durumdur ve doğumlarında ya da bebekliklerinde şaman olmalarına yetkin olduklarını gösterecek belirli işaretlerin olması gerekir.[632]

Şamanın eğitimi konusunda ise böyle bir deneyimle karşılaşmak pek olası görünmediği için, seyyahlar ancak sorup duydukları cevaplar çerçevesinde bilgi verebilirler. Bu nedenle birkaç kırıntı dışında konuyla ilgili bilgi mevcut değildir. Bu kırıntılarda ise genç şaman adayının yaşlı bir eğitmen tarafından yetiştirildiği söylenmekte, yaşlı eğitmen genç şaman adayına gece ve gündüz ormanların en ıssız kısımlarında eşlik ederek gök ve yeraltı ruhlarının en sevdikleri yerleri, onların görünüşlerini, etkilerini ve isteklerini nasıl anlayacağı konusunda şaman adayına rehberlik etmektedir.[633]

4.1.2. Şamanın Giysisi ve Kullandığı Araçlar

Seyahat anlatılarında çokça olmasa da şamanın kıyafeti ve kullandığı araçlarla ilgili bilgiler de mevcuttur. Genel bir izlenim olarak şamanın birden çok kıyafetinin olduğu veya her uygulama için aynı kıyafetleri kullanmadığı gibi bir durum çıkmaktadır. Sauer'in karşılaştığı bir uygulamada şaman, kendisine işkence eden kötü bir ruhun gazabını dindirmek için icrasına başladıktan sonra bir kurban verilmesi gerektiğini söyler ve kurbanın tedarik edilmesini takiben şaman kıyafetlerini giyerek törenine devam eder.[634] Dolayısıyla burada, ilk icra esnasında kıyafetle ilgili bilgi verilmezken, kurbanın getirilmesiyle birlikte şamanın kıyafetlerini giymesi, farklı uygulamalarda farklı şaman kıyafetleri olabileceğini akla getirmektedir. Kaldı ki, şamanın gerçekleştirdiği uygulamalar dışında gündelik yaşamındaki görüntüsüne dair bir bilgi de sunulmamıştır. Sauer, törenle ilgili anlatısının devamında tekrar, şamanın sihir kıyafetlerini süslediğini, davulunu alarak usulüne uygun biçimde büyüsüne başladığını, davuluna vurarak,

---

[631] Sauer, 1802, ss.117-118.
[632] Sauer, 1802, s.120.
[633] Sauer, 1802, s.120.
[634] Sauer, 1802, ss.120-121.

sayıklayarak, zıplayarak ve deli saçması bir jargonu abartılı bir biçimde kullanıp uzun saçları yüzüne düşmüş bir şekilde büyüsüne devam ettiğini söyler.[635] Şamanın kıyafeti ile ilgili ise şu bilgiler verilir:

"*Büyücünün kıyafeti kolları omuzdan dirseğe kadar uzanan deri bir cekettir. Dış dikişler boyunca uzun deri parçalar dikilidir. Aynı zamanda bele de dolanan bu parçalar yere kadar uzanır. Ceket demir levhalarla kaplıdır ve üzerine asılı demir ve pirinç parçalar hoplayıp zıplarken, davulunu çalarken kasvetli bir gürültü çıkarır. Ayrıca bir önlüğe benzeyen ve çenesinden dizlerine uzanarak bağlanan uzun bir deri parçası daha vardır ve aynı şekilde süslenmiştir. Davulu oldukça büyüktür ve köşelerinden ve çapraz çubuklarından demir ve pirinçle süslenmiştir. Tokmağı ise kılları kısa hayvanların derisiyle kaplıdır. Ayrıca sihre başlarken kürk bir şapka takar ancak büyüsü başlar başlamaz bu şapka hemencecik düşüverir.*"[636]

Benzer bir şaman tablosunu Cochrane de çizmektedir. Kolyma civarındaki Yakutları ziyaretinde rast geldiği törendeki şaman, üstü yaklaşık olarak kalem şekli ve büyüklüğündeki birçok demir parçasıyla kaplanmış uzun bir palto giymiştir. Ayrıca botları, şapkası ve eldivenleri de süslenmiştir. Şaman icrasına bir çubuk içerek başlamış, bunu takiben davulunu ve davul tokmağını alarak kötü ruhu çıkaracağı kişinin yanına bağdaş kurarak oturmuştur.[637] Şamanın giysisi ve davulu, sadece üzerinde taşıdığı veya ses çıkardığı bir nesne değildir. Şaman bu iki eşyasını yere koyarak örneğin suçlanan kişinin üzerinden atlamasını da sağlayarak kullanır.[638] Lansdell de şamanlarla karşılaşmasına rağmen, kıyafetleriyle ilgili bir bilgi paylaşmamıştır. Sadece Barnaul'da ziyaret ettiği bir müzede kartal yuvası, Altay kartalıyla alakalı eşyalar, öldürülen bir kaplanın doldurulmuş bedeniyle birlikte bir şaman kostümünün de mevcut olduğundan bahsetmiştir.[639]

Kıyafetle birlikte anılan ve şamanın icrası esnasında vaz geçilmez çalgısı davuludur. Şamanın davulu onun sadece bu dünyadaki çalgısı değil, aynı zamanda öte

---

[635] Sauer, 1802, s.121.
[636] Sauer, 1802, s.121. Sauer'in betimlediği şaman, benzerlikler bakımından Çukçiler arasındaki şamanlarla da karşılaştırılabilir. Bkz. Dobell, 1830, C.1, s.158.
[637] Cochrane, 1824, s.214.
[638] Cottrell, 1842, s.321.
[639] Lansdell, 1882, s.158.

dünyaya da taşıyacağı bir eşya olarak değerlendirilir. Zira bir şaman öldüğünde, topluluğun diğer üyeleriyle aynı tören yapılmakla birlikte şamanın mezarına davulu da konur.[640] İnanca göre ölmüş şamanlar, kutsal sürüleri siyah renge sahip Mung Taar'ı (ebedi ıstırap) kuşatan 8 ruh kabilesiyle birleşecektir.[641]

Anlatılarda şamanın kıyafeti gibi süslenen davul dışında, kullandığı bir değnekten de bahsedilmektedir. Bu değneğin özel bir değnek olup olmadığı belli değildir. Ancak Sauer, şamanın bu değneğe, bir at yelesinin bitiminden kopardığı kıllardan bağlayarak kullandığını ifade etmiştir.[642] Bu belki de davulunu çalmak için kullandığı tokmak da olabilir.

Şamanın törenleri için kullandığı diğer unsurlar arasında at kılından yapılma örgüler, farklı şekiller verilmiş kabuk parçaları, hayvan derileri, un ve yağ da bulunmaktadır. Teğmen Billings'le beraber Mayo Nehri'nde seyahat ederken Hıristiyanlaşmış şef Surtuyea Birdugin'in evinde düzenlenen kutsama törenine denk gelen Sauer, gördüğü manzarayı şöyle betimlemiştir:

> *"... At kılından bir kordon bacanın etrafına bağlanmıştı ve ev sahibinin yattığı yere doğru yine at kılından örgülerle süslenmiş bir şekilde uzanıyordu. Huş ağacından güneşi ve ayı simgeleyen yuvarlak iki kabuk parçası asılıydı ve kabuktan yapılma bir beygir ve kısrak simgesi ile ahşaptan yapılma giydirilmiş bebekler bulunuyordu. Kordon, dibinde yosun ve kürklerin olduğu bir sepet bulunan yatağın başındaki direğe bağlanmıştı. Sepetteki küçük sehpanın üzerinde ise ahşaptan bir kâse vardı ki içinde kaynatılmış un bulunuyordu. Bütün bunların hepsi, muhteşem bir büyü töreniyle beraber bir şaman tarafından yerleştirilmişti."*[643]

Buradaki manzaranın dışında Şef'in kendisi Teğmen Billings'e ve Sauer'e kendisinin üç karısı olduğunu ancak 15 yıldır evli olmasına rağmen bu sunular yapılmadan önce hiç çocuğunun olmadığını söylemiştir. Fakat sunularla beraber her bir eşi hamile kalmış, şefin altı oğlu ve kızları olmuştur. Şef Surtuyea'nın aktardığına göre

---

640 Sauer, 1802, 130.
641 Sauer, 1802, s.116.
642 Sauer, 1802, ss.120-121.
643 Sauer, 1802, s.126.

her eşinin birbirlerinden uzak yerlerde evleri olduğu için, sunular da her evde ayrı ayrı yapılmıştır.[644]

Son olarak bir eşya gibi görülmeyebilirse de, şaman icralarında bahsedilen bir başka unsur da yağdır.[645] Yağ şaman tarafından bir kişinin hırsızlıkla, birini öldürmekle suçlanması durumunda beyanının doğruluğunu anlamak için kullanılır. Ayrıca evlilik töreni içerisinde yine şaman tarafından damat için kullanılmıştır.[646] Bu yağ hayvansal içyağı olabilir. Yağ genellikle ateşe ya da közlerin üzerine atılır ve kişinin yağdan çıkan dumandan soluması istenir.[647]

4.1.3. Ritüeller

Şamanların içinde bulundukları toplumlarda yerine getirdikleri pek çok görev bulunmaktadır. Bu görevler arasında hastalıkların iyileştirilmesi, kötü şansın önüne geçilmesi, bir evin veya evliliğin kutsanması, cenazenin uğurlanması, havanın değiştirilmesi, başarılı bir avın gerçekleştirilmesi, çalınmış veya kaybolmuş bir şeyin bulunması, kişinin verdiği bilginin doğruluğunun onaylanması ve nihayet bütün bunların başarılı bir şekilde yerine getirilmesi için düzenlenen ayinlerin yönetilmesi gelmektedir. Bu saydıklarımızdan herhangi birine ihtiyaç duyan kişi ya da aileler şamana başvurmakta ve çareyi onda aramaktadır.

Bilhassa seyyahların karşılaştığı Türk topluluklarında hastalıkların kökeni kötü ruhlar veya şeytani güçler gibi doğaüstü sebeplerle açıklanmaktadır.[648] Şaman da, sıradan insana kapalı olan bu doğaüstü mecrayı tanıyan, bu ruhların ne istediklerini anlayabilen kişidir. Sauer'in seyahatnamesinde şamanın tedavi amacıyla gerçekleştirdiği bu tür bir ritüelle karşılaşırız. Buna göre hasta bir Yakut, kendisine musallat olan kötü ruhun yarattığı acıya son vermesi için şamana gönderilir. Şaman, at yelesinin bitiminden kopardığı kılları bağladığı bir değneği alarak hastanın etrafında yürüyüp zıplar; değneği sallar ve kötü ruhu büyüyle çıkarmaya, kendisini göstermeye ve neden bu kişiye işkence yaptığının sebebini ve bu sebebin nasıl ortadan kaldırılacağını bulmaya çalışır. Bu zikri takiben ruhları görüyor ve onların uyarılarını dinliyor gibi yapmaya başlar. Hastaya

---

644 Sauer, 1802, s.126.

645 Anlatılarda *butter* olarak geçen ifade, tereyağı veya bölge itibariyle sadece yağ şeklinde tercüme edilebilir.

646 Sauer, 1802, s.127.

647 Cottrell, 1842, s.321, Sauer, 1802, s.123.

648 Lansdell, 1894, s.121; Lansdell, 1894, s.79-80; Sauer, 1802, s.120;

dönerek ruhların neden geldiğini ve ona niçin zarar verdiklerini, ancak besili bir kısrak veya özel bir renk taşıyan bir sığırı onun yerine bir kurban olarak kabul etmeye razı olduklarını söyler.[649] Sunu tedarik edilir edilmez şaman kıyafetlerini giyerek değneğiyle beraber içine ruh giren kişiye doğru yürür, onu kucaklar ve ruhlara bu kişiyi terk etmeleri emrini verir. Ardından güçlü bir sallanmayla ansızın sununun üstüne sıçrar ve avazı çıktığı kadar bağırıp çığırarak hayvanı huzursuzlandırır, ki bu huzursuzlanma kötü ruhun hayvanda yarattığı acıya katlanmanın bir kanıtı olarak görülür. Ritüel, ertesi gün şöyle devam eder:

> "*Ertesi sabah kurban belirlenen yere getirilir. Bu yer her zaman bir ormanın girişindeki yüksekçe bir alandır. Bu alana dört tane direk dikilir ve direklerin üzerine dallarla kaplı bir zemin oluşturulur . Hayvan burada kurban edilerek derisi yüzülür; eti hazırlanır ve yenir. Kemikler toplanır, darağacındaki dallarla sarılır ve hayvanın derisinin içerisine konarak yakındaki bir ağacın tepesine asılır. Eğer kurban gök ruhlarına yapıldıysa kafa yukarı, eğer yer altı ruhlarına yapıldıysa aşağı bakar. Ardından büyücü sihir kıyafetlerini süsler, davulunu alır ve resmi büyüsüne başlar. Davuluna vurarak, sayıklayarak, zıplayarak ve abartılı, anlamsız bir jargon kullanıp uzun saçları yüzüne düşmüş bir biçimde kurbanın ruhunu onların ruhlarına, inzivaya çekildikleri yerlerine yollar. Büyü esnasında pek çok kez kendinden geçer, ki bu kendinden geçme zamanlarında hastanın kaderine ilişkin kehanet güçlerini alır ve neticede gün, kişinin iyileşmesi ya da ölümüyle son bulur. Eğer büyücü yanılırsa, bu durum beceri eksikliğinden kaynaklanıyor diye düşünülmez de kurbanın kabul edilmediği şeklinde değerlendirilir. Böylece ya kurban kabul edilene ya da kişi ölene kadar tören tekrarlanır.*"[650]

Bireysel yaşanan bu sıkıntılar dışında Sauer, eğer kötü ruhlar bir aileyi cezalandırıyorsa, yine kötü ruhu defetmek için sunular gerçekleştirildiğinden bahsetmektedir. Ancak bu durumda sadece yaşayan hayvanlar değil, görkemli

[649] Sauer, 1802, ss.120-121
[650] Sauer, 1802, ss.120-121.

hayvanların postları da kullanılır. Bu postlar evin göze çarpan bir kısmına asılır ve kişinin ölmesi durumunda onunla birlikte gömülür.[651]

Şaman tarafından yönetilen başka bir ritüel de bayramlardır. Sauer'in seyahatnamesinde Yakutların Haziran ayıyla beraber başlayan ve on beş gün süren bayramlarıyla karşılaşırız. Kısraklar doğum yapmalarını takiben taylar güç kazanana kadar sütten emmelerine izin verilmekte ve bu dönemde kısrak sütünden kımız yapılmaktadır. Kısrak sütü "*symir*" adı verilen, şişeye benzeyen, tepesi dar dibi geniş büyük deri kovalarda toplanmakta, bu süte bir buzağının veya bir tayın işkembesinden küçük bir parça eklenmekte, ayrıca su da ilave edilerek ucu geniş bir değnek yardımıyla bu karışım fermente olana kadar düzenli bir şekilde karıştırılmaktadır.[652] Sauer, yapılan bu kımızdan herkesin toplayabildiği kadar topladığını, hatta bazı kabile şeflerinin beş yüz ankerden[653] fazla kımıza sahip olduğunu, gün sonunda ise her şefin kendi sürüsünü kutsamak için bir ziyafet düzenlediğini söylemektedir. Ziyafete bütün akrabalar ve tanıdıklar davet edilir. Herkesin mevkiine göre oturtulduğu bu ziyafette şamanlar en iyi yere, diğerleri de saygınlıklarına göre oturtulur ve ritüel şu şekilde devam eder:

> "*Kulübe dolunca yaşlı şaman yerinden kalkar ve bir ay boyunca hiç ceset görmemiş, asla hırsızlıkla suçlanmamış veya kimseye karşı yalan yere tanıklık yapmamış olan bir Socha'yı seçer. Ona, tshoron olarak adlandırılan ve dinsel törenlerde içmek için kullanılan büyük bir kadehi eline alması ve bu kadehi ilk symirden kımızla doldurması için emir verir ve ardından kendisini yüzü doğuya bakacak şekilde ocağın önüne yerleştirerek yaklaşık iki dakika boyunca kadehi göğsünde tutar. Bunu takiben kımızı üç kez sıcak közlerin üzerine dökerek bunu Aar Toyon'a sunar. Birazcık sağa doğru dönerek üç kez Kubey Chatoon için akabinde de güneye doğru dönerek aynı şeyi yaparak tüm iyi huylu tanrılar için döker. Yüzü batıya gelince üç kez de 27 gök ruhu kabilesi için döker. Aynı şeyi kuzeyde ise 8 yeraltı kabilesi ve onların göçmüş büyücülerinin ruhları için yapar. Kısa bir aradan sonra dökme işini, sığır çobaniçesi*[654] *Enachsys'e sunuyla*

---

[651] Sauer, 1802, s.121.
[652] Sauer, 1802, ss.116-117.
[653] *Anker* veya *anchor*, 19. yüzyılda kullanılan bir ölçü birimidir ve yaklaşık kırk litreye tekabül etmektedir.
[654] Burada sığır çobanı anlamına gelen *cowherd*'in pek yaygın olmayan dişi hali kullanıldığı için "sığır çobaniçesi" şeklinde tercüme edilmiştir.

sonlandırır. Büyücü tekrar adamı yüzü doğuya gelecek şekilde döndürür ve Tanrı'ya[655] *bütün nimetleri için şükranda bulunarak bu bolluğun devam etmesi için sesli bir duaya başlar. Duası bitince şapkasını çıkarır ve üç kere kendisini şapkasıyla yelledikten sonra yüksek sesle "Oorui!" (Bağışla) diye bağırır ki kulübede bulunan herkes ona eşlik eder. Ardından yaşlı şaman tshoron'u alarak biraz içer ve kendi statüsünden dengi birine verir. Böylece kirli kabul edilenler dışında herkes sırayla kadehten içmiş olur. Kadınlar bu törene kabul edilmezler. Ne kadınlar ne de nitelikli olmayanlar ilk symir'den içmeye izinlidir. Bu ilk kımızın kutsanmış olduğu, kutsal manada arındırıcı ve kuvvetlendirici güçlere sahip olduğu söylenir."*[656]

Kulübenin içerisinde bu şekilde tamamlanan törene, kulübenin dışında da devam edilir. Burada ise doğuya doğru yarım bir çember oluşturularak saçılmış huş ağacının dalları üzerine oturulur ve bütün *symir*ler getirilerek yere saplanmış ağaçların dalları arasına yerleştirilir ve içilmeye başlanır. Her hilalde şaman kadehi doldurarak güneşe doğru uzatır. Sauer Yakutların bu ziyafette içtikleri kımızın haddi hesabı olmadığını, kımızın içilmesiyle beraber güreş, koşu, atlama gibi turnuvaların yapıldığını, eğer bu turnuvaları hep aynı kişi kazanırsa, bu kişinin ruhlar tarafından seçildiğine inanıldığını söylemektedir.[657] Elbette böyle bir durumda bu kişi diğerlerinden daha çok saygı ve itibar görecektir. Törenin bitiminde ise misafirler yarım daireler oluşturarak atlarına biner, son bir ayrılık içkisi içer ve güneşin rotasında dönüş yaparak evlerine dağılırlar. Bununla beraber Sauer, her ne kadar kadınların ilk symirden içmelerine müsaade edilmediğini söylese de, kadınların da kendi aralarında bir grup oluşturarak erkeklerden ayrı bir biçimde içip dans ettiklerinden bahsetmektedir.[658] Anlaşılan kadınların ilk doldurulan ve kutsal kabul edilen dışındaki kımızdan tüketmelerinde bir mahsur yoktur.

Hem Sauer hem de Cottrell'in seyahatnamesinde şamanın bir başka görevinin de hırsızlıkla suçlanan birinin suçsuzluğunu kanıtlaması için bir yemin ritüeli gerçekleştirmek olduğunu öğreniyoruz. Eğer bir kişi hayvan çalmakla ya da bir başkasının malını çalıp yemekle suçlanırsa, bu durumda suçu kabul ederse çaldığının tam

---

655 Kelimenin aslı *Godhead*'tir.
656 Sauer, 1802, ss.117-118.
657 Sauer, 1802, s.118.
658 Sauer, 1802, s.119.

karşılığını ödemesi veyahut da suçsuz olduğunu iddia ediyorsa, bu durumda suçsuzluğu üzerine yemin etmesi gerekmektedir. Sauer'in anlatısında şaman, davulunu ve elbisesini közleri yanan ateşin önüne koyarak suçlanan kişinin onun önünde yüzü güneşe doğru durmasını sağlar ve şu sözleri söyler: "*Eğer bana yöneltilen suçu işlediysem, hayatım boyunca sahip olduğum saygınlığımı, arzu edilen baba, anne, eş, çocuklar ve akrabalarımı, bütün sahip olduklarımı ve sürümü, güneşin ışığını ve hayatımı her şeyimi kaybedeyim; ruhum sonsuz ızdıraba (Mung taar) gark olsun eğer böyle bir şey yaptıysam!*"[659] Bu sözlerin ardından büyücü yağı alır ve közlerin üzerine atar. Suçlanan kişi de davulun ve kıyafetin üstünden atlayarak ateşe yaklaşır ve yağdan çıkan dumanı soluyarak yine güneşe doğru döner ve tekrar yemin eder: "*Eğer yalan yere yemin ediyorsam beni ışıktan ve sesten mahrum et!*"[660] Sauer, bazı kabilelerin bu ritüeli suçlanan kişiye bir ayı başı ısırtarak bitirdiklerini, çünkü bu hayvanın insan bilgeliğini aşan bir bilgeliğe sahip olup suçlu kişileri öldürdüğünü düşündüklerini ifade etmektedir.[661] Aynı ritüel, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Cottrell'in seyahat anlatısında da yine karşımıza çıkar. Hatta bu iki anlatı birbirine o kadar çok benzemektedir ki, Cottrell'in bu kısmı Sauer'den almış olabileceğini akla getirmektedir. İlgili kısım Cottrell'in anlatısında şu şekilde geçmektedir:

> "*Bir kişi hırsızlıkla veya buna benzer bir suçla suçlanırsa, şaman davulunu ve elbisesini sadece közlerin yandığı bir ateşin önüne yerleştirir. Suçlanan kişi güneşe karşı olacak biçimde ateşin yanına oturtulur ve eğer suçlu ise ona en kötü beddualar edilir. Şaman közlere yağ fırlatır ve suçlanan kişi davulun ve elbisenin üzerinden atlar ve yağdan çıkan dumandan soluyup güneşe bakara "Eğer yalan yere yemin ediyorsam beni ışığından ve sıcağından mahrum et" der. Bundan bir süre sonra bir ayının başını ısırmalıdır. Bu hayvan son derece bilge kabul edildiğinden hatta insanüstü akla sahipmiş gibi görüldüğünden, eğer o kişi suçlu ise arkasını dönecek ve onu öldürecektir. Ancak bu tür bir sınavdan geçmeye, doğal olarak, ayının suçluluk ve masumiyet arasında ayrım yapma yetisi konusunda şamandan daha fazla endişe duydukları için çok gönülsüzdürler.*"[662]

[659] Sauer, 1802, s.123.
[660] Sauer, 1802, s.123.
[661] Sauer, 1802, s.123.
[662] Cottrell, 1842, ss.320-321.

Şamanların suçlanan kişi için közlerin önünde tertip edilen ritüele benzer bir başka ritüel evlilik esnasında tekrar karşımıza çıkmaktadır. Yakutlardan bahseden Sauer, onların eş alma törenlerinin oldukça resmi ve meşakkatli olduğunu, evlenmek isteyen genç adamın, bir arkadaşını gelinin babasının rızasını alması ve ne kadar kalın istediğini öğrenmesi için gönderdiğini söyler.[663] Kalının ve kurim denen düzenlenecek toyda verilecek ne kadar at ve sığır etine ihtiyaç olduğunun belirlenmesinden sonra, eğer kızın da niyeti var ise damat iki yağlı kısrağı keserek başlarını süsler, etlerini parçalar ve üç ya da dört arkadaşıyla beraber gelinin babasına gider. Barakaya geldiklerinde arkadaşlarından birisi içeri girerek süslenmiş at başlarından birini ateşin önüne yerleştirir; tek kelime etmeden arkadaşlarının yanına döner. Ardından hepsi birlikte barakaya girdiklerinde, şaman ateşin karşısına oturur. Damat ise bir dizinin üstüne çökerek ateşe bakacak bir biçimde oturur ve ateşe yağ atılır. Bunu takiben damat şapkasını biraz kaldırır ve vücudunu eğmeden kafasıyla üç kez selam verir. Şaman da onu mutlu bir adam ilan eder ve art arda gelecek güzel yılları müjdeler. Ritüel, damadın kalkarak baba ve anneyi başını eğerek selamlaması ve gelinin karşısındaki yerini almasıyla devam eder ve büyük bir ziyafetle son bulur.[664]

Bir bakıma damadın sözünü alarak evlilik yolculuğunu kutsayan ve evlilik törenini idare eden şaman, insanların ölmesi durumunda son yolculukları için düzenlenen merasimi de yöneten kişidir. Bu tür bir örneği yine Sauer'in seyahat anlatısında görmekteyiz. Bir cenaze ritüelini Sauer, görece ayrıntılı bir biçimde şöyle betimlemiştir:

> "*Mevta öncelikle en güzel kıyafetleriyle giydirilir ve yere uzatılır. Kolları belinin etrafında sıkıca bağlanır; akabinde bıçak, çakmaktaşı, çelik ve kavla sağlam bir tabuta konarak kapatılır. Ayrıca yanına biraz et ve yağ da konur ki " mevta ruhların ikametgâhına giden yolda açlık çekmesin". Törene bir şaman başkanlık eder. Karısı ve akrabaları tören alayına belli bir mesafeye kadar eşlik eder. Mevtanın en sevdiği at eyerlenerek el baltası, Hint yağı, tencere ve benzeri şeylerle donatılır ve gömülecek yere götürülür. Bu atla birlikte bir de yağlı bir kısrak götürülür. Bir ağacın altına iki çukur kazılır; at öldürülür ve mevtanın bulunduğu çukurun yanındaki çukura gömülür. Kısrak da kesilir, yüzülür ve*

[663] Sauer, 1802, s.127.
[664] Sauer, 1802, s.127.

konuklar tarafından yenir. Derisi, altında başı batıya bakar şekilde mevtanın yattığı ağacın üstüne asılır. Şaman davulunu alır ve ruhları, uğurlananların ruhlarını huzura kavuşturmaları için çağırır ve töreni mezarı doldurarak tamamlar."[665]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, ölenin bir şaman olması durumunda aynı ritüel gerçekleştirilmekle beraber, şamanın yanına mutlak surette davulu da konulur.[666]

4.1.4. Senkretizm

Seyahatnameler incelendiğinde 19. yüzyıl boyunca özellikle Sibirya coğrafyasında gezinen seyyahlar, şamanlıkla beraber Hıristiyanlık, Orta Asya coğrafyasında ise Budizm ve İslamiyet'le karışmış, doğrudan şamanlık denmese de eski inançlar şeklinde sunulan unsurlardan bahsetmektedirler. Şamanlık artık Yakutsk ve İrkutsk gibi Sibirya kentlerinde bilhassa Rusların etkisiyle yayılan Hıristiyanlığın gölgesinde, rotalarını bu tür merkezlerin dışına çıkarmayanların karşılaşamayacakları bir inanç olarak kalmıştır. Ancak yine de bu durum, şamanlık çerçevesinde eski adet ve alışkanlıkların devam etmediği anlamına da gelmez. Orta Asya'nın Merv, Buhara, Semerkant ve Herat gibi şehirlerinde ise Müslümanlığın çok daha erken başlayan etkisiyle bölgede yaşayan Türk topluluklarının İslam kültür dünyasının bir parçası olmasına karşın, buralarda yaşanan Müslümanlık da eski Türk inançlarıyla karışmış bir haldedir. Hatta merkezden uzaklaşıldığında, göçebe topluluklarda karşılaşılan Müslümanlık, merkezdeki durumun daha da ötesinde bir bakıma eski Türk inançlarının gölgesinde gibidir.

Bu çerçevede 1802 iki gibi 19. yüzyılın henüz başında eseri yayınlanan Sauer, Yakutların dininden şamanlık olarak bahsederken, karşımıza ayrıca evlerini bir şamana kutsatan Hıristiyanlaşmış şef Surtuyea Birdugin'i çıkarmaktadır.[667] Bu bakımdan Şef Surtuyea, Şamanlıktan Hıristiyanlığa geçişin seyahatnamelerde zikredilen ilk örneklerindendir. Artık bir Hıristiyan olmasına rağmen çocuk sahibi olmak için şamana başvurması da, senkretizm açısından inançların bir arada oluşuna güzel bir örnektir.

---

[665] Sauer, 1802, ss.129-130.
[666] Sauer, 1802, s.130.
[667] Sauer, 1802, s.126.

Sauer'in seyahatnamesinden seksen yıl sonra ise, 1882'de, Lansdell Yakutları Hıristiyan bir topluluk olarak tanıtmıştır. Lansdell'e göre bunun sebebi, Rusların bir emir yayınlayarak Yakutların Rus kilisesine girmeleri durumunda kendilerinin ve çocuklarının Çar'ın dostluğundan yararlanabileceklerini söylemesidir.[668] Yine de Lansdell, Yakutlarda Şamanlığın az da olsa merkez dışında yaşamaya devam ettiğini gözlemler. Hatta seyahatnamesinde, Yakutsk'tan Okhotsk'a giderken yanlarında bulunan Yakut rehberlerin kendilerini puslu bir havada bir müddet bırakarak ormana doğru bir takım gizemli ritüelleri uygulamak üzere kaçtıklarını söyler.[669] Lansdell'in karşılaştığı bu durumun bir benzeri, Hill'in de başına gelecek, bir müddet gezinmek için kampı terk edip döndüklerinde, kampta bıraktıkları Hıristiyan Yakutların, orman ruhlarına sunular yapmak üzere ortadan kaybolduklarını görecektir.[670]

Şamanlıktan Hıristiyanlığa geçişin örneklerinden birini de Cochrane'nin anlatısında görürüz. Cochrane Srednekolymsky civarında seyahat ederken Hıristiyanlığa geçen iki yaşlı kardeşin kaldığı bir yurda ulaşır. Seyyahın verdiği bilgiye göre kardeşlerden büyüğü yeni inancının bir göstergesi olarak eşlerinden ikisini boşamış, ancak genç olan hali hazırda üç tanesini ebediyete uğurlamasına rağmen, dördüncü eşiyle gayet mutlu ve neşeli bir hayat sürüyormuş. Cochrane bu durumu "*Rus Kilisesi'nin kurallarına uymuyor ve inancına dair de herhangi bir önemsemeye sahipmiş gibi görünmüyordu.*" diyerek betimlemiştir.[671]

Sibirya topluluklarından Tunguzlar'a dair Sauer'in verdiği bir başka örnek de senkretizm açısından dikkat çekmektedir. Sauer, Tunguzların çok azının Hıristiyanlaştığını, büyük bölümünün ruhlara taptığını, şeytani güçlere kurban sunduklarını ifade etmektedir. Seyahatnamesinde anlattığına göre Hıristiyanlaşmamış bir Tunguz, Yakutsk'taki kiliselerden birine girmiş ve Aziz Nikolas'ın resminin önünde durarak gayet saygılı bir biçimde selam vermiştir. Ardından birçok değerli hayvan derisini çantasından çıkararak yere bırakmıştır. Ona neden böyle yaptığı sorulduğunda ise "*Çünkü kardeşim bir Hıristiyan ve öyle hastalandı ki ölümünü beklemeye başladık. Aziz Nikolas'ı hatırladı, fakat bir şaman istemedi. Ben de eğer Nikolas onun yaşamasına izin*

---

668 Lansdell, 1882, s.305.
669 Lansdell, 1882, s.305.
670 Hill, 1854, C.2, ss.274-278
671 Cochrane, 1824, s.169.

verirse, ilk avımda yakaladıklarımı ona vereceğime söz verdim. Kardeşim iyileşti ve işte bunlar da yakaladığım ilk avın derileri.”[672] Benzer örnekler Tunguzlar dışında Kamçatka’daki topluluklar için de geçerlidir. Cochrane, Kamçatkalıların batıl inançları hakkında söyleyebileceği pek bir şey olmadığını, çünkü bu inançların neredeyse tamamen sona erdiğini, bu topluluğun eskiden şamanlara gösterdikleri güveni artık rahiplere gösterdiğini belirtmektedir.[673] Sauer’in aktardığından anladığımıza göre onlar, Rusların “*kugah*”larının yani ruhlarının kendilerininkilerden çok daha üstün olduğunu düşünüyorlar, çünkü Ruslar geldiğinden beri kölelikten bir türlü kurtulamamışlar ve Rusların ibadet yöntemlerini alarak Rus *kugah*larının koruması altına girmeye çalışmışlar.[674]

1800’lerin sonuna geldiğimizde kendisini Hıristiyan olarak tanıtmasına rağmen Yakutların, gündelik pratikler anlamında eski şamanlık inancının adet ve alışkanlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Bu durum 1892’de cüzzamın tedavisi için ilaç arayışındaki Kate Marsden’in eserinde net bir biçimde ifade edilmiştir. Marsden, Yakutsk hakkında bilgi verdikten sonra, Yakutların dinsel yaşantısına dair şunları söylemektedir:

> “*Yerliler, şimdi bile, medeniyetin etkisine yakın zamanda getirildikleri için yarı barbar bir durumdadırlar. Köken itibariyle onlar putperesttir, ancak içinde bulunduğumu zamanda, her ne kadar Hıristiyan oldukları düşünülse de, hâlâ pagan uygulamaların müptelalarıdırlar.”*[675]

Hıristiyanlık dışında Budizm’le ilgili olarak Lansdell’in 1894’te yayınlanan ve Doğu Türkistan’a yaptığı seyahati anlatan eserinde bir kısımla karşılaşırız. Burada Lansdell, Sakalar ve Yüeçilerin Tarım havzasındaki geçici yerleşmeleri süresince onların en eski dini inanç biçimleriyle ilgili doğrudan bir bilgiye rastlamadığını söyler. Bununla beraber 7. yüzyılda bu bölgeden geçen Hiuen Tsiang’ın anlatısına dayanarak Türklerin ateşe taptıklarını, tahtanın ateş içerdiğine inandıkları için tahta oturaklar kullanmadıklarını, hatta ibadetlerinde asla oturmayıp sadece yere bir şey sererek onun üzerinde tapındıklarını aktarmıştır.[676] Hiuen Tsiang’ın anlatısına devam eden Lansdell,

---

[672] Sauer, 1802, s.48.
[673] Cochrane, 1824, s.291.
[674] Sauer, 1802, s.271.
[675] Marsden, 1892, s.88.
[676] Lansdell, 1894, C.2, s.79.

bu ülkenin eski krallarının Buda'ya inanmadıklarını, inançsızların taptıkları ruhlara sunularda bulunduklarını ifade etmiş, buradan da bölgenin Budizm'den önce Şamanist bir yapıda olabileceğini ileri sürmüştür.[677]

Seyyahların eski Türk inançları ve İslamiyet konusundaki anlatıları, Sibirya'daki Hıristiyanlık ve Şamanlıkla çok benzerlik taşımaktadır. Kırgızların dinlerinden bahseden Lansdell, onların Müslüman mı, pagan mı yoksa Maniheist mi oldukları belli değildir demektedir.[678] Kırgızların mutlak bir yaratıcıyı kabul etmelerine rağmen, bazılarının ona Kuran'a göre ibadet ederken, bazılarının eski putperestlik kalıntılarıyla İslam karışımı bir biçimde yaşadıklarını, bazılarının ise sadece Hüda dedikleri tanrıya inandıklarını söylemektedir. Ayrıca onlar arasında şeytan adında kötü şeyler yapan bir ruhun bulunduğunu da vurgulamaktadır.[679] Lansdell, 1894'te yayınlanan eserinde ise, yaklaşık on yıl önce söylediklerine paralel bir biçimde, Kara Kırgızların kendilerini Sünni Müslüman olarak tanımladıklarını, bununla birlikte bu inanca karşı kayıtsız ve umarsız olduklarını ifade etmiştir.[680] Bütünüyle denemezse de Müslüman geleneklerine göre dua eden ve bayram kutlayan bu topluluğun inanç dünyasını Lansdell şöyle tarif etmiştir:

> "*Diğer taraftan Kırgızlar görünmeyen dünyaya sıkı bir şekilde inanırlar. Onlara göre dağların tepeleri ruhlarla doludur; hastalık şeytanın işidir ve insanların yaşamında görünmeyen varlıkların müdahalesi sorgusuz sualsiz kabul edilir. Pagan ve Müslüman inançların bir karışımıyla onlar, hem buraya hem de sıra dışı karakterlerin ve varlıkların olduğu dünyaya saygı duyarlar. Neticede Tokmak yakınındaki üzerinden her Kırgız'ın geçtiği Issygaty dar geçidinin bir tarafında kabaca yontulmuş bir insan şekliyle kökeni bilinmeyen devasa bir kayaya, her Kırgız sunu olarak bir parça iç yağı bırakmanın zorunlu olduğunu düşünür.*"[681]

Anlatının devamında ise Osman Bay adındaki Müslüman'ın, Kalmuk kampında kendisine sunulan koyunu, hayvan putperest bir Kalmuk tarafından öldürüldüğü için yemeği reddettiğini söylemekte, Osman Bay'ın hayvanın bir Müslüman tarafından kesildiğine ikna edilmesinden sonra ancak yemeğe oturduğundan bahsetmektedir.[682]

---

677 Lansdell, 1894, C.2, s.80.
678 Lansdell, 1885, C.1, ss.343-345.
679 Lansdell, 1885, C.1, ss.343-345.
680 Lansdell, 1894, s.121.
681 Lansdell, 1894, ss.121-122.
682 Lansdell, 1894, s.251.

Kırgızlar dışında Merv'deki Türkmenlerden söz eden Lansdell, onların Müslümanlığın Sünni kolundan olmakla birlikte Kuran'dan ziyade daha çok gelenek tarafından yönlendirildiklerini, din adamı olarak tanımladığı "*ishan*"larının ise az sayıda olup etkilerinin de sınırlı kaldığını söylemektedir.[683]

Shaw'un seyahatnamesindeki bir örnekten ise, eski inançların daha canlı kabul edildiğini, İslamiyet'le birlikte eğlencelerin de eskisi gibi kalmadığına dair bir serzenişi görürüz. Seyahatleri esnasında Shaw'a eşlik eden Mahrambaşı, seyyaha bazı Kaşgar dansları gösterdikten sonra "*Eskiden daha çok eğlence vardı, fakat atık her şey sadece İslam.*"[684] der. Ardından tespihini eline alarak Allah'ın isimlerini tekrarlamaya başlar ve ekler: "İşte şimdi hepimizin tek başına yaptığı şey bu; hiç keyifle bir araya gelmiyor, hiç temaşa yapmıyoruz."[685]

4.1.5. Kurban ve Sunular

Seyahatnamelerde 19. yüzyılın başından itibaren kanlı ya da kansız kurbandan da örnekler bulunmaktadır. Bilhassa şamanlar tarafından gerçekleştirilen kanlı kurban örnekleri, yukarıda bahsettiğimiz alıntılar içerisinde de görülmektedir. Bu çerçevede Sauer, daha önce de alıntıladığımız hasta bir Yakut'un kendisine ıstırap veren kötü ruhtan kurtulmak için şamana başvurmasından, şamanın da rahatsızlığın üstesinden gelmek maksadıyla besili bir kısrak veya sığırı kurban kestiğinden bahsetmektedir. Yine Sauer'in seyahat anlatısından Yakutlar arasında kanlı kurbanın, kişinin bir oğlan sahibi olması durumunda da yapıldığını öğreniyoruz. Buna göre eğer bir oğlan dünyaya gelirse, doğumu takip eden üçüncü gün besili bir kısrak kurban edilerek bütün eş dost, konu komşu yemeğe davet edilir; ayrıca çocuğun bütün vücudu da yağla ovularak ismi verilir.[686] Buna karşın kız çocuk dünyaya gelmişse herhangi bir kutlama yapılmamaktadır.[687]

Kurban olarak sunulan hayvanlardan biri de geyiktir. Sauer, Sibirya coğrafyasındaki diğer topluluklardan bahsederken, Yukagirler ve Tunguzlarla beraber

---

683 Lansdell, 1885, C.2, ss.478-479.
684 Shaw, 1871, s.319.
685 Shaw, 1871, s.319.
686 Sauer, 1802, s.126.
687 Sauer, 1802, s.126.

Yakutları da zikrederek, onların ciddi bir hastalık söz konusu olduğunda eziyet ya da azap ruhlarına bir geyik kurban ettiklerini ifade etmektedir.[688]

Yakutlarda kanlı kurbana dair bir başka kayıt Cochrane'in anlatısında bulunmaktadır. Yakutlar hakkında bilgi veren, onları Tunguzlarla karşılaştıran seyyah, Yakutların yeteneklerinden bahsettikten sonra en çok at etini sevdiklerinden, kısrak etinin onlar için muazzam bir lezzet olduğundan söz etmekte, buna rağmen bir şaman tarafından kurban edilmesi dışında asla kesilmediğini vurgulamaktadır.[689]

Sibirya dışında halk inançları bağlamında seyahatnamelere yansıyan hayvanların kullanıldığı kanlı kurban bulunmamaktadır. Bununla beraber Burnes'ün seyahat anlatısında insan kurban etmeyle ilgili çok uç bir örnek mevcuttur. Burnes'ün Allaman dediği, İran'a baskına ve adam kaçırmaya giden Türkmenler vardır. Burnes Allamanların zavallı insanları kurban ederek katıldıkları seferdeki başarılarına bir sunu göstergesi olarak Tanrıya yaptıklarını, çünkü sapkın bir Kızılbaş'ı öldürmenin yüce yaratıcıya şükranın göstergesi olduğuna inandıklarını, bunun için de genellikle yaşlı insanları kullandıklarını söylemektedir.[690] Buna karşın Burnes'ün duruma yaklaşımı da ilginçtir. Seyyah Allamanların yaptıklarının Yeni Dünya'nın keşfinde yapılanlardan farklı olmadığını, insan doğasının her yerde aynı olduğunu ifade etmiştir:

> "*İnsan doğası, ister bir kralın ister bir hanın gücü altında, ister Amerika'da İspanyolların çılgınlığı ve para hırsında isterse İskit çöllerinde gezen Türkmenlerde olsun, aynıdır.*"[691]

Kansız kurban söz konusu olduğunda ise, hem Sibirya'da hem de Orta Asya'da seyyahlar pek çok sunu örnekleri vermektedir. Aar Toyon, Kubey Chatoon, Wechsyt, Shessugai Toyon, Aksyt gibi Yakutların inandığı ruhların adını sayan Sauer, bütün bu hayırsever tanrılara ve adını zikretmediği güneşe dair bir varlığa Yakutların yılda bir kez kurban verdiklerini söylemektedir.[692] Ayrıca Sauer Yakutların ateşe belirli bir varlığı atfederek sık sık sunu yaptıklarından, ateşin iyi ve kötü güçlerin eşit bir şekilde sahibi olduğuna inandıklarından bahsetmektedir.[693] Bunun en bariz örneği de daha önce

---

[688] Sauer, 1802, s.253.
[689] Cochrane, 1824, s.327.
[690] Burnes, 1834, C.2, ss.63-64.
[691] Burnes, 1834, C.2, s.64.
[692] Sauer, 1802, s.116.
[693] Sauer, 1802, s.116.

yukarıda bahsetmiş olduğumuz yaz başında kısrak sütünden kımız elde edilerek gerçekleştirilen törende bahsi geçen ruhlar için yönlerin kullanılarak ateşin üzerine ilk symirden dökülmesidir. Bu törende öncelikle Aar Toyon'a, ardından Kubey Chatoon'a, sığır çobaniçesi Enachsys'e ve neticede tüm gök ve yer altı ruhlarına kımızdan dökülmektedir. Kımız dışında Sauer, Yakutların herhangi bir şeyi yemeğe başlamadan önce kaşığın ucuyla aldıkları bir parçasını, şükranlarını göstermek maksadıyla ateşe attıklarını da aktarmaktadır.[694]

Kımızla ilgili uygulama Sibirya ve Orta Asya'daki diğer topluluklar için de geçerli görünmektedir. Clarke, seyahatnamesinin iki farklı yerinde Kalmuklardan bahsederek, onların içki dağıtımından sorumlu olan kadınlarının ilk damlayı havaya savurduğunu dile getirmiştir. Buna göre içkileri yapan kadın, püsküllü bir çubuğu yaptığı içkinin içerisine daldırarak kımızdan alıyor ve başının üzerinde sallayarak havaya saçıyor. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda ise, kımızdan alınan ilk damlaları tanrılara sunmanın onlarda dini bir gelenek olduğu, ilk kımız damlasının her zaman Tanrıya verildiği söyleniyor.[695]

Şamanın uyguladığı ritüel içerisinde kansız kurban şeklinde değerlendirilebilecek bir başka unsur hayvan derileridir. Yine daha önce ifade ettiğimiz bir örnekten de anımsanacağı üzere bazı kötü ruhların cezalandırdığı bir aile söz konusuysa, yaşayan hayvanlarla beraber evin görünen ve göze çarpan noktalarına asılan görkemli hayvan postları da kullanılmaktadır. Hatta kişinin ölmesi durumunda bu postlar onunla birlikte gömülmektedir.[696]

Dağların ve ormanların ruhu olduğuna veya buralarda koruyucu ruhların bulunduğuna inanan Yakutlar, bu ruhları memnun etmek için sunular yapmaktadırlar. Seyyahlar hem yapılmış olan sunuları hem de seyahatleri esnasında onlara eşlik eden Yakutların yaptıkları sunulara tanıklık etmişlerdir. Yukarıda bir örneğini verdiğimiz Lansdell'de, hatırlanacağı üzere, kendisine eşlik eden Yakut rehberler puslu bir havada gözden kaybolup ormana doğru bir takım ritüelleri uygulamak için gitmişlerdi.[697] Benzer bir olaya Hill de tanıklık etmiştir. Gezintiden döndüklerinde kurdukları kampın sessizliğinden bir farklılık olduğunu anlayan Hill, Yakutların erken uyumuş

694 Sauer, 1802, s.125.
695 Clarke, 1816, ss.141-142, s.314.
696 Sauer, 1802, s.122.
697 Lansdell, 1882, s.305.

olabileceklerini düşünür. Ancak ateşe yaklaştıklarında hiç birinin orada olmadığını anlarlar ve yoğun sisin içerisinde onların nerede olduklarını bilmeden avazları çıktığı kadar bağırırlar. Öyle ki Yakutların başına ne geldiği gizemli bir hal almaya başlar, hatta ayılar tarafından yenmiş olabilecekleri dahi ihtimal dâhilinde tutulur. Fakat sonradan onların, her ne kadar Hıristiyan olsalar da Hıristiyanlığın onların eski dini ritüellerini bırakmalarında etkili olamadığını, ormanda yaşayan ruhlara adak sunmak üzere kayboldukları anlaşılır.[698] Hill'le beraber bulunan ve Yakutlar arasındaki yaygın batıl inançlara alışık olan Ruslar, Yakutlar için bunun çok eski bir tapınma şekli olduğunu söylemişlerdir. Ruslar Hill'e Yakutların ormanda yaşayan görünmez ruhlara sunular yaptığını, bununla hem bu ormanlıkta hem de buralardaki dağlarda sıklıkla karşılaşacaklarını, hatta ağaçlara asılı atkuyruklarının yaptıkları sunudan netice alınmasının bir göstergesi olduğunu söylemişlerdir.[699]

At kılından yapılan sunular, Dobell'in de dikkatini çekmiştir. Udama Nehri'nin kaynağına doğru yaptıkları yolculukta Dobell, yolun yamacındaki ağaçların tepelerinde dallara bağlanmış pek çok at kılından küçük demetler görmüştür.[700] Bu durum kendisine, rehberler tarafından Yakutların dağların tanrılarına verdikleri hediyeler olarak açıklanmıştır. Yakutlar sağ salim geçmelerini sağlamalarının bir göstergesi olarak dağların tanrılarına sunuda bulunmaktadır.[701]

Orta Asya'da seyyahlar, yine at kıllarıyla ve başka sunularla karşılaşırlar. Yakutlardaki dağ ve orman ruhu gibi unsurlara Orta Asya'da, özellikle Kırgızlar arasında bir mağara anlatısı eklenir. Ayrıca Yakutlarda hiç bahsedilmemiş olan mezara yönelik sunulara da Kırgızlar bahsinde birçok kez değinilir.

Cottrell, seyahati esnasında Kırgız bozkırlarından Kargali'ye giden bir yol üzerinde bulunan mağaraya karşı, Kırgızların büyük bir inanç taşıdıklarını gözlemlemiştir:

"*Bu mağaraya giden patika, kaya üzerinde bir verst uzunluğunda dar bir çatlaktır ve sonunda da dışarıdan mağaraya girmeyi sağlayan harap olmuş bir basamak vardır. Burada iki çadır bulunur, biri mavi diğeri de kırmızı. Bunların altında ne*

698 Hill, 1854, ss.274-278.
699 Hill, 1854, s.278.
700 Dobell, 1830, C.1, ss.311-312.
701 Dobell, 1830, C.1, ss.311-312.

olduğunu hiç kimse bilmez, bakmaya da kimse cüret edemez. İki cüretkâr Kırgız bir seferinde bunu yapmaya yeltenmişler ancak koruyucu ruhlar tarafından öyle kötü muameleye uğramışlar ki arkalarına bakmadan kaçmak zorunda kalmışlar. Bu nedenle burası Kırgızlar tarafından çok korkulan ve saygı duyulan bir yerdir. Eğer sürüleri hasta olursa, mağaranın girişine görünmez eller tarafından içeri taşınan yiyecekler bırakırlar. Aslında orada pek çok yabani koyun ve dağ keçisi kemikleri bulunmuştur. Bu meşhur mağara küçük Tchaganka Nehri'nin yanındaki Tchngis Tau'ndadır."[702]

Kırgızlar mezarlara da ayrı bir önem vermektedirler. Bu çerçevede seyyahlar hem mezarlar etrafında oluşmuş inançlar hem de bu mezarlara yapılan sunularla karşılaşmışlardır. Alatou yakınlarında seyahatine devam eden Atkinson, kaba taşlardan, kayalardan yapılma büyük bir Tümülüs görmüştür. Bu tümülüsün üzerinde pek çok değnek vardır ve değnekler atkuyrukları, uzun saç püskülleri ile rüzgârdan sallanan küçük ipek parçalarıyla süslüymüş.[703] Kırgızların bu mezara büyük hürmet gösterdiğini ifade eden Atkinson, bu mezarın bütün halkını adaletiyle yöneten ve mutlu kılan kudretli bir Kalmuk'un mezarı olduğuna, hatta hâlâ krallığında yaşayanları izlemeye devam ettiğine inandıklarını söylemiştir.[704]

Atkinson Akdağ'ı (Ac-tau) uzaktan gören ve Kora Vadisi olarak adlandırılan bir yere ulaştığında gördüğü manzaranın, sanki devler tarafından yapılmış bir işe benzediğini, beş devasa kayanın birbirinden ayrılmış bir biçimde ayakta durduğunu ve bu duruşun kişide rastlantısal bir şey olmadığı hissini uyandırdığını söyler.[705] Bu kaya blokları öyle devasadır ki, hatta bir tanesi bir kilise büyüklüğündedir. Atkinson'a eşlik eden Kırgızlar bu yere korkuyla bakmışlar, bu manzaranın içerisinde bulunan kubbe şeklindeki büyük mezara, her biri giysisinden bir şerit koparararak göçüp gidenin ruhuna bir sunu olmak üzere bırakarak saygılarını göstermişlerdir.[706]

[702] Cottrell, 1842, s.176.
[703] Atkinson, 1858, ss.568-569.
[704] Atkinson, 1858, ss.568-569. Atkinson'la beraber seyahat eden ancak Atkinson'un tek kelime bahsetmediği eşi Bayan Atkinson da, eşinin ölümünden sonra kaleme aldığı seyahatnamesinde aynı yerden bahsetmektedir. Bkz. Mrs. Atkinson, 1863, s.130.
[705] Atkinson, 1860, s.117.
[706] Atkinson, 1860, s.118.

Kırgızlar dışında Türkmenler arasında da ölen kişiler için mezarlarına dikilen direklerle karşılaşırız. Burnes, Gürgenç civarında Türkmenler arasında dolaşırken, merkezinde bir direğin dikili olduğu ve Türkmenler tarafından "*Yoozka*" olarak adlandırılan toprak yığınlarıyla karşılaştığından bahsetmektedir.[707] Yoozka, Burnes'e verilen bilgiye göre birinin öldüğü yeri veya bedeninin gömülü olduğu yeri göstermekte, bu yeri geçen Türkmenler de ölen kişinin ruhuna dua etmektelermiş.[708] Bununla beraber Burnes, dua dışında Kırgızlarda olduğu gibi farklı sunulara dair herhangi bir şey söylememektedir.

4.2. Halk Hekimliği

Halk arasında hastalıkların nedeni, teşhisi ve tedavisi hususundaki inanış ve uygulamaların tümü olarak tanımlayabileceğimiz halk hekimliği[709] modern tıbbın dışında, hastalıkların sebepleri hakkındaki inanışlar ile hastalıkları sağaltmak için halkın kullandığı geleneksel ilaç ve uygulamaların tamamını kapsar.[710] Bu çerçevede modern tıp uygulamalarına oldukça uzak olan Sibirya ve Orta Asya'da yaşayan topluluklar, hastalıkların önüne geçmek ve hastalıkları iyileştirmek amacıyla pek çok halk hekimliği yöntemine başvurmuştur.[711]

Halk hekimliği uygulamaları doğal olarak inançla iç içedir. Dolayısıyla halk hekimliği anlayışı Sibirya'da daha çok şamanlık içerisinde değerlendirebileceğimiz inançlarla karışık bir haldeyken, Orta Asya'da ise İslami unsurlarla bir arada görülmektedir. Hastalıkların kökeninin doğaüstü unsurlarla, bir takım kötü ruhlarla ilişkilendirilmesi durumunda tedavi de bu kötü ruhların uzaklaştırılmasına yöneliktir. Daha önce şamanlık içerisinde ele aldığımız ve şaman tarafından gerçekleştirilen ritüeller, burada vereceğimiz örneklerde şaman dışındaki kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Hastalığın sebebinin doğal unsurlarla açıklandığı durumlarda ise, tedavinin de doğa içerisinden unsurlarla, benzetmelerle, yenilen veya içilen bir takım ilaçlarla yapıldığı görülmektedir. Ayrıca birkaç örnekte de hastalığı önlemeye yönelik

[707] Burnes, 1834, C.2, ss.113-114.
[708] Burnes, 1834, C.2, s.114.
[709] Örnek, Sedat Veyis. **Budunbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s.32.
[710] Örnek, Sedat Veyis. **Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki**, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2017, s.137.
[711] Şamanlıkla ilgili tedavi ritüelleri yukarıda verildiği için, doğrudan halk hekimliği içerisinde görülmesi gereken şamanın tedavi yöntemine, tekrara düşmemek maksadıyla değinilmemiştir.

halk hekimliği uygulaması da mevcuttur. Diğer yandan halkın seyyaha bir hekim gibi yaklaşmasına ve çok az da olsa karşılaştığı modern tıp uygulamalarına yönelik bakış açısına da değinilecektir.

4.2.1. İnançla ve İlaçla Tedavi Uygulamaları

Sauer'in seyahat anlatısında halk hekimliği bakımından inanç ve ilaçla tedaviyi bir arada görmek mümkündür. Buna göre Yukagirler, Tunguzlar ve Yakutlar arasında romatizma şikâyeti olan bir yaşlının tedavisi pelin otunun kurutulmuş yaprakları yakılarak rahatsızlığın olduğu kısımlara sönene kadar konarak gerçekleştirilmektedir.[712] Sauer, eğer yaralanmadan dolayı bir şişlik var ise, yenebilen çiğnenmiş köklerin taze yağ ile ıslatılarak lapa şeklinde şişliğe basıldığı bilgisini vermektedir. Daha ciddi bir hastalık söz konusu olduğunda ise Sauer, hastalığa sebep olan ruhlara bir geyik kurban etmekten ve bazen de bir köpeğin öldürülerek hastanın onun etrafında döndürülmesinden, köpeğin kanı ve yağıyla da hastanın sıvazlanması gerektiğinden bahsetmektedir.[713]

Perm yakınlarında seyahat ederken bu şehirde Cottrell'e, Bay Agarrof isminde birisi ev sahipliği yapmıştır. Onun aktardığına göre bu kişi soğuktan ciddi bir romatizma yaşamış, hatta bacaklarını kullanamaz hale gelmiştir. Onu bu durumdan yaşlı bir kadın kurtarmış; yaşlı kadının hipnotize gücü varmış ve her sabah gelerek bir saat rahatsız kısımları ovmak suretiyle Agarrof'u iyileştirmiş.[714] Burada kadının hangi topluluktan olduğu net bir şekilde söylenmese de, Tatar veya Rus olma ihtimali yüksektir. Romatizmayla ilgili Sauer'in seyahatnamesinde Rusların Piania Trava dedikleri ve pek çok Sibirya Tatar kabilesinin de kullandığı bir bitkiden bahsedilmektedir. Yazarın Rhododendron Chrysanthum olarak adlandırdığı bu bitki, romatizmayla ilgili şikâyetleri tedavi etmede ve eski ülserli yaraları iyileştirmede etkili bir bitkidir. Buna karşın Sauer, bu bitkinin nasıl kullanıldığına yönelik bir bilgi vermemiştir.[715]

Dobell'in seyahatnamesinden bölgede yetişen otlar dışında su ürünlerinin de rahatsızlıkları gidermede kullanıldığını görmekteyiz. Yakutsk'tan ayrılarak kuzeye doğru seyahat etmeye başlayan Dobell, Moorinsky adlı bir yerde mola vermek zorunda kalmıştır. Yakutsk'a yaklaşık 600 kilometrelik bu yerde gece kaldığı handa, akşam

---

[712] Sauer, 1802, s.253.
[713] Sauer, 1802, s.253.
[714] Cottrell, 1842, s.349.
[715] Sauer, 1802, ss.32-33.

yemeği için kendisine Rusların ve Sibirya topluluklarının *naleme* dedikleri bir balık ikram edilmiştir. Seyyah nalemenin Yakutsk'ta da bulunduğunu, lakin zenginler tarafından pek tercih edilmediğini, buna karşın balıktan idrar zorluğunu gidermede istifade edildiğini yazmaktadır.[716]

Sibirya'da cüzzamla ilgili kullanılan bir otun bulunduğu ve bu otun hastalığı ortadan kaldırdığı inancı, Kate Marsden gibi İngiliz bir hemşireyi binlerce kilometre ötedeki bu zorlu coğrafyaya çekmiştir. Marsden İstanbul ve Tiflis'te hemşirelik yaparken, cüzzam için Sibirya'nın Yakutsk bölgesinde kullanılan şifalı bir ot olduğunu, bu otun cüzzamlıları rahatlattığını hatta hastalığı tamamen geçirdiğini duymuştur.[717] Söylentiye göre yerlilerin başkalarıyla paylaşmadıkları bu halk hekimliği bilgisini kendileriyle paylaşıp paylaşmayacaklarını merak eden Marsden çok meşakkatli seyahatler neticesinde cüzzamlıları bulmasına karşın, seyahatnamesinde otu bulup bulmadığına dair olumlu bir sonuç bulunmamaktadır. Bununla beraber halk hekimliği ve inanç bağlamında ondan, Yakutların, çiçek, kızamık ve kızıl hastalığının tanrının işi olduğunu, cüzzamın ise şeytan tarafından gönderildiğine inandıklarını öğreniriz.[718]

Marsden'in de örneklendirdiği doğaüstü güçlerin veya ruhların hastalıklara sebep olduğu düşüncesi, farklı seyyahlar tarafından da dile getirilmiştir. Bunun en ilginç anlatımlarından birini Lansdell'in Çin Türkistan'ına yaptığı seyahatte görürüz. Yazarın egzorsizm ifadesini kullanarak bahsettiği bu durum, hasta bir kadına musallat olmuş, onun içerisine yerleşmiş şeytanın çıkarılması amacıyla düzenlenen bir tedavidir. Lansdell, İncil dağıtmak için Janghuia civarında konaklarken davul sesleri duyarak bu tedavinin uygulanacağını öğrenir ve çocukluğundan beri merak ettiği bu fırsatı kaçırmamak için birkaç yiğitle (djiguitt) beraber Jimla isimli hasta ve yaşlı kadının akrabasının evine doğru yola koyulur.[719] Eve vardıklarında gördüğü manzarayı şöyle betimler:

"*İnsanlarla dolu bir odaya alındık, bazıları kirişte asılı bir halatı bağlıyorlardı. Onu da toprak zeminin altındaki bir kütüğe bağlıyorlardı. Bir molla, muhtemelen Arapça bir takım dualar mırıldanıyordu ancak Joseph* onun söylediklerinin ne

[716] Dobell, 1830, C.2, s.58.
[717] Marsden, 1892, ss.2-3.
[718] Marsden, 1892, s.143.
[719] Lansdell, 1894, C.2, s.152

başını ne sonunu anlayabildi. Aynı zamanda halatın etrafında öncelikle eski kıyafetleri, arkasından içine çay ve diğer malzemelerin konulduğu yanan bir tava, küçük şeylerin iliştirildiği bir demet çerçöp efsunlamak maksadıyla dolaştırılıyor, bu demetler ardından çatı kirişlerine konuluyordu.

Bu arada 60 yaşındaki kadın Jimla, duvara karşı eğilmişti ve nefes nefese rahatsız bir durumda bulunuyordu. Nabzından anladığım kadarıyla hiçbir şeyi yoktu. Yine de halatın ayaklarına yerleştirildi ve pek çok şey geçirildi, önce halatın sonra dört defa kadının başından. Ardından bacakları iki yana açık bir biçimde ateşin olduğu mangalın üzerinde durması sağlandı ki böylece duman kıyafetlerine sinecekti. Davullar ve kemanlar halatın karşısına yerleştirilmişti ve beş molla ha bire farklı yerlere tükürüyor ve Joseph bir kelime dahi yakalayamadan sözlerini dörtnala sürdürüyorlardı.

Bundan sonra ateş ve çalgılar kaldırıldı ve dört kez her biri halatın ve kadının başının etrafından geçirildi. Ardından çalgılar beş adam tarafından alındı ve adamlar kadının etrafında, odanın içinde yürüyerek, özellikle de kadının kulağına iyice yaklaşarak davullara vurmaya, çalgılarını çınlatmaya başladılar ve sonra kadını bitkin hale getirene kadar halatın çevresinde yürüttüler."[720]

Lansdell, ilk icranın bu şekilde sonlandığını, ancak kendisine verilen bilgiye göre geceden güneş doğana kadar on dört kez daha yapılacağını söylemektedir. İlk icranın akabinde içeri bir tütün çubuğu getirilerek elden ele gezdirilmiş, hatta mollalar da bu çubuktan birkaç nefes almışlar. Çubuk içildiği sırada odadan çıkan Lansdell, gece yarısı tekrar eve geldiğinde topluluğun çoğunu yerde uyur halde bulmuştur:

"*Bu noktada biz odadan çıktık fakat gece yarısı döndüğümüzde topluluğun çoğunu yerde uyku halinde bulduk. Kadın da daha da bitkin bir haldeydi. Sorduğumda bana bacaklarında ağrı hissettiğini söyledi. Zavallı yaşlı ruh! Zaten diğer büyük acıların yanında, hissetmiyor olsa mucize olurdu, lakin ona yardım edebilecek gücüm yoktu maalesef.*"[721]

Lansdell, eğer gücü olsaydı da kadının etrafındakilerin bu tür bir yardımı asla kabul etmeyeceğini ifade etmektedir. Dr. Seeland isimli, anlaşılan bölgeyi Lansdell'den

[720] Lansdell, 1894, C.2, ss.152-153.
[721] Lansdell, 1894, C.2, s.154.

daha önce gezmiş olan birinin yazdıklarına gönderme yaparak, bu yerliler arasında hastalıklara karşı bilinen tek çarenin hastanın bulunduğu yerde Kuran'dan dualar okumak veya mırıldanmak olduğunu vurgulamıştır. Hatta Dr. Seeland bir gece hasta bir çocuktan şeytan çıkarmak maksadıyla çalınan davulun gümbürtüsüyle uyanır. Herkes Seeland'ın bir doktor olduğunu, onun hemen yan evde yaşadığını bilmesine rağmen, kimse doktorun kapısını çalmaz.[722]

Kötü ruhların sorumlu olduğu rahatsızlıklardan bir tanesi de kişinin çıkardığı tuhaf sesler ve hıçkırıklardır. Holman'ın Kırgızlarını ziyaretini takiben karşılaştığı bir kadın, kedisinin kötü ruh tarafından ele geçirildiğini söylemiş, çıkardığı tuhaf seslerin de bunun kanıtı olduğunu iddia etmiştir. Kadın, kocasıyla beraber bir yere giderken, herkesin kötü bir şey yapmasından korktuğu bir büyücünün kendisini kızaklı arabalarıyla bir yere kadar bırakmasını istediğini, korku ve kaygıyla bu talebi kabul etmelerine rağmen o geceden itibaren sesler çıkarmaya, inlemeye başladıklarını anlatmıştır.[723] Kadının kocası birkaç gün içinde bu rahatsızlığı atlatırken, kadında bu inlemeler kalmıştır.

Buna benzer bir diğer örneğe ise Cochrane tarafından Sibirya'da rastlanmıştır. Cochrane, diable au corps (etteki şeytan/kötülük) şeklinde tanımladığı, hastanın bedeninin bir veya birden çok kötü ruh tarafından ele geçirildiği, aralıksız hıçkırıkların eşlik ettiği bir hastalıktan bahsetmektedir.[724] Onun verdiği bilgiye göre bu hastalık özellikle kadınlarda öyle bir noktaya gelirmiş ki, hamile kalmalarını dahi önleyebilirmiş. Bütün Kuzey Sibirya topluluklarına genelleyerek Cochrane, onların bu hastalık için vücutlarının kötü bir ruh tarafından etkilendiğine inanmakta ısrar ettiklerini ve ancak o çıkarıldıktan sonra sağlıklarına tekrar kavuşacaklarına inandıklarını dile getirmektedir.[725] Hatta başka bir akşam bir Kozak'ın kızıyla evli zengin bir Yakut'un evinde misafirken, Yakut'un karısı ciddi biçimde aralıksız hıçkırıklara gark olmuş, kocası ise bu durumun

[722] Lansdell, 1894, C.2, s.154. Lansdell hem çizimler yapmakta hem de fotoğraf makinasıyla çekimler yapmaktadır. Bu kısımdan onun Jimla'nın da fotoğrafını çektiğini, hatta kadını, bu aletin (kameranın) şeytani ruhları çıkaran en son alet olduğuna ikna ederek yapar. Seyyah, kadının yaşadığı tedavi deneyiminin onun için iyi mi yoksa kötü m sonuçlandığını söyleyemeyeceğini, ancak yaşlı kadının o köyde buzları kırarak kendisinin fotoğraflanmasına izin veren, cinsiyetinin ilk temsilcisi olduğunu söyler. Bununla beraber aynı köyden fotoğrafladığı "Bir kadın, Tokhta Han ve Evlenmemiş Bir Kız" başlığındaki fotoğrafı kullanmasına karşın Jimla'nın fotoğrafını seyahatnamesine koymamıştır. Bkz. s.154.
[723] Holman, 1825, C.2, s.169.
[724] Cochrane, 1824, ss.181-182.
[725] Cochrane, 1824, s.182.

sebebini onun deeavel otra yani karnındaki kötü ruh veya şeytanla yaşadığını söyleyerek açıklamıştır.[726]

Kötü ruhlar ya da şeytan sadece insanlardaki hastalıkların sorumlusu değildir. Hayvanlar söz konusu olduğunda da rahatsızlığın sebebi kötü ruhlar olarak görülebilmektedir. Burnes, Türkmenler arasında alıkonuldukları esnada deliren bir devenin nasıl tedavi edildiğine tanık olmuştur:

> "*Alıkonulduğumuz esnada develerden birinin belki bıkkınlıktan veya bilmediğim daha güçlü bir sebepten delirdiğini duyduk. Zavallı hayvanın ağzı köpürüyor, inliyor ve yemek yemeyi reddediyormuş. Bize bu durumun sebebinin onun bir şeytan tarafından ele geçirilmesi olarak söylendi, elbette bir faydası yok. Sonra yanan bir meşaleyi hayvanın gözleri önünde ve vücuduna doğru savurarak, burnunun altında çıralı kamış ve karaçalı yakarak korkutmayı çare olarak gördüler. Ayrıca kırmızı sıcak bir demiri hayvanın kafasının üzerinden geçirdiler ve hayvanın durumu kesinlikle böyle çirkin bir hayvanın içine yer eden şeytanın yakılması şeklindeki bu sert tedavi altında daha iyiye gitti.*"[727]

Burnes ayrıca Shuruks'taki kamplarının yanında Müslüman bir azizin türbesinin olduğunu söylemektedir.[728] Kendisine bu kişinin 824 yılında ünlenen, Abulfuzzul Hoosn isimli birine at olduğu söylenir ki bu isim mezarın üzerinde de yazmaktaymış. Türkmenlerin kendisine saygı duyduklarını, hürmet gösterdiklerini belirten Burnes, eğer Türkmenlerden biri hastalanacak olursa azizin ölmüş ruhuna yakardığını, eğer atı veya devesi bir hastalıktan mustarip ise, bu durumda da iyileşmesi umudu ve inancıyla mezarın etrafında tavaf ettirildiğini ifade etmektedir.[729]

Merv civarında dolaşan ve Türkmenler arasında bulunan O'Donovan'ın seyahatnamesinde de halk hekimliğiyle ilgili uygulamaları görmekteyiz. Daha önce de kendisine tıbbi anlamda başvurulduğunu ifade eden O'Donovan, önceki karşılaşmalarına dair bir şey söylememekle birlikte, burada karşılaştığı Türkmenlerin durumunu şu şekilde anlatmıştır:

---

[726] Cochrane, 1824, s.213.
[727] Burnes, 1834, C.2, s.66.
[728] Burnes, 1834, C.2, s.57.
[729] Burnes, 1834, C.2, s.57.

"Ayrılmadan önce, pek çok yerde olduğu gibi yine bazı Türkmenler tıbbi yardım ve tavsiye almak üzere bana geldiler. Bir tanesi, elleri ciddi derecede iltihaplı olan oğlunu getirdi. Ekmek ve sütten bir lapa yazdım ve nasıl kullanılması gerektiğini de etraflıca anlattım. Adam dikkatlice dinledi, teşekkür etti ve ayrıldı. Yarım mil kadar gitmişti ki tekrar geldi ve hangi renk inekten alınacak sütün kullanılacağını söylemeyi unuttuğumu ifade etti. Çünkü söylediğine göre hem kahverengi hem de siyah bir ineği varmış. Benzer şekilde ateşten mustarip kızı için gelen bir kadın da bana bir el dolusu devetüyü getirerek bundan kızının hastalığı için bir büyü yapıp yapamayacağımı sordu. Bunun nasıl bir büyü olduğuna dair zerre bir fikrim olmadığı için hemen bunu bana öğretecek kişiye, Aman Niaz Han'a danıştım. Bir kirmen vasıtasıyla devetüyü sağlam bir ipe eğirildi ve Han monoton bir ses tonuyla bütün bu süre içerisinde Kuran'dan bazı ayetler ve büyülü ilahiler okudu. İp tamamlandığında gayet uzun bir ip olmuştu ve onu üç kere kıvırdıktan sonra tekrar eğirmeye başladı. Ardından sicimin üzerine yedi düğüm atmaya başladı. Her bir düğümü çekmeden önce onun üstüne üfledi. Bu bir bilezik şeklinde bağlanan şey, hasta kişinin bileğinde taşınacaktı. Her gün düğümlerden biri çözülecek ve üflenecek, yedinci düğüm de çözüldükten sonra bütün ip bir yumak şekline getirilerek nehre atılacaktı. Böylece hastalık da artık onunla birlikte gitmiş olacaktı."[730]

Aman Niaz Han'dan büyüyü öğrenmesine rağmen O'Donovan, anlatısının devamında yanında bulunan biraz kinini talihsizlik eseri kadına verdiğini söylemektedir. Talihsizlik eseri demesinin nedeni ise, ortaya çıkan iyileşmeden dolayı hepsinin şaşkına dönmesi ve ateşten mustarip çocukları için ilaç yapmasını isteyen yaşlı kadın kalabalığının kendisini neredeyse parçalayacak olmasıdır.[731]

Hastalıkların önüne geçilmesi açısından seyahatnamelerde bulabildiğimiz sadece bir kayıt vardır. Lansdell, Hazar'ın doğusunda bulunduğu sırada karşılaştığı Türkmenleri anlattığı kısımda, Türkmenlerin kıyafetlerinden bahsettikten sonra babasıyla beraber küçük bir kız çocuğundan söz etmektedir. Kız çocuğu Lansdell ve onunla beraber olanları görünce yabancılayarak ağlamaya başlıyor. Kızın başındaki şapkada, eski olduğu

[730] O'Donovan, 1883, C.2, ss.319-320.
[731] O'Donovan, 1883, C.2, s.320.

söylenen iki Hive *tenga*sı bulunmakta ve seyyah bunları satın almasına karşın kızı ancak daha fazla para vererek susturabiliyor. Bunlar bir çift küpeymiş ve tam bir Türkmen işçiliğiyle yapılmış. Bununla beraber Lansdell, kızın başlığındaki muskayı da almak istese de, babası onsuz çocuğun hastalanacağını düşündüğü için satmamıştır.[732]

Lansdell'in 1894'teki seyahatnamesinde de, Kırgız halk hekimliğinin uygulamalarına dair örnekler mevcuttur. Seyyah Issık Göl Manastırı'nı geçtikten sonra Preobajens isimli bir yere ulaştığında bir adam kızı için tıbbi yardım isteğiyle geliyor. Lansdell de Kırgızların kendi hekimlerine alışık olması nedeniyle ve bir taraftan da uygulamaları merak ettiği için talebi reddediyor. Kırgızlarla ilgili, onların kendi doktorlarının "benzerler benzerleri tedavi eder" prensibiyle sembolik ve sempatik ölçütler kullandıklarını dile getirmiştir.[733] Bu çerçevede Kırgızların müzmin sarılık hastalığının tedavisi için alınlarına bir parça altın koyduklarını ve dahası hastanın bütün bir gün boyunca ona bakmasını sağladıklarını, eğer altın yoksa onun yerine pirinç bir çanağın kullanıldığını yazmaktadır.[734]

Lansdell Kırgızların ayrıca dağ hastalığı dedikleri dyspnoea, yani nefes darlanması ve fenalaşma için tek bir çare kullandıklarını söylemektedir. Buna göre fenalaşmanın genç bir kadın şeklinde kendilerine sunulduğunu düşünen buradaki Kırgızlar, hastaya en ayıp ve tiksindirici ifadeleri yönelterek, hastalığın sebebi olan genç kadını utandırıp, onu hastanın bedeninden çıkaracaklarını düşünürler.[735]

Lansdell, bu paragraf için bir dipnot düşerek, Kırgızlar arasında sembolle tedavinin nasıl gerçekleştiğinden bahsetmiştir. Bu bağlamda eğer hastalık akciğerlerde veya ciğerde ise, onlar hastaya bir hayvanın ona tekabül eden kısımlarını yedirirlermiş. Örneğin kızartılmış öküzgözü, göz iltihabını tedavi etmek amacıyla kullanılırmış. Ayrıca sürekli olmayan bir ateş veya zor bir doğum söz konusu ise, bu durumda da tedavi, hastanın korkutulması şeklinde gerçekleştirilirmiş.[736] Doğumla ilgili kısmı ayrıntılandıran Lansdell şöyle devam etmektedir:

---

[732] Lansdell, 1884, C.2, s.448.
[733] Lansdell, 1894, C.1, s.124.
[734] Lansdell, 1894, C.1, s.124.
[735] Lansdell, 1894, C.1, s.124.
[736] Lansdell, 1894, C.1, s.124.

"İkinci durumda, bebek eğer çabucak görünmezse, bilge bir kadın anneye bastırır; bazen de güçlü bir adam bu iş için yardıma çağrılır. Bununla birlikte onlar, hastayı atın üzerine oturtup atı dörtnala koştururlar veya daha da kötüsü şeytanı korkutarak (Elbette, rahatsızlık hiç kimse sebebiyle değildir) onun avını terk etmesi sağlanmaya çalışılır. Bu amaçla kadın çadırın önüne çıkarılır ve kollarından desteklenir. Bir anda kadının önüne nagaikalarını veya kırbaçlarını sallayan, çığlıklar atarak şeytani gürültüler çıkaran atlılardan oluşan bir ordu fırlar."[737]

Lansdell'in Dr. Seeland üzerinden verdiği bu tür tedavi yöntemleri, bazen çare olmaktan ziyade hem annenin hem de bebeğin ölümüne sebep olabilmekteymiş. Buna rağmen Kırgız kadınların Avrupalı kadınlara oranla çok daha rahat bir doğum yaşadıkları da belirtilmiştir.[738]

Lansdell, Çin Türkistanı'nda Ush-Turfan'ın batısındaki Aksay Vadisi'nde karşılaştığı Kırgızları anlattığı bölümde onların yaşadığı hastalıkların tedavisine dair bir ekleme yaparak, özellikle Kırgızların genel sağlık durumuyla ilgili Dr. Seeland'in verdiği bilgiler çerçevesinde bir portre çizer. Daha önceki bölümde anlatılan ilginç tedavi örneklerinden başka yerli tedavi yöntemlerinden bir diğerinin de açlık ve suyla tedavi olduğunu belirten yazar, hastaya on dört ila altmış gün boyunca çok az bir sütle karışık su dışında başka hiçbir şeyin verilmediğini, hastanın bundan bazen günde altı-yedi litre içtiğini söylemektedir.[739] Ayrıca düzensiz ateşin korkutma suretiyle tedavi edildiği, soğuk algınlığına karşı zorla terlemeye başvurdukları, iskorbüt içinse ekşi lahana ve kımızı kullandıkları ifade edilmiştir. Yaralanma durumunda ise eğer kanama varsa yanmış keçenin uygulandığını söyleyen Lansdell, toz haline getirilmiş tütünün yaraya basıldığını, bazen de tutuşturulmuş barutla yaralı bölgenin dağlandığını tedavi yöntemlerine eklemektedir.[740]

Kırgızların genel sağlık durumu ise Lansdell tarafından dipnotta şu şekilde özetlenmiştir:

---

737 Lansdell, 1894, C.1, ss.124-125.
738 Lansdell, 1894, C.1, s.125.
739 Lansdell, 1894, C.1, s.402.
740 Lansdell, 1894, C.1, s.403.

"*Cüzzam yoktur aralarında. Yerleşik nüfusa göre kanser oranı yirmi kez daha azdır. Diğer taraftan frengi ise endemiktir, 20 kişiden biri bundan mustariptir. Baharda Kara Kırgızlar ayrıca skorbütten mustariptir. Enfeksiyon hastalıklarından çiçek en yaygın olanıdır, ancak aşının başlamasından sonra şiddeti ve etki alanı azalmıştır. Aralıklı ateşlenmeler kışı geçirmek için seçtikleri yere bağlı olarak az ya da sıktır. Romatizma yaygındır fakat kalple ilgili organik hastalıklar nadir iken sinir sistemi hastalıkları, felç, kasılma ve psikozlar daha da nadirdir. Ancak idyosi ve melankoliyle ilgili durumlar vardır. Duyu organlarının rahatsızlıkları yaygın değildir sadece genellikle dumandan kaynaklı yüzeysel göz iltihaplanmaları bulunmaktadır. Göz yuvarlaklarının büyümesi, göz kapaklarının ters dönmesi zaman zaman görülebilmektedir. Buna karşın katarakt veya optik sinirlerin körelmesinden mütevellit görme kaybı ya da duyma kayıpları oldukça azdır. Ciltle ilgili kronik rahatsızlıklar ise sıklıkla mevcuttur, sebebi de temizlenmemektir. Düzenli banyo yazın bile bilinen bir şey değildir, bir Kırgız genellikle bir nehri geçerken ancak yıkanmış olur.*"[741]

Lansdell'in Kırgızlarla ilgili verdiği bilgiler dışında Buharalıların karşılaştıkları hastalıklar ve tedavi yöntemlerine 1885'teki eserinde yer vermiştir. Buharalıların genel olarak ateşten, göz iltihaplarından[742], leprosiden, çeşitli mayasıllardan, sifilis, çiçek ve rishtadan mustarip olduğunu söyleyen seyyah, onların sifilis, yani frengiyi tedavi için sadece cıva kullandıklarını belirtmektedir.[743] Aşının kullanıldığını ancak zorunlu olmadığını, bulaşıcı hastalıklar için karantina evleri hatta evden ziyade bir köylerinin bulunduğunu söyleyen Lansdell, isteyenlerin burada aşılanabildiğini ifade etmiştir.[744] Seyyahı asıl şaşırtan ise akıl hastalıklarında uygulanan tedavi yöntemi olmuştur:

"*Onların deliliğin tedavisiyle ilgili verdikleri açıklama ise beni az şaşırtmadı. Onlar, Ishan adı verilen, kişi dengesini kaybetmeye başladığında kendisine getirilen özel bir mollaya sahiptirler. Ishan bir ya da iki hafta bu kişiye Kuran'dan ayetler okur. Eğer bu sonuç vermezse, bu durumda hasta Ishan'ın evine götürülür, orada bir direğe bağlanır ve birkaç ay boyunca sıkı bir diyet uygulanır. Bu*

[741] Lansdell, 1894, C.1, s.402.
[742] Göz iltihabının yaygın olduğunu Wolff de ifade etmektedir. Bkz. Wolff, 1846, s.260.
[743] Lansdell, 1885, C.2, ss.144-145.
[744] Lansdell, 1885, C.2, s.145.

şekilde, Buhara'nın Juibar ismindeki mahallesinde bulunan Rus Şirketi'nin bürosundan uzak olmayan Ishan'ın avlusunda bu hastaların birkaçı atların direklere bağlanması gibi zincirlenmiş, hatta kazığa bağlanmış şekilde görülebilir. Daha sonraki adım bu kişilerin ayetler okunurken dövülmesidir. Eğer zavallı varlık herhangi bir acı işareti göstermezse, onun durumunun tedavi edilemez olduğu düşünülür. Ancak acı çektiği görülürse, iyileşmesi için hâlâ umut var demektir."[745]

Buharalılar arasında yaygın olan bir diğer hastalık ise hem Wolff hem de Lansdell tarafından dikkat çekilen rishta'dır. Rishta hakkında ilk bilgiyi veren Wolff[746], bunun bütün şehri etkilediğini, kocaman bir kurdun dizlerden çıkarak insanları sıklıkla ömür boyu sakat bıraktığını söylemiştir.[747] Wolff, bunun sebebinin su olduğunu ifade etmiş ancak ayrıntı vermemiştir.[748] Lansdell ise bu hastalığın çektirdiklerini hem Wolff'un yazdıklarından okumuş, hem de Semerkant'ta görüp işittiklerinden kendisi için de tedirgin olmuştur. O, bu hastalığın Buhara dışında Karshi, Jizakh ve Katte-Kurgan'da da bilindiğini, ayrıca Hindistan, Arabistan ve Afrika'da karşılaştığını söylemiştir. Rishtanın cildin altında Mayıs ve Ağustos aylarında görüldüğünü, silindirik bir yapıda olduğunu, haftada yaklaşık iki buçuk santim büyüdüğünü dile getirmiştir. Kurdun bulunduğu yerde bir çıban oluşmakta, çıbanın etrafına baskı uygulandığında kurdun sonu görünür, bazen de deri bir iğne yardımıyla kurdun başına ulaşıp tutulana kadar tabaka tabaka kesilirmiş.[749] Buradaki asıl problemin kurdun bir bütün olarak çıkarılması olduğunu, böyle yapıldığı takdirde yaranın da hızlıca iyileştiğini söyleyen Lansdell, bu konudaki uzmanların şehrin berberleri olduğunu söylemektedir. Bununla beraber eğer kurt tam

---

[745] Lansdell, 1885, C.2, s.145.

[746] İngiliz seyyahların Rishta olarak adlandırdıkları rahatsızlık, Lahore Sarayı'nın eski hekimi John Martin Honigberger tarafından Girne Kurdu, Latince olarak da Dracunculus şeklinde adlandırılmıştır. Honigberger Buhara'da bu hastalığın yaygın olduğunu, daha önce Kabil'de de bundan sıkıntı çeken biriyle karşılaştığını, ilgili bölgeyi keserek kurdu çıkardığını ve akabinde balmumu yağı kullanmak suretiyle yarayı da iyileştirdiğini ifade etmiştir. Gine kurdunun tedavisi için Doğunun yerlileri arsında pek çok acayip reçete kullanıldığı bilgisini veren, bu reçetelere de eserinin ikinci cildinde değinileceğini söyleyen Honigberger, buna karşın konuya tekrar değinmemiştir. Bkz. John Martin Honigberger, **Thirty-Five Years in the East. Adventures, Discoveries, Experiments, and Historical Sketches Relating to the Punjab and Cashmere; in Connection with Medicine, Botany, Pharmacy etc., Together with an Original Materia Medica; and a Medical Vocabulary, in Four European and Five Eastern Languages**, Two Volumes in One, H. Bailliére, London, 1852, ss.68-70.

[747] Wolff, 1846, s.260.

[748] Wolff, 1846, s.260. Wolff ayrıca Buhara'da sadece bir Yahudi doktorun olduğundan bahsetmektedir.

[749] Lansdell, 1885, C.2, s.146.

olarak çıkarılmaz ve bir parçası içeride kalacak olursa, hastalık da aylarca devam etmektedir. Seyyah kurtla ilgili ayrıntılı bilgi vermeye devam eder ve üç yıl Jizakh'ta kalmış olan Dr. Klopatoff'un makalesine gönderme yaparak paraziti taşıyan ana unsurun su olduğunu, büyük ihtimalle ciltteki gözeneklerden vücuda girdiğini, diğer taraftan Fedchenko'ya atıfta bulunarak kurt mikroplarının su içerken yutulmuş olabileceğini söylemiştir.[750] Lansdell son olarak Buharalıların hastanelerinin olmadığını, onların sadece biraz tıp bildiğini iddia eden ve temel yöntemleri hastalarına Kuran'dan ayetler okumak olan bir takım eczacı ve hekimlerinin olduğunu belirtmiştir.[751]

Lansdell ve Wolff tarafından Kırgızlar için dile getirilen ve onların en sık karşılaştıkları rahatsızlıklardan biri şeklinde sunulan göz iltihaplanmalarına Burnaby de değinmektedir. Kırgız göçebelerin çocuklarını aşılatmada oldukça zor ikna olduklarına, bu nedenle onlar arasında çiçek hastalığı bir kez ortaya çıktığında demografilerini etkleyecek düzeyde hastalığın yıkıcı olabileceğine vurgu yapan Burnaby, onların en çok çektiği sağlık sıkıntısının göz iltihaplanması olduğunu söyler. Seyyaha göre bunun temel sebebi Kırgızların kışın kar, yazında da toz ve sıcakla mücadele etmeleridir.[752]

Son olarak seyyahların bahsettiği ancak tam olarak hangi halka ait olduğu ve ne kadar yaygın olup olmadığının anlaşılamadığı halk hekimliği içerisinde değerlendirilebilecek uygulamalar bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Burnes'ün seyahatnamesinde geçmektedir. Onun Hindikuş yolculuğu esnasında hizmetkârlarından birini akrep sokmuş ve yaygın inanca göre sokan sürüngeni öldürdüğün takdirde acının da dineceği söylenmiş. Bunun üzerine sürüngen derhal bulunarak öldürülmüştür.[753] Burnes, seyahatnamesinin başka bir yerinde Molla Nujeeb isimli birinin kendilerine her zaman gezdikleri yerde o ülkede yetişen soğanları yemeleri gerektiğini öğütlediğinden bahsetmiştir.[754] Bunun altında da soğanın tüketilerek o yerin iklimine daha çabuk alışılacağına yönelik bir inanç yatmaktadır. Anlaşılan bir bölgede yetişen soğanın, o bölgenin hastalıklarına karşı kişiyi koruyacağı düşünülmektedir.[755]

---

750 Lansdell, 1885, C.2, ss.147-148.
751 Lansdell, 1885, C.2, s.149.
752 Burnaby, 1876, s.136.
753 Burnes, 1834, C.1, s.204.
754 Burnes, 1834, C.1, s.105.
755 Burnes'ten 190 yıl sonra 2014'te, aynı anabilim dalında çalıştığımız arkadaşım Doç. Dr. Ercan Uyanık'la bir sohbetimiz esnasında, kendisi yeni bir yere gittiğinde mutlaka orada yetişen soğanı yemek gerektiğini,

Üçüncü örnek ise Shaw tarafından Kaşgar'da bulunduğu süre sırasında kendisine aktarılmıştır. Shaw'un doğuya ait batıl inanç şeklinde sunduğu ve maiyetindeki Sarda isimli Hindu hizmetkârının arkadaşı tarafından aktarılan bu inanca göre, Çinliler zamanında onlar kölelerin başlarından Moomiai adı verilen, her türlü yaralanma ve hastalık için mutlak tedavi edici bir ilaç çıkartırlarmış.[756] Hatta bütün fatihler, İngilizler bile bunu elde etmek için tutsaklarını kurban etmekle suçlanırmış. Sarda'nın arkadaşı Moomiai'yla ilgili yıllar önce Yarkand'ta karşılaştığı ve Gilgit'teki evine dönmeye çalışan kaçak bir köleden onun başından geçenleri dinlemiştir. Buna göre bu kişi ve 20 köle daha bir bahçeye sokularak yirmi gün boyunca bu bahçede yetişen üzümleri yemeye zorlanmışlar. Kurbanlar fırın tavalarının üzerine asılmışlar; başları öne düşük, kafalarında bıçaklarla açılmış yaralar varmış ve buradan moomiai'nin kırmızı kızgın tavalara damlaması sağlanıyormuş. O ve bazıları kaçmayı başarmasına karşın kaçamayanlar moomiai'ye dönüştürülmüş.[757]

4.2.1. Halk, Hekimlik ve Seyyah

Seyahatnamelere yansıdığı kadarıyla Sibirya ve Orta Asya'daki Türk toplulukları modern tıp uygulamalarına şüpheyle yaklaşmışlardır. Şüphesiz bunun temelinde yabancılara karşı duyulan güvensizlik olduğu kadar, kendi halk hekimliği geleneklerine ve kadim inançlarına duydukları güven de yatmaktadır. Hastalıkların kökeninin doğaüstü güçlerle, başa gelen sıkıntıların yine iyi ya da kötü ruhlarla açıklanmaya çalışıldığı bu topluluklarda, dertlerle başa çıkmanın yolu da doğa içerisinden unsurların kullanımıyla beraber kendi inanç sistemlerindeki tedavi edici kişilere veya unsurlara başvurmak olmuştur.

Bölge topluluklarının, konumuz açısından Türk toplulukların Batılı tıp uygulamalarına tanıklık edebilecekleri yerler 19. yüzyılın ilk yarısında yok denecek kadar az, yüzyılın ikinci yarısında ise çok azdır. 1825'te Yenisey'e gelen Holman, doğuya doğru gittikçe doktor bulmanın güçlüğünden bahsetmektedir. Koca Sibirya'nın Yenisey'inde eğitimini Moskova'da tamamlamış tek bir doktor olduğundan söz eden

---

bunun insanı o bölgedeki hastalıklara karşı koruyacağını söylemişti. Bu sohbetten birkaç hafta sonra Burnes'ü okurken aynı bilgiyle karşılaşmak, bu inancın geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğunu düşündürmüştü.

[756] Shaw, 1871, s.352.

[757] Shaw, 1871, s.352.

Holman, 32 yaşındaki bu doktorun bütün bölgede bulunabilecek yegâne doktor olduğunu iddia etmiştir.[758] Atkinson ise seyahatnamesinde Rusya tarafından gönderilen bir cerrahın olduğundan bahsetmekle beraber, cerrahin tıbbi yeteneklerini göstermesi için hastane ve ilaçların gerekli olduğunu ifade etmiş, lakin hastanenin çatısız, ilaçların da gönderilmediği için noksanlığından şikâyet etmiştir.[759] Kopal'da olduğu anlaşılan bu derme çatma hastane, hatta ev, Andra İvanovicth isimli bir doktor tarafından idare edilmektedir. Tifüs salgını nedeniyle hastaneye müracaat edip burada ölenlerin sayısı artınca, bölgenin yerlileri arasında hastaneye sağlam giren ölü çıkıyor gibi bir söylenti oluşacak, ancak insanların hastaneye gitmemesi neticeyi değiştirmeyerek evlerinde ölümle sonuçlanacaktır.[760]

19. yüzyılın sonunda doğru Lansdell'in anlatısında karşımıza kırıntı şeklinde de olsa Kırgızlarla ilgili istatistikî bir veri çıkar. Buna göre 1881 yılında Semipalatinsk'teki doktorlara başvuran 3111 vakanın 1044'ünün kadın olduğunu, ayrıca Kırgızların çoğunlukla sıtma, ateş, soğuk algınlığı ile mide ve bağırsak şikâyetlerinden onlara başvurduklarını öğreniriz.[761] Bu şikâyetler dışında bilhassa saç diplerindeki kepek ve deri rahatsızlıklarından Kırgızların mustarip olduğunu söyleyen Lansdell, bu durumun temizlik eksikliğinden olabileceği gibi, koyun derisinden başlıklar kullanıyor olmalarından da kaynaklanabileceği belirtmektedir.[762]

Hastanelerin veya en azından Batılı bir anlayışla tıp uygulayanların sayısı Rusların etkisiyle Sibirya ve Orta Asya'da artmakla birlikte, göçebe Türk topluluklarının karşılaştıkları yegâne Batılılar seyyahlar oldukları için, bu topluluklar seyyahları, doktor olsunlar veya olmasınlar, tıbbi yardım için müracaat edilecek kişiler olarak görmüşlerdir. Bu durum en bariz biçimde O'Donovan tarafından seyahatnamesinde şu şekilde dile getirilmiştir: "*Doğuda, bütün Avrupalıların iyileştirme sanatında hünerli olduğu*

758 Holma, 1825, C.2, s.51.
759 Atkinson, 1860, s.156.
760 Atkinson, 1860, s.156. Kopal doğrudan Türklerin yaşadığı bir coğrafya olmamakla beraber, Lansdell'in Kırgız göçebelerin coğrafi yayılımına dair verdiği bilgi düşünülünce, göçebe Kırgızlar tarafından kullanılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Lansdell Kırgız göçebelerin Semireche ve Sırderya nüfusunun büyük bir bölümünü, Amu Derya ve Fergana'nın bölümünü ve Zarafşan'ın da az bir nüfusunu onların oluşturduğundan bahsetmektedir. Bkz. Lansdell, 1885, C.1, s.309. Ayrıca genel açıdan yerlilerin Batı tıbbına bakışını göstermesi bakımından da örnek olarak değerlendirilebilir.
761 Lansdell, 1885, C.1, s.307.
762 Lansdell, 1885, C1, s.308.

sanılır.”[763] Hatta seyyahlardan hastaları için dua etmesini isteyenler dahi mevcuttur. Wollf, Buhara’da kaldığı sürede kendisine pek çok Türkmen’in gelerek hasta akrabaları için hayır duası istediğinden bahsetmektedir.[764] Dahası, Türkmenlerin kadısı olan Tatsh ismindeki bir molla Wolff’ü çağırarak ondan kendisi için bir aşk büyüsü yapmasını bile istemiştir: Molla, “*Bak Yusuf Wolff, sen de mollasın ben de mollayım. Herkes dengiyle olmayı sever. Senin her ilimde deneyime sahip olduğunu biliyorum ve bu yüzden senden büyük bir iyilik istiyorum. Bu iyilik büyücülük yaparak bir kadını bana âşık etmen ve benim karım olmasına ikna etmendir. Bildiğin gibi ben eşimi sen benimleyken kaybettim.*”[765] Wolff ise mollaya böyle bir ilme sahip olmadığını, olsaydı da dininin büyü uygulamaktan kendisini men ettiğini ifade ederek karşılık vermiştir.[766]

Wolff’e yönelik, kendisinin aktardığı kadarıyla, Buhara’daki Türkmenlerden bir rağbet olmuşsa da, aynı zamanda ona karşı bir belirsizlik ve güvensizlik de söz konusudur. Wolff’ün yanındaki Yahudi hizmetkârı, pazarda Türkmenlerin kendi aralarında onunla ilgili konuştuklarına kulak misafiri olur. Türkmenler birbirine Wolff’ün İngiliz kralının oğlu olduğunu, onun aslında mehdi olduğunu, hiç uyumadığını ve neticede ona “*dikkat*” etmeleri gerektiğini birbirlerine söylüyorlarmış.[767]

Seyyaha dair duyulan bu güvensizliği, sadece Wolff’ün nezdinde değil, onunla birlikte genelde yabancılara özelde ise Batılılara ve onların taşıdığı değerlere karşı umumî bir bakış şeklinde değerlendirilebiliriz. Bu bağlamda hekimliğin batılı örneklerini sunan İngiliz seyyahların tedavi yöntemlerine bilhassa göçebe Türk toplulukları temkinli yaklaşmış, bazı durumlarda ise Batılı yöntemleri tamamen reddetmişlerdir. Burnaby’nin yolculuğu esnasında deve sürenlerden birinin rahatsızlanması üzerine seyyah ona kinin vermek istese de, hasta bunu reddederek mollasını veya imamını görmeden iyileşemeyeceğini, bu şeytanı ancak onların çıkarabileceğini söylemiştir.[768] Durumu, bozkırdaki Türkmenlerin ve diğer göçebe toplulukların bir hastalığı ya da illeti genellikle şeytana atfettiği, kutsal bir kişi tarafından şeytan çıkarılmadıkça iyileşemeyeceklerine

[763] O’Donovan, 1883, s.195.
[764] Wolff, 1835, s.168.
[765] Wolff, 1835, s.169.
[766] Wolff, 1835, s.169.
[767] Wolff, 1835, s.172.
[768] Burnaby, 1876, s.240.

inandıkları şeklinde açıklayan Burnaby[769], Kırgızların da[770] doktorlara ve baytarlara inanmadığını, bu nedenle çocuklarını aşılatmalarına onları ikna edebilmenin çok güç olduğunu zikretmektedir.[771] Yine de seyyah, onlar arasında doktorların olmamasının, uzun yaşamlarını pek etkilemediğini de satırlarına eklemektedir.

[769] Burnaby, 1876, s.240.
[770] Kırgızları “göçebe Tatarlar” olarak adlandırmaktadır.
[771] Burnaby, 1876, s.136.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANLATILAR

Halk bilimiyle ilgili pek çok kültürel unsuru barındıran seyahatnamelerde, halk edebiyatına dair bulgulara da rastlamak mümkündür. Bu bulguların niceliği seyyahların ziyaret ettikleri topluluklar içerisindeki geçirdikleri zamana, ilgi duydukları alanlara, o toplulukların kültür ve tarihlerine yönelik meraklarına, toplulukların dillerini ne düzeyde kullanabildiklerine ve hatta okuyucularında yaratacağı etkiye kadar birçok etkene bağlıdır. Dahası, doğunun kendine ait bir edebi zevke sahip olamayacağı gibi oryantalist bir düşüncenin ne derece seyyahların zihinlerinde yer bulduğu, Batılı seyyahların halk edebiyatı yaratmalarını görme ve hatta sunma biçimlerini etkilemiştir. Bu bağlamda zaman açısından İngiliz seyyahların Sibirya'da ve Orta Asya'daki Türk toplulukları içerisinde geçirdikleri vakit düşünüldüğünde, hepsinin bir ozanla, bir bahşıyla bir âşıkla veya bir destan anlatıcısıyla karşılaştığını söylemek mümkündür. Ancak bu karşılaşmalar belki okuyucular açısından çok dikkat çekmeyeceği belki de Batı'daki hâkim Doğu imajıyla örtüşmeyeceği için nadiren anlatı şeklinde seyahatnamelere yansıtılabilmiştir. Bununla beraber bazı durumlarda ise anlatılmak istenmesine karşın seyyahla onlar arasındaki dil bariyeri bir engel teşkil etmiş ve bu engel kolaylıkla aşılamamıştır. Örneğin Türkmenler arasında bir hayli vakit geçiren Burnes, açık bir biçimde onların ozanlarıyla karşılaşmayı çok istediğini vurgulamış ve böyle bir şansı da birkaç kez yakalamıştır:

> "*Türkmenler arasında aylak aylak dolaşan ve yürüdükçe bir takım notalar mırıldayan, sırtında sitar veya uda benzeyen bir çalgı taşıyan birini görünce, bunun uzun zamandır aradığım kişi olduğunu anladım: O, Türkmenlerin ozanıydı. "Selamın Aleyküm" dedim ona ve çok zarif bir şekilde selamıma karşılık verdi. Ancak sohbetimiz burada bitti. Çünkü kendisi Türkî dışında başka bir dil bilmiyordu ve benim de Türkî dil ile olan münasebetim Türkî dil bilmediğimi söyleyecek kadardı. Ozan, içgüdüsüyle tam da istediğim şeyi yaptı ve kabilesinin havalarından birini çalmaya başladı fakat atlarımızın adımları onun çalgısını kullanmasına müsaade etmedi. Müzik bütün ülkelerde pahalı bir marifettir. Bu yüzden ozan da ödülü için beni sorguya çekmeye başladı, ki sanatını boş yere harcamayacağını ima ediyordu. Aramızdaki tercüman ona, benim akşam*

kendisine güzel bir pilav takdim edeceğimi söyledi ancak Türkmen arkasından güldü ve hizmetçisi dahi olmayan biri bir adam için nasıl pilav pişirecekmiş diye sordu.”[772]

Bu örneğin gösterdiği gibi seyyahın Türkmenler arasındaki ozanlığa, onların anlattıklarına özel bir ilgisi olmasına karşın, dil en büyük engel olmaktadır. Bununla beraber Burnes, merakına karşılık bulma arayışına devam edecek ve seyahatnamesinde “Türkmen halk şarkıları” diyerek halk edebiyatından örnekler verecektir.[773]

Bir başka seyyah, Atkinson da, bizim yukarıda ifade ettiğimiz, seyyahlar ile ozanların karşılaşmalarına ve seyahatnamelerinde yansıtmalarına dair fikirlerimizi desteklemektedir. Atkinson, bir “çoban ozan”ı dinleme fırsatı bulmuş ve gördüğü manzarayı, özellikle de ozanın toplum üzerindeki etkisini şu şekilde betimlemiştir:

“*Bu aile, kor gibi bir gökyüzü, üzerinde binlerce yayılan hayvanlarla geniş ova, harika bir manzara oluşturuyordu. Homer bile, kabilesinin atalarının geleneklerini söyleyen bu çoban şairin dinlendiği dikkatle dinlenmemiştir. Eski Yunanlının dinleyicileri üzerinde sahip olduğu güç ne ise, bu önümde duran ozanınki de oydu. Etraftaki dağların manzarasından, insanların doğadaki alışkanlıklarından, yaşayışlarından, sürülerinden bahsediyorken dinleyicilerinin yüzü sakindi ve hepsi hareketsiz bir şekilde onu dinliyorlardı. Ancak ne zaman kendi soyunun savaşlardaki başarılarından söylemeye başladı, dinleyicilerin gözleri bir anda sevinçle açılıverdi. Ozan devam ettikçe tutkuya kapılıp kendilerinden geçen bazıları savaş baltalarını alıp ayaklarına doğru fırlattılar. Ardından yas dolu bir hava takip etti, bir beyin ölümünden dem vuran. Herkes o deli dolu duygulardan sıyrıldı ve derin bir dikkatle dinledi. İşte bu, cahil bir ozanın vahşi yoldaşlarının zihinleri üzerindeki etkisiydi.”*[774]

Kendisinin topluluk üzerindeki derin etkisi, ona duyulan saygı düşünüldüğünde, ayrıca buna benzer sahnelerin göçebe hayatın önemli bir parçası olduğu hatırda tutulduğunda, Atkinson gibi diğer seyyahların da ozanlarla karşılaştıklarını rahatlıkla

---

[772] Burnes, 1834, C.2, ss.106-107.
[773] Örneğin Burnes, Soobhan Verdi Ghilich (Sübhan Verdi Kılıç)’tan Kızılbaşlara yaptıkları saldırıları bir canlandırma performansıyla dinlemiş, ondan “Kızılbaşların 10 kulesi vardır, hepsine sadece birer Gürcü köle bulunur; Bırakın da şunlara saldıralım, Kızılbaşlarda ne güç bulunur.” Kısmını, ayrıca “Atın üstündeki bir Türkmen ne anasını tanır ne atasını” ifadelerini aktarmıştır. Bkz. Burnes, 1834, C.1, ss.338-340.
[774] Atkinson, 1860, s.252.

söyleyebiliriz. Buna rağmen Atkinson da kendi ifadesiyle çoban şairin ne anlattığını toplulukta hâkim olan duygu durumu üzerinden betimlemiş, ozanın sözlerinin içeriğine girmemiştir. Alıntıladığımız kısmın son cümlesi ise oryantalist bir zihnin Asyalı toplumlara bakışının bir özeti niteliğindedir.

Burnes ve Atkinson'un seyahatnamelerinde gördüğümüz seyyahların icra işini profesyonelce yapan kişilerle karşılaşmaları sayıca çok olmamakla birlikte arttırılabilirse de, asıl kaynakları seyyahların konuştukları beyler, onların yanlarındaki yaşlı kişiler veya seyahatleri esnasında maiyetlerine bulunan ve yerel dillere hâkim kişiler olmuştur. Bu kişiler dışında seyyahlar, Türk halklarından duydukları anlatıları, zaman zaman yazılı kaynaklarla da zenginleştirmişlerdir. Hatta bazı durumlarda şu an elimizde olmayan ya da zikredilen nüshası bulunamayan kaynaklardan dahi bahsedildiği, seyyahların bunlara dair de bilgiler toplayarak sonraki çalışmalarında kullandıklarını bilmekteyiz.[775]

Tüm bunlara karşın seyyahları modern anlamda birer etnograf olarak görmemek, sahaya giderek halk bilimi alanında derlemeler yapmaya çalışan halk bilimciler şeklinde düşünmemek gerekir. Halk bilimi penceresinden baktığımızda keşke öyle olsalar ve ziyaret ettikleri topluluklarla ilgili çok daha sistemli ve detaylı veriler sunsalardı. Bununla beraber seyyahlar, çoğu durumda karşılaştıkları bir anlatıyı sunarken, mit, efsane, destan, halk hikâyesi, memorat vb. gibi halen günümüzde dahi üzerine tartışılan kavramlara sahip olmadıkları için, gelenek anlamındaki "*tradition*" ifadesini tercih etmişlerdir. Örneğin bir inancın kökeni açıklanırken, "onların bu konuda şöyle bir geleneği vardır" denilerek, geçmişten bugüne uzanan bir çizgide, herhangi bir tür tanımlaması yapılmadan, anlatı şeklinde seyahatnamelerde verilmiştir. Elbette Türk halklarının edebi yaratmalarından atasözü, deyim, şiir vb. gibi örnekler de seyahatnamelerde bulunmaktadır ancak tezimizin konusunu halk inançları oluşturduğu için, biz bu bölümde merkezinde inanç olan anlatıları seyyahların sunduğu şekliyle ve üç ana başlık altında çalışmamıza dâhil ederek ele almaya çalışacağız: Mitler, Efsaneler ve Memoratlar.

[775] Örneğin Shaw'un Doğu Türkistan Türkçesini öğrenenler için hazırladığı ve 1878 yılında yayınlanan "**A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan**" adlı eserinde, Buğra Tezkiresi'nden Parçalar başlığı altında Arap harfleriyle Satuk BuğraHan Tezkiresi'nden kısımlar verilmiştir ki bugün bu nüshanın nerede olduğu tespit edilememiştir. Şüphesiz Shaw'un bu tezkireye dair bilgi verebilmesini sağlayan asıl etken, onun 1871'de yayımlanan seyahatnamesi ve seyahat deneyimleridir. Bkz. Mehmet Turgut Berbercan, "Buğra Tezkiresi'nden Parçalar (Transkripsiyon – Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar - Tercüme)", **Turkish Studies**, Vol. 6/4, Fall 2011, ss.431-455, s.432.

5.1. Mitler

Seyahatnamelerde az da olsa karşımıza çıkan türlerden biri mitlerdir. Yirminci yüzyıla gelinceye kadar Batı'daki mit tanımlamalarının hepsi Yunan mitolojisine dayanılarak yapıldığı için mite, hayali, uydurma, gerçek dışı, kurgu ve yalan gibi anlamlar yüklenmiştir.[776] Bu bakış açısı 20. yüzyılda değişime uğramış ve mitler, toplumların kutsal öyküleri olarak görülmeye, mitlerde anlatılanların gerçekten vuku bulduğuna inanılmaya başlanmıştır.[777] Örneğin modern antropolojinin kurucularından Bronislaw Malinowski, mitin çağdaş romanlardaki öyküler gibi basit bir kurgudan ibaret olmayıp, bilakis yaşanılan bir gerçeklik olduğuna inanıldığını ileri sürmüş, mitle nakledilen olayların çok eski bir zamanda vuku bulduğuna ve bunların dünya ve insanın kaderi üzerinde halen etki ettiğine inanıldığını söylemiştir.[778] Malinowski'nin bu düşüncelerine atıfta bulunan mit çalışmalarının en önemli isimlerinden Mircea Eliade de, tüm arkaik ve geleneksel toplumlardaki mitlerin her türünü ve bütün işlevlerini kapsayacak şekilde bir mit tanımı yapmanın zorluğunu vurgulayarak şu tanımı verir:

> "*Mit kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanda, "başlangıçtaki" masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, Doğaüstü Varlıklar'ın başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası (sözgelimi bir ada, bir bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini dile getirir. Demek ki mit, her zaman bir "yaratılış"ın öyküsüdür: Bir şeyin nasıl yaratıldığını, nasıl varolmaya başladığını anlatır.*"[779]

Eliade, kutsal bir öykü olan mitin, her zaman gerçekliklere başvurduğu için gerçek olduğunu, doğaüstü varlıkların kutsal güçlerinin belirtilerini anlatmasından ötürü de kutsal olduklarını ifade etmiştir.[780]

---

[776] Mircea Eliade, **The Quest: History and Meaning in Religion**, University of Chicago Press, Chicago&London, 1969, s.72'den aktaran akt. Ramazan Adıbelli, **Mircea Eliade ve Din: Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açıdan Değerlendirilmesi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s.197.
[777] Adıbelli, ss.199-200.
[778] Adıbelli, s.201.
[779] Mircea Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, çev. Sema Rifat, Om Yayınevi, İstanbul, 2001, ss.15-16.
[780] Eliade, ss.16-17.

Mitler konusunda bir başka önemli isim William R. Bascom ise mitin, söylendikleri toplumda inanca uygun olduğunu, inanılması için öğretildiklerini, bilgisizlik, şüphe ya da inançsızlığa karşı verilen yanıtları doğruladığını ileri sürerek mitleri dogmanın temeline yerleştirmiştir.[781] Bascom mitlerin, genellikle kutsal ve çoğunlukla ayin ve törenlerle bağdaştırıldığını, ana karakterlerinin insan olmasa da insanî tavır ve davranış sergileyen karakterlerden oluştuğunu düşünmektedir.[782]

Seyahatnameler çerçevesinde rastladığımız ve Sibirya coğrafyasını ziyaret eden iki seyyahın anlatısında gördüğümüz mit örnekleri de, hem Eliade'nin yaratılışla ilişkilendiren yaklaşımını hem de Bascom'un ayin ve törenlerle kurduğu ilişkiyi sergiler bir biçimdedir. Bu örneklerden ilkinde Saha Türklerinin mitolojik tanrıları ve o tanrılarla ilişkilendirilen özellikleri görülmektedir. Sauer tarafından seyahatnamesinde yer verilen bu kısım, şu şekildedir:

"***Aar Toyon (Merhametli Şef)****: Buna yaratılışı atfederler ve onun* ***Kubey Chatoon*** *(Görkemlice Parıldayan) diye bir karısının olduğuna inanırlar. Her ikisi de yücedir. Diğer bir tanrı ise* ***Wechsyt****'tur (Savunucu) ve onların dualarını taşır; Tanrının çözümlerini yerine getirir. Wechsyt'un sıklıkla aralarında beyaz bir aygır veya kartal ile guguk kuşu gibi farklı kuşlar şeklinde kendini gösterdiğine inanıyorlar.* ***Shessugai Toyon*** *(Koruyucu): Bu ise onlar için aracılık eden, istenilen şeyleri örneğin çocuklar, sürü, zenginlik ve diğer güzel ve rahatlık verecek şeyleri temin eder. Karısına ise* ***Aksyt*** *(Bahşeden) demektedirler.*"[783]

Bu iyi niyetli tanrıların ve bir de ismi verilmeyen güneşle ilgili bir tanrının dışında kötü karakterli olarak da şunlardan bahsedilmektedir:

"*Kötülerin şefine* ***Ooloo Toyon*** *derler; bir karısı ve pek çok çocuğu vardır.* ***Sugai Toyon*** *(Fırtına Tanrısı) onun derhal intikamını alan aracısıdır (Sugai baltadır.). Geri kalanları ise farklı renklerin isimleriyle ayırırlar. Sürüler ve atlar taşıdıkları renklere göre farklı ruhlara kutsaldır. Aynı zamanda* ***Mung Taar****'ı (Ebedi Istırap) kuşatan sekiz ruh kabilesinden bahsederler. Bunların şefi* ***Asharay Bioho*** *(Ulu) olarak isimlendirilir. Bunların karıları vardır ve kendilerine kutsal olan sürüler*

---

781 William R. Bascom, "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar", (Çev. R. Nur Aktaş, Banu Aktepe vd.), **Milli Folklor**, Yıl:15, Sayı:59, ss.76-95, s.79.
782 Bascom, s.79.
783 Sauer, 1802, s.116.

oldukça siyahtır. Ölmüş şamanlarının onlarla birleşeceğine inanılır. Çok korktukları bir tanrıçaya ise **Enachsys** *(Sığır çobaniçesi) adını verirler. O, sığırlara zarar verir, onlara türlü türlü rahatsızlıklar çıkarır, buzağıları yok eder vb. Sıklıkla sürülerine uygun sunularla onurlandırılır.*"[784]

Seyyah, ayrıntıya girmemiş olsa da, verdiği kısım incelendiğinde Eliade'nin ifade ettiği gibi yaratılışın atfedildiği mitolojik tanrıyla beraber aracılık eden, sorunları çözen, istenilen güzel şeylerin kökeninin açıklandığı tanrılarla beraber, ayrıca kötülükle ilişkilendirilen diğer tanrılardan bahsedildiği görülmektedir. Bir başka nokta ise, bu mitolojik tanrılar düşüncesinin, kökenini çok uzak bir zamandan alıyor olmasına karşın, bugünü de doğrudan etkiler bir nitelikte olmasıdır. Bascom'un mitlerin kutsalla, ayin ve törenlerle kurduğu paralellik, onları sadece geçmişle değil, şimdiyle de ele almamıza olanak verir. Bu çerçevede Sauer'in metninin devamında Hıristiyanlaşmış bir bey olan Surtuyea Birgudin'n evinde, Saha Türklerinin tanrılarından Shessugai Toyon ve karısı Aksyt için yapılan sunuya denk gelmek ilgi çekicidir.[785] Birgudin'in töreni bizlere, Saha Türklerinin mitolojik tanrı anlayışlarının belki kökeni çok uzak lakin yaşayan bir inanç olduğunu gösterir.

Saha Türklerinden bir başka mitolojik anlatı örneği ise beyaz kekliğin bugünkü boyutunun kökeniyle ilgilidir. Cottrell'in seyahatnamesinde gördüğümüz bu anlatı, yazarın gelionette dediği beyaz kekliğin diğer kuşlarla kıyaslandığında büyüklüğünü ve etindeki beyazlığın açıklamasını, Yakutların bir mit üzerinden gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Bu anlatı şöyledir:

"*Gelionettenin veya beyaz kekliğin eti Avrupa'nın ve Asya'nın tüm kuzey kısımlarında yaygındır ve diğer av kuşlarına göre eti çok daha fazla beyaz renktedir. Bu halk, diğer kuşlara nazaran bu kekliğin neden daha çok beyaz olduğuyla ilgili bir inanca sahiptir. Buna göre bu kuş aslında yaratılışta en büyük kuşlardan biriymiş ve kendi büyüklüğü ve gücü ile gurur duyar, hiçbir yaratık onun azametiyle boy ölçüşemezmiş. Ancak bir gün bu kuş gökte uçarken, orta gökyüzünde onların tanrılarından biri olan Tang-ara ile karşılaşmış. Büyük boyutundan dolayı tanrıya yol vermemiş ve hatta bir aşağılama göstergesi olarak*

[784] Sauer, 1802, s.116.
[785] Sauer, 1802, s.126.

geçerken kanadıyla tanrıya sürtmüş. Tang-ara da onun bu kibrini ve küstahlığını cezalandırmak için derhal beyaz etini bütün diğer kuşlar arasında pay etmiş ve böylece o zamandan sonra beyaz keklik bugünkü boyutuyla yaşar olmuş.”[786]

Şüphesiz Saha Türklerinin sahip olduğu tek etiyolojik mit türü bu değildir ve nesnelerin, canlı veya cansız varlıkların kökenini açıklayan pek çok mitleri vardır. Ancak bölümün başında ifade ettiğimiz gibi seyyahların bu konuda bilgi toplamak gibi bir arayış içerisine girmemeleri veya kısmen girdilerse de bulduklarını seyahatnamelerine aktarmamaları, konuyla ilgili daha fazla konuşmamızı sınırlandırmaktadır.

5.2. Efsaneler

Halk anlatıları içerisinde mitle yakınlığı bakımından sıklıkla birbirine karıştırılan efsanenin, bağımsız bir tür olarak hangi konuları içerdiğinden nasıl tanımlandığına, işlevinin ne olduğundan diğer türlerden ayırt edici özelliklerine kadar pek çok tartışmaya konu olduğunu söyleyebiliriz.[787] Hâlbuki Türkçe Sözlük’e bakan herhangi birinin bu tartışmalardan haberdar olması, hatta efsanenin teorik açıdan üzerine düşünülecek, araştırma yapılacak bir alan olduğunu düşünebilmesi mümkün değildir. Zira Türkçe Sözlük’te efsane ilkin, “*Eski çağlardan beri söylenegelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâye, söylence*”, ikinci olarak da “*Gerçeğe dayanmayan, asılsız söz, hikâye vb.*” şeklinde tanımlanmaktadır.[788] Sadece yaygın ve gündelik bir bakış açısını yansıtması bakımından değerli görülebilecek olan bu tanım, halk biliminde ele alınan efsane tanımlarıyla taban tabana zıttır. Çünkü bu alanda çalışma yapan pek çok araştırmacı efsanenin ilk niteliğinin inanış olduğunu söylemekte, mitlerde olduğu gibi onların da anlattıkları şeylerin doğru ve gerçek kabul edildiğini ifade etmektedir.[789] Örneğin Bilge Seyidoğlu, efsanelerin sözlü geleneğin ürünü olduğunu, temelinde inanç unsurunun bulunduğunu, efsaneleri anlatanların da dinleyenlerin de onları gerçeklikle irtibatlandırdığını söylemektedir.[790]

---

786 Cottrell, 1842, s.139.
787 Aça, Yılmaz ve Sever, s.131.
788 **Türkçe Sözlük**, 1. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.674.
789 Muvaffak Duranlı, **Yakut Efsaneleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004, s.6. Ayrıca efsane türünün sahip olduğu inandırıcılık vasfını taşıyan tanımlar için bkz. Aça, Yılmaz ve Sever, ss.133-135.
790 Bilge Seyidoğlu, “Efsane”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 3. Cilt, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s.315’ten aktaran Aça, Yılmaz ve Sever, s.133.

Yukarıda ifade edilen efsaneyle ilgili sözlerin, mitler için de geçerli olduğu aşikârdır. Bu bağlamda mitlerle çok yakın ilişkide görebileceğimiz efsane türünü mitten ayırt etmek için bir takım düşünceler ileri sürülmüştür. İnanma, zaman, yer, kabul ediş tavrı ve temel karakterler açısından hem mit, hem efsane hem de masal arasında tür tanımlaması yaptığı çalışmasında W. R. Bascom, mit ve efsanenin her ikisinin de gerçek kabul edildiğini, bununla beraber mitlerin uzak geçmişle efsanenin ise yakın geçmişle alakalı olduğunu söylemiştir.[791] Bununla birlikte Bascom mitin farklı bir dünyaya aitken efsanenin günümüz dünyasında geçtiğini, mitlerde insan dışı varlıklar bulunurken efsanede insanın merkezde olduğunu, yine mitin kutsal kabul edilirken efsanelerin kutsal veya kutsal olmayan bir biçimde algılandığını temel farklar biçiminde ortaya koymuştur.[792] Böylelikle mitler nedenleri belli olmayan doğal olgulara ya da kaynağı unutulmuş dini ayinlere açıklamalar getirirken efsane, insanların kaderlerinde yaşayan gerçek geleneklerden veya gerçek mekânlarda yaşanan maceralardan oluşur.[793]

Efsaneler, halk bilimi alanında konularına göre de sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Buna karşın bütün toplumların efsanelerini tek bir sınıflandırma içerisine sokmaya çalışmak, konuları, zamanları, yerleri ve kendilerine özel hususiyetleri göz önüne alındığında bir hayli karmaşık ve zor bir süreçtir. Dolayısıyla halk bilimi içerisinde kullanılan sınıflandırmalar olmakla beraber, farklı araştırmacılar kendi topladıkları veriler çerçevesinde var olan sınıflandırmalara katkılar yapmışlardır.[794]

Halk biliminin bu türden metodolojik tartışmalarının günümüzde bile devam ettiğini düşündüğümüzde, 19. yüzyıl seyyahından çağının ötesinde bir yaklaşım beklemek bizi hayal kırıklığına uğratacağı gibi, seyyaha da haksızlık olur. Dolayısıyla seyyahların geride bıraktıkları seyahatnameler göz önüne alındığında, onların verdikleri ve bizim de efsane kategorisinde değerlendirdiğimiz anlatılar üzerinden, ağırlıklarına göre iki temel başlıkta efsanelerle karşılaştığımızı söyleyebiliriz:

---

[791] Aça, Yılmaz ve Sever, s.129.
[792] Aça, Yılmaz ve Sever, s.129.
[793] Gülin Öğüt Eker, Metin Ekici, M. Öcal Oğuz ve Nebi Özdemir, **Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi**, Milli Folklor Yayını, Ankara, 2003, s.496'dan aktaran Aça, Yılmaz ve Sever, s.129.
[794] Örneğin International Society for Folk-Narrative Research'ün sınıflandırmasını onaylayan Pertev Naili Boratav efsaneleri dört başlık ve bu başlıklara bağlı alt başlıklar şeklinde incelerken, Hayrettin Rayman "**Bayburt Efsaneleri**" adlı çalışmasında efsane sınıflandırmasını kendi malzemesine göre yaptığını ifade etmektedir. Bkz. Duranlı, 2004, ss.9-11.

1-Halklarla ilgili efsaneler

2-Yerlerle ilgili efsaneler

5.2.1. Halklarla İlgili Efsaneler

5.2.1.1. Saha Türkleri/Yakutlar: Yakut ve Saha İsimleri

Saha Türkleri veya Yakutlar olarak bilinen Türk halkını ziyaret eden seyyahlar, bu topluluğun öncelikle ismi üzerinde durmuşlardır. Bunlar her ne kadar doğrudan bir efsaneyle ilişkili görülmeyebilirse de, sözlü gelenekten toplanmaları ve bir köken bulma çabasını taşımaları açısından bu kısımda değerlendirilmiştir. Basım yılı itibariyle 19. yüzyılda bölgeyle ilgili basılan ilk İngiliz seyahatnamesi olan Sauer'in eserinde, onların kendilerini çoğul olarak Socha, tekil olarak da Sochalar şeklinde adlandırdıkları, Yakut adını ise ne zaman aldıklarını bilmedikleri belirtilmektedir.[795] Sauer bu ismin, Yakutsk şehrinin kurucusuna veya bu halkı ilk kez keşfeden kişinin adına atfedilebileceğini, çünkü Yakutoff adının Irkutsk idaresindeki Kozaklar arasında oldukça yaygın bir isim olduğunu iddia etmektedir.[796] Rusların bu halkla ilgili ilk bilgilerinin Mangazey'de yaşayan Kozakların keşfiyle 1620'de başladığını, o zaman bu halkın pek çok kabileye bölünmüş durumda olduğunu ve bu bölünmüşlüğün onların kontrol altına alınmasını kolaylaştırdığından söz eden Sauer, Millach isimli bir Saha Türkünün Rusların tarafına geçen ilk şef olduğunu söylemektedir.[797]

Seyyah her ne kadar Millach hakkında bilgi vermeye devam etse de, onun bu bilgileri sözlü kaynaklardan mı yoksa Rusların raporlarından mı edindiği net değildir. Buna rağmen ondan, Millach'ın küçük bir kabilesi olduğunu, Tygin şefin idaresindeki Ghanghalaski kabilesinden ayrıldığını ve Lena Nehri'nin doğu kıyılarındaki bir tepede, Yakutsk'tan yaklaşık 60 kilometre uzaklıktaki Tshebedal isimli bir yerde yaşadıklarını okuruz. Sauer'e göre Millach Ruslara yiyecek sağlamış, Tygin ile kabilesini ele geçirmeleri için onlara kırk okçu vermiş ve böylelikle Tygin savaş alanında mağlup olmuştur. Bu mağlubiyeti takiben ilk vergilerin 1630 ve 1632'de toplandığını, ilk kalenin Tshebedal'da kurulduğunu ve sonradan bugünkü yerine taşındığını ifade eden Sauer,

[795] Sauer, 1802, s.111.
[796] Sauer, 1802, s.111.
[797] Sauer, 1802, ss.111-112.

Millach'ın kabilesinin bugün Namski Ulus yani Bizim Ulus adıyla bilindiğini, bu ismin onlara Ruslar tarafından verildiğini belirtmektedir.[798]

Yakutlarla ilgilenen bir diğer seyyah da Dobell'dir. Yakutsk şehrinin Sibirya'nın farklı yerlerinden Yakutların göç ettiği ve yerleştikleri ilk yer olduğu için okuyucularına bu boyla ilgili toplayabildiği malumatı paylaşacağını söyleyen Dobell, onların Moğol kökenli olduklarına dair bir takım inandırıcı kanıtlar olsa da, büyük ihtimalle Tatar kökenli olduklarını ifade etmiştir.[799] Seyyah Yakutların ne kitapları ne yazılı başka bir dokümanları olduğunu, bu nedenle de konuyla ilgili herhangi bir şey bulmanın mümkün olmadığını, dolayısıyla tek kaynağın sözlü gelenek yoluyla aktarılan eksik ve bağlantısı tam kurulamamış anlatılar olduğunu söylemektedir. Yakutların özelliklerini Moğollarla karşılaştıran, aynı zamanda onların kendilerine Saga dediklerini belirten seyyah, Yakut ifadesiyle ilgili ise şunları dile getirmektedir:

> "*Bana, Yakut isminin etimolojisini verebilecek kimseyi bulamadım. Kendi dillerinde de böyle bir kelime bulunmuyor. Muhtemelen bu isim, onlarla ilgili olarak Ruslar veya başkalarının verdiği bir isim olsa gerek. Etkileyici bir başka gerçek de, Saga'nın, Baraba Bozkırındaki nehrin orijinal adı olmasıdır. Bu ad, daha sonra buradaki nüfus arttıkça değişmiştir.*"[800]

Görüldüğü gibi Dobell Yakut isminin anlamına ve kökenine dair pek bir şey söyleyemese de, onların kendileri için kullandıkları Saha adını, bir nehirle ilişkilendirmektedir. Bununla beraber seyyah, arşivde korunan dokümanlardan anlaşıldığı kadarıyla Yakut isminin Sahalara Tunguzlar veya Buryatların verdiğini düşünmektedir.[801]

5.2.1.2. Saha Türkleri/Yakutların Kökeni: Omogai ve Aley

Yakutların bugün bulundukları bölgenin otokton halkı olmadığı, buraya güneyden göç ettikleri seyyahlar tarafından sözlü bir biçimde öğrenilmiş ve seyahatnamelerinde dile getirilmiştir. Onların kökeniyle ve göçleriyle ilgili anlatılarında öne çıkan iki isim Omogai Bey ve Aley (Eley, Ellija)'dir.[802] Sauer seyahatnamesinde, Ruslar arasında

---

[798] Sauer, 1802, s.112.
[799] Dobell, 1830, C.2, s.13.
[800] Dobell, 1830, C.2, ss.14-15.
[801] Dobell, 1830, C.2, s.17.
[802] Omogoy ve Elley'le ilgili Rus etnografların derlediği efsaneler için bkz. Duranlı, 2004, ss.133-155.

Yakuti olarak bilinen halkla Çin'e doğru uzanan Krasnoyarsk bölgesinde kendisine Socha adını veren ve onlarla aynı dili konuşan bir halkın varlığından bahsettikten sonra, Yakutların göçlerini anlatan hikâyeyi verir:

"*Toyon yani şef Omogai Bey bütün kabilesi ve sürüleriyle birlikte Baykal Gölü'nün batısında bulunan verimli ovaları, daha güçlü bir kabileye yol açmak için terk ederek bugün Buryatski Platosu olarak bilinen Irkutsk ve Lena Nehri arasındaki otluk çayırlara doğru geri çekildi. Burada bir süre ikamet ettikten sonra muhtemelen Buryatlarla süregelen mücadeleler neticesinde kendisini onların gazabından kaçmak mecburiyetinde hissetti ve Buryatların düşmanlarına asla saldırmadıkları ayın düştüğü vakitten istifade ederek kaçtı. Bugün Katshuga ve Vercholensk'in arasında bulunan bir bölgede Lena'yı geçti. Omogai sürüleri için otlak bulduğu yerlerde konaklayarak ırmağı takip etti, ta ki Olekma'nın ağzına ulaşana kadar. Burada çayırlar otlarla, ırmaklar balıklarla ve ormanlar da yabani hayvanlarla doluydu. Aslında daha önce kuzeyde yaşadığı yerlerle aynı özelliklerde yerler bulmuştu, fakat buralar da Tunguzlarındı ve o yüzden kendisini onların yağmasına açık bırakmış olacaktı.*"[803]

Seyyah, Asya kabileleri arasında birbirlerinin av sahalarında karşılaşmanın kaçınılmaz sonucunun bugün bile düşmanlık ve savaş olduğunu ifade ettikten sonra anlatıya Aley'in girdiğini görürüz:

"*Omogai bu durum içerisindeyken avcılarından ikisi kendi halkından Aley veya Eley isimli bir adamla karşılaşırlar ve onu Buryatlardan kaçırırlar. Avcılar onu Omogai'ye götürürler ve o da kendisini işlerde kullanmak için görevlendirir. Aley'in gücü kuvveti, yetenekleri ve ortaya koyduğu işler Omogai'nin dikkatini çeker ve Omogai ona güvenerek bazı seferlerin idaresinden sorumlu kılar. Bütün çıktığı seferlerde müthiş başarılar sağlaması, Omogai'ın onu kabilesinin bütün işlerinden sorumlu kişi görevine getirmesine iter ki Aley'in sağduyulu yönetimiyle her şey daha da iyileşir. Bu gelişmelerin neticesinde şef, sahip olduğu yerleri bugünkü Yakutsk şehri civarına ve karşısındaki ovalara kadar genişletmek zorunda kalır.*"[804]

---

[803] Sauer, 1802, s.109.
[804] Sauer, 1802, s.110.

Efsanenin bu kısmından Aley'in Omogai'nin kendi halkından olduğunu ve Buryatların elinde tutsak edildiğini öğreniyoruz. Buryatlardan kurtulan ve kendi halkı için çalışan Aley, açıktır ki Omogai'nin gücüne güç katmış, sahip olduğu zenginliklerin bir bakıma baş müsebbibi Aley olmuştur. Bununla beraber Aley'in başarılarının doğal sonucu olarak popülerliğinin artması, Omogai'yi ve adı zikredilmeyen karısını endişelendirecektir:

"*Yaşayan eşinden bir kızı, bir de evlat edindiği genç bir kızı olan Omogai yaşlıdır, kıskançtır ve Aley'in gücünün etkilerinden korku ve endişe duymaktadır. Bütün kabilesinin Aley'e hayranlık derecesinde saygı duyduğunu, hatta ve hatta onun doğaüstü güçlere sahip olduğunu düşündüklerini, Aley'in bitmeyen talih ve başarılarının ruhların anında etkisiyle gerçekleştiğine inandıklarını gözlemlemiştir. Bu durum onu tedirgin etmiş ve hem adını hem de sahip olduklarını koruma düşüncesiyle Aley'e evlenmek için kızını sunmuştur. Artık kendisini açıkça bir şaman ilan eden ve kutsal güçlere sahip olduğunu kabul eden Aley, Omogai'ye kızının asla çocuk sahibi olamayacağını bu yüzden de onu almayacağını söyler ve Omogai'den evlat edindiği kızını ister. Anne bu birlikteliğe şiddetle karşı çıksa da Omogai sonunda razı olur. Aley'in hayatı kısa bir süre sonra anne ve kızının eziyetleriyle çekilmez bir hale gelir. Ancak Omogai'den hem kıdem hem de sürüler ve atlarla birlikte kadın ve erkek hizmetkârlar da alınca, artık bağımsız bir zenginliğe sahip olur. Bunu takiben Omogai'nin de rızasını alarak işlerini bırakır ve bulunduğu bölgeye 18 kilometre uzaklıktaki bugünkü Yakutsk şehrinin kuzey batısında Lena'nın artık kurumuş olan kollarından birinin yanına yerleşir. Burada velinimeti Omogai ölene kadar kalır. Omogai'nin ölümüyle birlikte kabilenin büyük bölümü kendisine gelir. Artık son derece güçlü olan Aley'in 12 oğlu ve pek çok kızı (Ghanghalas veya Chanhallas) vardır ki en büyüğü Ghanghalaski kabilesinin kurucusudur.*"[805]

Sauer, Omogai'den sonra karısına ve kızına ne olduğunu öğrenemediğini, ancak onun kabilesinin bugün Batulinsk adıyla bilindiğini, ayrıca Omogai'nin göçünün

[805] Sauer, 1802, ss.110-111.

üzerinden takriben 300 yıl geçtiğine inanıldığını, yani göçün 15. yüzyılın sonu veya 16. yüzyılın başında gerçekleşmiş olabileceğini dile getirmiştir.[806]

Sauer'in aktardığı efsanede, Aley'in aileden biri haline getirilmek için evlendirilmek istenmesi, bununla beraber onun evlat edinilen kızı seçerek bir açıdan Omogai'nin boyunduruğundan çıkması ve nihayet kendisini şaman ilan etmesi, yeni bir boyun, Kangalas'ın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Pek çok derlenen anlatının aksine Aley'in Omogai'yle herhangi bir çatışma yaşamaması, gerçekleşen çatışmaların Omogai'nin karısı ve öz kızından kaynaklanması ilginçtir. Keza pek çok anlatıda Omogai'nin güzel ve çirkin olmak üzere iki kızından bahsedilirken bu anlatıda öz ve üvey iki kızdan bahsedilmesi ilgi çekmektedir.[807]

Seyyah tarafından verilen bu efsanenin kaynağı belli değildir. Lakin şans eseri, konuk olduğu bir Sahanın evinde, kendisinden Omogai ve Aley'le ilgili bir anlatı dinleme fırsatı bulmuştur. Bu bey Sauer'e kendi soyağacını vermiş ve soyunu doğrudan Aley'e bağlamış, ayrıca kendisinin de içinde yaşadığı bu bölge ve civarının Aley'in Omogai'den geri çekildiğini yerler olduğunu iddia etmiştir. Saha beyinin Omogai ve Aley'e ilişkin anlatısı, Sauer'den verdiğimiz ilk anlatıdan farklıdır:

"*Aley, kıdemli olduğu zamanda Omogai ve ona tabi olanlardan sayısız hediye aldı; fakat bütün bunları arkasında bırakmak zorundaydı ve Omogai'den kendisinin ve karısının bindiği sadece iki kısrakla sürüldü. O sırada elinde bulunanlar sırtlarındaki kıyafetler, bir yay ve ok, bir balta, palma, iki bıçak ve ateş yakmak için malzemelerdi. Aley bunun uygun bir yer olduğunu düşündü ve ikinci gününde durdu. Burada geçici bir kulübe yaptı; kısraklarının gübresini dikkatlice topladı ve rüzgâr Omogai'nin yerleşim bölgelerine doğru esmeye başladığında gübreleri yaktı. Böylece kokusu başıboş gezen sürüleri kendi hanesine çekti. Aley dikkatlice onları besledi, sularını verdi ve ardından onları geri saldı.*

Aley kendisine çok büyük bir kulübe ve ambarlar inşa etti. Kulübesinin önüne, gelen ziyaretçilerin atlarını bağlayacakları üstleri oyulmuş direkler çaktı ve

---

806 Sauer, 1802, s.111.

807 Omogai ve Aley arasındaki ilişki, Omogay'ın kızları ve Aley'in hangi kızı niçin tercih ettiğiyle ilgili bkz. Duranlı, 2004, ss.136-138, ss.140-143, ss.145-154.

konutunun yanına bir dizi çitli kafesler ve kümesler yaptı. Sürüler düzenli ve sürekli bir şekilde artarak her seferinde sağmal inek ve kısraklarla geri geldi ve böylece Aley, muazzam miktarda tereyağı, süt ve kımız topladı. Yaptığı her türden başarılı avlarla da elk ve geyik eti açısından muazzam bir erzaka da sahip oldu. Artık Omogai'nin kabilesi tarafından sıklıkla ziyaret edildiğini bildiği yerlerde bilinçli bir şekilde gezinmeye başladı ve Omogai'nin avcılarından bazılarıyla karşılaşarak onları evine getirdi. Elbette karısına da gelmeden önce başıboş sığır sürülerini kulübeden çok uzakta tutması konusunda uyarıyordu. Omogai'nin halkı, evin zarafetiyle ve balık ile diğer hayvanların etlerinin bolluğundan şaşkına döndü. Ancak her şeyden öte onları asıl şaşkına çeviren şey, sürüsü olmayan birinin kendilerine nasıl bu kadar çok kımız ve tereyağı sunduğuydu.

Aley onlara, kulübesinin önünde ve etrafında gördükleri farklı kafesleri oluşturmak ve ziyaretçilerinin atlarını bağlayacakları direkleri dikmek için ruhlarının veya şeytanların ona nasihatte bulunduğunu ve eğer böyle yaparsa misafirlerinin sayısız, malının mülkünün de çok olacağına garanti verdiklerini söyler. O da iblislerinin emirlerine harfi harfine itaat eder ve beyaz ağızlı bir aygırın kısrakları ve inekleri kafeslere doğru sürdüğünü şaşkınlıkla izler. Bunları karısı sağar ve akabinde gözden kaybolurlar lakin her gece ve sabah tekrar tekrar gelirler. Aley misafirlerini bütün gece ağırladı ve sabahleyin onlara yolla ilgili bilgiler ile Omogai, karısı ve kızı için zengin kürklerden hediyeler vererek uğurladı.

Aley'in artık pek çok çocuğu vardır ve mümkünse adil yollarla Omogai'den alması gereken malları da elde etme arzusundadır. Avcıların söyleyeceklerinin ve gönderilen hediyelerin aralarında bir uzlaşma sağlayacağından ve Omogai'nin tüm kabilesini şaşkına çevireceğinden kuşku duymayan Aley, eski efendisine bir ziyarette bulunarak ek hediyeler vererek onu, kabilesinin ileri gelenleri ve aileleriyle birlikte kendi evinde bir veya iki gün ağırlamak için davet etmeye karar verdi. Aley hoş karşılandı ve Omogai, eşi, kızı ve arkadaşlarıyla birlikte belirlenen bir zamanda davetine katılmayı taahhüt etti. Aley dönüşünde, misafirlerini ağırlamak için çok geniş bir geçici kulübe kurdu. Misafirler geldi ve yanlarında da hediye olarak büyük bir sürü getirdiler. Aley, onları üç gün boyunca büyük

ihtişamla ağırladı; hediyeleri kabul etti ve bütün bunların karşılığında onlardan alçakgönüllülükle sürü ve işçileri, onlara hizmet ettiği için talep etti. Omogai onun bu talebini makul bulur ancak karısının ve kızının itiraz etmesi bu makul talebin karşılanmasını engeller. Arkadaşlarıyla birlikte yola çıktıklarında Aley, şeytanları sayesinde şiddetli bir fırtına ve aşırı bir karanlık çıkartır ve bu nedenle onlar günlerce evlerine ulaşamazlar. Sonunda Omogai, eşi ve kızı eve ulaşır ancak kabilesinin büyük bir kısmı Aley'e dönerek, belki onun nefretinden belki de doğaüstü güçlerinin etkisinden korktuklarından, onu şefleri olarak kabul ederler. Omogai kısa süre sonra öldü ve kabilenin en büyük kısmı sürüleriyle Aley'e gitti. Ancak Omogai'nin hizmetkârlarından biri olan Batulin onun kızıyla evlendi ve kabilenin geri kalanını aldı. Bununla birlikte, Omogai'nin kızından hiç çocuğu olmadı fakat Batulin başka eşler aldı ve pek çok çocuğu oldu. Aley'nin on iki oğlu ve birkaç kızı vardı. Changhalas sihir sanatına başladı ve Changalaski kabilesinin kurucusu oldu. Bu anlatı, aygırlara tapan Changalaski (Khangalass) arasında yaygındır.”[808]

Görüldüğü bu anlatıda Aley, Omogoi’nin yanından onun rızasıyla ve hediyeleriyle ayrılmaz; bilakis sahip olduğu zenginlikler arkasında bıraktırılarak sürülür. Aley’in güçlü kuvvetli olmasının yanında bu anlatıda onun zekâsına vurgu yapıldığı, sürülere ve zenginliğe aklını kullanarak, hatta algı oluşturarak eriştiği görülmektedir. Ayrıca bu anlatıda Aley artık insani hususiyetlerinin yanında doğaüstü güçlere sahip bir kişi olarak da sunulmaktadır.

Bir başka Omogoi ve Aley anlatısına Dobell’in 1830 tarihli seyahatnamesinde denk gelmekteyiz. Ancak burada Dobell bu kişilerin isimlerini Omogoy ve Ellija şeklinde vermiştir. Seyyah Saha Türklerinin sözlü gelenekle aktardıkları kroniklerine göre onların iki boydan türediklerini belirtmektedir.[809] Bunlardan birinin Batulen boyu olup kurucusunun da Omogoy Bey olduğunu söyleyen Dobell, Omogoy Bey’in ülkesini bilinmeyen sebeplerle, muhtemelen de daha güçlü bir boyun ortaya çıkardığı sıkıntı ve baskılar sonucunda, ailesiyle birlikte terk etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir:

---

808 Sauer, 1802, ss.133-135.
809 Dobell, 1830, C.2, s.15.

"…Onların ayrıca İrkutsk dolaylarındaki Lena kıyılarında Buryat ülkesine göç eden halkının sayısı bilinmemektedir. Bu nehirden inerken Olekma Nehri'nin ağzında bir müddet konaklamışlar ve ardından bugün Yakutsk şehrinin bulunduğu yere kadar yolculuklarına devam etmişler, nihayet burada kalıcı yerleşimlerini kurmuşlardır. Aktardıklarına göre Buryatların ülkesindeyken ve Lena'ya doğru ilerlerken pek çok kez Omogoy Bey ve adamlarını yok etmek için bütün güçlerini toplayan bir boyun saldırılarına maruz kalmışlardır. Burada, şimdi bile Buryatlar arasında korunan bir batıl inanç mevcuttur ve Yakutları yok olmaktan kurtarmıştır: Dolunay ve yeniay arasında önemli herhangi bir şeye asla girişmemek. Düşmanları onlara saldıracakları en uygun anı beklerden onlar, Lena'nın kıyılarındaki dağları geçmişler ve orada sallar yaparak sürülerini ve atlarını sallara bindirerek hızlı akıntıyla birlikte kendilerini tehdit eden tehlikeden kaçabilmişlerdir. Hatta hayvanları yüklemek için indikleri dik nehir kıyısının adı hâlâ Yakutskoy Svoz yani Yakutların Bindirme Yeri olarak adını korumaktadır."[810]

Yakutların ilk boyu Batulen'in kökeni Omogoy Bey ve onun göçüyle açıklandıktan sonra Dobell, Ellija yani Aley'den gelen ikinci boydan bahseder:

"Onların ikinci kabilesi, kendi söylediklerine göre, Ellija ismindeki bir beyin boyundan gelmektedir. Muhtemelen Batulen ırkının atalarının geldiği aynı Tartar ordasından, yine Lena'dan inen yani. Fakat onların Lena'nın hangi tarafından geldikleri bilinmemektedir. Anlaşılan Ellija'ya Omogoy Bey'in ayrılışının bilgisi verilir. Lena Nehri'nde gitmek ona çok yabancıdır; ayrıca onun tehlikeleri ve mevsim şartları kendisini düşüncesini yapmaktan alı koymuştur. Yakutsk'a ulaşmış ve orada Omogoy Bey ve adamlarını bularak onlara katılmıştır. Omogoy Bey Ellija'ya giderek bağlanmış ve bu iki kabileyi daimi olarak birleştirmek için kızını Ellija'ya vermiştir."[811]

Dobell'in kimden dinlediğinin belli olmadığı bu anlatı, Sauer'in seyahatnamesindeki anlatılardan oldukça farklıdır. Öncelikle Dobell'deki anlatıda Aley, hâlihazırda bir beydir. Ancak niçin Omogoy Bey'i takip ettiği, neden onun arkasından

[810] Dobell, 1830, C.2, ss.15-16.
[811] Dobell, 1830, C.2, ss.16-17.

gittiği belli değildir. Yine Aley'in Lena Nehri'ni nasıl geçtiği belli olmadığı gibi, beraberinde kimlerin olduğu ya da sadece tek başına mı Omogoy'a katıldığı muallaktır. Son olarak Aley'den etkilenen Omogoy Bey'in ona yakınlaşması ve iki kabileyi birleştirme arzusundan bahsedilmesine karşın, karısından, kızlarından, Aley'le herhangi bir çatışma yaşayıp yaşamadığından hiç söz edilmemiştir.

Elbette Dobell'in aktardığı anlatı başlı başına kendisine bu şekilde verilmiş olabilir. Buna rağmen, Omogoy ve Aley'i konu alan efsaneler göz önüne alındığında, onun efsaneyi kısmen bilen birinden duymuş olabileceğine ya da kendisine daha uzun bir biçimde aktarılmış olsa da Dobell'in dil engelinden dolayı efsaneyi bu şekilde anlamış olabileceğine inanmak için elimizde pek çok neden vardır.

5.2.1.3. Türkmenler ve Kökenleri

Türkmenlerle ilgili en ayrıntılı bilgilere Burnes'in seyahatnamesinde rastlarız. Onun verdiği veya aktardığı bilgiler içerisinde detaylı bir efsane anlatısı üzerinden Türkmenlerin kökenine dair malumat sunulmasa da, onların kendilerini nasıl gördüklerine ve nereden geldiklerine dair inanç unsurlarıyla karşılaşırız.

Burnes, Türkmenlerin Türk veya Tatar ırkının büyük ailesine mensup olduğunu, Özbeklerden bilhassa göçebe bir halk oldukları için çok farklılaştığını belirttikten sonra Türkmen isminin de anlam açısından belirsiz olduğunu söylemiştir.[812] Kendisine bu ismin "göçebe" anlamına geldiği söylenmiş,[813] seyyah da bizzat Türkmenlerden gördükleriyle buna ikna olduğunu vurgulamıştır.[814] Ayrıca Türkmen ifadesinin Farsçada "*Türk manend*" şeklinde geçtiği, anlamının da "Türküm" demek olduğu kendisine aktarılmıştır. Bu kısımda Burnes'in verdiği bilgilerin birisi veya birileri tarafından aktarıldığı açık olmakla beraber, kaynağın kim olduğu belli değildir.

Burnes, Türkmenlerin Türk ve Kuman ırklarının karışmasından oluştuğu düşüncesini de eleştirir. Bu noktada Türkmenler arasında duyduğu bir rivayeti de nakleder:

---

[812] Burnes, 1834, C.2, s.251.
[813] Cihad Cihan, Burnes'in Türkmenlerden naklettiği 'göçebe' anlamının, bizzat Türkmenler tarafından kendi hayat tarzları için kullandıkları "Türkmencilik" denilen kavramla alakalı olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Cihan, s.55.
[814] Burnes, 1834, C.2, s.251.

"Aslında Türkmenler arasında Büyük İskender tarafından başka bölgelerden aktarılmış garnizonların neslinden geldiklerine dair belirsiz ve şüpheli bir anlatı duydum."[815]

Seyyahın şüpheyle yaklaşmasına karşın bu kısım, Türkmenler içerisinde Büyük İskender'le kurulan bir köken ilişkisine dair efsanenin varlığını göstermesi bakımından önemlidir.

Türkmen nüfusunun boylara göre dağılımının verildiği Burnes'in seyahatnamesinde, ayrıca Türkmenlerin en tanınmış boyunun Salurlar olduğu, onları Ata boyunun takip ettiği nakledilir. Ata boyunun syud yani seyyid soyunda olduğu, köklerini Halife Osman'a kadar dayandırdıkları bilgisinin paylaşılmasının ardından, Yomut (Yumood), Göklen (Goklan) ve Teke (Tuka)'nin üç büyük boy olduğunu söyler. Seyyah bu boyların kardeşlerden neşet ettiğinin düşünüldüğünü, ancak sonuncusunun bir İranlı köleden geldiğine inanıldığından diğer ikisine göre daha aşağı kabul edildiğini de ekler.[816] Demek ki Büyük İskender'le ilgili anlatı dışında, her ne kadar ayrıntı söz konusu değilse de, İranlı bir köleye dair başka bir efsane de Türkmenler arasında mevcuttur.

Son olarak Burnes seyahatnamesinde Türkmenlerin kendi kökenlerini Hazar kıyılarının ötesindeki bir ülkeden getirmek konusunda çok başarılı olmamakla birlikte, onların Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucuları olduklarını iddia ettiklerine yer verir.[817] Ne yazık ki bu kısım da, Türkmenlerin konuyla ilgili nasıl bir anlatıya sahip olduklarının detayına girmekten uzaktır.

Türkmenlerin kökeniyle ilgili bir başka inanç unsuru Wolff'un seyahatnamesinde bulunmaktadır. Wolff, karşılaştığı Türkmenlerin kendi kökenlerini Yafes'in bir soyu olan Salur'dan getirdiklerini öğrenmiştir.[818] Buna göre Türkmenlerin kendilerini 3 alt boya ayırdıklarını söyleyen Wolff, bu boylar içerisinde de farklı ailelerin veya beylerin isimlerini vermiştir.[819]

---

[815] Burnes, 1834, C.2, s.252.
[816] Burnes, 1834, C.2, s.253.
[817] Burnes, 1834, C.2, s.254.
[818] Wolff, 1835, s.175.
[819] Wolff, 1835, s.175. Wolf tarafından verilen liste şu şekildedir: 1-Akhal: Sarog, Bahraj, Khorssaunle, Sokhte, Golsha, Ali Shah, Batang, Kay-Al, ale-Bash, Kusel 2-Talkhtoon: Orto Hoja, Alam, Beyk-Bolook, Holm, Aloo-Bolook 3- Tekka ve Tatshan: Konkor, Yoossoof, Khar-Konkor, Sishmas, Bakhshe, Amaansha, Saryase, Koktsha, Karamaat, Borghaz, Khoja, Arok, Karatsha, Kara, Mojawr, Tasheeah.

5.2.1.4. Türkiye'deki Türklerin Kökeni

Seyahatnamelerin bize sundukları arasında Anadolu coğrafyasından çok uzakta yaşayan Türk halklarının Türkiye'deki Türklerin kökeniyle ilgili ne düşündükleri de bulunmaktadır. Bu ilginç konuyla ilgili elimizde bir örnek mevcuttur. Kaşgar'da bulunduğu süre içerisinde Shaw, birinden kendisine Türkçe öğretmesini istemiştir. Seyyah, her iki halkın da aynı dili konuştuklarını ve bu nedenle Türkçe öğrenirse hem onlar arasında hem de Rum'da konuşulan Türkçeyi halletmiş olacağını düşünüyor. Bu düşüncelerle konuştuğu kişiye "Onlarla, kardeşliğinizle ilgili herhangi bir geleneğiniz var mı?" diye sorar:

> "*Evet, dedi, onlar da köken olarak Türkistan'dan, Khakan'dan gelmişlerdir. Bizimle aynı dili konuşurlar ve onlar da Yafes'in oğullarıdır. Biz insanoğlunu üç parçaya ayırırız: üstte yaşayanlar, örneğin İngilizler, Rumlar; ortada yaşayanlar Heratlılar, Horasanlılar ve Araplar gibi; son olarak da sınırda yaşayanlar, Habeşliler, siyahlar yani. İlki Yafes'in çocukları, ikinciler Sam'ın, üçüncüler de Ham'ın çocuklarıdır.*"[820]

Shaw, konuştuğu kişiye Çinlileri de sormuş, karşısındaki kişi ona Çinlilerin Sam'ın çocukları olduğunu, orta ülkelerde yaşadıklarını söylemiştir.[821] Karşısındaki kişinin söylediklerinden etkilenen Shaw, ona Nuh'un çocuklarından gelme efsanesinin kendilerinde de olduğunu, İngilizlerin Yafes'ten geldiklerine inandıklarını, ancak ilk defa Türklerin soyunun da Yafes'e dayandığını duyduğunu heyecanla ifade eder.[822]

5.2.1.5. Çingenelerin Kökeni

Wolff'un seyahatleri esnasında ziyaret ettiği Horasan halkı, seyyaha Çingenelerin kökeniyle ilgili şu anlatıyı nakletmiştir:

> "*Nemrud İbrahim'e kızgın ateşe girmesi emrini verdi fakat iki melek görünerek bu cezanın gerçekleşmesini engelledi. Şeytan, Nemrud'a İbrahim'in yanına melekleri son derece utandıracak ve yüzlerini çevirtecek bir erkek ve kız kardeş koymasını, böylece onların daha fazla İbrahim'i koruyamayacaklarını söyledi. Bu*

---

[820] Shaw, 1871, ss.208-209.
[821] Shaw, 1871, s.209.
[822] Shaw, 1871, s.209. Shaw'un duydukları kendisine çok ilginç gelmiştir çünkü Müslüman olarak onların peygamberin ataları olan Sam'dan geldiğini duymayı beklemektedir. Bu nedenle Yafes'le ilişkilendirilen geleneğin İslam öncesi dönemden kalan bir unsur olduğunu düşünmüştür. Bkz. s.209, dipnot.

sürede o kızgın ateşlere atıldı fakat hiç yaralanmadan ateşlerden çıktı. Erkek kardeşin adı Cow'du, kız kardeşin de Ly. Çingeneler onların çocuklarıdır."[823]

5.2.1.6. Ruslar ve Çinliler

Shaw'un seyahatnamesinde Ruslarla Çinlilerin aynı kökenden geldiklerine dair Mahrambaşı'ndan dinlediği bir anlatı vardır. Buna göre Büyük İskender Rusları kendi ülkelerinden çıkararak onları Çin'de tutsak haline getirmiştir. Burada onlar Çinli kadınlarla evlenmişler ve onlardan da bugünkü Rus ulusu meydana çıkmıştır. Mançular arasında da bunun anlatılmasını bir delil olarak sunan Mahrambaşı'na, bu konuda seyyah itibar etmemiştir. Ona göre bu efsane muhtemelen Rus baskısı altında kalan bazı Türklerin icadıdır ve böylece kendi ulusuna düşman olarak gördüğü iki farklı halkı tek bir kökene bağlamıştır.[824]

Rusların kökenine dair bu anlatının dışında, çok daha ilgi çekici bir başka anlatı Shaw'un seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde karşımıza çıkmaktadır. Eskatolojik bir kehanet diyebileceğimiz bu örnek şu şekildedir:

"*Mahrambaşı'na, Rusya'nın fethettiği ülkelerin durumlarını sordum. O ülkelerde tiranlığın olduğunu ve ardından Ruslara karşı koyulduğunu duyduğunu söyledi ve devam etti: Şu anda Ruslar, bir depodan gelen su gibi çok güçlüler. Su bir müddet şiddetli akacak ancak kaynak doğal olmadığı için zaman geçtikçe şiddeti azalacak ve sonra aniden kuruyacak. Kitaplarımızda Rusya'nın tüm Türkistan'ı fethedeceği ve daha sonra yok olacağına dair bir kehanet var, ancak bazıları Türkistan'la sadece Batı Türkistan'ın kastedildiğini ve bu bölgede (Kaşgar'da) ise onların bir ölüm darbesiyle karşılaşacaklarını söylüyor. Elbette ne olacağını Allah bilir.*"[825]

Mahrambaşı'nın bahsettiği kitabın ne olduğu belli değildir. Konuyla ilgili yapılacak daha ayrıntılı bir çalışma belki hangi kitapta bu tür bir kehanetin geçtiğini bulmamızı sağlayabilir. Buna karşın Rusların Türk halklarının yaşadığı ülkelerde giriştikleri askeri faaliyetlerin bölgenin genelinde çok ciddi bir rahatsızlık hatta bir düşmanlık yarattığını göstermesi ve Ruslara dair bu ve belki de benzer başka kehanetlerin oluşmasına vesile olması açısından önemli görünmektedir.

---

[823] Wolff, 1835, ss.103-104.
[824] Shaw, 1871, s.281.
[825] Shaw, 1871, s.327.

Shaw'a Mahrambaşı tarafından aktarılan bir diğer efsane de, Çinli kadınların küçük ayaklarıyla ilgili geleneğin kökenine dairdir. Buna göre Mahrambaşı Karakitay kadınlarının sadece küçük ayakları olduğunu, Mançuların ise böyle bir geleneklerinin olmadığını belirtmektedir:

"*Bunun sebebi de bir isyan sırasında Karakitay kadınları erkeklere savaşta yardım etmiş ve bunu duyan Mançu hükümdarı onların ayaklarının cüceleştirilmesi gerektiğini söylemiş. Böylece ileride bu türden yiğitlikler yapamayacaklarmış.*"[826]

5.2.1.7. Tunguzların, Kalmukların Kökeni ve San-Tash

Rusların kökeniyle ilgili karşımıza çıkan Büyük İskender, Tunguzlar ve Kalmukların kökeniyle ilgili anlatıda da karşımıza çıkmaktadır. Anlaşılan M.Ö. 356 ila 323 yılları arasında yaşayan ve çıktığı Doğu seferleriyle Balkanlardan Hindistan'a geniş bir coğrafyaya hükmeden Büyük İskender, Doğu'daki pek çok efsaneye de konu olmuştur. Bu nedenle Shaw, Doğu'da Büyük İskender'siz bir anlatının çok zor tamamlanacağını söylemektedir.[827]

Shaw'un seyahatnamesinde geçen ve Tunguzlar ile Kalmukların kökenini Büyük İskender'in seferlerine bağlayan efsane şu şekildedir:

"*Onun imparatorluk tahtı Semerkant'taydı ve buradan Çin'e, onları Müslümanlaştırmak için sefere çıktı. Belli bir yerde her bir askerine bir taş yerleştirmelerini emretti ve böylece devasa bir taş yığınından anıt oluştu. Çin'e girince imparator onu hoş karşıladı ve hiç tereddütsüz kendisine tabi olmayı kabul etti. İskender'in askerleri de hoş karşılandı ve pek çoğu ülkenin kadınlarıyla evlendi. Bu seferi amacına ulaşınca Hazreti İskender "Allahu ekber" demiş ve dönüşe geçmiştir. Dönüş yolunda daha önce askerlerine yaptırdığı büyük taş anıta gelince, tekrar askerlerinden yığından birer taş almalarını emretmiştir. Her asker bir taş aldıktan sonra geriye yine binlerce taş kalmış ki bu da Çinli kadınlarla evlenip orada kalanları göstermiş. Bu yerleşenlerden iki ulus ortaya çıkmış;*

826 Shaw, 1871, s.348. Bu gelenek Lotus veya Zambak Ayaklı adıyla bilinir ve 19. Yüzyıla kadar bir hayli yaygındır. Bkz. Eileen Tamura, Linda K. Menton vd., **China: Understanding Its Past**, University of Hawai'i Press, Honolulu, 1997, ss.14-15.
827 Shaw, 1871, s.281.

Müslüman olan Tunguzlar ve hâlâ Çin'e doğru giden yolda yaşayan Kalmuklar."[828]

Bu örnekten de gördüğümüz üzere Büyük İskender'in geride bıraktığı mirasın parçalarından sayabileceğimiz anlatılar, açıkça zaman içerisinde değişikliklere uğramış, farklı inanç ve dinler çerçevesinde yeniden yaratılmışlardır. Böylelikle burada olduğu gibi Büyük İskender, Hazret-i İskender'e dönüşerek Müslüman bir kimliğe büründürülmüş ve bir takım tarihi efsanelerin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Bu efsanenin ilgi çekici iki noktası daha mevcuttur. Bunlardan ilki Tunguzların kendilerinin kökeni olarak Shaw'a, Timur tarafından geride bırakılan askeri bir koloniden türediklerini söylemeleridir.[829] Bu durumda belki de Timur'a ait bir efsane Büyük İskender'le karıştırılmış veya değiştirilmiş olabilir. İkinci husus ise nakledilen anlatının Tunguz ve Kalmukların kökeniyle ilişkili olduğu kadar bugünkü Kırgızistan'ın kuzey doğusunda Doğu Türkistan sınırına yakın bir yerde bulunan ve çevresiyle bir kontrast oluşturan yuvarlak taşlardan bir tepeciğin olduğu San-Tash'ın da kökenini açıklamasıdır. Shaw da, Kuzey Tartary'de olduğunu söylediği bu yerin, taş yığınlarından oluşan devasa bir anıt şeklinde bir ovada görülebileceğini, yukarıda zikredilen anlatıyla da ilişkilendirilebileceğini söylemektedir.[830] Bu bağlamda San-Tash'taki taşların da, kendisi buraya gelsin veya gelmesin, Timur'la da ilişkilendirilebileceğini söyleyebiliriz.

5.2.2. Yerlerle İlgili Efsaneler

5.2.2.1. Serahs Şehrinin Adı

Türkmenler arasında Serahs[831] şehrinin isminin nereden geldiğine dair bir efsane bulunmaktadır. Wolff tarafından aktarılan bu anlatıya göre Türkmenler bu şehri Hz. Âdem'le ilişkilendirmektedir:

"*Türkmenlere göre Hz. Âdem son günlerini Belh şehrinde yaşamış ve her gün Belh'ten Serahs'a tohum ekme için gidip gelmiştir. Tohum ekmek de Arapçada "zara" demek olduğundan şehre de Zaraghs denilmiştir. Fakat bazıları daha akla yatkın bir açıklama yapıyor ve şehrin isminin Arapça "sarak"tan geldiğini*

[828] Shaw, 1871, s.278.
[829] Shaw, 1871, s.279.
[830] Shaw, 1871, ss.278-279.
[831] Serahs günümüzde İran'da, Türkmenistan sınırına yakın Horasan Eyaleti içerisindedir.

söylüyor. Sarak Arapçada "çalmak" demektir, zira burası da Kızılbaş ve Ruslardan çalınan kölelerin merkezidir."[832]

Görüldüğü gibi Wolff'un eserinde şehrin adına dair iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki açık bir şekilde Türkmenlerden duyulmakla birlikte ikincisinin kimden öğrenildiği, bazıları derken seyyahın kimi kastettiği net değilse de Türkmen olma ihtimalleri yüksektir.

5.2.2.2. Hazarasp Şehrinin Adı

Hazarasp[833] şehriyle ilgili efsane Lansdell tarafından aktarılmıştır. "Bin at" anlamına gelen Hazarasp'ın adının kökeni seyyaha, M. Kuhn isimli biri tarafından halk arasındaki yaygın gelenek şeklinde şöyle anlatılmıştır:

"*Halk arasındaki anlatıya göre eski zamanlarda dört kral yaşarmış. Bunlardan ikisi kâfir, ikisi de Müslümanmış. Müslüman olanlar İskender ve Süleyman'mış. Süleyman bütün dünyayı fethetmiş ve bütün dünyayı ehlileştirmiş. Hatta ruhlar dünyasının yaşayanlarını dahi kendine bağlamış. Bir münasebetle Süleyman, ruhlar tarafından göğe çıkarılan tahtına çıkmış. Böylece bütün bir dünyayı görebilecekmiş. İşte şans eseri bugün Hazarasp'ın bulunduğu yere gelmiş ve tahtından inmiş. O zamanlar burası çok güzel çayırlarla ve sık ormanlarla doluymuş ki aralarından da ışıl ışıl bir nehir akarmış. Süleyman'ın inişi sırasında bin tane güzel at su içmeye gelmiş. Kral ruhlara atları yakalamalarını emretmiş ancak yakalayamamışlar. Bunun üzerine suyun içine sarhoş edici bir likör konulmasını emretmiş ki böylece ruhlar da onları yakalayabilecekmiş. Neticede ruhlar görevlerini yerine getirmiş, atları yakalamış ve onların kanatlarını kesmişler. O günden sonra da atlar insanoğlunun dostu olmuş. Süleyman atlara sahip olduktan sonra, oraya bir kalenin kurulmasını emretmiş ve kaleye "Hazarasp" yani "Bin At" adını vermiş."*[834]

5.2.2.3. Kolmack-Tologuy ve Sarte-Tologuy Dağları ile Ac-Tas Kayalıkları

Kırgızlar arasında Kolmack-Tologuy ve Sarte-Tologuy adındaki dağlarla ilgili bir efsane bulunmaktadır. Atkinson tarafından nakledilen bu efsanenin içeriğine

---

[832] Wolff, 1835, s.156.
[833] Hazarasp, Özbekistan'ın Harezm ilindedir.
[834] Lansdell, 1885, C.2, s.313.

bakıldığında, bahsi geçen dağların Tarbogatay dağ silsilesi içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede zikredilen dağların kabaca günümüz Kazakistan'ın doğu sınırına yakın bir yerde, muhtemelen Öskömen ve Zaysan Gölü arasında olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu anlatıyla doğrudan bağlantılı olarak Ak-Tas'ın da kökeni bu efsaneye bağlamaktadır. Efsane şu şekildedir:

"*Kırgızlar, Nor-Zaisan yakınındaki bozkırların yüzyıllar önce çok büyük ve eski bir halk tarafından meskûn olduğunu söyleyerek onlarla ilgili şu geleneği aktardılar: Bu çok ama çok uzak geçmişte, herhalde mitolojik dönem demem yanlış olmaz, biri Kolmack-Tologuy, diğeri de Sarte-Tologuy olarak adlandırılan iki dağ, Tarbogatay silsilesinde dururmuş. İki kahraman veya dev, baba ve oğul, Kolmack-Tologuy'u İrtiş'in kayalık kıyılarına taşımaya ve böylece Oust-Kamenogorsk şehrinin ve kalesinin olduğu yere giden nehrin suyunu kesmeye karar vermişler. Karagol Dağlarının belli bir mesafe uzağında kahramanların geceyi geçirmeleri gerekmiş. Yüklerini boşalttıktan sonra oğlu babasından Nor-Zaisan'ın kıyıları boyunca uzanan geniş bozkırlarda yaşayan nişanlısını görmek için izin istemiş. Babası da "Unutma, kalım ödenmedi, yani onunla bir kocanın sahip olduğu haklarla birlikte olamazsın." demiş. Oğul nişanlısının obasına gitmiş fakat onun güzelliğinden öyle büyülenmiş ki, babasının katı öğüdünü unutmuş ve güneş doğana kadar orada kalmış. Ancak oğlunun gecikmesinden sabrı taşan yaşlı sert adam da dağın kendi tarafını çoktan kaldırmışmış. Kendi işine dönen genç dev, bütün çabalarına rağmen kendi kısmındaki yükü zerre kıpırdatamadığının farkına varmış. Öğüdünün çiğnendiği gerçeğiyle çılgına dönen yaşlı adam, oğluna kendisini dağın altına yerleştirmesi emrini vermiş; kendi tuttuğu kısmı acımasızca bırakınca da devasa kütle düşmüş ve her ikisini ezmiş.*

Anne ise endişeyle kocasının ve oğlunun dönüşünü bekliyormuş. Zaman ilerledikçe, onların akıbetinin acı belirsizliğinin verdiği ıstırap ve başlarına gelmiş olabilecek bir talihsizlik duygusuyla, izlerini takip etmeye karar vermiş. Bu takibin sonunda şimdi kocası ve oğlunun altında kaldığı dağı fark etmiş. Yaslı dul ve anne acı acı hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlamış, gözyaşı kana karışmış. Kayıpları için uzun süre ağıt yakmış, yas tutmuş ve bir türlü avuntu bulamamış.

Sonunda kanayan gözleri kurumuş ve gözlerini sildiğinde bir pınar gibi gözyaşları saf ve şeffafmış. Kayalar onun bu ıstırabının sessiz tanıklarıymış ve onun kederinin ve bağlılığının kanıtlarını, kandan yaşları ve kristal damlalarını taşlaştırarak kendisine saklamış ve bunları, kırmızı ve beyaz renkleriyle çok uzak mesafelerden dahi fark edilebilecek olan kil ve kuvars katmanlarına dönüştürmüş. Bu kuvars dağı Kolmack-Tologuy'un beş kilometre güneyindedir. Kırgızlar tarafından Ac-Tas veya beyaz kaya olarak adlandırılır ve onlar buraya büyük hürmet gösterirler."[835]

5.2.2.4. Kora Vadisi

Seyyah Atkinson tarafından nakledilen başka bir efsane de Kora Vadisi hakkındadır. Atkinson'un verdiği bilgiden Kora Vadisi'nin tam olarak nerede olduğu belli değildir. Ancak yine bu anlatı içerisinde de Tarbogatay'ın geçmesi, Kora'nın yukarıdaki efsaneye yakın bir yerde geçtiğini göstermektedir.[836] Kırgızların anlattığı ve Atkinson tarafından seyahatnamesine alınan bu anlatı şöyledir:

"*Kırgızlar bu yere korkuyla baktılar ve mezara saygı gösterdiler. Her biri giysisinden bir şerit koparararak göçüp gidenin ruhuna bir sunu olarak mezara bıraktı. Bu davranış merakımı celp etti ve onlardan birinden ki kendisinin Cengiz soyundan geldiğine inanıyor, Tursun'dan şu geleneği elde ettim. Kora, mühürlü veya kilitli anlamına geliyormuş. Kora Vadi'si bir zamanlar Tarbagatay, Barluck ve Gobi'nin farklı bölgelerinde bulunan kendi türünden diğerleriyle mütemadiyen devam eden kan davasına sahip pek çok güçlü cine ev sahipliği yapıyormuş. Bunlar kuzeydeki akrabalarına ait kabilelere veya milletlere yağmalar düzenleyip güvenli bir şekilde tekrar Kora'ya dönüyorlarmış. Pek çok kule gibi yüksek kayalıklar, bölgeye hâkim bir şekilde korumaların çok uzaklardan gelen düşmanları görmelerini sağlıyor ve bu gözetleme kulesine görevlendirilen açıkgöz*

---

[835] Atkinson, 1858, ss.251-253.

[836] Kora Vadisi, büyük ihtimalle bugün Kazakistan'da, Qapal ve Tekeli arasında kalan vadidir. Bununla birlikte ulaştığımız bir kaynakta İli'ye Çinlilerin Hwuiyuen Ching, yerlilerin ise Gulca ve Kura dedikleri belirtilmektedir. Bu nedenle bir ihtimalle bugün Çin içerisinde bulunan İli Kazak Özerk ili civarında da olabilir. Bkz. **An Ango-Chinese Calendar For The Year of Our Lord 1850, Corresponding to the Year in the Chinese Cycle Era 4487, or the 47th Year of the 75th Cycle of Sixty; Being the 30th Year of the Reign of H. I. M. Taukwang**, Printed at the Office of the Chinese Repository, Canton, No. 2, Mingqua's Hong, 1850, s.47.

nöbetçiler böylece buranın ele geçirilemez olmasını sağlıyorlarmış. Yaklaşan ordular zorlu dağ geçitlerine çekilerek kandırılıyor ve burada yukarıdaki kayalıklardan fırlatılan bloklarla yok ediliyor veya boyun eğdiriliyormuş. Sonunda onların küstahlığı ve zalimliği öyle büyümüş ki onlardan korkunç bir intikam almak için bir birlik oluşturulmuş ve bu zalimlerin mahvı için şeytandan yardım istenilmiş. Yine, her zaman olduğu gibi ilerleyen güçler çabucak fark edilmiş ve geçitte yok edilmek üzere önlemler alınmış. Az bir zaman sonra iki büyük diğer ordunun farklı kayalıklara doğru hareket halinde olduğu görülmüş. Etrafı çevrilmiş olan cin güçlerinin hepsi bu misafirleri mahvetmek için yetişmiş. Savaş korkunçmuş, dağlar savaşın sesiyle, fırlatılan kayaların ve çığların etkisiyle yankılanmış. Zafer cinlerin görünüyormuş ancak tam da başarıya ulaşacaklarken daha yukarıdaki bölgelerden dağları titreten ve dehşete düşüren bir ses duyulmuş. Birden orta-gökyüzüne ulaşan bir duman ve alev bulutu patlak vermiş, kırmızı ışıklar dumanların arasından çıkıvermiş ve her bir tepe ve vadide gök gürültüleri oluşuvermiş. Bu mahşeri curcunanın ortasında "cehennem topçuları" Kora'nın ordularının korkunç yıkımına sebep olan kırmızı kızgın kayalarını püskürtmüşler. Bu müthiş sesler içerisinde cinler karanlığın gücünü fark etmişler ve paniğe kapılarak kimsenin onları takip etmeye cesaret edemeyecekleri vadiye doğru hareket etmek zorunda kalmışlar. Şeytanın liderlik ettiği muzaffer ordular sarp kayalıkların kenarına gelerek devasa kayaları savurmuş ve altlarındaki Cinleri ezerek orayı onlara mezar etmişler. Bu korkunç olaydan sonda Kora çağlar boyunca mühürlenmiş fakat gelenek babadan oğula aktarıla gelmiş.

Bir gün gözü pek bir bey, ailesinin ve arkadaşlarının tüm itirazlarına rağmen vadiyi ziyaret etmeye ve hatta oraya yerleşmeye karar vermiş. Yanına aldığı pek çok kişiyle birlikte dağları geçmiş, Kora'ya inmiş ve nihayet büyülü zemine kampını kurmuş. Çadırlar yerleştirilmiş, şölen için hayvanlar kesilmiş ve takipçileri de etrafına oturarak bu gizemli yere onları getiren sultanlarının cesaretinden iftihar etmiş. Tam eğlencelerinin en güzel noktasında vadi boyunca kulakları sağır eden ve kayalıkları inleten bir gök gürültüsü duyulmuş. Aniden, sesler bitmezden hemen önce kızgınlıktan deliye dönmüş bir cin ortaya çıkıvermiş. Onun tehditkâr görünüşü ve parlayan kılıcı bütün adamları dehşete sürüklemiş.

Sesiyle bütün herkesi sindiren bu cin, sultanı hedef alarak "Seni gidi ucube, nasıl olur da kölelerini buraya kadar getirmeye cüret eder ve bu kutsal yeri kirletirsin! Bu yüzden ölmen gerek." der.

Bir şimşek gibi hızlıca kılıcını başının üstünde çevirir ve devasa kayayı ikiye bölerek o anda hepsini bu masif kayanın altında bırakır. Bu korkunç trajediyi biraz daha uzaktan gören birkaç kişi derhal kaçar ve sultanın ailesi ve kabilesine yaşadıklarını ve gördüklerini anlatır. Kadın bir türlü avutulamaz ve yıllarca yas tutar. Sonunda "Beyaz Hanım" isimli bir ruh onlara şefkat gösterir ve onun aracılığıyla kabileye bu ölümcül hadisenin yaşandığı yerin yakınına bir tümülüs yapmalarına izin verilir. Bu olaydan sonra vadi tekrar kapatılır ve hiçbir Kırgız sürülerini orada otlatmayı dahi aklından geçiremez."[837]

5.2.2.5. Doğu Türkistan, Satuk Buğra Han ve Kızları

Shaw'un seyahatnamesinde Doğu Türkistan'ın Müslümanlaşmasıyla ilgili bir anlatı bulunmaktadır. Anlatıya bakıldığında konuya dâhil olan kişilerin efsaneyi aktaran kişileri sorguladıkları ve seyyahın da onları anlamaya çalıştığı bir sohbet ortamında oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynak kişilerin efsaneye hâkim olmadıkları ve yer yer sorular karşısında anlatılarını değiştirmek zorunda kaldıkları da görülmektedir. Shaw tarafından verilen anlatı şöyledir:

"*Ardından bu ülkeye, Doğu Türkistan'a geldik. Onlara göre 4080 yıl öncesine kadar bu bölgede yaşayanlar kâfirler veya putperestlerdi. Ancak Hazreti Sultan isminde bir kral çıkarak hepsini İslam'a geçirdi. Yanımdaki Moonshee burada araya girerek, "Onu kimin Müslüman yaptığını sordu". Onlar da "O kendisi Müslüman olmuştu" dediler. Bu, yani hem İskender'in İslam ülküsünü hem de Müslümanların 4080 yıl önce de var olduğunu duyan bizim sadık inançlı Moonshee'ye çok fazla geldi. Bunun üzerine "Hayır, hayır. Onun da bir hocası olması gerek" dedi. Ona dönerek "Bütün bunlar için tarihi bir delil mi umuyorsun? Peygamberinden 3000 yıl önce hüküm süren Müslüman krallardan bahsediyorlar ya hu! Bırak, onlar kendi bildikleri şekilde efsanelerini anlatsınlar." Fakat bu arada kendi notlarını kontrol eden Yoozbashee ve*

[837] Atkinson, 1860, ss.118-121.

Mahram, Moonshee'nin haklı olduğunu fark ettiler ve hikâyeye yeni bir başlangıç yaptılar. Buna göre Hazreti Sulta aslında kâfir bir kralın oğluydu ve gerçek inanca Bağdatlı bir misyoner olan Abdulnasır Samani tarafından geçirilmişti. O henüz küçük bir çocukken babası onun Müslüman olacağını rüyasında görmüştü. Çocuğu öldürmeye niyetliyken eşine danıştı ve eşi ona "Öldürme, önce onu bir dene. Al onu ve put tapınağına götür. Eğer orada bizim ibadetimize uyum gösterirse yaşamasına izin ver, eğer uymazsa öldür." Böylece oğlan putun önüne götürüldü ve oradaki ibadete katıldığı için yaşamasına, Ortodoks bir putperest olarak, izin verildi. Ancak Müslüman hocasının eğitimini gizlice almaya başlayınca, hele hele babası bir de putlarından biri için bir tapınak inşa etmesi emrini verince bu sefer de kafası ciddi biçimde karıştı. Oğlan hocasına başvurdu ve hocası ona babasının emrine uymasını ancak kendi aklında bir put tapınağı değil de bir cami yapıyor olduğunu hayal etmesini salık verdi. Kendi amacı böylesine övgü dolu bir şekilde yönlendirilince, tapınağın gerçek amacı da onu etkilemeyecekti. Bu gerçekleşince, daha kötü bir zorluk ortaya çıktı çünkü babası tapınağa bir resim asılmasını ve ona ibadet edilmesini emretti. Yine daha önce olduğu gibi evliya hocası onun vicdanını çok elverişli bir çözümle, Pascalcı bir çözümle, halletti. Genç mühtediye iki kâğıda Allah'ın ismini yazmasını ve bunları parmaklarının arasında tutmasını öğütledi. Böylece putun önünde secdeye yattığında alnı ellerinin üzerinde duracak ve tapınma da önünde duran puta değil yazdığı Allah'ın adına yapılmış olacaktı. Böylece bu akıllıca çözümle ailesinin kalbinde şüphe uyandırmadan yeni inancını devam ettirdi ve kendisine bağlı asillerin ve beylerin oğullarından 40 kişi topladı. Onlara ok atma talimi yaptırdı, diğer savaş alıştırmalarını yaptırdı. Bu artık eğitimli olan yapıyla aniden babasının önünde belirdi ve ona Müslüman olmasını emretti. Kral bunu reddedince oğlunun adamları tarafından yakalandı, yüzü gökyüzüne bakacak şekilde bağlandı. Hâlâ reddetmeye devam edince onu yutmaya başlayan zemine yatırıldı. Yavaş yavaş zemine batarken oğlu hâlâ İslam'ı kabul etmesini ondan diliyordu. Ancak reddetmeye devam edince sonunda toprağın içinde tamamen kayboldu ve oğlu da böylece kral oldu. Onlar bu yerin Artash'ta, Kaşgar'ın

kuzeyine doğru 20 mil uzağındaki kentte bir tuz çukuruna benzer bir şekilde görüldüğünü söylüyor. Artash bu bölgenin daha önceki ana kentiydi.”[838]

Her ne kadar seyyaha bu efsaneyi anlatan kişilerin kafası karışmış olsa da, Türkistan coğrafyasında Türklerin İslamiyet’e geçişleriyle ilgili detaylı bir anlatım mevcuttur. Anlatıda Hazreti Sultan olarak bahsedilen kişinin adı tam bir biçimde verilmese de, açıktır ki efsanenin kökeni 9. yüzyılla, Karahanlılar ve Satuk Buğra Han’la ilgilidir. Shaw’un konuştuğu kişilerin ikilemde kaldıklarında notlarına bakmaları ise, yazılı bir geleneğin en azından bu efsane için söz konusu olduğunu, belki de Satuk Buğra Han Tezkiresi’nden bir takım parçalardan çoğaltılmış ya da oradan aktarılmış pasajların bu kişilerin elinde olduğunu düşündürtmektedir.

Satuk Buğra Han’ın doğrudan isminin vererek hakkında konuşan bir diğer seyyah da Bellew’dir. Satuk Buğra Han’ın Artosh’ta bulunan türbesini ziyaret eden Bellew, hem Satuk Buğra Han’la ilgili anlatılardan hem de Kaşgar’dan buraya kadar gelirken yolda ziyaret ettiği Bibi Meryem Türbesi’nden bahsetmektedir. İzlenimlerinin dışında burada verdiği bilgiler Bellew’in elindeki kitaba dayanmaktadır. Anlaşılan seyyah Kaşgar’da bulunduğu süre içerisinde Satuk Buğra Han Tezkiresi’nin bir nüshasını edinmiş ve seyahatnamesini kaleme alırken bu eserdeki anlatımlarla kitabını zenginleştirmiştir.[839] Bellew’in elindeki nüsha, Necmeddin Attar’ın orijinal Farsça eserinin Türkçeye tercümesidir. İçerisindeki anlatım takip edildiğinde elimizdeki metinlerden farklı olmadığı, bir kişiden dinlenmeyip doğrudan kaynağın aktarılmasına dayandığı için buraya almadık.[840]

5.2.2.6 Yarkent ve Kayser

Şaşırtıcı inanç anlatılarından birine Shaw Yarkent’te denk gelmiştir. Buradaki örnek, önemli tarihi şahsiyetlerin şöhretlerinin sınır tanımadığına güzel bir emsal teşkil etmektedir. Yarkent’te kendisine su sağlayan Bahti’den Kayser, yani Roma ve Bizans imparatorlarıyla ilgili şöyle bir efsane dinlemiştir:

“Kayser’in karısı Yarkent kralı tarafından, Kayser bir seferle uğraşırken kaçırılmış. Kayser dönüşünde kılık değiştirerek Yarkent’e gelmiş ve bir

[838] Shaw, 1871, ss.278-281.
[839] Bellew’de Satuk Buğra Han Tezkiresi’nden anlatılar için bkz. ss.333-336, ss.339-345.
[840] Bellew’in anlatımları Necati Demir’in Satuk Buğra Han Destanı adlı eserindeki anlatımla karşılaştırılmıştır. Bkz. Necati Demir, **Satuk Buğra Han Destanı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

demircinin yanına çırak olarak girmiş. Öyle maharetliymiş ki yaptıkları kralın dikkatini çekmiş. Kral onu yanına almış. Böylece Kayser, kralı öldürme, karısını kurtarma ve aynı zamanda Yarkent'in sahibi olma fırsatını bulmuş. Bu, resmedilen bir aslanla ilgili resimde de anlatılmış."[841]

Seyyah anlatıyı dinlemesinin ardından Kayser'in (Keser) Roma ve Bizans'ın kayserlerinin doğudaki söyleniş şekli olduğunun bilgisini vermekte ve Moliere'den bir alıntıyla şaşkınlığını dile getirmektedir: "*O kalyondaki şeytanın orada ne işi var*?"[842]

5.2.2.7. Merv ve Kadın Kahramanları

Seyahatnamelere yansıyan ve kahramanlarının erkek olmadığı nadir anlatılardan biri Merv'le ilgilidir. Burnes'ün seyahatnamesinde, Merv'e yaklaştıklarında, hali hazırda yol boyunca Bayram Han ve onun Buharalı Özbeklerin ordularına karşı direnen seçilmiş yedi yüz kişilik ordusuyla ilgili pek çok kahramanlık anlatısı dinlediğini söyler.[843] Anlatılana göre bu ordu, Şah Murad'ın hile ile onları bastırması ve zorla bütün nüfusu kendi başkentine götürmesiyle son bulmuş.[844] Burnes anlatısına şöyle devam etmektedir:

"*Ayrıca Merv'in cesur askerlerinin karıları ve kızlarının oluşturduğu kadın kahramanlarının vatanperver hikâyelerini de memnuniyetle dinledim. Söylenene ve inanılana göre bir keresinde Buhara güçlerinin Merv topraklarını işgal ettiği* ancak Bayram Han *ve adamlarının olmadığı bir ortamda bu kahraman kadınlar kendilerini savaş alanına atmışlar. Özbekler şehri boş yakalayacaklarını düşünürken karşılarında kendilerine gelen bir ordu görünce şaşırmış ve telaş içinde kaçarak şehri bu erdemli muzaffer Merv kadın kahramanlarına bırakmışlar."*[845]

Burnes "*Bu erkeğin üzerindeki kadın zaferine de tek münferit örnek değildir.*" dese de seyahatnameler genel olarak incelendiğinde nadir örneklerden biri olduğu söylenebilir.

5.2.2.8. Alatau ve Kendini Öldüren Bir Halk

Atkinson'un seyahatnamesinde tam olarak yerini belirleyemediğimiz,[846] ancak Alatau'u kuzeyden gören bir ovada olduklarını bildiğimiz bir yer hakkında bir efsaneden

---

[841] Shaw, 1871, s.287.
[842] Shaw, 1871, s.288.
[843] Burnes, 1834, C.2, s.37.
[844] Burnes, 1834, C.2, s.37.
[845] Burnes, 1834, C.2, ss.37-38.
[846] Bugünkü Almatı olma ihtimali yüksektir.

bahsedilmektedir. Bu ovada hayvanlar için bol yeşilliklerle beraber pek çok da Tümülüs varmış. Seyyah, bir tanesi altmış metre genişliğinde ve on iki metre yüksekliğinde, tepesinde de üç metre derinliğinde yuvarlak bir çukur bulunan tümülüsü incelemiştir:

"*Bu tümülüsü inceledikten sonra bunun bir mezar olduğu kadar bir hisar olduğu sonucuna ulaştım. Batı kısmında çukura yakın, daire şeklinde duran dört büyük kaya vardı. Bunların ölmüşlerin ruhuna sunulan kurbanların üstüne konduğu adak taşları olduğunu düşünüyorum. Fakat kime ait olduklarını veya ne zaman yapıldıklarını kimse bilmiyor. Kırgızların bununla ilgili geleneği, bunların, (sebebini açıklayamadıkları bir biçimde) birbirlerini ölüme terk eden bir ulusa ait olduğu yönünde; tümülüsler de yıkım işi başlamadan önce bedenleri kabul etmek için dikilmiş. Buna göre baba karısını ve en büyük oğlu haricinde bütün çocuklarını öldürmüş. Bu sağ kalan çocuğun görevi de babasını ve kendisini öldürmekmiş. Kırgızların bu halka verdiği isim 'kendini öldürenler'dir.*"[847]

5.2.2.9. Semerkant ve Efrasiyab

Semerkant şehrinin kuruluşuna dair bir anlatıyla Bigham'ın eserinde karşılaşmaktayız. Bu şehri ziyaret eden Bigham'a Kont Rostofzof tarafından Rus okullarında eğitim görmüş bir dragoman sağlanmıştır. Bu kişiyle beraber şehri gezen Bigham, şehrin antik dönemden kaldığını, efsaneye göre onu Turan'ın mitik kralı Efrasiyab'ın kurduğuna inanıldığını söylemektedir.[848]

5.2.2.10. Semerkant ve Şâh-ı Zinde

Lansdell'in "Through Central Asia" eserinde Semerkant şehrindeki Kusem b. Abbas'ın türbesi çevresinde oluşan bir anlatıdan bahsedilmektedir. Seyyah Semerkant'ta Timur'un mezarından sonra ilgi çeken bir diğer yapının da Şah-ı Zinde (Shah-Zindeh) Camisi olduğunu söyledikten sonra bu yapıyla ilgili mollaların anlattığı efsaneyi nakleder. Buna göre bin yıl önce burada adı Hazreti Şah-ı Zinde olan bir evliya bir çukur kazarak, sonsuza dek burada yaşayacağını söyleyerek o çukurun içerisinde kayboldu. Üstünden zaman akıp geçti ancak evliyanın hâlâ yaşadığına dair emareler vardı. Bu durumu merak eden ve bu kutsal kişinin mucizevi hayatta kalışından emin olmak isteyen Timur, birkaç kişiyi çukura soksa da hiç biri tekrar yukarı çıkamadı. Bunun üzerine

---

[847] Atkinson, 1858, ss.574-574.
[848] Bigham, 1897, s.220.

gönüllü biri çıkarak çukura ineceğini, ancak kendisinin baş aşağı indirilmesi gerektiğini, çünkü baştan önce ayakların görülmesinin evliyaya büyük saygısızlık olacağını söyledi. Adam tam istediği gibi çukura indirildi; evliyayı dua ederken buldu. Onun görünüşünden şoka girerek üç gün baygın kaldı. İyileştiğinde evliya ona her şeyin iyi olduğunu fakat gördüklerini hiç kimseye söylememesi gerektiğini, eğer söyleyecek olursa kendisinin ve sekiz kuşak çocuklarının suskun kalacakları konusunda uyardı. Yukarı çıktığında ise Timur'un ölüm tehdidi nedeniyle korkudan konuşmak zorunda kalan adam her şeyi anlattı ve bir anda dilsiz kaldı. Bunun üzerine zavallı adamın bu durumunun kendi günahı olduğunu düşünen Timur, evliyaya dualar etti ve onun gönlünü almak için evliyanın onuruna Şah-ı Zinde (yaşaya şah) adı verilen yapıyı dikmiştir. Buna rağmen efsaneye göre o adam ve çocukları sekiz kuşak boyunca lâl kalmışlardır.[849]

5.2.2.11. Merv'deki Kyz Kala ve Yiğit Kala

Lansdell'in aktardığı bir başka anlatı da Merv'deki Kyz Kala ile ilgilidir. Bir kale şeklindeki bu yapının tam karşısında ise diğer bir kale bulunur ki, bunun da seyyah tarafından verilen adı Yiğit Kala (Djiguitt)'dır.[850] Lansdell'e söylendiğine göre yaklaşık dört yüz yıl önce civarda evlenmek istemeyen bir prenses yaşarmış. Evinden kaçarak bozkıra yönelmiş ve burada Kyz Kala'yı kurarak kutsal bir yalnızlık yaşıyor. Ancak aşığı prensesi takip ederek onun kalesinin yakınına kendi kalesini kuruyor ama nafile; genç kız inat etmeye devam ediyor. Kısa bir süre sonra ise kız susuz kalınca dereye giden bir tünel kazmaya karar veriyor fakat aşığı bunu keşfedip genç kızı durdurunca kız kaçıyor. Aşığı da kaçıyor ve bir daha onlardan haber alınamıyor.[851]

5.3. Memoratlar

Tabiatüstü ferdi bir tecrübenin yaşayan veya ondan dinlemiş birisi tarafından anlatılan şahsa bağlı hikâye şeklinde tanımlanan memorat,[852] ilk kez efsaneleri türlere ayırma çabası içerisinde efsaneden ayrı bir tür olarak Carl Wilhelm von Sydow tarafından kullanılmıştır.[853] Von Sydow, şahsî ve tamamen kişisel bir tecrübe hüviyetinde olan, efsane ile karakteristik ve gelenek açısından uyuşmayan materyalin ayrı bir kategori

[849] Lansdell, 1887, ss.225-226.
[850] Günümüzde bu yapılar Büyük ve Küçük Kyz Kala olarak adlandırılmaktadır.
[851] Lansdell, 1887, ss.435-436.
[852] R. Kvideland ve H. K. Sehmsdorf, **Scandinavian Folk Belief and Legend**, Norwegian University Press, Oslo, 1991, s.19'dan aktaran Çobanoğlu, s.21.
[853] Çobanoğlu, s.21.

olduğunu ileri sürmüş, ancak memorat olarak adlandırdığı bu kategoriyi efsaneden bağımsız bir tür olarak ele almamıştır. Buna karşın onun ortaya attığı kavram kendisinden sonra tartışılmış ve memoratın efsaneden ayrı, tamamen kendine has bir tür olduğu, sadece deneyimi yaşayanın anlatmasıyla sınırlanamayacağı, hatta tecrübeyi bizzat yaşayan belli olduğu müddetçe sınırlamanın gereksizliği üzerinde farklı araştırmacılar tarafından durulmuştur.[854]

Konumuzla ilgili seyahatnameleri incelediğimizde, yukarıda verdiğimiz memorat tanımına uyan, başka bir deyişle bizzat doğaüstü bir tecrübe yaşayan ya da böyle bir tecrübeyi dinleyen kişi veya kişiler tarafından seyyahlara anlatılan üç örnek bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Cottrell, üçüncüsü ise Atkinson tarafından verilmiştir.

5.3.1. Sibirya'da Tatarlar Arasında Tüfek Büyüsü

Cottrell, Sibirya'daki yolculukları ve ziyaretleri süresince pek çok batıl inançla karşılaştığından, bu inançların güneye doğru daha da dallanıp budaklandığından bahsetmiştir.[855] Bununla birlikte Tomsk'ta karşılaştığı ve orada yaşayan bir Alman'ın kendisine aktardıkları daha önce gördükleri veya duyduklarından çok farklıdır. Zira hem bizzat kendisi doğaüstü bir tecrübe yaşayan kişiden olan biteni dinlemesi hem de bu kişinin Batılı birisi olması, Cottrell'in konuya bakış açısını da etkilemiştir. Cottrell'in anlattıkları şöyledir:

> "*Burada bir Alman beyefendi var, birkaç yıl olmuş buraya yerleşeli. Gayet akıllı, makul, iyi bir tamirci ve müzisyen biri; yani kolay kolay hiç birimizin böyle acayip masallara kulak kabartacak kadar zayıf olduğunu hayal etmeyeceğimiz birisi. Bize, kendi başına gelen şu hikâyeyi anlattı. Kati bir şekilde batıl inançları sıklıkla duyduğunu ve onları kendisinin de bizim gibi inanılmaz bulduğunu ancak başına gelen olayın kendisini hayrete düşürdüğünü ifade etti. İnşa ettiği bir binada Tatarları çalıştırıyormuş ve bunlardan biriyle bir sebepten münakaşa edince o kişiyi kovmak zorunda kalmış. Kovulan kişi intikamını alacağını söyleyerek ayrılmış. Bizim bu Alman dostumuz tüfekle atıcılıkta çok iyiymiş. Tüfeği de ki biz de gördük, çok iyi bir tüfekmiş. Tatarla yaşadığı bu olaydan sonra bir gün keklik avlamak için ava çıkmış ve bütün bir sabah boyunca bir tane dahi ıskalamamış.*

[854] Çobanoğlu, ss.21-22.
[855] Cottrell, 1842, s.239.

Bu, hafta sonu oluyormuş ve o Tatar da şansa bakın ki avdaymış ve karşılaşmışlar. Tatar ona yaklaşarak "Bu, senin avladığın son keklik olacak, bundan sonra asla vuramayacaksın" demiş. Bizim arkadaşımız onun ne dediğini gayet iyi anlamış ancak ciddiye almayarak, ona aynı şeyleri söylemeye devam eden kişiye gülmüş. Ardından bir ağacın tepesinde bir keklik görmüş ve ateş etmiş, ancak ıskalamış. Bize onuru üzerine yemin etti sekiz kez ateş ettiğine, ancak bir kere bile kuşun tüyüne dahi denk getirememiş. Tatarın söylediğinden dolayı huzursuz ve gergin oluğunu düşünerek, yanındaki arkadaşına ki o da müthiş bir nişancıymış rica etmiş, şu benim tüfekle bir de sen dene diye. Arkadaşı da onun isteğini yerine getirmiş lakin o da vuramamış. Bu durum bütün gün devam etmiş ve bir tüye dahi denk getirememiş atışlarını. Ertesi sabah uyanır uyanmaz bir hedef dikerek onu tüfeğiyle vurmaya çalışmış ama nafile. Mevcut batıl inanca göre bu Tatarların, aynen bu olayda olduğu gibi hiç dokunmadan sadece sözlerle bir tüfeği, doğru ateş etmekten alıkoyan büyüleri varmış. Bir de bunun tam tersini yapabilen yani karşı büyü yapabilenler varmış ve illa birini yapanın diğerini bilmesi gerekmiyormuş. Bizim arkadaş teselli bulamayıp bu yaygın inancı kabullenmeye başlamış. Bize söylediğine göre karşı büyüyü bilen bir Tatar bularak ona tüfeğinin içindeki kötü ruhu çıkarması için para ödemiş ve o zamandan sonra aynen eskiden olduğu gibi ateş etmeye ve av yapmaya başlamış. Son kısmın doğru olduğuna biz de tanıklık ederiz ancak gerisi için söyleyecek bir şeyimiz yok, yine de bize bunları anlatan kişinin dürüstlüğünden şüphe etmek için bir sebebimiz de yok. Tatarlar sırlarını 25 rubleye bize açıklamak için satmayı önerdiler fakat paramızı sokağa atacak kadar inancımız yok idi."[856]

Cottrell'in bir Yakut'tan dinlese muhtemelen alaycı bir üslupla ele alacağı deneyim, bir Alman tarafından verildiği için muteber kabul edilmiştir. Seyyah, deneyime şahitlik edemese de, Alman'ın güvenilirliğinden şüphe duymamakta ve bunu açıkla dile de getirmektedir. Buna karşın 25 ruble karşılığında deneyimi ispatlama şansı varken, Tatarların teklifine kuşkuyla yaklaşmakta tereddüt etmemiş ve teklifi reddetmiştir.

[856] Cottrell, 1842, ss.239-241

5.3.2. Ele Geçmez Suçlu: Dağ ve Tüfek Büyüsü

Cottrell tarafından aktarılan bir başka memorat ise yine tüfeğin vuramadığı, bir türlü de yakalanamayan bir suçlunun yaptırdığı büyüyle ilgilidir. Bu anlatı şöyledir:

"*Buna benzer anlatılan ve gerçekten yaşandığı garanti edilen müthiş bir hikâye daha var. Bir süre önce işlediği hırsızlıklar ve cinayetlerle kötü nam salmış ve eşiyle birlikte dağlarda saklanan biri varmış. Bunu ele geçirmek için ne yapılıyorsa da nafileymiş. Bir türlü yakalanamıyormuş. Eşi onun tüfeğini dolduruyor ve kendisini yakalamaya gelenlerle girdiği her mücadelede ona yardım ediyormuş. Sonunda 300 köylüden oluşan ordusuyla cevval bir subay onu yakalamak için gönderilmiş. Ancak suçlu, kendisine bir saçma dahi değmeden bunlardan kırkını öldürmüş. Böylece son çare olarak dip kayalıklarda yapılacak bir saldırıyla onu yerleştiği yerde ele geçirmeye çalışmışlar. Ama yine nafile, giden geri gelmiyor, köylüler birbiri ardına yere düşüyormuş. Bu çaresizlik ve aciliyet içerisinde yaşlı bir adam onlara 500 ruble ve yapacağı büyüden dolayı yargılanmamak sözünü alarak o kişiyi ele geçirtebileceğini söylemiş. Anlaşma yapılmış ve yaşlı adam sadece atına binerek eşkıyanın gizlendiği dağın çevresini dolanmış; büyüsüne devam etmiş ve o haydut bir tek zorluk daha yaşanmadan ele geçirilmiş. Credat Judaeus!!!*"[857]

Cottrell'in yukarıda bahsettiğimiz şüpheci ve hatta alaycı tavrı bu anlatıda kendini göstermektedir. Çünkü anlatının sonuna üç ünlemle koyduğu ifade yaygın Latince sözlerden "*Credat Judaeus Apella, non ego*"nun kısaltılmış biçimidir ve "*Bırak ona Yahudi inansın, ben değil*" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla anlatıyı kendisine aktaranın yerli bir Tatar olduğunu anlamak için kâhin olmaya gerek yoktur.

5.3.3. Karkaralı ve Beyaz Leydisi

Memorat konusunda verebileceğimiz son örnek Atkinson'un seyahatnamesinde geçmektedir. Yakın bir zamanda gerçekleştiği anlaşılan, hâlâ Kırgızlar arasında gündelik konuşmanın bir parçasını oluşturan ve merak uyandıran olay Balkaş Gölü ve Astana arasındaki Karkaralı'da vuku bulmuştur. Seyyah duyduklarını okuyucusuna şöyle anlatmaktadır:

---

[857] Cottrell, 1842, ss.241-242.

"Karkaralı bölgesinde, bozkırın diğer yerlerinde de olduğu gibi sayısız tümülüs vardır. Bunlardan bazıları gerçekten muazzamdır, belki de büyük bir savaşta bulunmuş kişilerin küllerini barındırıyordur. Karakollardan birinin 15 kilometre uzağında, kabileler tarafından kutsal kabul edilen antik bir yapının kalıntıları vardır. Burası "Beyaz Leydi"ni tapınağı olarak adlandırılır ve kutsal çevresine hiçbir hayvanın girmediği ve yaşamadığı söylenir. Hatta Kırgızlar bile ancak çıplak ayaklarıyla buraya yaklaşabilirler, o da cesaret edebilirlerse tabi ki. Çünkü buranın kirlenmesinin, kirletilmesinin mutlak surette ani bir ölümle neticeleneceğine inanırlar. Bu durum sıklıkla Kozaklarla Kırgızlar arasındaki sohbetin konularından biridir ve beyaz hayaletin muhteşem gücüyle ilgili anlatılar bu gelenekle ilişkilendirilir.

Kozaklardan pek çoğu bu yabani hikâyelere inanır ancak bunlardan gözü pek bir Kozak bu Bielaya Chortofka'nın gerçekliğini sınayacağına söz verir ve onun tapınağını kirleterek leydiyi aşağılar. İki ay boyunca Beyaz Leydi'yle ilgili herhangi bir şey yaşanmaz, ta ki bir gün bu Kozak tek başına bir av yapmak için gidene kadar. Kozak'ın gitmesinin ardından üç gün geçmesine rağmen kendisinden haber alınamaz. İster istemez bu durum endişe yaratır ve onun Kırgızlar tarafından kaçırılmış olabileceğini akla getirir. Adamlardan biri onun belki de Beyaz Leydi'yi ziyaret gitmiş olabileceğini söylemesi üzerine, bir ekip tertip edilerek onu aramak üzere tapınağın yakınlarına gönderilir. Tapınağa yaklaştıklarında tümülüsten ve yıkık duvarlardan başka bir şey görünmez ancak bunların yakınında onları korkunç bir manzara beklemektedir. Yoldaşlarının elleri ve kolları bir kayanın üzerine yerleştirilmiş şekildedir; bunların hemen yanında da onun dolu tüfeği bulunmaktadır. Az bir mesafe ötedeki başka bir kayanın üzerinde ise onun başını ve akabinde de ezilmiş parçalarını tapınağın çevresinde bir yuvarlak içerisine yerleştirilmiş halde bulurlar.

Bu olay hâlâ gizemini korumaktadır. Lakin bütün Kırgızlar bu durumun Beyaz Leydi'nin intikamı olduğunu iddia ediyorlar."[858]

[858] Atkinson, 1860, ss.150-151.

Atkinson'un paylaştığı bu olay, aynı zamanda temelde Batılıların batıl inançlar dediklerinin Asya bozkırlarının sahibi Türk halkları için hayati öneme sahip olduğunu göstermek maksadıyladır. Bu nedenle okuyucusunun hataya düşmemesi ve Asyalıları Afrikalılarla karıştırmaması için onları uyarmaktadır:

"*Afrikalılar, kendi coğrafyalarındaki vahşi hayvanlardan az biraz medenidirler ancak Asyalılar dünyaya hükmetmiş fatihlerin torunlarıdır ve çok eski geleneklere sahiptirler. Evet, yağmacıdırlar; ancak hırsız veya yan kesici değillerdir. Onlarda hâlâ müthiş bir konukseverlik ve aynı zamanda bir şövalye ruhu mevcuttur. Bu örnek de onların batıl inançları veya dinleriyle ilgili duygularıyla asla dalga geçilmeyeceğinin ve bunun ne kadar tehlikeli olduğunun bir göstergesidir.*"[859]

[859] Atkinson,1860, s.150.

SONUÇ

Bu çalışmada 19. yüzyılda Orta Asya ve Sibirya'yı ziyaret eden İngiliz seyyahların seyahatnamelerinde, karşılaştıkları farklı Türk boylarının inanç unsurlarına dair neler söyledikleri, bazı temel sorular ve kavramlar çerçevesinde derlenip, sınıflandırılıp, incelenmiştir. Bu kısımda ise öncelikle araştırmamızda öne çıkan sonuçlar açıklanacak ve bu sonuçlara ilişkin yorumlar yapılacaktır.

Öncelikle tezimizin başlığında belirttiğimiz ve Giriş kısmında kullandığımız "ayna" metaforu üzerinden, seyahatnamelerin aynasından hem Orta Asya ve Sibirya'daki Türklerin ve onların inanç unsurlarının hem de seyyahın veya temsil ettiği dünyanın zihniyetinin yansıyacağını ortaya koyduk. Bu çerçevede çalışmamızı iki parçalı bir yapı olarak düşünürsek, bu parçanın bir tarafına seyyahlar ve seyahatnamelerini, diğer parçasına ise karşılaştıkları Türk boylarının inanç unsurlarını yerleştirdik. Böylelikle odaklandığımız temel noktalardan biri, başlı başına seyahati ve seyahatnameyi tanımlamak, onları bireysel motivasyonların, ilgi ve çıkarların ötesinde imparatorluk, ticaret ve misyonerlik gibi görünen veya görünmeyen amaçlarla ilişkilendirmek olmuştur. Bu bakımdan popüler bir benzetme kullanarak, bir seyahatnamenin sadece bir seyahatname olmadığı sonucuna ulaştığımızı söyleyebiliriz. Bununla beraber, seyahatnameleri halk bilimi içerisinde güvenilir birer kaynak olarak kullanabilmek, onları ancak epistemolojik bir temele oturtmakla mümkündür. Bu da, seyyahı, seyyahın zihniyetini, temsil ettiği devletin kendine ve dünyaya bakışını, okuyucunun beklentisini bilerek gerçekleştirilebilir.

Bu bağlamda Giriş'te seyahatnamenin, halk inançlarının, halk bilimi içerisinde seyahatnamelerin kullanımının bir çerçevesini çizdikten sonra Birinci ve İkinci bölümde İngilizleri 19. yüzyılda Orta Asya ve Sibirya gibi çok çetin iki coğrafyada seyahate yönelten, görünen veya görünmeyen sebeplerin neler olduğunu ele aldık. Bu sebeplerle birlikte cevaplamak istediğimiz sorulardan biri, bu seyyahların henüz bu coğrafyalarla karşılaşmadan önce zihinlerinde bulunan Orta Asya ve Sibirya imajının, bu bölgelerde yaşayan topluluklara dair algı ve bilgilerinin neler olduğuydu. Böylece İngilizlerin Orta Asya ve Sibirya'ya bakışlarının tarihsel gelişiminin izlerini sürüp 19. yüzyılda seyyahları bu bölgelere iten motivasyonlara odaklanarak, her iki bölgeye gidiş sebepleri farklı olsa da, seyyahların bu bölgeleri ve yaşayan toplulukları, kaynağını Moğolların Avrupa'da

yarattığı tehditten mütevellit aynı yargı kalıplarıyla değerlendirdikleri sonucuna ulaştık. Bu, zaman zaman bölge halklarıyla kendi halkının bir kısmı hakkında yaptıkları değerlendirmelerde seyyahın kendisiyle çeliştiği durumlar ortaya çıkarsa da, seyyahların bu açıdan kendi çağlarının egemen zihniyetlerini aşabildiklerini söylemek zordur. Coğrafi olarak her iki bölge, kaynağı cehennem ve bilinmezlikle özdeşleşen muğlak bir Tartary'den payını almıştır. Tam da 19. yüzyılın Batılı mantığı içerisinde "medeni" ve "seçkin" olanlarla "primitif" ve "ilkel" olanlar arasında yapılan dikotomide ise Orta Asya ve Sibirya'nın göçebe toplumları "vahşi", "şeytani", "egzotik" ve "tehlikeli"den; İslamiyet'in etkisinin daha fazla hissedildiği yerleşik Türk toplulukları ise en iyi ihtimalle "despotik", "ikiyüzlü" ve "sahtekâr"dan nasiplerini almışlardır.

İngilizleri yurtlarından binlerce kilometre ötedeki Orta Asya ve Sibirya'ya iten sebeplerin altında ise birbirinden ayrı gibi görünen ancak özü itibariyle imparatorluk ideolojisine hizmet eden saiklerin yattığı anlaşılmıştır. Orta Asya için Büyük Oyun ve İngilizlerin en değerli mülkü Hindistan'ın Rus ilerleyişi karşısındaki durumunun ne olacağı, bu bölgenin stratejik açıdan tüm yönleriyle bilinmesini imparatorluk ve İngiliz prestiji için zaruret haline getirmiştir. Bununla beraber Sibirya ilgisinin her ne kadar kazara başlayan İngiliz-Rus ilişkilerinin bir parçası olsa da, imparatorluğun denizlerdeki mücadelesinin, Doğu'ya uzanan yeni rota ve fırsat arayışlarının, ticari menfaatlerinin doğurduğu bir zorunluluk olduğu ortaya çıkmıştır. Her iki coğrafya için de imparatorluk ve onu temsil eden seyyahlar, kendini yine 19. yüzyılın zihniyetinde belli eden medenileştirici misyonla, beyaz adamın yükünü omuzlarında taşımışlar, her fırsatta okuyucularına İngiliz beyefendiliği ve hanımefendiliğinden dem vurarak, kendi uygarlıklarına methiyeler düzmüşlerdir.

Orta Asya ve Sibirya'yı ziyaret ederek farklı Türk topluluklarıyla karşılaşan seyyahların 19. yüzyılda yayınlanan seyahatnamelerine yansıyan halk inançları incelendiğinde bunları üç ana başlık altında toplayarak tahlil edebileceğimiz anlaşılmıştır. Bu üç ana başlık "Doğaüstüyle, Doğayla, Hayvanla ve İnsanla İlgili İnanç ve Uygulamalar", "Şamanlık ve Halk Hekimliği" ve "Anlatılar" şeklindedir. Bu çerçevede Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci bölümde, tezimizin ikinci ana sorunsalına, başka bir deyişle aynadan yansıyan halk inançlarına odaklanılmıştır.

“Doğaüstüyle, Doğayla, Hayvanla ve İnsanla İlgili İnanç ve Uygulamalar” başlığı altında daha çok tanrı veya tanrısal varlıklar ile ruhlara ilişkin inançlar karşımıza çıkmıştır. Bu unsurlardan tanrı ve tanrılarla ilgili olanın sadece Sibirya’daki Saha veya Yakut Türklerinin halk inançlarında bulunduğu, ruh inancının ise kötü olmayan veya zararsız, kötücül veya şeytani ile koruyucu ruhlar olmak üzere Orta Asya da dâhil olmak üzere yaygınlığı saptanmıştır. Seyyahların bilhassa kötü ruhları nitelemek için Sibirya coğrafyasında “*evil spirits*” (kötücül ruhlar), “*demons*” (iblisler) ve “*devil*” (şeytan) gibi ifadeleri tercih ederken Orta Asya’daki Türklerin inançları söz konusu olduğunda doğrudan “*shaitan*” (şeytan) ifadesini kullanmaları dikkat çekmektedir. Hiç şüphesiz kötülüğün kaynağını veya sebebini, kötü olanı işaret etmek için kullanılan bu ifadeyi, doğrudan İslamiyet’in farklı Türk boyları arasındaki etkisiyle açıklayabiliriz. Bu durum, Türk kültür ve inanç tarihi boyunca dinlerin etkisiyle beraber kavramların anlam bakımından süreklilik gösterdiğini, var olan inançların yeni isimlerle tekrar kendilerine yer bulduklarını düşündürtmektedir.

Doğaüstü dışında seyahatnamelerde verilen doğayla, hayvanlarla ve insanla ilgili inanç ve uygulamaların, esasen doğaüstü unsurlarla harmanlanmış, onlardan ayrı düşünülemeyecek bir biçimde sunulduğu görülmüştür. Burada asıl önemli olanın güneş, ay ve yıldızlardan dağlara ve kayalıklara, sudan ateşe ve hayvanlara, doğumdan ölüme kadar örneklendirilen halk inancı unsurlarının ruh inancıyla bir paralellik arz etmesi, ondan bağımsız tahayyül edilmediğinin anlaşılmasıdır. Bu tür bir ilişki durumu kendini, güneşe yüklenen anlamda, ateşin merkezi işlevinde, bir ayının karnında bulunan taşın sahip olduğu ruhsal güç inancında veya evlilikle ilgili uygulamalarda ayın safhalarının gözetilmesinde de mevcuttur.

Diğer halk inancı unsularına nazaran seyahatnamelerin “Şamanlık ve Halk Hekimliği” konusunda daha çok örnek barındırdığını söyleyebiliriz. Özellikle şamanın kim olduğuna, ne giydiğine, ayinlerini nasıl yaptığına ilişkin, Saha veya Yakut Türklerini konu alan seyahatnamelerde ayrıntılı bilgiye rastlanmıştır. Buna karşın, şamanlığın İngiliz okuyucusuna sunulma şekline bakıldığında onun, bölgede yaygın olan Hıristiyanlık, İslamiyet ve Budizm karşısında olumsuzlandığı fark edilmektedir. Bu bakımdan şamanlık, medeniyet seviyesi açısından aşağılarda, dinlerin temsil ettiği yerleşik merkezlerden uzakta daha fazla rastlanabilecek bir inanç şeklinde verilmiştir. Bu

bağlamda şamanlığın olduğu toplulukların putperest (idolatrous) veya şeytani güçlere tapan (demonolatrian) şeklinde ifadelerle betimlenmesi, şamanın ise bir sihirbaz veya üfürükçü anlamlarında deyimlerle verilmesi, İngilizlerin ancak kendilerini konumlandırdıkları uygarlık düzeyiyle açıklanabilir. Araştırmamız her ne kadar inançlı birer Hıristiyan olan seyyahların İslamiyet'e bakış açılarını incelemese de, şamanlık bağlamında İslamiyet'in ve hatta Budizm'in Hıristiyanlıkla aynı mertebede görülmesi, uygarlık anlamında dinlere yüklenen anlam ile halk inançları arasında yaratılan karşıtlık bağlamında dikkat çekicidir.

Çalışmamızın son bölümü olan "Anlatılar" ise bize, halk bilimiyle ilgili pek çok kültürel unsuru barındıran seyahatnamelerin halk edebiyatı konusunda da sessiz kalmadıklarını göstermiştir. Sadece içerisinde halk inancı unsurlarını barındıran anlatıları ele aldığımız bu bölümde, seyyahların bulundukları yerlere, bu yerlerde geçirdikleri zamana, dil becerilerine ve İngiliz okuyucularının beklentilerine bağlı olarak mit, efsane ve memorat kategorisinde incelediğimiz çok ilginç örnekler sundukları görülmüştür. Mitler sadece Saha Türklerinden verilen örneklerde bulunurken, hem Sibirya hem de Orta Asya'daki Türk boyları arasından efsane örneklerine çokça yer verilmiştir. Seyyahların, özellikle bir yere ulaştıklarında karşılaştıkları insanlardan o yerin adı ve neden öyle adlandırıldığı, orada yaşayan insanların kökenlerinin ne olduğu ve buraya nasıl geldikleriyle ilgili soruları, halklarla ve yerlerle ilgili halk inançlarını duymalarını, bu da beraberinde birçok efsanenin seyahatnamelerde yer almasını sağlamıştır. Keza seyyahlar memorat kategorisi içerisinde de, daha az olmakla beraber insanların başından geçen, tanık oldukları veya duydukları farklı inanç anılarına da yer vermişlerdir. Bu bölümde de, diğer bölümlerde olduğu gibi, seyyahların zihniyetlerinin, değer yargılarının ve temsil ettiği dünyada karşısındakini konumlandırma şeklinin anlatımları ve sunma biçimlerini de etkilediği, doğunun kendine has edebi bir zevke sahip olamayacağı gibi oryantalist bir söylem de fark edilmiştir.

Sonuç olarak, 19. yüzyılda yayınlanan İngiliz seyahatnamelerinde Orta Asya ve Sibirya'da yaşayan Türk boylarındaki inanç unsurlarını ele aldığımız bu çalışma bize en başta seyahatnamelerin birer halk bilimi kaynağı olarak kullanıldıklarında nasıl zengin veriler sunabildiklerini göstermiştir. Elbette seyyahlar birer halk bilimci değildir; bu nedenle sahip oldukları kimliklerle, taşıdıkları ve kendilerinden beklenen misyonla

seyahatnamelerinde sunduklarından daha fazlasını onlardan beklemek boşunadır. Bununla birlikte Türk dünyasını kültürel ve tarihsel bütünlüğü içerisinde anlayabilmek ve geçmişten bugüne uzanan değişim ve sürekliliği kavrayabilmek için farklı milletlerden seyyahların seyahatnamelerini belirlemeli, onları halk biliminin sözde kaynakları olmaktan çıkararak gerçek manada kullanmaya başlamalıyız.

KAYNAKÇA

ABBOTT, James. **Narrative of a Journey from Heraut to Khiva. Moscow and St. Petesburgh, During the Late Russian Invasion of Khiva; with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism**, W. H. Allen, London, 1884.

ADIBELLİ, Ramazan. **Mircea Eliade ve Din: Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açıdan Değerlendirilmesi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

ALCOCK, Susan E. John F. Cherry ve Jas Elsner, **Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece**, Oxford University Press, New York, 2001.

ALDER, G. J. **Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon**, Century Publishers, London, 1985.

AMES, E. "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", **The American Slavic and East European Review**, Volume:6, No. 3/4 (Dec., 1947), ss. 57-74.

An Ango-Chinese Calendar For The Year of Our Lord 1850, Corresponding to the Year in the Chinese Cycle Era 4487, or the 47th Year of the 75th Cycle of Sixty; Being the 30th Year of the Reign of H. I. M. Taukwang, Printed at the Office of the Chinese Repository, Canton, No. 2, Mingqua's Hong, 1850.

ANDERSON, Monica. **Women and the Politics of Travel: 1870-1914**, Fairleigh Dickinson University Press, Madison, Teaneck, 2006.

ANSTEY, Peter R. **John Locke and Natural Philosophy**, Oxford University Press, New York, 2011.

ARBUTHNOT, Alexander John. "Burnes, Alexander", **Dictionary of National Biography, 1885-1900**, (Ed. Leslie Stephen), Volume 7, Macmillan and Co., London, 1886, ss.389-391.

ARMSTRONG, Terence. "The British in Northern Siberia in the Nineteenth Century", **Gorski Vijenac: A Garland of Essays Offered to Professor Elizabeth Mary Hill**, (Eds. R. Auty, L. R. Lewitter ve A. P. Vlasto), The Modern Humanities Research Association. Cambridge, 1970, ss.12-23.

ATKINSON, Lucy. **Recolections of Tartar Steppes and Their Inhabitants**, John Murray, London, 1863.

ATKINSON, Lucy. **Recollections of Tartar Steppes and Their Inhabitants**, John Murray, London, 1863.

ATKINSON, Lucy. **Recollections of the Tartar Steppes and their Inhabitants**, John Murray, London, 1863.

ATKINSON, Thomas Witlam. **Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, The Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia**, Hurst and Blackett, London, 1858.

ATKINSON, Thomas Witlam. **Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian Acquisitions on the Confines of India and China. With Adventures among the Mountain Kirghis; and the Manjours, Manyargs, Toungouz, Touzemtz, Goldi, and Gelyaks the Hunting and Pastoral Tribes**, Hurst & Blackett, London, 1860.

ATKINSON, Thomas Witlam. **Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian Acquisitions on the Confines of India and China. With Adventures Among the Mountain Kirghis; and The Manjours, Manyargs, Toungouz, Touzemtz, Goldi, and Gelyaks The Hunting and Pastoral Tribes**, Hurst & Blackett, London, 1860.

BARON, Samuel H. "Herberstein and the English Discovery of Muscovy". **Terrae Incognitae, The Journal of the Society for the History of Discoveries**, Volume:18, Issue:1, 1986, ss.43-54.

BASCOM, William R. "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar", (Çev. R. Nur Aktaş, Banu Aktepe vd.), **Milli Folklor**, Yıl:15, Sayı:59, ss.76-95.

BAYKARA, Tuncer. "Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar mı? Devletlerin Haber-Alma Görevlisi mi? Gözlemler Düşünceler", **Türk Yurdu Dergisi**, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Haziran 2013, Cilt: 33, Sayı: 310, ss.32-37.

BEDFORD, R. D. "Jodocus Crull and Milton's A Brief History of Moscovia", **The Review of English Studies**, Vol:47, No:186 (May, 1996), ss.207-211.

BEHDAD, Ali. **Belated Travelers: Orientalism in the Age of Colonial Dissolution**, Duke University Press, Durham, NC, 1994.

BEHDAD, Ali. **Kolonyal Çözülme Çağında Oryantalizm**, çev. Sibel Erduman ve Berkay Ersöz, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2007.

BELLEW, Henry Walter. **Kashmir and Kashghar. A Narrative of TheJourney of the Embassy to Kashghar in 1873-74**, Trübner & Co., London, 1875.

BENTLEY, Jerry "Travel Narratives", 06.10.2017, http://chnm.gmu.edu/worldhistorysources/unpacking/travelmain.htm11/12/2004.

BERBERCAN, Mehmet Turgut. "Buğra Tezkiresi'nden Parçalar (Transkripsiyon – Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar - Tercüme)", **Turkish Studies**, Vol. 6/4, Fall 2011, ss-431-455.

BERRY, Lloyd E. ve CRUMMEY, O. (Eds.), **Rude and Barbarous Kingdom: Russia in the Acounts of Sixteenth Century Engish Voyagers**, The University Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, and London, 1968.

BHATTACHARYA, Subarna. **Re-reading British Travel Literature of the 1930's: the Travel Texts of Wystan Hugh Auden, Christopher Isherwood and Louis MacNeice**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Calbutta, Department of English, Calcutta, 2013.

BIGHAM, Clive. **A Ride Through Western Asia**, Macmillan and Co., London, 1897.

BIGHAM, Clive. **Teselya'da Osmanlı Ordusuyla**, çev. Cemaleddin, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1315.

BIGHAM, Clive. **With the Turkish Army in Thessaly**, Macmillan and Co., London, 1897.

BINNEY, Matthew W. "Writing the Northern Expedition, 1785-1793: Martin Sauer's An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia (1802)", **Studies in Travel Writing**, Volume: 22, Issue:2, 2018, ss.121-141.

BOEYNAEMS, Libert H. "Father Damien (Joseph de Veuster)", **Catholic Encyclopedia: An International Work of Referece on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church**, (Eds. Charles G.

Herbemann, Edward A. Pace, Condé B. Pallen vd.), Volume 4, The Encyclopedia Press, Inc., New York, 1913, s.615.

BOHLS, Elizabeth A. ve DUNCAN, Ian. **Travel Writing, 1700-1830, An Anthology**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2005.

BORATAV, Pertev Naili. **100 Soruda Türk Folkloru**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984.

BOTERBLOEM, Kees. **A History of Russia and Its Empire: From Mikhail Romanov to Vladimir Putin**, Rowman & Littlefield Publishers, 2013.

BOULGER, Demetrius Charles. **England and Russia in Central Asia**, Vol. I, W.H. Allen, London, 1879.

BOULGER, Demetrius Charles. **The Life of Yakoob Beg; Athalik Ghazi and Badaulet; Ameer of Kashgar**, W. H. Allen & Co., London, 1878.

BRIDGES, Roy. "Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914), **The Cambridge Companion to Travel Writing**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, ss.53-69.

BUCKLAND, Charles Edward. "Burnes, Sir Alexander (1805-1841)", **Dictionary of Indian Biography**, Swan Sonnenschein & Co., London, 1906, ss.62-63.

BULUT, Yücel. **Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi**, Yöneliş Yayınları, 2002.

BURGESS, Renate. **Thomas Garvine – Ayrshire Surgeon Active in Russia and China**. Medical History, Volume:19 Issue:1, 1975, ss.91-94.

BURNABY, Fred. **A Ride To Khiva: Travels and Adventures in Central Asia**, Cassell Petter & Galpin, Paris & New York, 1876.

BURNABY, Fred. **A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia**, Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York, 1876.

BURNABY, Fred. **At Sırtında Anadolu**, çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

BURNES, Alexander. **Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of**

India, in the Years 1831, 1832, and 1833, (In Three Volumes), John Murray, London, 1834.

BUTLER, John Anthony. **Sir Jerome Horsey's Travels and Adventures in Russia and Eastern Europe**, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2019.

BUZARD, James. "The Grand Tour and after (1660-1840)", **The Cambridge Companion to Travel Writing**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

CAMPBELL, Mary B. **The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600**, Cornell University Press, Ithaca, N.Y./London, 1988.

CAREY, Daniel. "Compiling Nature's History: Travellers and Travel Narratives in the Early Royal Society", **Annals of Science**, Cilt: 54, Sayı:3, 1997, ss.269-292.

CARLYLE, E. Irving. "Wolff, Joseph", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), Vol. 62, Smith, Elder & Co., Williamson-Worden, London, 1900, ss.306-307.

CARR, Helen. "Modernism and Travel (1880-1940), **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (Ed. Peter Hulme, TimYoungs), Cambridge University Press, Cambridge, 2002, ss.70-86.

ÇETİN, Firdevs. **Batılı Seyyahlara Göre XIX. Asrın Ortalarında Orta Asya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (Alex Burnes, Eugene Schuyler, Arminius Vambery, Januarius A. MacGahan)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2005.

CHAVDA, V. K. **India, Britain and Russia: A Study in British Opinion (1838-74)**, Sterling Publishers, Delhi, 1967.

CIHAN, Cihad. **XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

CLARKE, Edward Daniel. **Travels in Russia, Tartary, and Turkey**, George Clark and Son, Aberdeen, 1848.

CLARKE, Edward Daniel. **Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa. Part the First, Russia Tahtary and Turkey**, Fourth edition, Printed For T. Cadell and W. Davies, London, 1816.

ÇOBANOĞLU, Özkul. **Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

COBBOLD, Ralph Patteson. **Innermost Asia: Travel & Sport in the Pamirs**, W. Heinemann, London, 1900.

COCHRANE, John Dundas. **Narrative of a Pedestrian Journey Through Russia and Siberian Tartary, from the Frontiers of China to the Frozen Sea and Kamtchatka; Performed During The Years 1820, 1821, 1822, and 1823**, H. C. Carey, & I. Lea, and A. Small, Philadelphia; and Collins & Hannay, New-York, 1824.

CONNELL, Charles W. Western Views of the Origin of the 'Tartars': An Example of the Influence of Myth in the Second Half of the Thirteenth Century", **The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions**, (Ed. James D. Ryan), Taylor and Francis, ss.103-126.

CONSTANTINE, David. "Grand Tour". **Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.499-501.

COTTRELL, Charles Herbert. **Recollections of Siberia in the Years 1840 and 1841**, John W. Parker, London, 1842.

CROSS, Anthony. **In the Lands of the Romanovs: An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of The Russian Empire (1613-1917)**, Open Book Publishers, Cambridge, 2014.

CURZON, George N. **Russia in Central Asia and the Anglo-Russian Question Longmans**, London, 1889.

DAVID, Robert G. **The Arctic in the British Imagination 1818-1914**, Manchester University Press, New York, 2000.

DAVIS, H. W. Carless. **The Great Game in Asia (1800-1844)**, Oxford University Press, London, 1927.

DEMİR, Necati. **Satuk Buğra Han Destanı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

DEVRISHEVA, Khalida. **Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.

DMITRIEV-MAMONOV A. I. ve ZDZIARSKI A. F. (Eds.). **Guide to the Great Siberian Railway**, Typography of the Artistic Printing Society, St. Petersburg, 1900.

DOBEL, P. V., **Puteshestviya i Noveishie Nablyudeniya v Kitaye, Manille i İndo-Kitayskom Arhipelage**: Publitsistika, C. 2, Tip. N. Grecha, Sankt-Peterburg, 1833.

DOBELL, Peter. **Travels in Kamtchatka and Siberia; With a Narrative of a Residence in China**, in Two Volumes, Vol. I-II, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830.

DOBSON, George. **Russia's Railway Advance into Central Asia: Notes on a Journey from St. Petersburg to Samarkand**, W. H. Allen and Co., London and Calcutta, 1890.

DORSON, R. M. **The British Folklorists**, Routledge & Kegan Paul, London, 1968.

DU HALDE, Jean Baptiste. **The General History of China. Containing a Geographical, Historical, Chronological, Political and Physical Description of the Empire of China, Chinese-Tartary, Corea and Thibet, Including and Exact and Particular Account of their Customs, Manners, Ceremonies, Religion, Arts and Sciences**, (Haz. Richard Brookes), Done from the French of P. Du Halde, J. Watts, London, 1741.

DUNLOP, D. M. "The Strange Case of Dr. Joseph Wolff", **Journal of the Royal Central Asian Society**, Volume:34, Issue:3-4, 1947, ss.320-323.

DURANLI, Muvaffak. "Cüzzamın Peşinde Bir Seyyah: İngiliz Hemşire Kate Marsden", **Türk Dünyası İncelemeleri Degisi**, 17/1, Yaz 2017, ss.129-137.

DURANLI, Muvaffak. **Yakut Efsaneleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004.

E.B. "Holman, James", **Encyclopaedia Britannica**, Volume 13:10, Encyclopaedia Britannica, Inc,, New York, 1911.

E.B. “O’Donovan, Edmund”, **The Encyclopaedia Britannica, A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information,** Eleventh Edition, Volume XX, Ode to Payment of Members. University Press, Cambridge, England, 1911.

E.B. “Sir Alexander Burnes”, **The Encyclopaedia Britanica. A Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature**, Ninth Edition, Volume IV, Adam and Charles Black, Edinburgh, 1876, s.562.

E.B. Encyclopeadia Britannica, Vol. XVII, Edinburgh, 1797, s.335. şaman maddesi

E.B. **The Encyclopaedia Britannica, A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information**, Vol. 4, University Press, Cambridge, 1911, s.848.

E.B. **The Encyclopaedia Britannica; Or A Dictionary of Arts and Sciences, Compiled Upon a New Plan**, Vol. III, A. Bell & C. Macfarquhar, Edinburgh, 1771.

EDGAR, Katherine. “Clarke, Edward Daniel (1769-1822), **Literature of Travel and Exploration, An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.256-257.

EKER, Gülin Öğüt, Metin EKİCİ, M. Öcal OĞUZ ve Nebi ÖZDEMİR. **Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi**, Milli Folklor Yayını, Ankara, 2003.

EKİCİ, Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri, 2. Baskı, Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2007.

ELIADE, Mircea. **Mitlerin Özellikleri**, çev. Sema Rifat, Om Yayınevi, İstanbul, 2001.

ELIADE, Mircea. **The Quest: History and Meaning in Religion**, University of Chicago Press, Chicago&London, 1969.

EMANUEL, Victor Rousseau. “Wolff, Joseph”, **The Jewish Encyclopedia, A Descriptive Record of The History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People From the Earliest Times**, (Ed. Singer, İsidore), Volume XI, Talmud-Zweifel, Ktav Publishing House, New York, Basım Yılı Yok (1901?) ss.552-553.

ENGEL, Barbara Alpern ve MARTIN, Janet. **Russia in World History**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2015.

ERDOĞAN, Aysel. **İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand,**

Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

EREN, Metin. ""Halk İnancı" Kavramının Sınırları ve Sınırlılıkları Üzerine Bir İnceleme", **Turkish Studies**, Volume: 8/13, Fall 2013, ss.857-865.

EREN, Metin. "Bir Halk Bilimi Kavramı ve Çalışma Alanı Olarak Halk Dini", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2018, S.28, Bahar, ss.149-172.

EREN, Metin. "Halk İnancı Çalışmalarına Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2013, S.17/3, ss.21-32.

ERMAN, Arzu. **Seyahatnamelerin Işığında Orta Asya Türk Şehri: Bir Tipoloji Çalışması**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.

ERMAN, Adolph. **Travels in Siberia: Including Excursions Northwards, Down the Obi to the Polar Circle, and Southwards, to the Chinese Frontier**, In Two Volumes, Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1848.

EROĞLU, Ahmet Hikmet. "Halk İnanışlarına Giriş", **Halk İnanışları El Kitabı**, (Ed. Durmuş Arık ve Ahmet Hikmet Eroğlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, ss.19-42.

FIELDING, Nick. "Thomas and Lucy Atkinson: Pioneering Explorers of the Steppe", **Asian Affairs**, Volume: 49, Issue: 1, 2018, ss.27-47.

FLETCHER, Giles. **Of the Russe Common Wealth, or Maner of Gouernement by the Russe Emperour Commonly called the Emperour of Moskovia with the Manners, and Fashions of the People of That Countrey**, T. D., London, 1591.

FLYNN, Thomas O. **The Western Christian Presence in the Russias Qajar Persia, c.1760-c.1870**, Brill, Leiden-Boston, 2017.

FORSTER, R. P. **A Collection of the Most Celebrated Voyages & Travels, From the Discovery of America to the Present Time. Arranged in Systematic Order, Geographical and Chronological**, Vol. IV, Mackenzie and Dent St. Nicholas' Church-Yard, Newcastle upon Tyne, 1818.

FRANKLIN, Adrian. **Tourism: An Introduction**, Adrian Franklin, London, 2003.

FRIEDMAN, John Block ve FIGG, Kristen Mossler (Eds.). **Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages. An Encyclopedia**, Routledge, New York, 2016.

FRYER, S. E. “Michie, Alexander”, **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), 1912 Supplement, Vol.2, Faed-Muybridge, Smith, Elder & Co., London, 1912.

GILLARD, David. **The Struggle for Asia 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism**, Methuen, London, 1977.

GILPIN, William. **Three Essays: on Picturesque Beauty; on Picturesque Travel; and on Sketching Landscape: to Which is Added a Poem, on Landscape Painting**, Printed for R. Blamire, London, 1742.

GÖMEÇ, Sadettin. **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

GOODMAN, Jennifer R. **Chivalry and Exploration, 1298-1630**, Boydell, Woodbridge, 1998.

GOVE, Philip Babcock. **The Imaginary Voyage in Prose Fiction: A History of Its Criticism and a Guide for Its Study, with and Annotated Check List of 215 Imaginary Voyages from 1700-1800**, Columbia University Press, New York, 1941.

GOWING, Lionel F. **Five Thousand Miles in a Sledge. A Mid-Winter Journey Across Siberia**, Chatto & Windus, Piccadilly, London, 1889.

GRAINGER, John D. **The First Pasific War, Britain and Russia, 1854-1856**, The Boydell Press, Woodbridge, 2008.

GRETTON, John R. **Essays in Book Collecting**, Dereham Books, Norfolk, 1985.

GÜNDÜZ, Şinasi. **Din ve İnanç Sözlüğü**, İkinci Baskı, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017.

GUNNING, Henry. **Reminiscences of the University, Town, and County of Cambridge from the Year 1780**, Vol I., Second Edition, George Bell, London, 1855.

HAGGLUND, Elizabeth. “Marsden, Kate (1859-1931)”, **Literature of Travel and Exploration, An Encyclopedia**, Volume 2, G to P., (Ed. Jennifer Speake), Taylor & Francis Group, New York, London, 2003, ss.772-773.

HAKLUYT, Richard. **The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoveries of the English Nation,** George Bishop, Ralph Newberie and Robert Barker, London, 1598.

HAKLUYT, Richard. **The Principall Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nations: Made by Sea or Over Land to the Most Remote and Farthest Distant Quarters of the Earth at Any Time within the Compasse of these 1500 Years…**, George Bishop and Ralph Newberie, London, 1589.

HAMILTON, J. A. "Burnaby, Frederick Gustavus", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Leslie Stephen), Vol. VII, Brown-Burthogge, Macmillan and Co., New York; Smith, Elder, & Co., London, 1886, ss.380-382.

HARRIOT, Thomas. **A Brief and True Report of the New Found Land of Virginia**, London, 1588.

HAYES, Kevin J. "Baedeker Guides". **Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia**, Vol. One, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.58-60.

HAYWARD, G. W. "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar and Exploration of the Sources of the Yarkand River", **Journal of the Royal Geographical Society**, S. XXXX, 1870, ss.33-165.

HAYWOOD, A.K. **Siberia: A Cultural History**. Oxford University Press, Oxford, 2010.

HEIDUK, Matthias. "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", **Türkler**, Cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.324-333.

HERBERSTEIN, Sigismund Von. **Notes upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country, entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii**, (Çev. ve Ed. R. H. Major), Vol. I, Hakluyt Society, London, 1851.

HERVEY, Mrs. **The Adventures of a Lady in Tartary, Thibet, China & Kashmir, through the Portions of Territor Never Before Visited by European, with an Account of the Journey from the Punjab to Bombay Overland, Via the Famous Caves of Ajunta and Ellora**, In Three Volumes, Hope and Co., London, 1853.

HIEBERT, Paul G., R. Daniel SHAW ve Tite TIÉNOU. **Understanding Folk Religion: A Christian Response to Popular Beliefs and Practices**, Baker Books, USA, 1999.

HILL, S. S. **Travels in Siberia**, 2 Vols., Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1854.

HILL, Samuel Smith. **Travels in Siberia**, 2 Vols., Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1854.

HOLMAN, James. **Travels Through Russia, Siberia, Poland, Austria, Saxony, Prussia, Hanover, &c. &c. Untertaken During The Years 1822, 1823, and 1824 While Suffering From Total Blindness, and Comprising An Account of The Author Being Conducted A State Prisner From The Eastern Parts of Siberia**, In Two Volumes, Printed For Geo. B. Whittaker, Ave-Maria Lane, London, 1825.

HOLTROP, Pieter and SLECHTE, Henk (Eds.), **Foreign Churches in St. Petersburg and Their Archieves, 1703-1917**, (Brill's Series in Church History, 29), Brill, Leiden-Boston, 2007.

HONIGBERGER, John Martin. **Thirty-Five Years in the East. Adventures, Discoveries, Experiments, and Historical Sketches Relating to the Punjab and Cashmere; in Connection with Medicine, Botany, Pharmacy etc., Together with an Original Materia Medica; and a Medical Vocabulary, in Four European and Five Eastern Languages**, Two Volumes in One, H. Bailliére, London: 1852.

HOPKIRK, Peter. **The Great Game: On Secret Service in High Asia**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2001.

HOWE, Henry. **The Travels and Adventures of Celebrated Travelers in the Principal Countries of the World**, Published by Henry Howe, Cincinnati, 1870.

İLLİYEV, Murat. **1873-1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

INGLIS, Robin. **Historical Dictionary of the Discovery and Exploration of the Northwest Coast of America**, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, Uk, 2008.

JEFFERSON, Robert. **A New Ride to Khiva**, Methuen and Co., London, 1899.

KALAFAT, Yaşar. "Türk Dünyası Tarih Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi", **Milli Folklor**, Cilt: 6, Sayı: 44, ss.88-91.

KALAFAT, Yaşar. **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, 5. Baskı, Ebabil Yayınları, Ankara, 2006.

KANTARBAEVA-BILL, Irina. "A Successful Failure: The Reverend Henry Lansdell's Journeys Through Asiatic Russia (1880-1890), **Other Voices: Three Centuries of Cultural Dialogue Between Russia and Western Europe**, (Ed. Graham H. Roberts), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2011, ss.26-43.

KARADAĞ, Gülay. **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2006.

KARTTUNEN, Klaus. "Burnes, Alexander (1805-1841)". **Literature of Travel and Exploration, An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, s.147-148.

KENNAN, George. **Tent Life in Siberia, and Adventures among the Koraks and Other Tribes in Kmtchatka and Northern Asia**, Sampson Low, Son, & Marston, 1870.

KIERNAN, V. G. "Kashgar and Central Asia", **Cambridge Historical Journal**, 11, 1955.

KOMİSYON, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

KORTE, Barbara. **English Travel Writing From Pigrimages to Post Colonial Explorations**, Macmillan, St. Martin's Press, Hampshire, New York:, 2000.

KÖSE, Kürşad. **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

KURAT, Akdes Nimet. **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. **Tarih Araştırmalarında Usûl**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

KVIDELAND R. ve H. K. Sehmsdorf. **Scandinavian Folk Belief and Legend**, Norwegian University Press, Oslo, 1991.

L.G. The London Gazette, for the Year 1847. Vol. I., Francis Watts, London, 1847, s.550.

LACH, Donald F. **Asia in the Making of Europe: A Century of Wonder**, Vol. 2, Book 2, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1994.

LAL, Mohan. **Journal of a Tour Through the Panjab, Afghanistan, Turkistan, Khorasan, and Part of Persia, in Company with Lieut. Burnes and Dr. Gerard**, Baptist Mission Press, Calcutta, 1834.

LANIN, E. B. **Russian Traits and Terrors. A Faithful Picture of the Russia of Today**, Benj. R. Tucker, Boston, Mass., 1891.

LANSDELL, Henry. **Chinese Central Asia, A Ride to Little Tibet**, In Two Volumes, Charles Scribner's Sons, New York, 1894.

LANSDELL, Henry. **Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv; With Appendices on the Fauna, Flora, and Bibliography of Russian Turkistan**, In Two Volumes, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, London, 1885.

LANSDELL, Henry. **Through Central Asia; With a Map and Appendix on the Diplomacy and Delimitation of the Russo-Afghan Frontier**, Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1887.

LANSDELL, Henry. **Through Siberia**, In Two Volumes, Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1882.

LANSDELL, Henry. **Through Siberia**, Sapson Low, Marston, Searle, and Rivington, London, 1882.

LATIMER, Robert Sloan. **Dr. Baedeker: and his Apostolic Work in Russia**, Morgan and Scott, London, 1907.

LIESOWSKA, Anna. "Siberia salutes British nurse and adventurer who set up a leper colony in remote Yakutian village", **The Siberian Times**, 26 Ağustos 2014.

LOEWENSON, Leo. “The Works of Robert Boyle and ‘The Present State of Russia’ by Samuel Collins (1671)”, **The Slavonic and East European Review**, Vol:33, No:81 (Jun., 1955), ss.470-485.

LÖFGREN, Orvar. **On Holiday: A History of Vacationing**, University of California Press, New Jersey, 1999.

LÖSCHBURG, Winfried, **Seyahatin Kültür Tarihi**, çev. Jasmin Traub, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

MANDEVILLE, John. **The Travels of Sir John Mandeville**, (The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling), Macmillan and Co. Limited, London & New York, 1900.

MARKHAM, Fred. **Shooting n the Himalayas. A Journal of Sporting Adventures and Travel in Chinese Tartary, Ladac, Thibet, Cashmer, &c.**, Richard Bentley, London, 1854.

MARSDEN, Kate. **My Mission in Siberia: A Vindication**. Edward Stanford, London, 1921.

MARSDEN, Kate. **On Sledge and Horseback to Outcast Siberian Lepers**, The Record Press, London, 1892.

MARVIN, Charles. **Reconnoitring Central Asia; Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia and India**, S. Sonnenschein, Le Bas & Lowrey, London, 1886.

MATUZOVA, V. İ. **Angliyskie Srednevekovıe İstochniki IX-XIII vv. (Tekstı, perevod, kommentariy**), Nauka, Moskva, 1979.

MAYOR, Adrienne. **The First Fossil Hunters: Dinosaurs, Mammoths, and Myth in Greek and Roman Times**, Princeton University Press, New Jersey, 2011.

MCLOONE, Margo. **Women Explorers in Asia: Lucy Atkinson, Alexandra David-Neel, Dervla Murphy, Susie Carson Rijnhart, Freya Stark**, Capstone Books, Minnesota, 1997.

MCVICKER, Mary F. **Women Adventurers, 1750-1900: A Biographical Dictionary, with Excerpts from Selected Travel Writings**, McFarland & Company, Inc., Jefferson, North Carolina, and London, 2015.

MEAKIN, Annette M. B. **A Ribbon of Iron**, A. Constable & Co., Ltd., Westminster, 1901.

MEAKIN, Annette. **In Russian Turkestan, a Garden of Asia and Its People**, George Allen, London, 1903.

MICHIE, Alexander. **The Siberian Overland Route from Peking to Petersburg: Through the Deserts and Steppes of Mongolia, Tartary, &c.**, J. Murray, London, 1864.

MITCHEL, P. Roth ve OLSON, James Stuart. **Historical Dictionary of War Journalism**. Greenwood Publishing Group, Westport, Connecticut, London, 1997.

MONTGOMERIE, T. G. "Report of "The Mirza's Exploration from Caubul to Kashgar", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. XXXXI, 1871, ss.132-193.

MOORCROFT, William **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Pamjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul and Kunduz and Bokhara by Mr William Moorcroft and George Trebeck from 1819 to 1825**; prepared by Horace Hayman Wilson, 2 Vols, John Murray, London, 1841.

MORGAN, E. Delmar ve COOTE, C. H. **Early Voyages and Travels into Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen**, 2 Volumes, Hakluyt Society, London, 1886.

MUND, Stéphane. "The Discovery of Muscovite Russia in Tudor Enland". **Revue belge de philologie et d'histoire**, tome 86, fasc. 2, 2008, ss.351-373.

MURCHISON, Roderick Impey. **The Geology of Russia in Europe and The Ural Mountains**, In two Volumes, John Murray, London, 1845.

O'BYRNE, William Richard. "Holman, James", **A Naval Biographical Dictionary**, John Murray, London, 1849.

O'DONOVAN, Edmund. **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkés of Merv**, In Two Volumes, G. P. Putnam's Sons, New York, 1883.

OKAY, Yeliz. “Etnoloji / Etnografya’nın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Türk Yurdu Dergisi,** Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Haziran 2013, Cilt 33, Sayı 310, ss-53-58.

ÖRNEK, Sedat Veyis. **Etnoloji Sözlüğü**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

ÖRNEK, Sedat Veyis. **Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki**, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2017.

ÖRNEK, Sedat Veyis. **Türk Halk Bilimi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1977.

PALANCI, Beyhan. **Orta Çağ Seyahatnamelerine Göre Türk Dünyasında Gelenek ve Görenekler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

PEEL, Agnes Helen. **Polar Gleams: An Account of a Voyage on the Yacht ‘Blencathra’**, With a preface by the Marquess of Dufferin and Ava, and contributions by Joseph Wiggins and Frederick George Jackson, Edward Arnold, London, 1894.

PEHLİVAN, Gürol. “Durağan Olanı Tanıma Macerasında Bir Akademisyenin Son Sözü: Türk Halkbilimi”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 82, 2015/2, ss. 271-297.

PEROWNE, Woolrych J. T. **Russian Hosts and English Guests in Central Asia**, Scientific Press, London, 1898.

PETHYBRIDGE, Roger W. “The Merits of Victorian Travel Accounts as Source Materials on Russia”, **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, Neue Folde, Bd.20, H.1, Marz, 1972, ss.10-23.

POE, Marshall. “Herberstein and Origin of the European Image of Muscovite Government”, **1549-1999. 450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii**, (Ed. Frank Kampfer), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

POLO, Marco. **Dünyanın Hikaye Edilişi: Harikalar Kitabı 1**, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.

POLO, Marco. **Dünyanın Hikaye Edilişi: Harikalar Kitabı 2**, çev. Zühre İlkgelen, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

POLOVTSOVA, A. A. "Piyotr Vasilevich Dobel", **Russkiy Biograficheskiy Slovar**, Tom 6., Dabelov-Dyadkovskiy, Tipografia Tovarishestva "Obtsjestvennaya Polza", S.-Peterburg, 1905, ss.468-469.

POSTNIKOV, Alexey V. "Pacific Ocean, Exploration Across", **Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia**, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.897-901.

POTTER, Jennifer. **Strange Blooms: The Curious Lives and Adventures of the John Tradescants**, Atlantic Books, London, 2007.

POWER, D'Arcy. "Bellew, Henry Walter", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), Supplement, Volume I, Abbott-Childers, Smith, Elder & Co., London, 1901.

PRESTON, Diana ve PRESTON, Michael. **A Pirate of Exquisite Mind: The Life of William Dampier: Explorer, Naturalist, and Buccaneer**, Corgi Books, London, 2005.

PRINSEP, Henry T. **Tibet, Tartary and Mongolia; Their Social and Political Condition, and The Religion of Boodh, as There Existing**, Wm. H. Allen & Co., London, 1852.

PURCHAS, Samuel. **Purchas His Pilgrimes**, Willia Stansby, London, 1625.

RACHEWILTZ, Igor De. **Papal Envoys to the Great Khans**, Stanford University Press, Stanford, California, 1971.

RICKMERS, W. R. "Travels in Bokhara", **Geographical Journal**, 14, No: 6, December 1899, ss.596-617.

ROBERTS, Jason. **A Sense of the World: How a Blind Man Became History's Greatest Traveler**, Harper Collins Publishers, New York, 2006.

ROBINSON, Virgil E. **The Restless Missionary**, Teach Services, Inc., New York, 2001.

ROGERS, Shef. "Enlarging the prospects of happiness: travel reading and travel writing", **The Cambridge History of the Book in Britain: 1695-1830**, (Ed. Michael F. Suarez and Michael L. Turner), Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss.781-790.

ROMANIELLO, Matthew P. **Enterprising Empires: Russia an Britain in Eighteenth Century Eurasia**, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

RUSKİY BİOGRAFİCHESKY SLOVAR, Tom VI, Tip. Glavnovo Upravleniya Udelov, SPB, 1905.

SAID, Edward. **Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları**, 7. Baskı, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

SAUER, Martin. **An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia, for Ascertaining the Degrees of Latitude and Longitude of the Mouth of the River Kovima; of the Whole Coast of the Tshutski, to East Cape; and of the Islands in the Eastern Ocean, Stretching to the American Coast. Performed, by Command of Her Imperial Majesty Catherine The Second, Empress of All the Russias, by Commodore Joseph Billings, In the Years 1785, &. to 1794**, Printed by A. Strahan, Printers Street; For T. Cadell, Jun. And W. Davies, in the Strand, London, 1802.

SCHIFFER, Reinhold. **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1999.

SCHOFIELD, Victoria. **Afghan Frontier: Feuding and Fighting in Central Asia**, I.B. Tauris&Co Ltd., London, 2003.

SEEBOHM, Henry. **Siberia in Europe: A Visit to the Valley of the Perchora, in North-East Russia; with Descriptions of the Natural History, Migration of Birds, etc.**, John Murray, London, 1880.

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin. “18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan’ın Jeostratejik Önemi”, **Avrasya Etüdleri**, 34/2008-2, ss.61-82.

SEYİDOĞLU, Bilge. “Efsane”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 3. Cilt, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

SHAKESPEAR, Richmond. “A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Orenbourg, on the Caspian, in 1840”, **Blackwood’s Edinburgh Magazine**, Edinburgh and London, 1842, 51.&170., ss.691-720.

SHAPIN, Steven. **A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England**, The University of Chicago Press, Chicago, 1994.

SHAW, Robert. **Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar, and Return Jurney over the Karakoram Pass**, John Murray, London, 1871.

SHAW, Robert. **Visits to High Tartary, Yârkand, and Kâshghar (Formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass**, John Murray, London, 1871.

SHAWCROSS, John. T. **John Milton: The Self and the World**, The University Press of Kentucky, Kentucky, 1993.

SHERMAN, William H. "Stirrings and Searching (1500-1720), **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (Eds. Peter Hulme ve Tim Youngs), Cambridge University Press, London, 2002, ss.17-36.

ŞİRİN, İbrahim. "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorluğu". **Türk Yurdu Dergisi**, Haziran 2013, Cilt: 33, Sayı: 310, ss.38-43.

ŞİRİN, İbrahim. "Seyahatnâmelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yaz 2012, Sayı: 14, ss.101-113.

SMETHURST, Paul. "Tourism". **Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia**, Vol. Three, (Ed. Jennifer Speake), Routledge, London and New York, 2003, ss.1185-1188.

STALLYBRASS, Edward. **Memoir of Mrs Stallybrass, Wife of the Rev. Edward Stallybrass, Missionary to Siberia**, Fisher, Son, & Co., London, 1836.

STANLEY-PRICE, Nicholas. "See Rome-and Die: Legacies of the Grand Tour in a Roman Cemetery", **The Legacy of the Grand Tour: New Essays on Travel, Literature, and Culture**, (Ed. Lisa Colletta), University Press Copublishing Division, Fairleigh Dickinson University Press, 2015.

STEWARD, Jill. "How and Where to Go": The Role of Travel Journalism in Britain and the Evolution of Foreign Tourism, 1840-1914", **Histories of Tourism: Representation, Identity, and Conflict**, (Ed. John K. Walton), Channel View Publications, Clevedon, 2005, ss. 39-54.

STEWART, John Massey. "The British in Siberia: 1581-1978". **Asian Affairs**, Volume: 10, Issue:2, 1979, ss.132-143.

STULTS, Taylor. “George Kennan: Russian Specialist of the 1890s”, **The Russian Review**, Volume:29, No:3 (Jul., 1970), ss. 275-285.

SWEENEY, James Ross. “Thomas of Spalato and the Mongols: A Thirteenth-Century Dalmatian View of Mongol Customs”, **Florilegium**, Volume: 4, 1982, ss.156-183.

SWEET, Rosemary. **Cities and the Grand Tour: The British in Italy, c.1690-1820**, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 2012.

TAMURA, Eileen, Linda K. Menton. **China: Understanding Its Past**, University of Hawai’i Press, Honolulu, 1997.

TAN, Nail. **Folklor (Halk Bilimi) Genel Bilgiler**, Yayılım Matbaası, İstanbul, 1995.

TANYU, Hikmet. “Dinî Folklor veya Dinî-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1976, Sayı: 20, ss.123-142.

The Monthly Review, from May to August Inclusive 1837, Vol II. E. Henderson, London, 1837, ss.606-607.

TINLING, Marion. **Women into the Unknown: A Sourcebook on Women Explorers and Travelers**. Greenwood Press, Connecticut, 1989.

TOGAN, A. Zeki Velidi. **Tarihte Usul**, Enderun Yayınları, İstanbul, 1985.

TOPSAKAL, İlyas. **Sibirya Tarihi –Başlangıçtan 1917’ye Kadar-**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

TOWNER, John. “Grand Tour”, **Encyclopedia of Tourism**, (Ed. Jafar Jafari), Routledge, 2000, ss.259-260.

TOWNER, John. “Guidebook”, **Encyclopedia of Tourism**, (Ed. Jafar Jafari), Routledge, 2000, ss.267-269.

Türkçe Sözlük, 1. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998,

ÜNAL, Fatih. “Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:41, ss.613-647.

URE, John. **Sabres on the Steppes: Danger, Diplomacy and Adventure in the Great Game**, Constable & Robinson Ltd., London, 2012.

VAMBERY, Arminius. **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, (Haz. N. Ahmet Özalp), Ses Yayınları, 1993.

VAMBERY, Arminius. **Sketches of Central Asia: Additional Chapters on my Travels, Adventures and on the Ethnology of Central Asia**, J. B. Lippincott & Co., Philadelphia; W. H. Allen & Co., London, 1868.

VURGUN, Seda Yılmaz. **XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

WALLER, Derek. **The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia**, The University Press of Kentucky, Kentucky, 2004.

WATSON, Geoff. "1200-1800 Yılları Arasında Batı'daki Orta Asya İmajı", **Türkler**, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.334-344.

WATSON, Geoff. "Central Asia as Hunting Ground: Sporting Images of Central Asia", **Silk Road Studies II, Worlds of the Silk Roads: Ancient and Modern**, (Eds. David Christian ve Craig Benjamin), Brepols, Australia, 1998, ss.265-288.

WATSON, Geoff. "Images of Central Asia in the 'Central Asian Question' c.1826-1885", **Walls and Frontiers in Inner-Asian History**, (Eds. Craig Benjamin ve Samuel N. C. Lieu), Brepols Publishers, Turhout-Belgium, 2002, (CAQ), ss.141-158.

WAUGH, Evelyn. **Remote People**, Duckworth Press, London, 1931.

WENYON, Charles. **Across Siberia on the Great Post-Road**, Charles H. Kelly, London, 1896.

WHATELY, Richard. **Bacon's Essays: With Annotations**, John W. Parker and Son, London, 1856.

WHATLEY, Thomas Denman and LAYARD, Austen Henry. **A Handbook for Travellers in Denmark, Norway, Sweden and Russia: Being a Guide to the Principal Routes in Those Countries with a Minute Descrption of Copenhagen, Stockholm, St Petersburg and Moscow**, John Murray, London, 1839.

WHEELER, Stephen Edward. "Shaw, Robert Barkley", **Dictionary of National Biography**, (Ed. Sidney Lee), Volume 51, Smith, Elder & Co., London, 1897.

WHITAKER, Thomas Dunham. **The History and Antiquities of the Deanery of Craven, in the Country of York**, J. Nichols and Son, London, 1812.

WHYTE, William Athenry. **A Land Journey from Asia to Europe. Being an Account of a Camel and Sledge Journey from Canton to St. Petersburg through the Plains of Mongolia and Siberia**, Sampson Low, Son, and Marston, London, 1871.

WINDT, Harry De. **Siberia As It Is**, Chapman & Hall, London, 1892.

WOLFF, Joseph. **Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-45, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly**, 2. Vols., John W. Parker, London, 1845.

WOLFF, Joseph. **Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertan the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly**, Published , for the Author, by John W. Parker, London, 1846.

WOLFF, Joseph. **Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects, by the Rev. Joseph Wolff, During His Travels Between the Years 1831 and 1834, From Malta to Egypt, Constantinople, Armenia, Persia, Khorossaun, Toorkestaun, Bokhara, Balkh, Cabool in Affghanistaun, The Himmalayah Mountains, Cashmeer, Hindoostaun, The Coast of Abyssinia, and Yemen**, Published By the Author and Sold By Mr. J. Nisbet, London, 1835.

WOOD, Francis. **Did Marco Polo Go To China?**, Martin Secker & Warburg Ltd., London, 1995.

WOOD, John. **A Journey to the Source of the River Oxus**, John Murray, London, 1872.

WRANGELL, Ferdinand Von. **Narrative of an Expedition to the Polar Sea, in the Years 1820, 1821, 1822, & 1823**, (Ed. Edward Sabine), James Madden and Co., London, 1840.

WRIGHT, Denis. **The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth Century Iran**, I. B. Tauris, London&New York, 2001.

YABAN, Hülya. **XV. V e XVII. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Türkistan ve Volga Boylarına Seyahatleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2003.

YEŞİLOT, Okan. “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 38, Erzurum, 2008, ss.187-199.

YILBAT, Bekir. **19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Türkmenistan Tarihi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.

YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan. **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Genişletilmiş 10. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016.

YILDIZ, Zeynep. **13.-15. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Sahasını Ziyaret Eden Seyyahların Gözünden Türk İmgesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray, 2016.

YODER, Don. “Toward a Definition of Folk Religion”, **Western Folklore**, Volume: 33, No: 1, Symposium on Folk Religion, Jan., 1974, ss.2-15.

YOUNGHOUSBAND, Francis. **The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, across the Gobi Desert, Through the Himalayas, the Pamirs, and Chitral, 1884-1894**, John Murray, London, 1898.

ZAİF, Oktay. **Seyahatnamelere Göre Orta Asya Türk Kavimleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

ZIKRIA, B. A. **The Afghan Prince and I: The First American in Afghanistan, A Historical Novel**, Strategic Book Publishing & Rights Agency, 2014.

----------- “Lord Mersey”. **The Times**, 21 Kasım 1956.

DİZİN

ÖZGEÇMİŞ

MUSTAFA ÖZBAŞ

1979 yılında Aydın Söke'de doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini burada tamamlamasının ardından Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü 2001 yılında bitirdi. Aynı yıl Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını yapmaya ve araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2006 yılında "Historical Origins of Academic Orientalism in Russia" başlıklı çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı. 2006 yılından bu yana Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'nda öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

ÖZET

"Seyahatnamelerin Aynasında Orta Asya ve Sibirya: 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türk Boylarının İnanç Unsurları" adını taşıyan bu çalışmanın amacı Türk halk inançlarının 19. yüzyılda Orta Asya ve Sibirya'yı ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerine ne ölçüde ve nasıl yansıdığını belirlemektir. Bununla beraber bu belirlemeler yapılırken İngilizlerin Orta Asya ve Sibirya'ya yönelik görme ve algı biçimlerini etkileyen tarihsel, siyasal ve kültürel süreçler de anlaşılmaya çalışılmış, İngilizlerin bu bölgelere rotalarını çevirmelerine sebep olan saikler de saptanmıştır. Bu çerçevede "Doküman Analizi" yönteminin benimsendiği bu çalışmada, İngilizlerin Orta Asya ve Sibirya ilgilerine birer bölüm ayrılmış, geri kalan üç bölümde ise "Doğaüstüyle, Doğayla, Hayvanla ve İnsanla İlgili İnanç ve Uygulamalar", "Şamanlık ve Halk Hekimliği" ve "Anlatılar" başlıklarında araştırmanın bulgularına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Halk İnançları, Seyahatname, Orta Asya, Sibirya, İngiliz Seyyahlar.

ABSTRACT

The aim of this study, which is titled "Central Asia and Siberia in the Mirror of Travel Books: Belief Elements of Turkish People in 19th Century British Travel Writings", is to determine how and to what extent Turkish folk beliefs are reflected in the travel books of British travelers who visited Central Asia and Siberia in the 19th century. However, while making these determinations, the historical, political and cultural processes affecting British sight and perception styles towards Central Asia and Siberia were tried to be understood, and motives that caused the British to turn their routes to these regions were also identified. In this context, the "Document Analysis" method is used in this study; two chapters are devoted to the British interests in Central Asia and Siberia, and in the following three chapters, which are titled "Beliefs and Practices Related to Supernatural, Nature, Animal and Human", "Shamanism and Folk Medicine" and "Narratives" the findings of the research are presented.

Keywords: Turkish Folk Beliefs, Travel Book, Central Asia, Siberia, British Travelers.